https://doi.org/10.18778/8142-439-4

Transformacje i redefinicje

Adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji a zachowanie ciągłości historycznej miejsca

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Julia Sowińska-Heim

Transformacje i redefinicje

Adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji a zachowanie ciągłości historycznej miejsca

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2018

Julia Sowińska-Heim – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Sztuki, 90-131 Łódź, ul. Narutowicza 65

RECENZENT
Bartosz Hunger

REDAKTOR INICJUJĄCY
Iwona Gos

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA
Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía w Madrycie
fot. Julia Sowińska-Heim

© Copyright by Julia Sowińska-Heim, Łódź 2018
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08706.18.0.M

Ark. wyd. 20,0; ark. druk. 18,0

ISBN 978-83-8142-439-4
e-ISBN 978-83-8142-440-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów 7

Wstęp 11

Rozdział 1. Zagadnienia wprowadzające 27
Transformacje i redefinicje 35
Stan badań, kwestie terminologiczne i pojęciowe 36
Adaptacja do nowej funkcji 45
Adaptacja a rewitalizacja 50

Rozdział 2. Adaptacja do nowej funkcji – geneza procesów i charakter przeobrażeń 57
Ochrona dziedzictwa a tolerancja dla zmian 58
Rys historyczny 60
Alois Riegl i „nowoczesny kult zabytków" 73
Dziedzictwo architektoniczne i idee modernizmu 77
Współczesne zalecenia i rekomendacje 81
Wartości niematerialne dziedzictwa architektonicznego 84
Autentyzm a integralność zabytku 89
„Żywy wymiar dziedzictwa" 94
„Ekonomia kultury" 98

Rozdział 3. Architektoniczny dialog z przeszłością. Zachowanie dziedzictwa a wolność artystyczna 105
Poszukiwania modelu oceny oraz metody analizy 108
Strategie architektoniczne wobec adaptacji do nowej funkcji 115
Koncepcje projektowe a budowanie dialogu z przeszłością 120
Estetyka kontrastu 124
Kontynuacja 127
Inspiracja (emocje) 136
Symbioza 137

Rozdział 4. Transformacje i redefinicje dziedzictwa architektonicznego 143
Adaptacja do nowej funkcji a ochrona dziedzictwa przemysłowego 148
Łódź – przemysłowa tożsamość miasta 153
Łódź – postindustrialne dziedzictwo 170

Funkcje komercyjne a tożsamość miejsca 178
Funkcje związane z kulturą i działania kreatywne 199

Zakończenie 229

Bibliografia 237

Spis ilustracji 281

Transformations and redefinitions. Adaptative reuse of architectural heritage and maintaining historic continuity of the place. Summary 285

Od Redakcji 287

Wykaz skrótów

APŁ	Archiwum Państwowe w Łodzi
Archiwum MSŁ	Archiwum Muzeum Sztuki w Łodzi Dział Dokumentacji Naukowej Zbiory Specjalne
Dz.U.	Dziennik Ustaw
Dz. Urz. Woj. Łódzkiego	Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego
ICAHM	International Committee on Archeological Heritage Management (Międzynarodowy Komitet Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym)
ICCROM	International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (Międzynarodowy Ośrodek Studiów nad Ochroną i Konserwacją Dziedzictwa Kulturowego)
ICOMOS	International Council on Manuments and Sites (Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków)
M.P.	Monitor Polski
NID	Narodowy Instytut Dziedzictwa
NID o/t Łódź	Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Łodzi
TICCIH	International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (Międzynarodowy Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego)
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury)
WUOZŁ	Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi

Miasto to najbardziej skomplikowane i najniezwyklejsze dzieło ludzkości. [...] Dobrze przemyślane miasto jest tworem, który podlega bezustannym rekonfiguracjom, zmienia swoją strukturę społeczną i sens, nawet jeśli jego kontury pozostają zasadniczo niezmienne. A kiedy przyjmuje radykalnie nowe formy, miarą sukcesu jest stopień, w jakim zachowało swojego ducha.

Deyan Sudjic, *Język miast*

Idealne przekształcenie dawnych struktur do nowej funkcji wymaga wniknięcia w przeszłość, nie po to, by poprawić historię, ale raczej, aby tchnąć w nią nowe życie.

Arian Mostaedi, *Building Conversion and Renovation*

Wstęp

Adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji zyskuje na znaczeniu od lat 70. XX wieku, stając się istotną częścią przemian i procesów zachodzących we współczesnych miastach. Pomimo ograniczeń związanych z pracą w istniejącej już strukturze budowlanej, zadania tego podejmują się największe sławy architektoniczne, jak Álvaro Siza, Peter Zumthor, Renzo Piano, Jean Nouvel, Norman Foster czy Jacques Herzog i Pierre de Meuron. Dialog pomiędzy architekturą przeszłości a współczesnym projektem przybiera różne formy, od poszukiwania spójności i kompatybilności odległych czasowo języków architektonicznych po budowanie świadomych sprzeczności.

Współcześnie adaptację dziedzictwa architektonicznego do nowych funkcji można postrzegać nie tylko jako szansę na zachowanie charakterystycznych dla krajobrazu miejskiego pojedynczych obiektów, ale także ważny komponent zrównoważonego rozwoju i to zarówno ze względu na aspekty ekologiczne czy ekonomiczne, jak i społeczno-kulturowe. Adaptacja do nowej funkcji odgrywa także istotną rolę w procesie regeneracji tkanki miejskiej i poprawy jakości życia, budowania spójności i tożsamości społecznej oraz wzmacniania pozytywnego wizerunku miasta[1].

Wprowadzanie obiektów historycznych we współczesne życie miast i intensyfikacja dialogu pomiędzy historią a współczesnością wywołują potrzebę poszukiwania sposobów pozwalających na właściwe zintegrowanie ochrony zarówno materialnych, jak i niematerialnych wartości dziedzictwa z procesami zachodzącymi w złożonym i dynamicznym środowisku miejskim (fot. 1–2). Diagnozując konieczność pogłębienia badań w zakresie oceny niematerialnych wartości kulturowych, należy wskazać potrzebę uwzględnienia tego, w jaki sposób ochrona dziedzictwa wpływa na jego znaczenie kulturowe (postrzeganie, ocenę czy interpretację), a jednocześnie, jak ochrona jest determinowana przez czynniki kulturowe, społeczne, a także ekonomiczne[2].

---

[1] Aspekty te zostaną wyjaśnione i omówione w kolejnych rozdziałach książki.

[2] Por. *Report on Research*, [w:] *Values and Heritage Conservation. Research Report*, red. Erica Avrami, Randall Mason, Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000, s. 3–12; Isabel Villaseñor Alonso, Valerie Magar Meurs, *Assessing the Performance of Conservation Activities*, [w:] *Measuring Heritage: Conservation Performance*, red. Silvio Mendes Zancheti, Katriina Similä, CECI and ICCROM, Olinda–Rome 2012, s. 1–14.

Fot. 1. Art_Incubator w dawnych budynkach magazynowych Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera w Łodzi

Według raportu przygotowanego przez Getty Conservation Institute w 2000 roku najważniejsze wyzwania dla współczesnej ochrony dziedzictwa kulturowego związane są z trzema aspektami: fizyczną kondycją dziedzictwa (sfera ta jest najlepiej rozpoznana i zgłębiona przez specjalistów), jego znaczeniem kulturowym i wartościami społecznymi oraz złożonymi kwestiami związanymi z traktowaniem podlegającego ochronie dziedzictwa kulturowego jako „kapitału" czy też zasobu gospodarczego. Tak rozumiane podejście wymaga, na każdym etapie procesu ochrony, interdyscyplinarnej współpracy, uwzględniającej różne obszary doświadczeń i wiedzy, w której ważną rolę odgrywają również nauki humanistyczne i społeczne[3].

To, co w tym dynamicznym procesie szczególnie powinno zainteresować historyka architektury i jest jednym z głównych tematów tej książki, to wprowadzanie nowej funkcji w stare mury generujące szczególne napięcie pomiędzy ochroną dziedzictwa a wolnością artystyczną. Kolejnym ważnym problemem są zagadnienia związane ze znaczeniem dziedzictwa architektonicznego dla współczesnego społeczeństwa oraz z rolą, jaką jego przekształcenia funkcjonalne odgrywają w zmianach zachodzących w tkance miejskiej. Obiekty czy zespoły z przeszłości są bowiem nie tylko chronione z myślą o przyszłych pokoleniach, lecz również świadomie włączane w aktualnie podejmowane działania, w tym planowanie i zagospodarowanie przestrzenne[4]. Procesy te prowadzą do interakcji pomiędzy przeszłością

---

[3] *Report on Research…*, s. 3, 5–6, 11. Aspekty te wyraźnie podkreślone zostały w: *ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*, ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe 2003, art. 1.1, 2.1: https://www.icomos.org/charters/structures_e.pdf (dostęp: 20.12.2018). Jednocześnie, jak podkreśla Marta Leśniakowska, również historia architektury od około 1970 r. „znacznie poszerza swój zakres i metody, odwołując się do współczesnej antropologii kulturowej, etnologii, geografii humanistycznej, socjologii, fenomenologii, semiotyki, historii idei itp.". Marta Leśniakowska, *Co to jest architektura*, Kanon, Warszawa 1996, s. 95.

[4] W *Deklaracji Amsterdamskiej* podkreślono m.in., że: „ochrona dziedzictwa architektonicznego winna być traktowana nie jako problem marginesowy, ale jako podstawowy cel planowania miast i zagospodarowywania przestrzennego terenu". Zaakcentowano w niej również rolę aspektu społecznego w ochronie dziedzictwa architektosnicznego. Deklaracja ta przyjęta została w trakcie *Kongresu w sprawie Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego* odbywającego się w Amsterdamie w dniach 21–25 października 1975 r. Wówczas też proklamowano *Europejską Kartę Dziedzictwa Architektonicznego* (*European Charter of the Architectural Heritage*) opracowaną przez Komitet Zabytków i Miejsc Zabytkowych i przyjętą przez Radę Europy. *Deklaracja Amsterdamska*, Kongres w sprawie Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego, Amsterdam, 21–25 października 1975, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków*

a współczesnością, a w konsekwencji do tytułowych „transformacji i redefinicji" dziedzictwa architektonicznego.

Warto w tym miejscu podkreślić, że samo pojęcie „dziedzictwa" i zagadnienia związane z jego ochroną są przedmiotem szerokich dyskusji znajdujących odzwierciedlenie w licznych dokumentach międzynarodowych, opracowaniach i publikacjach[5]. Zmiany w sposobie jego rozumienia i postrzegania, ważne z punktu widzenia omawianego zagadnienia, przedstawione zostały w rozdziale drugim. W tym miejscu można przypomnieć, że kluczowe znaczenie i impuls dla rozwoju badań dotyczących dziedzictwa miała *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* uchwalona przez Konferencję Generalną UNESCO w 1972 r. w Paryżu[6]. Luca Zan podkreśla, że choć kluczową dziedziną dla kształtującej się wówczas nowej dyscypliny naukowej, czyli

---

(*edycja 2015*), oprac. Bogusław Szmygin, tłum. Anna Młodowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2015, pkt. d, (dalej: *Deklaracja Amsterdamska*); *European Charter of the Architectural Heritage*, Rada Europy, Amsterdam, 21–25 października 1975 (dalej: *Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego*), http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/culture/cultureMain/Instruments/European_Charter.pdf (dostęp: 12.06.2018). Ważny dokument w tym kontekście stanowiły: *Zalecenia UNESCO dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym* (*Rekomendacja Warszawska*), Konferencja Generalna UNESCO, Warszawa/Nairobi 1976, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 62, pkt. 2 (dalej: *Rekomendacja Warszawska*). Uaktualnione rekomendacje, uwzględniające nowe wyzwania, w tym niebezpieczeństwo fragmentaryzacji dziedzictwa miejskiego znalazły się w: Zaleceniach UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, przyjętych przez Konferencję Generalną UNESCO 10 listopada 2011.

[5] Jak zauważa Bogusław Szmygin, „współczesne pojęcie dziedzictwa jest coraz szersze i nie jest właściwie możliwe zakreślenie jego granic", jednocześnie „tak różnorodnego dziedzictwa nie jest w stanie opisać (dokonać jego analizy) dotychczasowa teoria konserwatorska". Bogusław Szmygin, *Ochrona dziedzictwa w XXI wieku – o potrzebie nowego paradygmatu i systemu w ochronie dziedzictwa*, [w:] *Karta Krakowska 2000 dziesięć lat później*, red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011, s. 118.

[6] Za dziedzictwo kulturalne uznano wówczas: „zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów", a także „zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych", które mają „wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki i nauki", oraz „miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego". *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r.*, Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190, art. 1 (dalej: *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*).

studiów nad dziedzictwem (heritologii), była konserwacja, to jednak badania nabrały silnie interdyscyplinarnego charakteru. W latach 90. XX wieku uzyskały one status odrębnej dziedziny akademickiej[7].

Definicja oraz rozumienie dziedzictwa ulegają pewnym modyfikacjom, w tym przede wszystkim rozszerzeniom i, jak podkreśla Bogusław Szmygin, współczesna „definicja dziedzictwa ma [...] charakter podmiotowy i dlatego zbiór zabytków ma charakter dynamiczny; jest coraz większy i coraz bardziej zróżnicowany"[8]. W *Karcie Krakowskiej* stwierdzono wręcz, że dziedzictwo „nie może być zdefiniowane w jednoznaczny sposób", możliwe jest natomiast określenie kryteriów, „na podstawie których dziedzictwo to jest identyfikowane"[9].

W kontekście zagadnień poruszanych w niniejszej książce szczególnie ważne są kwestie zawarte w *Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego*. W dokumencie tym podkreślono, że warte ochrony europejskie dziedzictwo architektoniczne, to nie tylko „najważniejsze zabytki", lecz również grupy pomniejszych budowli w starych miastach i charakterystycznych wioskach, nawet jeśli nie stanowią one przykładu wybitnych osiągnięć. Wskazano przy tym na związane z dziedzictwem „niezastąpione wartości duchowe, kulturalne, społeczne i ekonomiczne". Podkreślono również, że dziedzictwo architektoniczne jako wyraz historii pomaga w zrozumieniu znaczenia przeszłości dla współ-

---

[7] Por. Luca Zan, *International Perspective on Management and Cultural Heritage*, [w:] Sara Bonini Baraldi et al., *Managing Cultural Heritage. An International Research Perspective*, Ashgate, Farnham 2015, s. 1. Ważną publikacją dotyczącą zagadnień związanych ze zmianami w sposobie postrzegania dziedzictwa zachodzącymi na przełomie XX i XXI w. jest: John Tunbridge, *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*, tłum. Aleksandra Kamińska, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2018. Wieloaspektowe spojrzenie na zagadnienie przedstawia m.in.: Krzysztof Kowalski, *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

[8] Jednocześnie autor postuluje konieczność różnicowania zabytków, a tym samym odejścia od zasady równocenności wszystkich zabytków. Stworzenie systemu wartościowania uwzględniającego hierarchię wartości pozwoliłoby m.in. na indywidualne podejście do ochrony dziedzictwa ważne w kontekście decyzji dotyczących możliwości i zakresu ingerencji. Bogusław Szmygin, *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2016, s. 121–122.

[9] *Karta Krakowska – Pryncypia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego*, Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska „Kraków 2000" 1997–2000, Kraków–Wawel, 26 października 2000 r., *Preambuła* (dalej: *Karta Krakowska*), http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/Karta%20Krakowska% 202000.pdf (dostęp: 12.07.2018).

czesności, a jego zachowanie jest niezbędne dla kształtowania kompletnego (całościowego) i zrównoważonego środowiska życia. Co więcej, dziedzictwo architektoniczne (struktura historycznych centrów i miejsc) sprzyja harmonijnej równowadze społecznej[10]. Do założeń tych nawiązano również w *Deklaracji Amsterdamskiej*, jednocześnie silnie podkreślając, że ochrona dziedzictwa architektonicznego powinna stanowić istotną część planowania urbanistycznego[11]. W dokumencie tym zaznaczono też, że dziedzictwo architektoniczne obejmuje nie tylko obiekty o wyjątkowej wartości, ale i te, które mają znaczenie historyczne czy kulturowe, zarówno pojedyncze budowle i ich otoczenie, oraz szerzej: zespoły, dzielnice, miasta, a także osiedla wiejskie[12]. Aspekty te wskazano również w podpisanej 3 października 1985 roku w Grenadzie *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, definiując dziedzictwo architektoniczne jako dobra trwałe rozumiane jako zabytki, ale także zespoły budynków („na tyle zwarte, aby tworzyć określoną jednostkę urbanistyczną") oraz tereny („dzieła stworzone wspólnie przez człowieka i naturę") o szczególnej wartości historycznej, archeologicznej, artystycznej, naukowej, społecznej lub technicznej[13]. Ważną kwestią dla omawianych zagadnień i procesów jest

---

[10] *Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego*, pkt. 1–4.

[11] *Deklaracja Amsterdamska*, pkt. d.

[12] *Deklaracja Amsterdamska*, pkt. a–b.

[13] *Konwencja Rady Europy o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, Grenada, 3 października 1985 r., art. 11, Dz.U. z 2012 r., poz. 210 (dalej: *Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*). W Polsce konwencja ta ratyfikowana została dopiero w 2011 r., zob. Ustawa z dnia 13 maja 2011 r. o ratyfikacji *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, sporządzonej w Grenadzie dnia 3 października 1985 r., Dz.U. z 2011, Nr 144, poz. 850. Kwestiom dotyczącym zróżnicowanych aspektów dziedzictwa w sposób bezpośredni poświęcono dokumenty takie jak: *Karta ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym*, ICAHM–ICOMOS, Lozanna 1990, polska wersja językowa dostępna w: *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 95–98 (dalej: *karta lozańska*); *Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r.*, Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564 (dalej: *Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego*); *Międzynarodowa karta turystyki kulturowej*, XII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Meksyk, październik 1999, polska wersja językowa dostępna w: *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 119–123; *Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturalnego*, Konferencja Generalna UNESCO, Paryż, 17 października 2003 r., polska wersja językowa dostępna w: *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 145–154; Wspólne wytyczne ICOMOS–TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (*Zasady dublińskie*), XVII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Paryż, 28 listopada 2011, Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018 (dalej: *Zasady Dublińskie*).

definiowanie dziedzictwa w kontekście społecznym jako: „ogół dzieł ludzkich, w których społeczeństwo uznaje swe szczególne i specyficzne wartości i z którymi się identyfikuje”[14]. Najszersze jak do tej pory rozumienie dziedzictwa zaproponowano w *Konwencji z Faro*[15]. W dokumencie tym zwrócono uwagę na szczególny charakter dziedzictwa kulturowego, które nie może być postrzegane jako niezmienne czy statyczne, lecz jest redefiniowane poprzez działania ludzkie[16].

Proponowane w książce ujęcie tematu, choć wpisuje się w szeroką dyskusję o charakterze międzynarodowym na temat dziedzictwa architektonicznego, koncentruje się jednak na szczególnym problemie, jakim jest adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji oraz powiązane z nią przemiany zachodzące we współczesnym mieście. Skala tego zjawiska oraz wpływ, jaki wywiera ono nie tylko na aktualny i przyszły wygląd miast, ale również na to, czy następne pokolenia będą miały możliwość odczytania pierwotnego znaczenia i artykulacji ważnego dla miasta i jego kultury dziedzictwa architektonicznego, sprawia, że problematyka ta wydaje się mieć współcześnie szczególne znaczenie. Poddana została ona analizie z perspektywy badawczej historyka architektury z zastosowaniem adekwatnej dla tej dziedziny naukowej metodologii. Podjęto przy tym próbę zdiagnozowania i usytuowania w szerszym kontekście istotnych, wybranych zagadnień dotyczących adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji. Przyjęte ujęcie problemowe i wielowątkowe, zamiast linearnego, pozwala na stworzenie dyskursu ukazującego procesy i mechanizmy, które tworzą system złożony, wieloznaczny i wieloaspektowy.

Książka ta nie jest więc publikacją z zakresu ochrony zabytków i nie skupia się na szczegółowych kwestiach przygotowawczych (jak sporządzenie dokład-

---

[14] Wymiar ten obecny jest również w innych przywoływanych już dokumentach. Wybrany cytat, jako dobrze oddający ideę, zaczerpnięty został natomiast *z Karty Krakowskiej*. *Karta Krakowska*, załącznik – definicje, pkt. a.

[15] *Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa* (*Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*), Rada Europy, Faro, 27 października 2005 r. (dalej: *Konwencja z Faro*). Wersja angielska dostępna na stronie Rada Europy: https://rm.coe.int/1680083746 (dostęp: 10.05.2018); polska wersja językowa dostępna w: *Vademecum konserwatora zabytków*…, s. 163–170.

[16] Dziedzictwo kulturowe zdefiniowano jako: „zbiór zasobów odziedziczonych z przeszłości, który niezależnie od własności, postrzegany jest przez ludzi jako odzwierciedlenie i wyraz ich nieustanie ewoluujących wartości, przekonań, wiedzy i tradycji. Obejmuje ono wszystkie aspekty środowiska wynikające z interakcji między ludźmi i miejscami na przestrzeni czasu”. *Konwencja z Faro*, art. 2. Por. Bogusław Szmygin, *Klasyfikacja i kategoryzacja*…, s. 121.

nej dokumentacji czy inwentaryzacji) ani na kolejnych etapach postępowania w trakcie prac zmierzających do funkcjonalnej zmiany obiektu.

Zasadniczą intencją autorki jest pokazanie wagi oraz złożoności problemów i wyzwań wynikających z wprowadzenia nowej funkcji do obiektu architektonicznego stanowiącego część ważnego dziedzictwa kulturowego. Wobec przyjętych założeń a jednocześnie stopnia natężenia zjawiska obecnego na niespotykaną dotąd skalę w miastach Europy i Ameryki Północnej, a także obejmującego inne rejony świata, w tym Azję[17], przyjęta została perspektywa europejska. Należy przy tym jednak zaznaczyć, że wiele z analizowanych dokumentów, a tym samym poruszanych zagadnień, ma charakter międzynarodowy i jest sygnowanych również przez przedstawicieli krajów pozaeuropejskich. Ze względu na ujęcie problemowe, mające na celu przede wszystkim ukazanie zachodzących w tkance miejskiej ważnych przemian związanych ze współczesnym redefiniowaniem i reinterpretacją przeszłości, świadomie ograniczona została liczba prezentowanych realizacji, tak aby zachować klarowność wywodu.

Uchwycenie i zdiagnozowanie złożonych aspektów oraz zachodzących procesów umożliwiają szczegółowe dociekania prowadzone na poziomie lokalnym. Ważną część stanowi w związku z tym analiza łódzkiego dziedzictwa architektonicznego umieszczona w szerszym, europejskim kontekście. W ten sposób przedstawione zostały tytułowe transformacje i redefinicje obiektów oraz kompleksów architektonicznych będące istotnym świadectwem sposobu myślenia o roli i znaczeniu dziedzictwa architektonicznego we współczesnym mieście oraz wyzwań związanych z jego przekształceniami. Biorąc pod uwagę charakter miasta i jego cenną dziewiętnastowieczną spuściznę kulturową, prowadzone w tej części rozważania w naturalny sposób uwzględniają specyfikę architektury postindustrialnej, a jednocześnie obejmują zagadnienia i problemy o szerszym i bardziej uniwersalnym wymiarze[18].

---

[17] Jest to zjawisko obejmujące również inne regiony świata. Przykładem są m.in. Chiny, które od lat 90. borykają się z tym problemem. Zob. m.in. Zhang Song, *Conservation and Adaptive Reuse of Industrial Heritage in Shanghai*, „Frontiers of Architecture and Civil Engineering in China" 2007, vol. 1, no. 4, s. 481–490; Jie Chen, Bruce Judd, Scott Hawken, *Adaptive Reuse of Industrial Heritage for Cultural Purposes in Beijing, Shanghai and Chongqing*, „Structural Survey" 2016, vol. 34, no. 4/5, s. 331–350.

[18] Ze względu na przyjętą w niniejszej książce perspektywę skupiającą się na kwestiach adaptacji, nie zostały w niej szerzej omówione zagadnienia wynikające z analizy ukierunkowanej bezpośrednio na badanie terenów przemysłowych, m.in. ich klasyfikacji, lokalizacji, roli i rozmieszczenia w strukturze miejskiej, a obecnie także restrukturyzacji obszarów poprzemysłowych. Zagadnienia te doczekały się bogatej literatury, pośród której ważne miejsce zajmują publikacje Krzysztofa Gasidły zob. m.in.: *Pro-*

Złożoność problematyki, dynamika zmian, a także jednostkowe (lokalne) uwarunkowania sprawiają, że na tym etapie badań nie istnieje uniwersalny model analizy ani sposobu opisu całokształtu zjawisk związanych z wprowadzeniem dziedzictwa architektonicznego we współczesne życie miasta. Pogłębienie wiedzy na ten temat może jednak w konsekwencji prowadzić do optymalizacji prac adaptacyjnych. O zainteresowaniu i potrzebie prowadzenia tego rodzaju badań świadczyć mogą również intensywnie rozwijające się interdyscyplinarne studia miejskie, w których istotną rolę, obok architektów czy urbanistów, odgrywają również przedstawiciele nauk humanistycznych i społecznych[19].

Strukturalna koncepcja pracy stanowiła wyzwanie nie tylko z powodu zróżnicowanych możliwości prezentacji zagadnienia, ale przede wszystkim z uwagi na złożoność i wieloaspektowość problemów, ich wzajemne przenikanie oraz interakcje.

Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający. Przedstawione zostało w nim tło dla prowadzonych rozważań, a także omówione najważniejsze kwestie terminologiczne oraz stan badań.

W drugiej części nakreślono najważniejsze zagadnienia, problemy i wyzwania związane z konfrontacją dziedzictwa architektonicznego ze współczesnymi potrzebami i oczekiwaniami oraz wynikające stąd istotne zmiany dotyczące miejsc dziedzictwa i ich ochrony. Pokrótce ukazane zostało również kształtowanie się poglądów i zaleceń oraz ewolucja postaw wobec ochrony zabytków i postrzegania ich wartości. Celem nie było przy tym przedstawienie historii konserwacji i ochrony dziedzictwa architektonicznego, lecz wskazanie genezy procesów i przeobrażeń, które w ostatnich dekadach XX wieku spowodowały istotny wzrost skali zjawiska adaptacji obiektów historycznych do nowej funkcji, a także zmianę jego roli i znaczenia.

W rozdziale trzecim zaprezentowano próby poszukiwania metody ułatwiającej analizę oraz ocenę zmiany funkcjonalnej dziedzictwa architektonicznego. Przedstawiono również propozycje wybranych rozwiązań formalnych związanych z interwencjami architektonicznymi i ingerencjami w historyczną substancję obiektów. Zaproponowany podział nie służy ścisłej kategoryzacji, lecz

---

blemy przekształceń terenów poprzemysłowych, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 1998; *Modelowe przekształcenia terenów poprzemysłowych i zdegradowanych*, red. Krzysztof Gasidło, Centrum Usług Drukarskich, Katowice 1999; *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010.

[19] Publikacjami prezentującymi spojrzenie na miasto z perspektywy różnych dyscyplin, w tym m.in. projektowania urbanistycznego i architektonicznego, historii, geografii, socjologii, psychologii, kulturoznawstwa i ekonomii, są m.in.: *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Mikołaj Madurowicz, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2007; *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, red. Bohdan Jałowiecki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

zmierza do wskazania koncepcji i postaw architektonicznych wobec przeszłości, jakie mogą zostać przyjęte w procesie adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji.

W kolejnym rozdziale analizie poddane zostały realizacje istotne w kontekście lokalnym, bowiem jedynie badanie konkretnych przypadków może pozwolić na pełniejsze zrozumienie i pokazanie problemów oraz mechanizmów skorelowanych z wprowadzeniem do dziedzictwa architektonicznego nowej, współczesnej funkcji. Za materiał badawczy posłużyły przede wszystkim wybrane transformacje obiektów postindustrialnych z obszaru Łodzi, które umieszczono także w szerszym, ponadlokalnym kontekście. Doświadczenia wynikające z wieloletnich badań i prowadzenia obserwacji *in situ*, uczestnictwo w dyskusjach i spotkaniach eksperckich, m.in. w ramach prac Komitetu Rewitalizacji w Łodzi, jak również włączanie się w poszukiwania rozwiązań w obszarze przemian konkretnych fragmentów tkanki miejskiej pozwalają na głębsze zrozumienie zachodzących procesów, przy jednoczesnym zachowaniu naukowego dystansu. Jak pokazują doświadczenia autorki, wynikające m.in. ze współpracy z grupą badawczą *TRACE – adaptive reuse of heritage* pod kierunkiem Koenraada van Cleempoela z Universiteit Hasselt w Belgii, obiekty postindustrialne – ze względu na skalę zjawiska ich adaptacji do nowej funkcji oraz znaczącą kubaturę obiektów, ale także mniejsze znaczenie kulturowe i społeczną wrażliwość (w porównaniu np. z miejscami kultu, które stanowią główny przedmiot badań grupy *TRACE*) – pozwalają na nieco większą swobodę działań i stanowią ciekawe pole doświadczeń i poszukiwania rozwiązań[20], a tym samym okazują się interesującym materiałem badawczym. Tym bardziej, że w przygotowywanych przez ICOMOS raportach dotyczących najistotniejszych współczesnych zagrożeń i dziedzictwa wymagającego specjalnej uwagi ze względu na ryzyko jego zniszczenia, szczególne miejsce zajmuje właśnie dziedzictwo przemysłowe[21]. Tu warto podkreślić, że pojedyncze łódzkie realizacje wzbudziły również zainteresowanie zajmujących się współczesnym zjawiskiem adaptacji do nowej funkcji badaczy zagranicznych,

---

[20] Warto w tym miejscu dodać, że, jak zauważa Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, przykłady adaptacji zarówno zespołów budynków pofabrycznych, jak i całych fragmentów miast można wymieniać niemal w nieskończoność. W przeciwieństwie jednak do kryterium przyjętego przez autorkę, która przedstawia interesujące realizacje zaprojektowane przez wybitnych architektów, założeniem niniejszej książki jest analiza tych realizacji, które – niezależnie od rangi architekta i efektu finalnego – mają przede wszystkim istotne znaczenie dla zachodzących w mieście przemian. Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 2013, s. 22.

[21] *Heritage at Risk: ICOMOS Word Report 2001/2002 on Monuments and Sites in Danger*, ICOMOS, München 2001.

takich jak Heike Oevermann czy Bie Plevoets[22]. Ze względu na wagę zachodzących procesów, znaczenie przeobrażeń i skalę zjawiska łódzkie przykłady dobrze pokazują złożoność procesów i różnorodność aspektów.

Szczególnie ważne wydają się tu zachodzące w obrębie centrum miasta, będącego obszarem bogatym w treści kulturowe, zmiany o dominującym znaczeniu dla budowania oraz podtrzymywania tożsamości miejskiej i społecznej[23]. Jak zauważają architekci Andrzej Bulanda i Włodzimierz Mucha, „centrum miasta ma stać się miejscem bogatym w [...] symboliczne odwołania do tradycji, ale jednocześnie miejscem współczesnym, miejscem, gdzie historia splata się z nowoczesnością, wytwarzając stymulującą do życia mieszankę nastrojów i odniesień"[24]. Dlatego też szczegółowej analizie poddane zostały wybrane realizacje znajdujące się w łódzkiej Strefie Wielkomiejskiej[25], a przede wszyst-

---

[22] Dr Heike Oevermann z Humboldt-Universität zu Berlin (Niemcy) i dr Bie Plevoets z Universiteit Hasselt (Belgia) zwracały się do autorki z prośbą o konsultacje dotyczące przede wszystkim łódzkiej Manufaktury. Zob. m.in. Bie Plevoets, Ann Petermans, Koenraad Van Cleempoel, *(Re)using Historic Buildings as a Retail Differentiation Strategy*, [w:] *Heritage 2012 – Proceedings of the 3th International Conference on Heritage and Sustainable Development*, red. Rogério Amoêda, Sérgio Lira, Cristina Pinheiro, Greene Lines Institute, Porto 2012 (E-book); Barbara Camocini, Agnese Rebaglio, *Restoration Economy. Manufaktura, Łódź*, „Int/AR" (Interventions/Adaptive Reuse) 2012, vol. 3, s. 7–16; *Poland's Manchester Becomes Chic. Conversion of a Former Textile Factory into a Hotel*, [w:] *Old. Design Manual for Revitalizing Existing Buildings*, red. Frank Peter Jäger, Birkhäuser Architecture, Basel 2010, s. 136–139.

[23] Problemowi znaczenia centrum miasta i jego roli w identyfikacji jednostki z obszarem miejskim poświęcił w swoich publikacjach wiele uwagi Aleksander Wallis. Podkreślał on m.in., że to właśnie „centrum i śródmieście decydują o obliczu i osobowości miasta, o jego kulturowym i zabytkowym charakterze o jego urodzie i oryginalności", są także jedynym większym obszarem, z którym identyfikują się mieszkańcy całego miasta. Aleksander Wallis, *Informacja i gwar: o miejskim centrum*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1979, s. 23, 57. Współcześnie, gdy miasta i ich mieszkańcy zmagają się z problemem decentralizacji i rozproszenia obszaru miejskiego, wydaje się, że diagnoza ta pozostaje aktualna, a problem ze znaczeniem centrum przekłada się również na trudności z identyfikacją z nim mieszkańców.

[24] Andrzej Bulanda, Włodzimierz Mucha *Bulanda i Mucha Architekci 1991–2011*, Trygon, Warszawa 2011, s. 204.

[25] Łódzka Strefa Wielkomiejska wyróżniona została w *Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+* jako obszar skupiający zabudowę architektoniczną oraz strukturę miejską określającą charakter i tożsamość miasta. Na jej obszarze znajduje się m.in. 27 pałaców i 47 willi fabrykanckich, 200 budynków fabrycznych oraz ok. 3800 kamienic. Uchwała Nr LV/1146/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 16 stycznia 2013 r. w sprawie Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+ (dalej: *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*). Zob. również wersję skróconą: *Strategia przestrzennego*

kim obiekty i zespoły architektoniczne szczególnie ważne dla współcześnie zachodzących procesów oraz przekształceń, które stanowią część istotnego dziedzictwa kulturowego miasta. Zmiany, tytułowe transformacje i redefinicje ujęte zostały w szerszym kontekście przestrzennym (ulicy, dzielnicy czy miasta), jak również w kontekście aspektów odnoszących się do wartości pozamaterialnych, m.in. ciągłości kulturowej, społecznego znaczenia czy też miejskiej tożsamości.

Procesy zachodzące we współczesnej łódzkiej tkance miejskiej omawiane były do tej pory przede wszystkim w nawiązaniu do rewitalizacji miasta[26]. Natomiast artykuły naukowe dotyczące bezpośrednio kwestii adaptacji łódzkich obiektów przemysłowych ujmują problem głównie pod kątem zagadnień wynikających z zakresu ochrony konserwatorskiej[27]. Ze względu na znaczenie

---

rozwoju Łodzi 2020+, red. Marek Janiak, Magdalena Wiśniewska, Bartosz Poniatowski, Biuro Architekta Miasta Urzędu Miasta Łodzi, Łódź 2013, s. 11 (dalej: *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+* [skrócona]). Aspekty te uwzględniono w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi*, przyjętym Uchwałą Nr LXVI/1415/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 3 lipca 2013 r.

[26] Zob. m.in. *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych w Łodzi* (*Revitalisation of Post-Industrial Urban Areas in Lodz*), red. Tadeusz Markowski, Sylwia Kaczmarek, Joanna Olenderek, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk", t. 132, Warszawa 2010, tam też m.in.: Sylwia Kaczmarek, *Proces rewitalizacji terenów poprzemysłowych a organizacja przestrzeni miejskiej*, s. 7–18; Anna Wojnarowska, *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Przykłady praktyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011; Jarosław Kazimierczak, *Wpływ rewitalizacji terenów poprzemysłowych na organizację przestrzeni centralnej w Manchesterze, Lyonie i Łodzi,* Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014; artykuły zawarte w tomach: *Rewitalizacja miast poprzemysłowych – rola dziedzictwa kulturowego: międzynarodowa konferencja „PRO-REVITA" Łódź, 23–25 IX 2004 r.*, red. Bartosz M. Walczak, Okręgowa Izba Inżynierów Budownictwa, Łódź 2006; *Rewitalizacja – nośnik tożsamości i rozwoju obszarów metropolitalnych. Międzynarodowa Konferencja Pro-revita*, red. Bartosz M. Walczak, Wydawnictwo Biblioteka i Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 2007. Ukazały się również publikacje poświęcone swoistym zagadnieniom, takie jak: *A Comparative Study of Łódź and Manchester. Geographies of European Cities in Transition*, red. Stanisław Liszewski, Craig Young, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997; Maciej Kronenberg, *Wpływ dziedzictwa przemysłowego na atrakcyjność turystyczną miasta. Przykład Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.

[27] Zob. m.in. Wojciech Szygendowski, Bartosz M. Walczak, *Adaptacje zespołów zabytkowych we współczesnych realiach społeczno-gospodarczych na przykładzie dziedzictwa przemysłowego Łodzi*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 137–157; *Zakres i granice ingerencji konserwatorskiej w ada-*

i wpływ, jaki procesy powiązane z wprowadzaniem nowej funkcji do obiektów historycznych wywierają na przestrzeń miasta i jego dziedzictwo architektoniczne, ważne wydaje się poświecenie im szczególnej uwagi.

Istotny udział w kształtowaniu się koncepcji książki miała współpraca z zagranicznymi ośrodkami naukowo-badawczymi. Doświadczenia te pozwoliły na przeprowadzenie szeregu dyskusji, wymianę i konfrontację poglądów uwzględniających spojrzenie z różnych perspektyw uwarunkowanych nie tylko kulturowo i historycznie, lecz także wynikających z reprezentowania różnych dziedzin naukowych, przede wszystkim historii architektury i sztuki, konserwacji, a także projektowania architektonicznego[28]. Staż autorki w Universiteit Hasselt

---

ptacji obiektów i zespołów poprzemysłowych. Prorevita 2010, red. Anetta Kępczyńska-Walczak, Politechnika Łódzka, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2012, czy Joanna Olenderek, Maciej Olenderek, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji tzw. Kampusu b. Politechniki Łódzkiej*, [w:] *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015, s. 197–208. Zob. również: *Siedziby muzealne w poprzemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998, tam m.in. artykuł: Wojciech Szygendowski, *Budynki przemysłowe Łodzi – problemy konserwatorskie*, s. 88–94. Interesującym wydarzeniem była również konferencja *25. Konferenz des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger, „Die Postindustrielle Stadt und Ihr Erbe Im 21. Jahrhundert. Schutz-Erhaltung-Revitalisierung" / 25. Konferencja Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki i Konserwatorów „Miasto postindustrialne i jego dziedzictwo w XXI wieku. Ochrona – konserwacja – rewitalizacja"*, Katedra Historii Sztuki UŁ, Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder), Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 11–14.10.2017, Łódź.

[28] Szczególnie cenny charakter miała współpraca z belgijską fundacją badawczą The Research Foundation – Flanders (FWO), a także z prowadzoną przez Koenraada van Cleempoela grupą naukowo-badawczą TRACE – adaptive reuse of heritage (Faculty of Architecture and Arts, Universiteit Hasselt, Belgia). FWO to powołana dekretem królewskim fundacja, która jest jedną z trzech najważniejszych na terenie Flandrii organizacji wspierających badania naukowe i innowacyjne. W 2016 r. autorka została wybrana w drodze konkursu na członka międzynarodowego panelu eksperckiego Expert panel: W&T9: Science and Technology of Construction and Built Environment recenzującego i opiniującego granty naukowo-badawcze. Ewaluowane przez autorkę propozycje grantowe dotyczą przede wszystkim zagadnień związanych z poszukiwaniem metod umożliwiających optymalizację działań związanych ze współczesnymi ingerencjami w historyczną tkankę architektoniczną. Cenne są także dyskusje prowadzone cyklicznie w gronie specjalistów reprezentujących ważne ośrodki akademickie krajów europejskich (m.in. Wielkiej Brytanii, Włoch, Belgii, Holandii, Portugalii, Grecji, Norwegii). Owocna była również wymiana doświadczeń naukowo-badawczych m.in. w ramach programu *Confronting Wicked Problems: Adapting Architectural Education to the New Situation in Europe* (Praga, Czechy 2016), a także

w Belgii oraz pełnienie przez nią funkcji „voluntary research assistant”[29] pozwoliło również na przeprowadzenie pogłębionych kwerend bibliograficznych oraz poznanie *in situ* interesujących i zróżnicowanych przykładów adaptacji do współczesnych funkcji dziedzictwa architektonicznego[30].

Przedstawione w książce badania częściowo finansowane były z przyznanych przez ośrodki belgijskie grantów: „Adaptive Reuse of industrial heritage – (re)constructing the genius loci of the building, the site, the city”[31] oraz „Rethinking and reinterpreting identity of the place: adaptive reuse of build heritage”[32].

Wyniki przeprowadzonych przez autorkę analiz oraz wybrane przemyślenia teoretyczne częściowo prezentowane były wcześniej w publikacjach polskich i zagranicznych[33].

Wszystkim, którzy zainspirowali mnie do napisania tej książki, bardzo dziękuję.

---

konferencji *EAAE Thematic Network on Conservation – Workshop V. Conservation/ Adaptation: Keeping Alive the Spirit of the Place. Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'* (Liège–Hasselt, Belgia 2015) czy *3rd Heritage Forum of Central Europe „The City”* zorganizowanego przez Międzynarodowe Centrum Kultury (Kraków 2015). Przyjęta przez autorkę perspektywa badawcza prezentowana była również podczas wykładów na uczelniach zagranicznych m.in. w Universidad de Santiago de Compostela w Hiszpanii (2016), Universidad de Vigo w Hiszpanii (2015), a także Západočeská Univerzita v Plzni (Uniwersytet Zachodnioczeski w Pilznie) w Czechach (2014).

[29] W okresie od 1.07.2017 do 30.06.2018.

[30] M.in. w Belgii, Holandii, a także w Niemczech.

[31] Grant „Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen” przyznany został dr Bie Plevoets z Universiteit Hasselt w Belgii na prowadzenie ze mną wspólnych badań nad projektem: „Adaptive Reuse of industrial heritage – (re)constructing the *genius loci* of the building, the site, the city” (grant V432116N), 2016 r. W wyniku współpracy powstał m.in. artykuł: Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives as a Catalyst for Regeneration of Heritage Sites: Vernacular Transformation and its Influence on the Formal Adaptive Reuse Practice*, „Cities” 2018, vol. 78, s. 128–139.

[32] Staż oraz indywidualny grant „Special Research Fund (Bijzonder Onderzoeksfonds, BOF)” przyznany autorce przez Universiteit Hasselt w Belgii. Tytuł grantu: „Rethinking and Reinterpreting Identity of the Place: Adaptive Reuse of Built Heritage” (grant R-7853), 2017 r.

[33] M.in.: *Conversions and Redefinitions – Architecture and Identity of a Place*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts” 2013, vol. XV (XXIV), s. 191–205; *Margins and Marginalizations in a Post-socialist Urban Area. The Case of Łódź*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts” 2014, vol. XVI (XXV), s. 297–312; *A Post-socialist City: a „Turn” in Shaping Architectural Image of the City at the Turn of the 20th and 21th Centuries. The Case of Łódź*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts” 2015, vol. XVII (XXVI), s. 251–272;

Fot. 2. Opére National de Lyon, Jean Nouvel – projekt rozbudowy obiektu z XIX wieku, realizacja 1986–1993, Lyon

Architektura Łodzi – próby reinterpretacji i tworzenia nowego wizerunku miasta po 1989 r., [w:] *Poszukiwanie tożsamości kulturowej w Europie Środkowo-Wschodniej 1919–2014*, red. Irena Kossowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 338–353; Julia Sowińska, *Santuarios de la ciudad contemporánea. Nuevas funciones de las iglesias antiguas*, [w:] *Santuarios Contemporáneos. O expresión arquitectónica de una sociedad*, red. María Cristina Valerdi Nochebuena, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla, México 2016, s. 364–384; *Adaptation of Post-Industrial Cultural Heritage to New Cultural Functions. Example of Genk and Łódź*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt–Belgium 2017, s. 293–304; *Wizje nowoczesnego miasta w projektach centrum Łodzi z lat 60. XX wieku* [w:] *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX w. i jej waloryzacja*, red. Jolanta Sołtysik, Robert Hirsch, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia 2017, s. 239–245; *Współczesny wizerunek Łodzi – reinterpretacje i metamorfozy*, [w:] *Inspiracje – Metamorfozy – Refleksje. Sztuka w Łodzi 7*, red. Karolina Stanilewicz, Łukasz Sadowski, Aleksandra Sumorok, Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddział w Łodzi, Łódź 2017, s. 33–62; Julia Sowińska-Heim, *Łódź as the Creative City: Cultural Industries and the Process of Urban Revival*, [w:] *Heritage and the City*, red. Robert Kusek, Jacek Purchla, International Cultural Centre, Kraków 2017, s. 217–238; *Nowe życie w dawnych murach. Centrum C-mine w belgijskim Genk jako przykład próby zachowania ciągłości historycznej miejsca*, [w:] *Rewitalizacja miast – w kierunku integracji procesów, mechanizmów i metod działania*, red. Maria Dankowska, Bartosz M. Walczak, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2018; Julia Sowińska-Heim, Inga Kuźma, *Łódzka rewitalizacja i nowe dyskursy tożsamościowe*, „Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture" 2016, no. 5, s. 51–62; Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives…*, s. 128–139.

Rozdział 1

Zagadnienia wprowadzające

Miasto wraz ze swoją architekturą podlega ciągłym wewnętrznym przemianom. Opowiada historię, pokazuje zwycięstwa i porażki, a także ścieżki poszukiwań[1]. Krzyżują się w nim, przenikają i ścierają różnorodne wątki i wpływy historyczne, kulturowe, społeczne czy polityczne. Przebudowy, dobudowy, przekształcenia, zniszczenia, jak i wzniesione od podstaw budynki wprowadzają nowe wartości i znaczenia w obrębie poszczególnych założeń urbanistycznych, dzielnicy czy też całego miasta[2]. Przyspieszenie zmian zachodzących w tkance miejskiej obserwować można od XIX wieku, okresu rewolucji przemysłowej i wzmożonej urbanizacji.

W XX wieku złożone procesy związane z globalizacją i jej szerokim wpływem na zmiany ekonomiczne, społeczne, kulturowe, jak również pośrednie i bezpośrednie oddziaływanie na tkankę miejską, spowodowały znaczne zdynamizowanie tempa przeobrażeń. Współcześnie niekiedy już do kosztorysu budynku wpisuje się koszt jego ewentualnego zburzenia[3]. Zjawisko to widoczne jest również w toczącym się wokół miasta i architektury dyskursie, w którym następuje przesunięcie akcentu z ocen stylistycznych i analizy cech formalnych w kierunku aspektów związanych z dynamiką procesów, zachodzących zmian oraz interakcji. Jak zauważa Lucyna Nyka, znaczący wpływ na współczesne spojrzenie na miasto jako układ wzajemnych oddziaływań i powiązań miały badania dotyczące percepcji miasta prowadzone m.in. przez Kevina Lyncha.

---

[1] Aldo Rossi proponował m.in. spojrzenie na miasto i jego architekturę jak na repozytorium historii (źródło informacji i dokument przeszłości) nie tylko powstawania i struktury miejskich artefaktów, ale również idei i postrzegania miasta jako syntezy różnorodnych wartości. W tym kontekście podkreślał on rolę i znaczenie pamięci zbiorowej zarówno w kształtowaniu, jak i rozumieniu miasta i jego architektury. Aldo Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts–London 1982, s. 128.

[2] Joseph Rykwert stwierdza wręcz, że nieustanna zmiana, jakiej podlegają miasta, jest jedynym pewnikiem wynikającym z „dziejów naszych miast". Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, tłum. Tomasz Bieroń, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 26, 357. Por. Kevin Lynch, *Obraz miasta*, tłum. Tomasz Jeleński, Wydawnictwo Archivolta, Kraków 2011, s. 2.

[3] Zob. Daniel Libeskind, *Przełom: przygody w życiu i architekturze*, tłum. Małgorzata Zawadka, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2008, s. 57.

Zaproponowana przez niego koncepcja, jak zauważa autorka, spowodowała, że formy przestały być „definiowane w sposób obiektywny i stabilny, ale uzależniony od czasu i okoliczności"[4]. Zagadnienie to w ciekawy sposób analizują również m.in. Peter Bishop oraz Lesley Williams, odwołujący się *nota bene* do koncepcji „płynnej nowoczesności" polskiego socjologa Zygmunta Baumana[5], a także Stephen Graham i Patsy Healey. Poddają oni krytyce będące spuścizną koncepcji Euklidesa teorie skoncentrowane na obiekcie i ujmujące miasto jako zbiór statycznych normatywnych form materialnych, teorie, które nie uwzględniają znaczenia zachodzących relacji oraz procesów, zróżnicowanych znaczeń i możliwości interpretacyjnych[6]. Chociaż zmiany w podejściu obserwować

---

[4] Lucyna Nyka, *W kierunku zmiennej metafory miasta – miejsca, zdarzenia, krajobrazy*, [w:] *Kazimierz Wejchert: teoria kompozycji urbanistycznej*, red. Sławomir Gzell, Akapit-DTP, Warszawa 2003, s. 53. Por. Kevin Lynch, *Obraz miasta…* Analiza zachodzących w XX w. przemian prowadzących do odchodzenia od analizy obiektów architektonicznych jako form statycznych przeprowadzona została w: Lucyna Nyka, *Od architektury cyrkulacji do urbanistycznych krajobrazów*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2006. W tym miejscu przypomnieć warto, że już w drugiej połowie lat 60. XX w. także Henri Lefebvre pisał o mieście jako tym, które „posiada charakter […] wysoce złożonej totalności, tak aktualnej, jak i potencjalnej", dlatego opisy, „analizy, próby syntezy nie powinny nigdy uchodzić ani za wyczerpujące, ani za zakończone". Henri Lefebvre, *Prawo do miasta*, tłum. Ewa Majewska, Łukasz Stanek, „Praktyka Teoretyczna" 2012, nr 5, s. 190. Spośród polskich badaczy analizie aspektów dotyczących przestrzennej i narracyjno-historycznej „zdarzeniowości" miasta wiele uwagi poświęca m.in. Ewa Rewers, *Zdarzenie w przestrzeni miejskiej*, [w:] *Formy estetyzacji przestrzeni publicznej*, red. Jan S. Wojciechowski, Anna Zeidler-Janiszewska, Instytut Kultury, Warszawa 1998, s. 87–100. Kanwą dla rozważań autorki nad interpretacją miasta zdarzeń z wykorzystaniem dyskursu architektonicznego stała się twórczość projektowa i teoretyczna Bernarda Tschumiego. Formułowane przez architekta poglądy prezentują m.in. publikacje: Bernard Tschumi, *Event-Cities*, MIT Press, Cambridge 1996; Bernard Tschumi, *Spaces and Events*, [w:] Bernard Tschumi, *Architecture and Disjunction*, MIT Press, Cambridge 1997. Można w tym miejscu wspomnieć, że Bernard Tschumi również podejmuje się wprowadzania nowej funkcji w zastane struktury. Interesującym przykładem jest Le Fresnoy Art Centre (1991–1997) stworzone z wykorzystaniem budynków z lat 20. XX w. Skontrastowane z zastaną substancją architektoniczną nowoczesne formy pełnią rolę pudełka, w którym zamknięte zostają obiekty z przeszłości.

[5] Zygmunt Bauman, *Płynna nowoczesność*, tłum. Tomasz Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006. Zob. również: Zygmunt Bauman, *Kultura w płynnej nowoczesności*, Agora, Warszawa 2011.

[6] Peter Bishop, Lesley Williams, *The Temporary City*, Routledge, London–New York 2012; Stephen Graham, Patsy Healey, *Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice*, „European Planning Studies" 1999, vol. 7, no. 5, s. 623–646.

można od przełomu lat 60 i 70. XX wieku, m.in. pod wpływem teorii takich jak postmodernizm, poststrukturalizm i postfordyzm[7], to spojrzenie na miasto jako zbiór statycznych obiektów i form nadal jednak dominuje[8].

Jednocześnie w kulturze Zachodu silnie zakorzeniona jest potrzeba poszukiwania tego, co trwałe, dające poczucie bezpieczeństwa, stanowiące istotny punkt odniesienia oraz ważny czynnik kształtujący tożsamość[9]. Jak wskazywał Maciej Gutowski, cała historia architektury naznaczona jest oddziaływaniem na nią dwóch przeciwstawnych sił: z jednej strony chęci zachowania formy zastanej, związanej z potrzebą podtrzymania tradycji (czynnik kulturowy), z drugiej zaś potrzeby zmian wynikającej z przeobrażeń społecznych i technicznych (czynnik cywilizacyjny)[10] (fot. 3). Manuel Castells, ujmując zagadnienie przez pryzmat współcześnie zachodzących procesów, jako parę antynomicznych sił determinujących organizację współczesnego świata wymienia tożsamość i globalizację[11].

---

[7] Stephen Graham, Patsy Healey, *Relational Concepts of Space and Place…*, s. 624–625.

[8] Peter Bishop, Lesley Williams, *The Temporary City…*, s. 19.

Zagadnienie to w odniesieniu do ochrony materialnego dziedzictwa kulturowego poruszone zostało w: *Report on Research*, [w:] *Values and Heritage Conservation. Research Report*, red. Erica Avrami, Randall Mason, Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000, s. 3–12.

[9] Jak zauważa Maria Lewicka, percypowana ciągłość stanowi czynnik, który silnie wpływa na doświadczenie miejsca i tożsamość. Zob. Maria Lewicka, *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 68. Z kolei Aleksander Wallis podkreśla, że „stałość polega na trwałości zespołu wybranych elementów centrum, które przesądzą zarówno o ciągłości określonych procesów na jego obszarze, jak i o odczuciu przez kolejne pokolenia jego wizualnej i społecznej tożsamości". Aleksander Wallis, *Informacja i gwar. O miejskim centrum*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1979, s. 71–72.

[10] Maciej Gutowski, *Cywilizacyjne i kulturowe czynniki kształtowania domu mieszkalnego dzisiaj*, [w:] *Budownictwo mieszkaniowe w krajach Europy Środkowej i Wschodniej w okresie transformacji. Architektura*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 1997, s. 199.

[11] Manuel Castells, *Siła tożsamości*, tłum. Sebastian Szymański, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 17. Autor jest jednym z ważniejszych socjologów badających procesy zachodzące we współczesnym społeczeństwie, twórcą pojęcia „społeczeństwa sieci". Zob. Manuel Castells, *Społeczeństwo sieci*, tłum. Janusz Stawiński, Sebastian Szymański et al., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010. Por. m.in. *Nowa Karta Ateńska 2003. Wizja miast XXI wieku*, Europejska Rada Urbanistów, Lizbona, 20 listopada 2003 r., red. pol. Towarzystwo Urbanistów Polskich, tłum. z edycji franc. Stanisław Wyganowski, przekład porównawczy z edycji ang. i red. Stanisław Furman, Bogdan Wyporek, s. 9 (dalej: *Nowa Karta Ateńska*), http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/karta%20 atenska%202003_pl.pdf (dostęp: 8.12.2018).

W reakcji na unifikację i standaryzację rośnie zainteresowanie tym, co endemiczne, a odzyskanie lokalnej tożsamości staje się istotnym czynnikiem mającym budować poczucie stabilizacji w ulegającym szybkim zmianom i wymuszającym mobilność współczesnym świecie[12]. Jak zauważa Anthony Giddens: „Wraz ze słabnącym oddziaływaniem tradycji i rosnącym udziałem dialektycznego współoddziaływania globalności i lokalności w rekonstruowaniu życia codziennego, jednostki są zmuszone budować swoją tożsamość, wybierając spośród różnorakich opcji"[13]. Ważną rolę w tym procesie odgrywa architektoniczna tkanka miejska[14].

Według Paula Ricœura „kwestia tożsamości (*l'identité*) zawiera dwa ściśle związane problemy: *l'ipséité* (odrębność własnej osoby od innych, jej cechy

---

[12] Maria Lewicka, *Miasto jako przedmiot badań psychologii*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, red. Bohdan Jałowiecki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 123; Maria Lewicka, *What Makes Neighborhood Different from Home and City? Effects of Place Scale on Place Attachment*, „Journal of Psychology" 2010, no. 30, s. 35–51. Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca…*, s. 315. Zagadnieniu „tożsamości" w ostatnich latach poświęcono wiele publikacji, dyskusji oraz konferencji. Jak zauważa Zygmunt Bauman, współczesne „Pytanie o tożsamość wyrasta z poczucia chybotliwości istnienia, jego «manipulowalności», «niedookreślenia», niepewności i nieostateczności wszelkich form, jakie przybrało". Zygmunt Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Instytut Kultury, Warszawa 1994, s. 9.

[13] Anthony Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja" i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 16, 17.

[14] Aspekt ten został wyraźnie podkreślony m.in. we wspomnianych już wcześniej: *Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego* oraz *Deklaracji Amsterdamskiej* z 1975 r. W tej ostatniej stwierdzono, że: „Znaczenie dziedzictwa architektonicznego i uzasadnienie jego zachowania są obecnie lepiej rozumiane. Wiadomo, że utrzymanie ciągłości historycznej środowiska ma istotne znaczenie dla zachowania lub stworzenia takich ram życia, które pozwolą człowiekowi odnaleźć swą tożsamość i czuć się bezpiecznym wobec brutalności przemian społecznych…". Zob. również wybrane publikacje ujmujące problem tożsamości miasta z różnych perspektyw badawczych np.: Bohdan Jałowiecki, *Tożsamość ludzi, tożsamość miejsc*, [w:] *Gdańszczanie i ich miasto w perspektywie historyczno-socjologicznej*, red. Małgorzata Dymnicka, Zbigniew Opacki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 146–152; Jacek Gądecki, *Architektura i tożsamość. Rzecz o antropologii architektury*, Wydawnictwo Rolewski, Złotoryja 2005; *Tożsamość społeczno-kulturowa miasta postindustrialnego w Europie Środkowej*, red. Bogdan Kloch, Andrzej Stawarz, Muzeum w Rybniku, Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Rybnik–Warszawa 2005; Paweł Kubicki, *Miasto w sieci znaczeń. Kraków i jego tożsamość*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010; Jan Wrana, *Tożsamość miejsca: kryterium w projektowaniu architektonicznym*, Politechnika Lubelska, Lublin 2011; *Tożsamość miasta w dobie globalizacji*, red. Hanka Zaniewska, Anna Januchta-Szostak, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2012.

wyjątkowe, które tę odrębność konstytuują) i *la mêmete* (ciągłość osoby, trwanie jej cech charakterystycznych mimo upływu czasu i na przekór zmiennym okolicznościom życia)"[15]. Zachowanie „odrębności" oraz „ciągłości historycznej" postrzega się również jako istotne wartości w rozwoju miast (fot. 4). Przy czym według *Nowej Karty Ateńskiej 2003. Wizji miast XXI wieku*, opracowanej przez Europejską Radę Urbanistów[16], właśnie brak spójności – i to zarówno w sensie fizycznym, jak i w odniesieniu do trwania w czasie – ciągłości historycznej i tożsamościowej stanowi jeden z ważniejszych problemów współczesnych aglomeracji miejskich[17]. Jako istotne wyzwanie wskazano wzmocnienie specyficznego i unikalnego charakteru zabudowy danego miasta i tym samym przeciwdziałanie procesom zmierzającym do uniformizacji[18]. Jednocześnie od lat 60. obserwować można istotne zmiany w podejściu do ochrony obiektów architektonicznych. Charakterystycznym zjawiskiem jest m.in. wyraźna demokratyzacja i pluralizacja w postrzeganiu wartych ochrony i ważnych dla społeczeństwa artefaktów z przeszłości, nieograniczona już do budowli istotnych ze względu na szczególne wartości historyczne i estetyczne czy znaczący wiek zabytku, lecz poszerzona m.in. o obiekty ważne z punktu widzenia społeczności lokalnej[19]. Analizując kwestie wartościowania zabytków ze względu na za-

---

[15] Cyt za: Zygmunt Baumann, *Dwa szkice…*, s. 9.

[16] *Nowa Karta Ateńska* przyjęta została w 1998 r. Podczas trwającej wówczas międzynarodowej konferencji Europejska Rada Urbanistów podjęła decyzję o konieczności jej regularnego aktualizowania po upływie czterech lat. *Nowa Karta Ateńska 2003. Wizja miast XXI wieku* jest właśnie wynikiem takiej aktualizacji.

[17] *Nowa Karta Ateńska*, część A, pkt. 1 (*Spójność w czasie – historyczna ciągłość*). Jednocześnie podkreślono, że czynniki wpływające na spójność miasta mają charakter wielowymiarowy i dotyczą zarówno aspektów fizycznych, jak i powiązań funkcjonalnych, podziemnych sieci infrastruktury, technologii informatycznych oraz systemów łączności. Problemy te i niebezpieczeństwa sygnalizowane były również we wcześniejszych dokumentach m.in. w *Deklaracji Amsterdamskiej.* Jednocześnie jednak, jak podkreśla Ewa Rewers, toczy się „nieubłagana rywalizacja pomiędzy różnymi kręgami tożsamości, która wpływać może i wpływa na kształt urbanistyczny i architektoniczną wymowę naszych miast". Dodać warto, że rozważania autorki nad złożonością miejskiej tożsamości zostały sprowokowane przez projekt rekonstrukcji wieży Zamkowej w Poznaniu. Ewa Rewers, *Niepewny urok tożsamości*, [w:] *Kultura wobec kręgów tożsamości. Materiały konferencji przedkongresowej, Poznań 19–21 października 2000*, red. Teresa Kostyrko, Tadeusz Zgółka, Poznań–Wrocław 2000, s. 117.

[18] *Nowa Karta Ateńska*, pkt. 5.

[19] W preambule *Konwencji z Faro*, sformułowanej przez Radę Europy w 2005 r., uznano wręcz, że istnieje potrzeba „umieszczenia człowieka i jego wartości w centrum poszerzonego i interdyscyplinarnego pojęcia dziedzictwa kulturowego". Powołano się przy tym m.in. na „prawo każdego człowieka do swobodnego uczestnictwa w dziedzic-

gadnienie „dawności", Marta Leśniakowska podkreśla, że zmiany kulturowe, które przyniósł m.in. postmodernizm i jego „pochwała różnorodności", doprowadziły do zakwestionowania wcześniej obowiązującego kryterium stylistycznego oraz do odejścia „od dawnej historii architektury jako historii budowli elitarnych"[20]. Szczególną grupę stanowi tu architektura postindustrialna, którą stosunkowo niedawno uznano za istotne dziedzictwo kulturowe[21] oraz ważny element tożsamości miasta i jego mieszkańców, wart ochrony i zachowania dla przyszłych pokoleń[22]. Na zmianę podejścia złożyło się wiele czynników.

---

twie kulturowym" zapisane w *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* z 1948 r. *Konwencja z Faro, Preambuła*. Jak zauważa Françoise Choay, od lat 60. XX wieku rozszerzanie wartej ochrony spuścizny następuje zarówno poprzez włączanie nowego typu dziedzictwa, jak i rozszerzenie ram chronologicznych oraz geograficznych. Autorka ta w interesujący sposób wskazuje w perspektywie historycznej również odmienne relacje łączące pojęcie „zabytek" oraz pojęcie „pomnik historii", a także „dziedzictwo historyczne" z przeszłością, pamięcią oraz wiedzą. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, m.in. s. 2, 4. Problemy te omawiane są szerzej w rozdziale drugim niniejszej książki. Warto w tym miejscu podkreślić złożony charakter relacji z miastem i stosunku do niego. Aspekty te wyraźnie podkreślał m.in. Aleksander Wallis, stwierdzając, że „więzi między człowiekiem a otaczającą go bliższą i dalszą przestrzenią mają charakter kulturowy, estetyczny, prawny, światopoglądowy. W pewnych sytuacjach relacje te prowadzą do identyfikacji między jednostką (czy grupą) a konkretną przestrzenią". Aleksander Wallis, *Socjologia przestrzeni*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1990, s. 180.

[20] Zmiany te wymusiły także uwzględnienie zjawisk najnowszych. Wyłaniająca się około 1970 r. tzw. „nowa historia sztuki/architektury" znacznie poszerzyła również metodologię, sięgając do innych nauk, takich jak antropologia kulturowa, etnologia, geografia humanistyczna czy socjologia. Zob. Marta Leśniakowska, *Co to jest architektura?*, Kanon, Warszawa 1996, s. 65, 95. Jednocześnie proces rozszerzania pojęcia dziedzictwa architektonicznego doprowadził do stwierdzenia konieczności rewizji dotychczasowych definicji, metod działania oraz reformy prawodawczej. Zapisy takie zawiera m.in. *Deklaracja Amsterdamska*. Problemy te omawiane są szerzej w rozdziale drugim niniejszej książki.

[21] Proces ten obserwować można od lat 50. XX w. Por. *Architectural Heritage*: *Inventory and Documentation Methods in Europe. Proceedings, European Colloquy Organized by the Council of Europe and the French Ministry for Education and Culture. Direction du Patrimoine: Nantes, 28–31 October 1992,* Council of Europe, Strasbourg 1993 (dalej: *Architectural Heritage: Inventory and Documentation Methods in Europe*), https://pdfs.semanticscholar.org/ed38/80edad5d34473e9b41f343a7ecd7942be1a3.pdf (dostęp: 8.12.2018); Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2015, s. 26.

[22] *Cultural and urban regeneration. Cultural activities and creative industries: a driving force for urban regeneration. Conclusions and Recommendations*, The URBACT Culture

Przede wszystkim przemiany gospodarcze oraz ekonomiczne, które przyczyniły się do redukcji tradycyjnego przemysłu, a w konsekwencji do pozbawienia pierwotnej funkcji i przeznaczenia licznych budynków przemysłowych od dawna wpisanych w krajobraz wielu miast europejskich i amerykańskich. Nie bez znaczenia pozostaje również wspomniana już – charakterystyczna dla czasów współczesnych jako efekt wtórny procesów, takich jak globalizacja, integracja czy homogenizacja[23] – obawa o utratę lokalnych wartości kulturowych i wynikająca stąd społeczna potrzeba kontynuacji[24]. Poczucie lokalnej odrębności a jednocześnie stałości i ciągłości tkanki miejskiej ma bowiem istotne znaczenie zarówno kulturowe, jak i społeczne[25]. Dziedzictwo architektoniczne wzmacnia poczucie zakorzenienia i przynależności, a co za tym idzie, samoidentyfikację i samoświadomość[26]. Współcześnie obok znaczenia związanego z ocaleniem materialnej tkanki architektonicznej równie istotny jest więc kontekst społeczny i zachowanie wartości niematerialnych obszarów uznawanych za dziedzictwo kulturowe[27]. Zapewnienie fizycznego przetrwania budynku,

---

network, Lille Métropole 2006, s. 19, http://urbact.eu/sites/default/files/conclusion-suc-english.pdf (dostęp: 20.12.2018).

[23] Maria Lewicka, *What Makes Neighborhood…*, s. 35–51.

[24] Julia Sowińska-Heim, *Adaptation of Post-industrial Cultural Heritage to New Cultural Functions. Example of Genk and Łódź*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt 2017, s. 293–304; Marc Dubois, *Refurbishing the House of God: Adaptive Reuse of Religious Buildings in Flanders*, „The Low Countries" 2002, no. 10, s. 70–75.

[25] Maria Lewicka, *Psychologia miejsca…*, s. 68; Aleksander Wallis, *Socjologia przestrzeni…*

[26] Aldo Rossi, *The Architecture…*, s. 130–131; M. Lewicka, *Psychologia miejsca…* s. 111; Eliza Litak, *Pamięć jako „lustro i lampa" tożsamości. Pamięć i tożsamość zbiorowa oraz wybrane aspekty relacji między nimi*, [w:] *Pejzaże tożsamości teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Eliza Litak, Renata Furman, Hubert Bożek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 256–257; *Sustaining the Historic Environment: New Perspectives on the Future: an English Heritage Discussion Document*, English Heritage, London 1997 (dalej: *English Heritage Document 1997*).

[27] Zob. m.in. *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, Paryż, 17 października 2003 r., Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018 (dalej: *Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego*). Ustawa z dnia 22 października 2010 r. o ratyfikacji Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzonej w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz.U. z 2010 r. Nr 225, poz. 1462. Andrzej Tomaszewski zwraca w tym kontekście uwagę na znaczenie, o ponad sto lat wcześniejszych, badań Adolfa Riegla i zastoso-

nawet przy zmienionej funkcji, może w tym ujęciu przynieść społeczności lokalnej nie tylko różnorodne korzyści związane z ożywieniem ekonomicznym i gospodarczym, ale również poprzez generowanie pozytywnych procesów kulturotwórczych[28]. Jednocześnie zagadnieniami teoretycznymi, które pod koniec XX i na początku XXI wieku zdominowały międzynarodowe dyskusje na temat ochrony dóbr kultury, stały się problemy autentyzmu zabytku oraz jego wartości niematerialnych[29].

Skala współczesnego społecznego zainteresowania strukturami zabytkowymi, jak również różnorodność sposobów wykorzystania zróżnicowanych aspektów przeszłości jest, jak podkreśla Gregory Ashworth, zjawiskiem nowym[30]. Budowla, zespół czy miejsce potraktowane zostają jako istotny „nośnik historyczności", który jednak, co ważne, zaspokoić ma współczesne potrzeby tak społeczne, gospodarcze, jak i polityczne. Nie chodzi zatem jedynie o zachowanie artefaktów z przeszłości, ale również o wykorzystanie ich w teraźniejszości[31] (fot. 5–6).

---

wanego przez niego pojęcia „wartości upamiętniającej" (Erinnerungswert), a także późniejszej metody ikonologicznej Erwina Panofsky'ego. W odniesieniu do niematerialnych wartości dóbr kultury, jak również społecznego znaczenia „nośników pamięci" podtrzymujących poczucie ciągłości historycznej, ważną rolę odgrywają m.in. rozwijające się od lat 80. XX w. badania dotyczące miejsc pamięci (lieux de mémoire), konstytuowanych przede wszystkim przez ich funkcję symboliczną, w której forma fizyczna odgrywa rolę drugorzędną. Szczególnie ważne stały się prace prowadzone przez francuskiego historyka Pierre'a Norę, który charakterystyczne dla współczesności miejsca pamięci (*lieux de mémoire*) przeciwstawia rzeczywistym środowiskom pamięci (*milieux de mémoire*). Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, wybór i oprac. Ewa Święcka, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012 s. 64–65; Pierre Nora, *Czas pamięci*, przeł. Wiktor Dłuski, „Res Publica Nowa" 2001, nr 7, s. 37–43; Pierre Nora, *Między pamięcią a historią: Les Lieux de Mémoire*, tłum. Paweł Mościcki, „Tytuł roboczy: archiwum" 2009, nr 2, s. 4–12.

[28] Derek Latham, *Creative Re-use of Buildings*, Donhead, Shaftesbury 2000, s. 12–13.

[29] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii*…, s. 61.

[30] Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa*, [w:] *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1997, s. 25. Por. Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2015, s. 7.

[31] Gregory Ashworth podkreśla, że dwa zasadnicze paradygmaty ochrony i dziedzictwa wiążą się z odmiennymi perspektywami spojrzenia na przeszłość i wpływją na sposób ochrony budynków oraz zespołów architektonicznych. W przypadku paradygmatu ochrony zabytek nie stanowi istotnego elementu z punktu widzenia aktualnego rozwoju i przekształceń zachodzących w mieście, a miejsce i przestrzeń z nim związane zostają „zamrożone". Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa*… (2015),

Transformacje i redefinicje

W kontekście przemian zachodzących we współczesnych miastach europejskich zagadnieniem szczególnie interesującym dla badań z obszaru historii architektury wydaje się problem transformacji i redefinicji dziedzictwa architektonicznego, którego istotnym stymulatorem, swoistym *spiritus movens*, jest wprowadzenie nowej funkcji odpowiadającej aktualnym potrzebom społecznym, ekonomicznym czy politycznym, a tym samym włączenie artefaktu z przeszłości we współczesne życie miasta i jego mieszkańców.

Szczególna interakcja pomiędzy przeszłością, historycznym znaczeniem i rolą obiektu czy kompleksu architektonicznego a współczesnością zachodzi zarówno na poziomie materialnym, w związku z fizyczną ingerencją w tkankę architektoniczną, jak i na płaszczyźnie wartości niematerialnych[32], do których należy m.in. znaczenie historyczne, kulturowe i społeczne, a także symboliczna rola obiektu w przestrzeni miasta[33].

Jednocześnie najbardziej charakterystycznym dla współczesności rysem jest świadome nadawanie obiektom adaptowanym do nowej funkcji aktualnej wartości estetycznej i znaczenia kulturowego, przy założeniu, że pierwotna artykulacja i znaczenie nie ulegną zatarciu i będą możliwe do odczytania. Następuje swoiste „uwspółcześnienie" zabytku zarówno w sferze wartości materialnych, jak i niematerialnych. Przeszłość stanowi swoisty punkt wyjścia, jest nadal wartością, lecz nie jedyną, bowiem poprzez dialog pomiędzy historią miejsca, budynku czy zespołu architektonicznego a jego aktualnym znaczeniem powstaje nowa wartość.

Konsekwencją mogą być m.in. nowe podziały wprowadzane w obrębie miasta, a tym samym kwestionowanie dotychczas istniejącej struktury funkcjonalno-przestrzennej wynikającej z uwarunkowań historycznych. Dobrym przykładem są tutaj wewnątrzmiejskie zespoły pofabryczne będące pierwotnie

---

s. 7, 31. W tym kontekście Ashworth stosuje również pojęcie „planowania dziedzictwa", którego, jak sam podkreśla, w sposób świadomy użył po raz pierwszy w książce: Gregory Ashworth, *Heritage Planning: Conservation as the Management of Urban Change*, Geo Pers, Groningen 1991. Jednocześnie Ewa Rewers sytuuje rozważania nad współczesnymi ingerencjami architektonicznymi w dawny budynek w kontekście fundamentalnego obecnie sporu dotyczącego tożsamości. Ewa Rewers, *Niepewny urok tożsamości*…, s. 108–119.

[32] Kwestia wartości niematerialnych zajęła istotne miejsce we współczesnej dyskusji dotyczącej ochrony dziedzictwa architektonicznego. Zagadnienia te omówione zostały szerzej w rozdziale drugim niniejszej książki.

[33] Por. Bernard M. Feilden, *Conservation of historic buildings*, Architectural Press, Oxford 2003.

zamkniętymi enklawami, a następnie przekształcone w nowe, tętniące życiem przestrzenie publiczne, kulturalne czy komercyjne[34]. Zmiana funkcji implikuje również powstawanie nowych kontekstów, czemu towarzyszy budowanie narracji o miejscu, opowiadanie jego historii przez pryzmat współczesnych uwarunkowań oraz potrzeb kulturowych, społecznych i ekonomicznych, prowadząc w konsekwencji do zmiany sposobu jego postrzegania. Wprowadzenie nowej funkcji może również sprawić, że budynki niepełniące dotąd istotnej roli czy wręcz nieznane i ignorowane nabierają ważnego znaczenia estetycznego, urbanistycznego i społecznego. Możliwy jest oczywiście również proces odwrotny, prowadzący do umniejszenia ważności obiektu lub całego zespołu architektonicznego i do jego swoistej degradacji.

Stan badań, kwestie terminologiczne i pojęciowe

W polskiej literaturze adaptację dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji wymienia się i omawia przede wszystkim w publikacjach poświęconych ochronie dóbr kultury i traktuje jako domenę konserwatorów zabytków[35]. W ujęciu tym adaptacja jest jednym z wielu możliwych sposobów postępowania w procesie ochrony i jako taka nie zostaje w szczególny sposób wyodrębniona.

---

[34] Podobna sytuacja może mieć miejsce w przypadku zmiany funkcjonalnej np. zabudowań klasztornych.

[35] Jan Tajchman, definiując adaptację zabytku architektury, podkreśla, że „jest [ona] zawsze realizowana w ramach jego konserwacji i restauracji". Waldemar J. Affelt stwierdza natomiast, że skoro prawo budowlane (Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 1202, art. 3) nie uwzględnia pojęcia adaptacji (ani też modernizacji), konieczne jest rozpatrywanie obu tych pojęć w ramach przepisów dotyczących prac remontowych. W odniesieniu do obiektów zabytkowych należy je traktować jako jedno z działań podejmowanych w ramach remontu konserwatorskiego. Jan Tajchman, Beata Piaskowa, *Na czy polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnej funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014, s. 314; Waldemar J. Affelt, *Estetyka zabytku budownictwa jako wyzwanie dla jego adaptacji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 7. Por. Bogumiła J. Rouba, *Pielęgnacja świątyń i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014; Władysław Borusiewicz, *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Arkady, Warszawa 1971; Jan Tajchman, *Adaptacja zabytków w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] *Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, red. Gustaw Rakowski, Politechnika Świętokrzyska, Kielce 2001, s. 131–142.

Niekiedy sygnalizuje się potrzebę spojrzenia na zagadnienie adaptacji dziedzictwa architektonicznego do współczesnych potrzeb w kontekście zachodzących aktualnie przemian kulturowych. Andrzej Kadłuczka, definiując pojęcie „adaptacji" wskazuje na możliwość traktowania go zarówno w wymiarze „technicznym", jak i „ideologicznym". Przy czym drugie ujęcie oznacza w tym przypadku konieczność adaptacji wynikającą z ulegających zmianie warunków życia, rozwoju techniki, zmiany systemów wartości[36]. Ważną w kontekście omawianych zagadnień perspektywę prezentuje Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, pokazując adaptację do nowej funkcji jako jeden ze sposobów wprowadzania współczesnych projektów i rozwiązań architektonicznych do historycznego środowiska miast[37]. Z kolei spojrzenie przez pryzmat zagadnień *stricte* architektonicznych, funkcjonalno-przestrzennych proponuje Marek Gawdzik[38]. Jednak przeważają publikacje, w których nacisk kładzie się głównie na kwestie związane z zachowaniem substancji materialnej i problematycznym charakterem współczesnych ingerencji w tkankę architektoniczną, prowadzących do zmniejszenia zabytko-

---

[36] Andrzej Kadłuczka, *Ochrona zabytków architektury. Tom I. Zarys doktryn i teorii,* Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków 2000, s. 102–103. Zob. również: Andrzej Kadłuczka, *Konserwacja zabytków i architektoniczne projektowanie konserwatorskie,* Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.

[37] Spośród licznych publikacji warto wymienić m.in.: Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, *Współczesne adaptacje obiektów historycznych,* [w:] *Karta Krakowska 2000 dziesięć lat później,* red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011, s. 257–268; Eadem, *Tradycja miejsca i zastany kontekst wartością nadrzędną,* „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2011, nr 4, s. 372–382; Eadem, *Nowe formy zderzone z historycznymi,* „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2010, nr 7, s. 292–301; Eadem, *Odważna współczesna realizacja w zabytkowym środowisku,* „Wiadomości Konserwatorskie" 2010, nr 28, s. 70–77; Eadem, „Wiadomości Konserwatorskie" 2006, nr 20, s. 32–35; Eadem, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich,* Politechnika Krakowska, Kraków 2013; Eadem, *Place of New Art and Architecture in the Historic Cultural Space – „The Right of Good Continuation",* „Czasopismo Techniczne. Architektura", 2015, z. 6-A, s. 273–289.

[38] Autor pokazuje realizacje znanych światowych architektów dotyczące ingerencji w obiekty przede wszystkim poprzemysłowe: Marek Gawdzik, *Przeobrażenia architektury: adaptacje, modernizacje, rehabilitacje,* Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum", Gdańsk 2005. Zob. również: Marek Gawdzik, *Transformacja zdekapitowanej przestrzeni poprzemysłowej – genius loci – źródło nowych struktur funkcjonalno-przestrzennych,* „Teka Komisji, Urbanistyki i Studiów Krajoznawczych" 2006, t. II, s. 127–138; Marek Gawdzik, *Rewitalizacja obiektów poprzemysłowych – źródło nowej formy architektonicznej,* [w:] *Architektura morska i przemysłowa – nowe wyzwania,* red. Maria Stawicka-Wałkowska et. al., Wydział Architektury, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2009, s. 49–57.

wej wartości obiektu[39]. Wobec skali problemu, w środowisku konserwatorskim w ostatnich latach zainicjowano dyskusję, której celem jest optymalizacja prac adaptacyjnych. Wskazano m.in. na potrzebę stworzenia metody umożliwiającej ocenę zachowanej wartości zabytkowej, jak również konsekwencji wynikających z interwencji architektonicznych[40]. Jak konstatuje bowiem Bogusław Szmygin, nie udają się próby pogodzenia „ingerencji koniecznych z punktu widzenia nowych funkcji z tradycyjnymi zasadami konserwatorskimi"[41]. Według jego opinii obecna teoria konserwatorska definiuje stan idealny, do którego należy dążyć, nie przewiduje natomiast wprowadzenia nowej współczesnej funkcji do obiektu zabytkowego, kiedy konieczne jest dokonanie wyborów i rezygnacja z pewnych wartości ważnych z punktu widzenia ochrony zabytków[42]. Andrzej Tomaszewski porównał wręcz tę trudną sytuację współczesnej konserwacji z dylematami i kompromisami doktrynalnymi obecnymi w środowisku po drugiej wojnie światowej, a związanymi ze skalą ówczesnych zniszczeń dóbr kultury i projektami ich odbudowy[43]. Według Andrzeja Tomaszewskiego

---

[39] Na skutek towarzyszących adaptacji modernizacji, prac remontowych czy rozbudów i przebudów.

[40] Wypracowaniu standardów dotyczących działań projektowych w obiektach zabytkowych wiele uwagi poświęcił Jan Tajchman. Stworzył on m.in. model dokumentacji przedprojektowej i projektowej prac budowlano-konserwatorskich, jak również schemat czynników warunkujących i kształtujących adaptację zabytków architektury do współczesnych potrzeb oparty na teorii konserwacji i restauracji. Jak podkreślał, o wartości autentyzmu zabytku w znacznej mierze decyduje „integralność i kompletność" funkcji i układu funkcjonalno-przestrzennego. Jan Tajchman, Beata Piaskowa, *Na czy polega metoda…*, s. 299–314; Jan Tajchman, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie", 2008, nr 24, s. 19–20.

[41] M.in. Bogusław Szmygin, *Wprowadzenie*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych…*, s. 5–6.

[42] *Ibidem*. Bogusław Szmygin określa problemy związane z adaptacją do współczesnych funkcji obiektów zabytkowych jako „najpowszechniejszy, najpoważniejszy i najtrudniejszy problem konserwatorski". Bogusław Szmygin, *Analiza obiektu zabytkowego jako element adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych – metodologia światowego dziedzictwa*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych…*, s. 129. O potrzebie zmiany paradygmatu zob. również: Bogusław Szmygin, *Ochrona dziedzictwa w XXI wieku – o potrzebie nowego paradygmatu i systemu w ochronie dziedzictwa*, [w:] *Karta Krakowska 2000…*, s. 113–122; Bogusław Szmygin, *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych*, „Budownictwo i Architektura" 2013, nr 12 (4), s. 117–126.

[43] Akceptacja dla powojennych rekonstrukcji znalazła się m.in. w zasadach opublikowanych przez Jana Zachwatowicza. Zob. Jan Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji*

wprowadzenie funkcji użytkowej stało się obecnie „nakazem chwili", nawet jeśli w konsekwencji dokonane zostaną konieczne przekształcenia. Potrzebny jest kompromis, który pozwoli nie tylko na podjęcie działań zmierzających do zapewnienia zabytkowi trwania, lecz również na jego modernizację oraz zmianę funkcjonalną i w ten sposób zapewnienie mu „życia w społeczeństwie, a nie wegetacji na marginesie"[44]. Warunkiem koniecznym jest jednak wcześniejsze wykonanie dokumentacji naukowej stanu zachowania obiektu, tak aby zarówno ze względów badawczych, jak również w społecznej świadomości przetrwał on jako świadectwo historyczne[45]. Problemy te porusza m.in. seria monografii przygotowanych przez Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady ICOMOS[46] pod redakcją Bogusława Szmygina[47]. Poszukiwanie modelu i po-

---

zabytków, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" 1946, R. VIII, nr 1–2, s. 48–52. Por. Idem, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków" 1981, t. 34, nr 1–2 (132, 133), s. 4–10. Problemy te, choć w innej skali, obecne były również w okresie po pierwszej wojnie światowej. Zob. m.in. Alfred Lauterbach, *Rozważania konserwatorskie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" 1938, R. VI, z. 4, s. 330–334; Marian Lalewicz, *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji zwołanej w 1931 r. w Atenach w sprawie ochrony i konserwacji zabytków historii sztuki*, Warszawa 1932, s. 10. Zagadnieniom tym poświecona została książka: Paweł Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Universitas, Kraków 2006. Na temat zmian kryteriów oceny wartości zabytków zob.: Jakub Lewicki, *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS , Warszawa 2016, s. 91–108.

[44] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 107.

[45] Idem, *Polityka ochrony dóbr kultury w Polsce*, „Ochrona Zabytków" 1995, t. 48, nr 3–4 (190, 191), s. 249–252.

[46] ICOMOS – International Council on Monuments and Sites (Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków; w pełnym tłumaczeniu: Międzynarodowa Rada Ochrony Obiektów i Miejsc Historycznych) powstał jako afiliowana przy UNESCO pozarządowa organizacja międzynarodowa zrzeszająca konserwatorów zabytków. ICOMOS powołano w trakcie kongresu w Warszawie w 1965 r. jako realizację uchwały podjętej podczas II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków, który odbył się w Wenecji w 1964 r.

[47] Zagadnienia te omawiają m.in. publikacje z serii wydawniczej przygotowanej pod auspicjami Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie oraz Politechniki Lubelskiej, pod redakcją Bogusława Szmygina, w tym: *Adaptacja obiektów zabytkowych…*; *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014; *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015. Opublikowano w nich artykuły autorów takich jak: Waldemar J. Affelt, Jakub Lewicki, Ewa Łużyniecka, Piotr Molski, Bogumiła J. Rouba i Jan Tajchman.

trzeba opracowania wskazań normatywnych dotyczących sposobu postępowania z obiektem architektonicznym w związku ze zmianami wynikającymi z przystosowania go do nowej funkcji widoczne są również w Europie Zachodniej. Świadczą o tym zarówno publikacje, konferencje oraz powoływane organizacje, jak i działania podejmowane przez zespoły badawcze, m.in. Sally Stone, Koenraada Van Cleempoela, Michaela Strattona czy Jamesa Douglasa[48] (fot. 7–8).

Krajobraz kulturowy, w tym dziedzictwo architektoniczne, stanowi również istotny aspekt dyskusji dotyczących zagadnienia określonego przez Sir Bernarda Feildena jako „zarządzanie zmianą"[49]. W ujęciu tym „zmiana" czy

---

[48] Zob. m.in. Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture and the Design Principles of Remodeling Existing Buildings*, RIBA Enterprises, London 2004; James Douglas, *Building Adaptation*, Elsevier, Oxford 2006; Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Developing a Retail-Reuse Evaluation Tool*, [w:] *Tangible Risks, Intangible Opportunities: Long-term Risk Preparedness and Responses for Threats to Cultural Heritage*, red. Sofia Avgerinou-Kolonias, Melvin Campos Ocampo, Guillermo Barzuna Pérez, ICOMOS, San José 2015, s. 92–106; *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000. Problematyka ta regularnie powraca również w propozycjach grantowych składanych przez międzynarodowe zespoły naukowe do belgijskiej fundacji badawczej The Research Foundation – Flanders (FWO). Wśród interesujących konferencji wymienić można m.in.: *EAAE Thematic Network on Conservation – Workshop V. Conservation/Adaptation: Keeping Alive the Spirit of the Place. Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, 13–16 października 2015, Liège–Hasselt, Belgia; *The 14th DOCOMOMO International Conference: Adaptive Reuse. The Modern Movement Towards the Future*, 6–9 września 2016 Lizbona, Portugalia.

[49] Sir Bernard Feilden w latach 80. XX w. zastosował pojęcie „zarządzania zmianą" (management of change) w odniesieniu do działań związanych z ochroną zabytków. Jako podstawowe zadanie konserwacji wskazał wówczas zapobieganie niszczeniu oraz dynamiczne zarządzanie zmianą. Bernard M. Feilden, *Conservation…*, s. 3. Wydanie pierwsze ukazało się w 1982 r. Jak zauważa Andrzej Tomaszewski, w tym kontekście tradycyjne pojęcia, jak konserwacja, rewaloryzacja czy modernizacja, zastąpiono współcześnie poprzez „zarządzanie zasobami dziedzictwa kultury w nieuniknionym procesie ich zmian". Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 107. Ważną publikacją poświęconą zarządzaniu dziedzictwem kulturowym jest: *Managing Cultural World Heritage*, UNESCO/ICCROM/ICOMOS/IUCN, World Heritage Centre 2013, dostępną na stronie UNESCO: http://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/ (dostęp: 8.12.2018), polska wersja językowa: *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym. Poradnik*, oprac. Gamini Wijesuriya, Jane Thampson, Christopher Young, red. pol. wersji językowej Katarzyna Piotrowska, Dąbrówka Lipska, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2015. Zagadnienia te porusza również m.in. *Burra Charter – The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, Australian ICOMOS, Burra 1999 (dalej: *Karta z Burra* z 1999), http://australia.

„dynamika" są cechami charakteryzującymi otaczający człowieka krajobraz kulturowy. Aspekt ten wyraźnie zaznacza również m.in. preambuła dokumentu *Karta Krakowska. Pryncypia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego*, w której, uwzględniając współcześnie zachodzące procesy i zmiany, podkreślono, że metody i narzędzia służące ochronie dziedzictwa powinny być „przystosowane do ewolucyjnego procesu ciągłych zmian", którym ono podlega[50]. Jak zauważa Graham Fairclough, sam fakt wprowadzania współcześnie do większości obiektów historycznych nowej funkcji wymusza zmianę[51]. Podkreśla on, że konserwator nie powinien być jedynie świadkiem zachodzących przemian, zewnętrznym obserwatorem, lecz winien brać aktywny udział w procesie „zarządzania dziedzictwem"[52]. Dzięki temu możliwe będzie zaplanowanie, kontrolowanie i właściwe pokierowanie zmianami pozwalające na wybranie jak najlepszych i najskuteczniejszych rozwiązań dotyczących

---

icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf (dostęp: 8.12.2018); *The Paris Declaration, on Heritage as a Driver of Development*. Adopted at Paris, UNESCO Headquarters, on Thursday 1st December 2011, ICOMOS XVIIème Assemblée Générale, Paris 2011 (dalej: Paris Declaration), https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_Declaration_de_Paris_EN_20120109.pdf (dostęp: 8.12.2018); *Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties*, ICOMOS, Paris 2011 (dalej: *Guidance on Heritage Impact Assessments*), https://www.icomos.org/ world_heritage/HIA_20110201.pdf (dostęp: 8.12.2018). Istotna jest również publikacja: Bernard M. Feilden, Jukka Jokilehto, *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*, ICCROM, Rome 1993.

[50] *Karta Krakowska*.

[51] W przypadku przestrzeni miejskich ważnym czynnikiem generującym zmianę jest regeneracja, natomiast w odniesieniu do otoczenia naturalnego przede wszystkim nowe kształtowanie krajobrazu. Graham Fairclough, *Cultural Landscape, Sustainability, and Living with Change?*, [w:] *Managing Change: Sustainable Approaches to the Conservation of the Built Environment. 4th Annual US/ICOMOS International Symposium, Philadelphia–Pensylvania 2001*, red. Jeanne Marie Teutonico, Frank Matero, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2003, s. 23.

[52] O kwestiach związanych z zagadnieniem „zarządzania dziedzictwem" zob. m.in.: *Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2011; Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa…* (2015). Zob. również: Sara Bonini Baraldi et al., *Managing Cultural Heritage. An International Research Perspective*, Ashgate, Farnham 2015. Aspekty związane z zarządzaniem dziedzictwem kulturowym jako dziedziną zarówno badań naukowych, jak i nauczania akademickiego omawiają: Krystyna Gutowska, Zbigniew Kobyliński, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym: nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne" 2011, nr 6, s. 51–72.

dziedzictwa kulturowego, aby to, co stanowi o jego istocie, zostało otoczone ochroną i nie uległo zniszczeniu[53]. Koncepcja ta wiąże się z ideą zrównoważonego rozwoju, odnosząc się przede wszystkim do jej kluczowego stwierdzenia o zagwarantowaniu rozwoju, który zaspokaja potrzeby aktualnej generacji, bez przekreślania szans przyszłych pokoleń na zaspokojenie ich własnych potrzeb[54]. W ujęciu tym, w odniesieniu do dziedzictwa architektonicznego, najistotniejsze jest wprowadzanie takich zmian, które będą satysfakcjonujące dla współczesnego społeczeństwa, a jednocześnie nie wykluczą w przyszłości zrozumienia i postrzegania artefaktu jako świadectwa przeszłości[55]. Ujęcie to różni się od dotychczasowego i nadal dominującego podejścia konserwatorskiego, którego zasadniczym celem jest przeciwdziałanie i zapobieganie procesowi zmian. Nowe podejście w konserwacji zabytków – od „zapobiegania zmianom" do „zarządzania zmianą" – oznacza istotną modyfikację paradygmatu[56].

W ostatnich dekadach ukazało się szereg publikacji poświęconych szerszemu zagadnieniu konfrontowania ochrony dziedzictwa kulturowego ujętego

---

[53] Graham Fairclough, *Cultural Landscape…*, s. 23.

[54] *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, 1987, s. 24, cz. I, rozdział 3, pkt. 27, dostępny na stronie Organizacji Narodów Zjednoczonych, http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (dostęp: 12.07.2018). Znaczenie koncepcji zrównoważonego rozwoju i konieczność połączenia konserwacji i ochrony z codziennym życiem społecznym i ekonomicznym, a także jakością życia lokalnej społeczności, jednoznacznie stwierdzone zostało w: *The Budapest Declaration. Building European civil society through community development*, The World Heritage Committee, Budapest 2004, art. 3c (dalej: *Budapest Declaration*), http://www.iacdglobal.org/wp-content/uploads/2017/01/Postion-statement-Budapest.pdf (dostęp: 20.12.2018).

[55] Por. Graham Fairclough, *Cultural Landscape…*, s. 24.

[56] Zob. Gustavo Araoz, *Protecting Heritage Places under the New Heritage Paradigm and Defining its Tolerance for Change. A Leadership Challenge for ICOMOS*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change: Proceedings of the International Conferences of the ICOMOS, International Scientific Committee for the Theory and Philosophy of Conservation and Restoration: Prague, May 5th-9th 2009, Florence, March 3th-6th 2011*, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 47–52. Tekst wystąpienia przedstawiony został po raz pierwszy podczas posiedzenia komitetu doradczego ICOMOS w La Valletta na Malcie w październiku 2009 r. Stał się on również ważnym punktem wyjścia do dyskusji w trakcie konferencji: *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change*, która odbyła się w Pradze w dniach 5–9 maja 2010. Treść wystąpienia dostępna była również na stronie ICOMOS: *ICOMOS Electronic News*, issue 51, http://www.international.icomos.org/publications/e-news/2009 (dostęp: 31.12.2009).

całościowo z dynamicznie zachodzącymi przemianami, nie tylko urbanistycznymi, ale również społecznymi, kulturowymi, ekonomicznymi i cywilizacyjnymi[57]. Jak podkreśla Jacek Purchla, procesy, m.in. takie jak globalizacja, ale również nowe zależności pomiędzy kulturą i ekonomią, swoiste „utowarowienie" kultury czy wykorzystywanie dziedzictwa architektonicznego w trakcie odnowy miast, stanowią istotne wyzwania wymagające przemyślenia i znalezienia adekwatnych sposobów działania we współczesnym świecie. Przy czym istotną rolę odgrywa nie tylko fizyczne zachowanie substancji architektonicznej, ale również znalezienie właściwej funkcji, a także interpretacja dziedzictwa[58].

Wśród badaczy zagranicznych, przede wszystkim z obszaru Europy Zachodniej oraz Stanów Zjednoczonych, można zauważyć w ostatnich latach wyraźny wzrost zainteresowania adaptacją do nowej funkcji, wskazywaną jako istotne zjawisko wymagające głębszego namysłu badawczego[59]. Tym samym następuje wyraźna zmiana podejścia, zgodnie z którym znalezienie funkcji dla budynku historycznego nie jest już traktowane jako specyficzny aspekt konserwacji[60]. Niektórzy naukowcy, jak Koenraad Van Cleempoel czy Bie Plevoets,

---

[57] Szczególnie aktywną polską instytucją zajmującą się tymi zagadnieniami jest Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie. Przedmiotem zainteresowania interdyscyplinarnej działalności badawczej, wystawienniczej i edukacyjnej są przemiany zachodzące w Europie Środkowej wpisywane w toczącą się na arenie międzynarodowej żywą dyskusję na temat ochrony dóbr kultury i polityki kulturalnej. Działalność wydawnicza obejmuje zarówno publikację prac autorów polskich, jak i tłumaczenia ważnych pozycji badaczy zagranicznych. Zob. m.in.: *Miasto Historyczne…*; *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, red. Monika A. Murzyn, Jacek Purchla, Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2007 czy przywoływane już publikacje: Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*; Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa…* (2015); Krzysztof Kowalski, *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013; John Tunbridge, *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*, Międzynarodowe Centrum Kultury, tłum. Aleksandra Kamińska, Kraków 2018.

[58] Zob. m.in. Jacek Purchla, *Dziedzictwo a rozwój. Zarządzanie miastem zabytkowym a prawa rynku w doświadczeniach Europy Środkowej*, [w:] *Miasto Historyczne…*, s. 9–18; Por. Jacek Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2005.

[59] W Stanach Zjednoczonych zagadnienia związane z adaptacją do nowej funkcji stały się ważną częścią debaty już w latach 60. i 70. Początkowo łączyły się one jednak przede wszystkim z problematyką ochrony środowiska oraz kalkulacją kosztów związanych ze wznoszeniem nowych budowli.

[60] Pogląd widoczny jeszcze w latach 70. w publikacjach m.in. autorów takich jak Sherban Cantacuzino, który, przyznając adaptacji do nowej funkcji duże znaczenie,

prezentują pogląd, że adaptacja do nowej funkcji stanowi wręcz rodzącą się samodzielną dyscyplinę naukową[61]. Wydaje się, że te interesujące zmiany zachodzą przede wszystkim pod wpływem skali zjawiska, jego istotnego znaczenia dla transformacji zachodzących w miastach oraz zróżnicowanych i złożonych wyzwań[62]. Od lat 70. XX wieku liczba budynków w Europie poddanych adaptacji do nowej funkcji znacznie wzrosła. W latach 80. około połowę funduszy skierowanych do branży budownictwa przeznaczono na transformację już istniejących budynków w celu ich funkcjonalnego przystosowania do nowych zadań[63]. W Wielkiej Brytanii niemal połowa działalności budowlanej ma zwią-

---

sytuuje ją w obrębie działań swoistych dla praktyki konserwatorskiej. Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings*, Architectural Press, London 1975, s. ix.

[61] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline: a Historic Survey*, [w:] *Reinventing Architecture and Interiors: A Socio-political View on Building Adaptation*, red. Graham Cairns, Libri Publishers, London 2013, s. 13–32.

[62] Złożony charakter problematyki związanej ze zjawiskiem adaptacji do nowej funkcji podkreślany jest zarówno w licznych międzynarodowych publikacjach, jak i panelach dyskusyjnych. W 2009 r. powstał m.in. „IntAr Journal. Interventions Adaptive Reuse", specjalistyczny rocznik prezentujący w kolejnych numerach specyficzne zagadnienia związane z adaptacją do nowej funkcji. O aktualności problemu świadczą również międzynarodowe spotkania naukowe. Szczególnie interesujące wydają się panele dyskusyjne o charakterze interdyscyplinarnym, jak organizowane pod auspicjami European Association for Architectural Education konferencje i spotkania robocze przedstawicieli zarówno konserwatorów, architektów, architektów wnętrz, jak i historyków sztuki z wielu krajów europejskich, umożliwiające wspólne podjęcie próby zdiagnozowania najbardziej aktualnych problemów związanych z wprowadzeniem nowej funkcji do dziedzictwa architektonicznego. Z zainteresowaniem spotkały się również prezentowane przez autorkę spostrzeżenia ujęte przez pryzmat polskich doświadczeń. *EAAE Thematic Network on Conservation – Workshop V. Conservation/Adaptation: Keeping Alive the Spirit of the place. Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, 13–16 października 2015, Liège–Hasselt, Belgia. Por. *EAAE Transactions on Architectural Education no. 65*… Adaptacja do nowej funkcji była również zasadniczym tematem rozważań m.in. konferencji: *14th DOCOMOMO International Conference 'Adaptive Reuse. The Modern Movement Towards the Future'*, wrzesień 2016, Lizbona, Portugalia czy *Interior Educators International Conference*: *Reinventing Architecture and Interiors: the Past, the Present and the Future*, marzec 2012, Londyn, Zjednoczone Królestwo.

[63] Johann Jessen, Joachem Schneider, *Conversions – the new normal*, [w:] *Building in Existing Fabric. Refurbishment. Extensions. New Design*, red. Christian Schittich, Institut für Internationale Architektur-Dokumentation, Basel 2003, s. 11. Według szacunków w ostatnich dekadach XX w. liczby te w zależności od okresu i miejsca wahały się od 40 do 70% ogółu inwestycji budowlanych w Europie. Por. Christian Schittich, *Creative Conversions*, [w:] *Building in Existing Fabric*…, s. 9; Johannes Cramer, Stefan Breitling, *Architecture in Existing Fabric*, Birkhäuser, Berlin 2007, s. 9.

zek z adaptacją budynków do nowej funkcji[64]. Natomiast w Stanach Zjednoczonych aż 70% czynnych architektów zaangażowanych było w prace związane z ponownym wykorzystaniem dziedzictwa architektonicznego[65]. O tym stanie rzeczy decydują nie tylko względy dotyczące ochrony zabytków (nie wszystkie z tych budynków są zabytkami), ale również chęć podtrzymania tożsamości i obrazu miasta, jego promocji, a także przesłanki ekonomiczne oraz ekologiczne i zasady zrównoważonego rozwoju, przy czym czynniki te mogą się nakładać i przenikać (fot. 9–10).

Adaptacja do nowej funkcji

W tym miejscu należy poruszyć kwestie natury terminologicznej. Terminem, który wszedł już na stałe do literatury anglojęzycznej, jest *adaptive reuse* (niekiedy w zapisie: *adaptive re-use*)[66]. Takiego pojęcia używa też autorka w swoich publikacjach i wystąpieniach na międzynarodowych konferencjach czy też podczas zagranicznych warsztatów naukowych i paneli dyskusyjnych[67]. Pierwszy człon „adaptacja" wywodzi się od łacińskiego słowa *adaptatio*, które oznacza przystosowanie (czasownik *adaptare*: przystosowywać, dopasowywać). W praktyce konserwatorskiej adaptacja nie musi oznaczać zmiany funkcjonalnej budynku. W *Karcie z Burra* wyraźnie zaznaczono, że adaptacja dotyczy wprowadzenia zmian dostosowujących miejsce do aktualnej lub też proponowanej funkcji, czyli sposobu użytkowania[68]. Jednocześnie

---

[64] James Douglas, *Building Adaptation…*

[65] Kenneth Powell, *Architecture Reborn. Converting Old Buildings for New Uses*, Rizzoli International Publications, New York 1999, s. 10.

[66] Terminem *adaptive reuse* posługują się naukowcy reprezentujący różne dziedziny m.in.: architekci, historycy sztuki, inżynierowie, przedstawiciele studiów miejskich, a wśród nich: Graeme Brooker, Peter Bullen, Koenraad van Cleempoel, Andrew T. Carswell, Richard Kelso, Peter Love, Bie Plevoets, Sally Stone czy Stanley Rabun. Zob. m.in.: J. Stanley Rabun, Richard Kelso, *Building Evaluation for Adaptive Reuse and Preservation*, Wiley, New Jersey 2009; Peter Bullen, Peter Love, *The Rhetoric of Adaptive Reuse or Reality of Demolition: Views from the Field*, „Cities" 2010, vol. 27, s. 215–224; Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…*, s. 13–32; Hilde Remøy, Theo van der Voordt, *Adaptive Reuse of Office Buildings into Housing: Opportunities and Risks*, „Building Research and Information" 2014, vol. 42 (3), 381–390.

[67] Zob. m.in. Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives as a Catalyst for Regeneration of Heritage Sites: Vernacular Transformation and its Influence on the Formal Adaptive Reuse Practice*, „Cities" 2018, vol. 78, s. 128–139.

[68] *Karta z Burra* po raz pierwszy przyjęta została 19 sierpnia 1979 r., a następnie w niewielkim stopniu zmodyfikowana w 1981 i 1988. Bardziej znaczące zmiany

podkreślono, że zmiany te są dopuszczalne wyłącznie wtedy, gdy mają niewielki wpływ na znaczenie kulturowe miejsca[69]. W polskim komentarzu do *Karty z Burra* jako zakres działań wiążących się z adaptacją wymieniono takie zróżnicowane czynności jak: „przyłączenie nowych mediów lub wprowadzenie nowego sposobu użytkowania lub zmiany w zakresie ochrony"[70]. Interesujący w kontekście poruszanej w niniejszej książce problematyki zapis znajduje się we wcześniejszych *Zaleceniach dotyczących ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym* (*Rekomendacja Warszawska*) z 1976 roku. W dokumencie tym podkreślono, że fundamentalnym elementem zagospodarowania przestrzennego oraz planowania urbanistycznego jest zarówno ochrona zespołów zabytkowych oraz tradycyjnych, jak i ich integracja ze współczesnym życiem społecznym. Przystosowanie zespołów do „wymogów współczesnego życia" powinno stanowić element polityki na szczeblu krajowym, regionalnym oraz lokalnym. Zespoły te traktowane są zarówno jako ważne dla społeczeństwa świadectwa przeszłości, jak i codzienne środowisko życia, co nadaje im „dodatkowy wymiar ludzki"[71]. W późniejszych dokumentach również obecne są podobne zapisy, a ich treść jest nieco bardziej uszczegółowiona. W *Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Architektonicznego Europy* z 1985 roku. zadeklarowano przykładowo poparcie dla wykorzystywania do współczesnych potrzeb dóbr kultury objętych ochroną oraz w miarę możliwości dla adaptacji „starych budynków do nowych celów"[72]. Z zastrzeżeniem, że

---

wprowadzono w przywoływanej już *Karcie z Burra* z 1999, a także *Karcie z Burra* z 2013 r.: *Burra Charter – The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, Australian ICOMOS, Burra 2013, http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf (dostęp: 8.12.2018). Wykorzystywane w książce polskie tłumaczenie *Karty z Burra* z 1979 r.: *Karta z Burra – Karta ICOMOS Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym*, Australijski Komitet Narodowy ICOMOS, Burra 1979 r., [w:] *Vademecum konserwatora zabytków* (*edycja 2015*), oprac. Bogusław Szmygin, tłum. Anna Młodowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2015, s. 69–80 (dalej: *Karta z Burra* z 1979 r.). W *Karcie z Burra* sposób użytkowania rozumiany jest nieco szerzej jako „funkcje miejsca, a także działania i praktyki, które mogą wystąpić w danym miejscu", *Karta z Burra* z 1979 r., art. 1.10. Por. *ICOMOS New Zealand Charter for the Conversion of Places of Cultural Heritage Value*, New Zealand 2010 (dalej: *New Zealand Charter*), https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/ICOMOS_NZ_Charter_2010_FINAL_11_Oct_2010. pdf (dostęp: 8.12.2018).

[69] *Karta z Burra* z 1979 r., *Karta z Burra* z 2013 r.

[70] *Karta z Burra* z 1979 r., art. 21.

[71] *Rekomendacja Warszawska*, pkt. 7.

[72] *Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, rozdział: *Polityka w zakresie ochrony*.

udostępnienie dóbr kultury nie może wpłynąć negatywnie ani na ich charakter architektoniczny, ani też historyczny, co dotyczy zarówno obiektu czy zespołu architektonicznego, jak i otoczenia, w którym dobra kultury są usytuowane[73]. W *Międzynarodowej Karcie Ochrony Miast Historycznych ICOMOS* z 1987 roku, powołując się m.in. na *Rekomendację Warszawską* oraz inne dokumenty międzynarodowe, podkreślono, że ochrona miast historycznych oznacza „działania potrzebne dla ich zabezpieczenia, konserwacji i restauracji" oraz „ich harmonijnego rozwoju i adaptacji do potrzeb życia współczesnego"[74]. W Karcie tej znalazł się również zapis mówiący, że wprowadzenie do zespołu „elementów o charakterze współczesnym" może go wzbogacić pod warunkiem, że nie będą one zakłócały „harmonijnej całości jego zabudowy"[75].

Założenia te potwierdzone zostały także w znacznie późniejszym *Dokumencie z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych* z 2011 roku. Zmiany funkcjonalne są w nim jednak zdiagnozowane przede wszystkim jako zagrożenie. Co interesujące, wiąże się je głównie ze zmianami dotyczącymi wartości niematerialnych, a nie z potencjalnymi interwencjami w materialną tkankę architektoniczną. Poprzez odpływ rdzennej społeczności może bowiem nastąpić zanik tradycji i obyczajów prowadzący do utraty pierwotnego charakteru miejsca, a nawet jego tożsamości. Silnie podkreślony zostaje więc tutaj aspekt społeczny i konieczność przeciwdziałania zarówno procesom takim jak gentryfikacja, jak i sprowadzeniu zabytkowych dzielnic do roli atrakcji turystycznej pozbawionej normalnego, codziennego życia[76]. W dokumentach tych wyraźnie widać postrzeganie dziedzictwa architektonicznego nie tylko jako podlegającego ochronie artefaktu z przeszłości, świadectwa czasów minionych, lecz również ważnego elementu współczesnego życia społecznego[77].

W przypadku adaptacji budynku do nowej funkcji, jak podkreślono m.in. w *Charter for Conservation of Places of Cultural Heritage Value* z 2010 roku, należy znaleźć formę użytkowania kompatybilną z pierwotną. Według autorów dokumentu oznacza to, że powinna być ona zgodna z kulturowymi

---

[73] *Ibidem*, art. 12.

[74] *Międzynarodowa Karta ochrony miast historycznych ICOMOS*, VIII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Toledo–Waszyngton 1987 (dalej: *Karta Waszyngtońska*), dostępna na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa: https://www.nid.pl/upload/iblock/c24/c24426151a435a21a02c80d717cf8a7c.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[75] *Karta Waszyngtońska*, pkt. 9.

[76] *Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych*, XVII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Paryż, 28 listopada 2011 r., pkt. c, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków* (*edycja 2015*)…, s. 195–203.

[77] Aspekty te omówione zostały szerzej w rozdziale drugim.

wartościami miejsca, tak aby nie wpływała negatywnie na jego autentyczność i integralność[78]. Podkreślono też, że choć procesy związane z adaptacją do nowej funkcji wiążą się z ingerencją w tkankę architektoniczną – np. przebudowy i dobudowy – to nie powinny one dominować nad oryginalną formą i strukturą. Należy więc unikać niewłaściwych kontrastów form, skali czy też kolorów i materiałów[79]. Te ogólne wytyczne są kontynuacją sformułowań zawartych również w innych dokumentach międzynarodowych, m.in. *Karty z Burra*, w której jako główny punkt odniesienia dla decyzji o zakresie i rodzaju zmian dopuszczalnych w wyniku działań konserwatorskich wskazano właśnie ich wpływ na kulturowe znaczenie miejsca, które najpierw należy poddać właściwej interpretacji[80].

Fundamentalnym dla formułowanych zaleceń i definicji dokumentem jest *Karta Wenecka* z 1964 roku[81], w której co prawda nie poświęcono uwagi samemu procesowi adaptacji, jednak podkreślono, że przeznaczenie (użytkowanie) zabytków architektury „na cele użyteczne społecznie" sprzyja ich konserwacji i w związku z tym jest działaniem pożądanym, pod warunkiem jednak, że nie pociąga za sobą konieczności zmian w układzie oraz wystroju budowli. Jednocześnie proces ten powiązany został z dopuszczalnymi zmianami zagospodarowania potrzebnymi ze względu na „ewolucję zwyczajów i obyczajów"[82], a więc ze zmianami kulturowymi zachodzącymi we współczesnym społeczeństwie. Kolejne definicje rozszerzają to ujęcie, choć *de facto* nie zawsze je konkretyzują[83].

Termin *adaptive reuse*, obecny w publikacjach zagranicznych naukowców, precyzuje więc pole zainteresowań badawczych, jednoznaczne wiążąc je z zagadnieniami wynikającymi z dostosowania architektonicznego dziedzictwa

---

[78] *New Zealand Charter*, s. 9.

[79] *Ibidem*, s. 8, pkt. 21.

[80] *Karta z Burra* z 1999 r., art. 15.1.

[81] Pełna nazwa *Karty Weneckiej* brzmi: *Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych*. Przyjęta została ona podczas II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków odbywającego się w Wenecji w dniach 25–31 maja 1964 r. (dalej: *Karta Wenecka*). Jest jednym z najważniejszych dokumentów doktrynalnych sformułowanych w XX w. Dostępna na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa: https://www.nid.pl/upload/iblock/15f/15f3d8201c79013f37d81be7c64697f5.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[82] *Karta Wenecka*, art. 5.

[83] Istotną zmianą, która w sposób szczególny doszła do głosu od lat 90. XX w., jest położenie nacisku nie tylko na zagadnienia związane z zachowaniem i ochroną substancji materialnej, lecz również wartości niematerialnych. Kwestie te omówione zostały szerzej w rozdziale drugim.

kulturowego do nowego sposobu użytkowania. Poprzez połączenie przedrostka *re-* ze słowem *use* podkreślony zostaje aspekt „ponownego użycia", czy też „ponownego wykorzystania" obiektu i powtórnego wprowadzenia go w życie miasta. W tym kontekście trudno zgodzić się z zarzutem o redundancji terminu *adaptive reuse* i propozycją zastąpienia go określeniem *adaptive use*, nie są one bowiem tożsame i niosą zróżnicowany przekaz[84].

Znalezienie dla terminu „adaptive reuse" adekwatnego odpowiednika w języku polskim napotyka na pewne trudności, jednak wydaje się, że najbliższym określeniem jest sformułowanie o charakterze opisowym, czyli „adaptacja do nowej funkcji". Przede wszystkim chodzi bowiem o zasygnalizowanie, że zmiana funkcjonalna nie zakłada prostej kontynuacji życia obiektu, lecz implikuje nową wartość powstającą poprzez dialog pomiędzy przeszłością miejsca a jego współczesną funkcją dostosowaną do nowych potrzeb społecznych, kulturowych czy ekonomicznych.

Akcentowanie aspektu związanego z ponownym wykorzystaniem dóbr kultury i ich wprowadzeniem w „obieg" współczesnego życia miasta, skłania niekiedy do użycia określenia *recycling* jako odpowiednika *adaptive reuse*. Już w latach 70. XX wieku Rodolfo Machado sugerował podobne znaczenie pojęcia „adaptacja do nowej funkcji" oraz „architektoniczny *recycling*"[85]. Kenneth Powell podkreśla przykładowo, że o ile rewolucja przemysłowa przyszła z Wielkiej Brytanii, to zapoczątkowana na przełomie lat 70. i 80. XX wieku „rewolucja *recyclingu*" pokonała Atlantyk dokładnie w przeciwnym kierunku[86]. Stosowanie tego pojęcia w odniesieniu do adaptacji do nowej funkcji dziedzictwa architek-

---

[84] Jedną z najbardziej krytycznych postaw przyjął w latach 70. Rodolfo Machado, który uznał, że pojęcia takie jak „adaptacja do nowej funkcji", ale również „modernizacja" czy „architektoniczny recycling" są zasadniczo synonimami czy wręcz „ekstrawaganckimi eufemizmami" nadrzędnego terminu przebudowa (*remodeling*). Określenie „przebudowa" uznał on powiem za fundamentalne i głęboko wpisane w tradycję architektoniczną, obejmujące zarówno interwencje w istniejącą tkankę architektoniczną, jak i zmianę funkcjonalną czy też ulepszenie parametrów technicznych. Rodolfo Machado, *Towards a Theory of Remodeling. Old Building as Palimpsest*, „Progressive Architecture" 1976, no. 11, s. 46–49.

[85] Rodolfo Machado, *Towards a Theory…*, s. 46–49.

[86] Kenneth Powell, *Architecture Reborn…*, s. 13. Por. Levente Polyák, *Recycling the Industrial between West and East. Heritage and the Politics of Urban Memory in New York and Budapest*, [w:] *Industrial Heritage Sites in Transformation. Clash of Discourses*, red. Heike Oevermann, Harald A. Mieg, Routledge, New York–London, 2015, s. 167–184. Termin *recycling/recyclage* pojawia się również w szerszym kontekście procesów zachodzących w przestrzeni miejskiej. Zob. Sylwia Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.

tonicznego wydaje się jednak dyskusyjne, ponieważ jego pierwotne znaczenie dotyczy wykorzystania zużytych materiałów odpadowych przede wszystkim w celu ograniczenia ilości wytwarzanych śmieci. Kontrowersyjne byłoby zrównanie dziedzictwa architektonicznego, które utraciło swoją pierwotną funkcję, z odpadami (nawet w rozumieniu „odpadów" kulturowych), przedmiotami starymi i bezużytecznymi. W ten sposób pozbawiane byłoby ono istotnej wartości historycznej, artystycznej, kulturowej i społecznej czy tożsamościowej. *Recycling* czy też *upcycling*[87] wydaje się więc nieść ze sobą zbyt silne konotacje pejoratywne dotyczące użytego materiału wyjściowego, nieprzystające do dyskursu wokół dziedzictwa kulturowego. Użycie określenia *recycling* lub *upcycling* jest natomiast w pełni uprawnione w stosunku do projektów architektonicznych bazujących na wtórnie wykorzystywanych surowcach, takich jak przykładowo kontenery transportowe[88].

Adaptacja a rewitalizacja

Zainteresowania badawcze autorki dotyczące adaptacji do nowej funkcji dziedzictwa architektonicznego wywołują niekiedy skojarzenia z rewitalizacją i prowadzą do swoistego utożsamienia obu pojęć. Wątpliwości co do stosowania terminu „adaptacja do nowej funkcji" mogą pojawić się w szczególności w odniesieniu do przeprowadzonych w książce analiz zmiany funkcjonalnej budynków pofabrycznych[89] (fot. 11). Pojęcie „rewitalizacji" ma jednak cha-

---

[87] Upcycling zakłada takie przetworzenie, w którym uzyskany przedmiot ma wartość większą od wyjściowego.

[88] Przykładem mogą być projekty biura architektonicznego LOT-EK, takie jak APAP Open School Korea oraz Puma City. Do ciekawych projektów tego rodzaju należą również m.in. Urban Rigger for Copenhagen Harbor (Bjarke Ingels'firm), Vietnam Hostel (TAK Architects), czy projekt Container Stack Pavilion (People's Architecture Office). Aurora Fernández Per, Javier Mozas oraz Javier Arpa terminem „recycle" określają działania związane z ponownym użyciem wszelkich materiałów budowlanych, w odróżnieniu do „reuse" odnoszonego do działań dotyczących budynku. Aurora Fernández Per, Javier Mozas, Javier Arpa, *Reclaim Remediate Reuse Recycle*, A+t Architecture Publishers, Vitoria–Gasteiz 2012. Por. *Reduce Reuse Recycle. Architecture as Resource. German Pavilion. La Biennale di Venezia 2012*, red. Muck Petzet, Florian Heilmeyer, Hatje CantzVerlag, Ostfildern 2012.

[89] Omawiane przykłady wybrane z terenu Łodzi znajdują się na obszarach objętych rewitalizacją. W odniesieniu do ponownego ożywienia terenów poprzemysłowych w polskiej literaturze stosuje się również takie określenia jak „restrukturyzacja" czy „rehabilitacja". Piotr Lorens, Daniel Załuski, *Obszary poprzemysłowe – problemy restrukturyzacji*, „Biuletyn KPZK PAN" 1996, z. 175, s. 129–144; Przemysław Szymański,

rakter znacznie szerszy, obejmuje zagadnienia dotyczące nie tylko ożywienia zdegradowanej tkanki architektonicznej, aspektów przestrzenno-funkcjonalnych i technicznych, lecz także społecznych i gospodarczych. Jest to proces złożony, którego efektem końcowym, co wyraźnie podkreśla polska Ustawa o rewitalizacji z 9 października 2015 roku, powinno być zarówno przywrócenie ładu przestrzennego, jak i ożywienie gospodarcze oraz odbudowa więzi społecznych, „poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki"[90]. Rewitalizacja jest procesem postrzeganym jako droga prowadząca do kompleksowego „uzdrowienia" obszarów miejskich, a w konsekwencji do powstania prężnie funkcjonujących i przyjaznych dla mieszkańców ośrodków[91].

W bogatej polskiej literaturze definiującej i opisującej zjawisko rewitalizacji często analizowany jest tylko jeden z jej trzech zasadniczych aspektów: zagadnienia materialnej tkanki miasta, kwestie ekonomiczne lub problemy społeczne związane z ożywieniem obszarów zdegradowanych. W znacznej mierze wiąże się to z rodzajem specjalizacji i odmiennych pól badawczych autorów. Wydaje się jednak również, że w początkowej fazie transformacji ustrojowej po 1989 roku, gdy zjawisko restrukturyzacji polskiej gospodarki i znacząca reduk-

---

Czy Łódź może stać się „polskim Manchesterem" – Rehabilitacja śródmiejskich terenów poprzemysłowych w świetle doświadczeń angielskich, [w:] *Siedziby muzealne w poprzemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998; Bolesław Domański, *Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych w miastach*, [w:] *Rewitalizacja, rehabilitacja, restrukturyzacja. Odnowa miast*, red. Zygmunt Ziobrowski et al., Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Oddział w Krakowie, Kraków 2000, s. 107–142; Maria Piech, *Przemiany funkcjonalne terenów przemysłowych w latach 1988–1996* (*w granicach kolei obwodowej*), Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2004, s. 73–75. Pojęcia te definiuje i rozgranicza Krzysztof Gasidło, wskazując, że rewitalizacja to ożywienie dzielnic śródmiejskich, natomiast rehabilitacja to „naprawy bądź poprawy" dzielnic mieszkaniowych, natomiast restrukturyzacja dotyczy przebudowy przestrzennej dzielnic przemysłowych, portowych, powojskowych czy pokolejowych. Zob. Krzysztof Gasidło, *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010, s. 102.

[90] Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 1398, art. 2.1. W Ustawie prawnie określono pojęcie rewitalizacji w Polsce. Konieczność podjęcia działań we wszystkich tych zakresach wskazana została również m.in. przez: *Narodowy Plan Rewitalizacji 2022*, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa 2014 (dalej: *Narodowy Plan Rewitalizacji 2022*).

[91] *Narodowy Plan Rewitalizacji 2022*. Por. m.in. *Odnowa miast. Doświadczenia brytyjskie i francuskie oraz wybrane materiały Urzędu Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast*, red. Zygmunt Ziobrowski, Antoni Matuszko, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej Oddział w Krakowie, Kraków 2000; *Rewitalizacja, rehabilitacja, restrukturyzacja…*

cja tradycyjnego przemysłu postawiły znaczne obszary miejskie w obliczu stanu kryzysowego, zmuszając tym samym do szukania sposobów ich regeneracji, nieco silniej akcentowano kwestie konieczności odnowy fizycznej tkanki miejskiej. Obecnie punkt ciężkości został przesunięty w kierunku aspektów społecznych, w tym społecznej partycypacji w procesie rewitalizacji, której mieszkańcy są nie tylko przedmiotem, ale i podmiotem. Pojawiają się także opinie, że wciąż zbyt słabe w odniesieniu do rewitalizacji jest myślenie pro-gospodarcze[92].

Całościowe zbadanie procesów związanych z rewitalizacją niewątpliwie wymaga interdyscyplinarnej współpracy między innymi socjologów, ekonomistów, architektów, urbanistów, planistów, historyków architektury, historyków[93], a także polityków[94]. Podejście holistyczne wydaje się wykraczać poza możliwości metodologiczne jednej tylko dyscypliny.

Jednocześnie rewitalizacja odnosi się do miejsc szczególnych, oznacza bowiem „proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych"[95]. Budzące zainteresowanie europejskich badaczy i coraz szerzej

---

[92] Pogląd taki przedstawiła m.in. Aleksandra Nowakowska w wystąpieniu: *Dylematy zintegrowanego planowania procesu rewitalizacji*, Konferencja Prorevita „Rewitalizacja miast – w kierunku integracji procesów, mechanizmów i metod działania", 27–28.10.2016, Łódź.

[93] Interdyscyplinarny charakter czynników związanych z rewitalizacją wyraźnie podkreśla Wojciech Bonenberg. Uwzględniając ten aspekt, formułuje główne problemy metodyczne, jak również strategie rewitalizacji. Wojciech Bonenberg, *Aspekt badawczy w procesie rewitalizacji*, [w:] *Rewitalizacja miast/Urban Regeneration: vol. II*, red. Wojciech Bonenberg, Krzysztof Baczyński, s. 79–90.

[94] Projekty rewitalizacji są częścią polityki miejskiej i strategii budowania rozwoju regionalnego. Stanowią również element krajowej polityki miejskiej. W ramach działalności Ministerstwa Rozwoju rewitalizacja została uwzględniona m.in. w Uchwale Nr 198 Rady Ministrów z dnia 20 października 2015 r. w sprawie przyjęcia Krajowej Polityki Miejskiej, M.P. z 2015, poz. 1235. Podjęto prace nad rządowym systemem wsparcia rewitalizacji i opracowano *Narodowy Plan Rewitalizacji*. Powstał m.in. rządowy portal informacyjno-edukacyjny o nazwie Krajowe Centrum Wiedzy o Rewitalizacji.

[95] Polska Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, tekst jedn.: Dz.U. z 2018, poz. 1398, art. 2.1 definiuje rewitalizację jako odpowiedź na zachodzące współcześnie w obszarach miejskich niekorzystne procesy zarówno społeczno-gospodarcze, jak i postępującą degradację infrastruktury i tkanki architektonicznej. Por. dokumenty wcześniejsze m.in. Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 1 lipca 2004 r. w sprawie przyjęcia Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004–2006, Dz.U. z 2004, Nr 166, poz. 1745; definicja rewitalizacji przyjęta przez: Komitet Naukowy Projektu Instytutu Rozwoju Miast w dniu 15 lutego 2008 r. czy *Narodowy Plan Rewitalizacji 2022* przygotowany przez Ministerstwo Infrastruktury

omawiane zjawisko adaptacji do nowej funkcji ma natomiast charakter bardziej uniwersalny i dotyczy zmian możliwych do zaobserwowania w miastach o zróżnicowanym charakterze oraz statusie ekonomicznym. Tylko w niektórych przypadkach decyzja o wprowadzeniu nowej, współczesnej funkcji wiąże się z koniecznością odnowy czy rehabilitacji większych obszarów miejskich. Wówczas rewitalizacja jest pojęciem nadrzędnym w stosunku do adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji, będącej jednym z wielu ważnych działań podejmowanych w celu ekonomicznej, społecznej i estetycznej poprawy zdegradowanej struktury miejskiej. W zależności od lokalnej sytuacji oraz miejscowego kontekstu zmiany funkcjonalne będą miały większe bądź mniejsze znaczenie i udział w procesie rewitalizacji. Ważnym aspektem i elementem strategii służącej poprawie jakości życia mieszkańców, ożywienia gospodarczego, a także zmiany wizerunkowej są również remonty, modernizacje (bez zmiany funkcjonalnej) czy też nowe inwestycje[96].

---

i Rozwoju w 2014 r. Programy dotyczące odnowy przestrzeni miejskich formułowane były już w latach 50. XX w. w Wielkiej Brytanii. Początkowo zainteresowanie tą problematyką wynikało z konieczności zmierzenia się ze zniszczeniami wojennymi. W następnej fazie kształtowało się ono przede wszystkim w związku z kryzysem, który dotknął wielu miast przemysłowych. Wobec problemu znaczącej redukcji tradycyjnych gałęzi przemysłu stanęły również miasta amerykańskie. W Stanach Zjednoczonych w początkowej fazie opracowywania projektów rewitalizacyjnych główny nacisk kładziono na działania mające podnieść i ożywić status ekonomiczny danych obszarów miejskich poprzez współpracę pomiędzy władzą lokalną a sektorem prywatnym.

[96] Sztandarową egzemplifikacją roli nowych projektów architektonicznych w strategii rewitalizacji miasta jest Muzeum Guggenheima w Bilbao. Zbigniew K. Zuziak wśród strategii działań podjętych w ramach rewitalizacji wyróżnia trzy typy: nową przestrzeń fizyczną, przestrzeń dziedzictwa kultury oraz przestrzeń społeczności lokalnej. Stosuje również termin „rewitalizacja urbanistyczna" oznaczający skoordynowane działania mające na celu wywołanie korzystnych zmian w fizycznej strukturze miejskiej. Pojęcie „kompleksowych działań związanych z regeneracją znajdującej się na danym obszarze substancji architektonicznej przede wszystkim poprzez modernizacje i remonty, których efektem będzie również pobudzenie gospodarcze i pozytywna zmiana społeczna, akcentuje m.in. Krzysztof Skalski. Odnowę substancji materialnej oraz struktury miejskiej w procesie rewitalizacji podkreśla także Jerzy Parysek. Por. Krzysztof Skalski, *Rewitalizacja a instrumenty zarządzania przestrzenią miast polskich,* „Problemy Rozwoju Miast" 2004, nr 1/3–4, s. 82–93; Jerzy J. Parysek, *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne,* Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2005; Zbigniew K. Zuziak, *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej,* Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1998; Idem, *Rewitalizacja miast i teoria urbanistyki,* „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2012, z. 12-A/3, s. 7–18.

Procesy związane z rewitalizacją postrzegane są jako działania zgodne ze współczesnymi tendencjami, m.in. z zasadami zrównoważonego rozwoju, tworzenia miast przyjaznych dla mieszkańców i środowiska, w których istotnym elementem jest również ponowne wykorzystanie wcześniej zagospodarowanych terenów[97], a nie tylko eksploatacja nowych. Jednocześnie dziedzictwo kulturowe (w tym architektoniczne) odgrywa istotną rolę w gospodarczym rozwoju miasta[98], wzmacnia jego atrakcyjność i konkurencyjność. Unikatowość przestrzeni kulturowej staje się również wartością o znaczeniu ekonomicznym[99]. Jako korzystne i pozytywne działanie władz miejskich postrzega się nawet budowanie wizerunku miasta, które z wrażliwością i uwagą podchodzi do własnego dziedzictwa[100]. W tym kontekście adaptacja do nowej funkcji dziedzictwa architektonicznego dobrze wpisuje się w założenia rewitalizacji, łącząc postulat dbałości o dziedzictwo i jego ochronę z wykorzystaniem istniejących zasobów architektonicznych oraz przystosowywaniem ich do aktualnych potrzeb społecznych, marketingowych i ekonomicznych[101].

---

[97] *Narodowy Plan Rewitalizacji 2022…*, s. 2.

[98] Już w drugiej połowie lat 60. w *Normach z Quito*, dotyczących ochrony i wykorzystania zabytków i miejsc o wartości artystycznej i historycznej, odrębną część poświęcono ekonomicznej ocenie zabytków („Economic Valuation of Monuments"). *Norms of Quito on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and Historic Value*, ICOMOS, Quito, Equador, 29 listopada–2 grudnia 1967 r., https://www.icomos.org/en/ resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/168-the-norms-of-quito (dostęp: 22.12.2018). Kwestie te omówiono szerzej w rozdziale 2.

[99] Problematyka tzw. „marketingu urbanistycznego" czy też „marketingu miejskiego" poddana została dogłębnej analizie m.in. przez Zbigniewa K. Zuziaka oraz Krzysztofa Brońskiego. Z autorów zagranicznych na szczególną uwagę zasługują publikacje Gregory'ego Ashwortha tworzące teoretyczne ramy dla zagadnienia planowania dziedzictwa. Aspekty te wiążą się również z niebezpieczeństwem komercjalizacji dziedzictwa architektonicznego, na co uwagę zwraca Wojciech Bonenberg, *Aspekt badawczy w procesie rewitalizacji…*, s. 79. W kontekście adaptacji do nowej funkcji problemy te szerzej omówione zostaną w rozdziale 2.

[100] Zbigniew K. Zuziak, *Rewitalizacja miejskiej przestrzeni dziedzictwa kultury – doświadczenia brytyjskie*, [w:] *Miasto historyczne…*, s. 61.

[101] Por. m.in. *Zintegrowany Program Rewitalizacji obszarów centralnych Łodzi Prorevita, Etap I*, Łódź 2004; Sylwia Kaczmarek, Jacek Kaczmarek, *Tereny poprzemysłowe Łodzi jako element potencjału miasta*, [w:] *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych Łodzi*, red. Tadeusz Markowski, Sylwia Kaczmarek, Joanna Olenderek, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk" 2010, t. 132, s. 68–79.

Określenie „rewitalizacja" stosowane jest niekiedy przez konserwatorów zabytków również w znaczenie węższym ujęciu. Zdaje się ono wiązać przede wszystkim z literalnie ujętą etymologią słowa *re-vita*. Rewitalizację rozumie się wówczas jako metodę konserwacji i restauracji zabytków, której ważnym aspektem jest wprowadzenie nowej funkcji. Jan Tajchman ujęcie to wyjaśnił w następująco:

> Obecnie chciałbym zaproponować, aby nazwa działań w ramach dziedziny, jaką jest konserwacja i restauracja zabytków architektury, [...] odzwierciedlała cały zakres ingerencji: nie tylko w formie zabezpieczenia, ale i udostępnienia ruin w oparciu o teorię ochrony zabytków. Jak wiadomo już od pewnego czasu weszło w życie i stało się dość nośne określenie „rewitalizacja" na wprowadzenie nowego całkowicie odmiennego od pierwotnego sposobu użytkowania [...]. Uwaga! Pod nazwą «rewitalizacja» rozumiem powrót do nowego życia w odmiennej formie z zachowaniem zasad konserwacji i restauracji zabytków architektury, a nie dowolną przebudowę[102].

---

[102] Jan Tajchman, *Metoda zabezpieczenia i rewitalizacji ruin historycznych jako szczególny rodzaj konserwacji i restauracji zabytków architektury*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych – ochrona i adaptacja do nowych funkcji. Ruinen der Sakraldenkmäler Schutz und Anpassung an neue Funktionen: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej / Tagungsband der internationalen wissenschaftlichen Konferenz, Gubin 6–8 listopada 2008 / Gubin 6.–8. November 2008*, Fundacja Fara Gubińska, 2008, s. 127–148. Podobne podejście prezentuje również m.in. Bogumiła J. Rouba jako: „«ożywianie...» dobra kultury [...] trwałe przywrócenie mu sił żywotnych (i przywrócenie go życiu) poprzez włączenie w organizm społeczny w wyniku przywrócenia funkcji dawnych lub nadania nowych, tworzących warunki dla jego istnienia w sferze przestrzennej, ekonomicznej i społecznej". Bogumiła J. Rouba, *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia,* [w:] *Ars longa – vita brevis – tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki*, red. Józef Flik, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2003, s. 376. Por. m.in. Bogumiła J. Rouba, *Pielęgnacja świątyń...*, s. 481; Małgorzata Wyrzykowska, *Rewitalizacja zabytków i przestrzeni publicznych. Wybrane przykłady*, „Quart" 2008, nr 2, s. 46–67.

Fot. 3. Fragment ulicy Karel de Grotelaan w Brukseli (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 4. Reichstag z nowoczesną kopułą projektu Sir Normana Fostera, realizacja 1994–1999, Berlin (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 5. Regional Historisch Centrum Limburg, archiwum w dawnym gotyckim kościele i klasztorze franciszkanów w Maastricht w Holandii (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 6. Restauracja w budynku dawnej kopalni w Genk w Belgii (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 7–8. Dawny budynek elektrowni z początku XX wieku, obecnie CaixaForum – Centrum Sztuki i Kultury w Madrycie, projekt przekształcenia Jacques Herzog i Pierre de Meuron, realizacja 2003–2008 (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 9–10. Adaptacja szesnastowiecznego klasztoru na bibliotekę dla Katholieke Universiteit Leuven w Belgii, projekt Rafael Moneo, realizacja 2000–2002 (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 11. Dawny zespół fabryczny Izraela K. Poznańskiego w Łodzi, obecnie centrum handlowe Manufaktura, fragment (fot. Julia Sowińska-Heim)

Rozdział 2

Adaptacja do nowej funkcji – geneza procesów i charakter przeobrażeń

Dziedzictwo architektoniczne podlega ciągłej konfrontacji ze zmieniającym się w szybkim tempie światem[1], dlatego też adaptacja obiektów z przeszłości do nowej funkcji zyskuje od drugiej połowy XX wieku coraz większe znaczenie i staje się niezmiernie ważną częścią praktyki nie tylko konserwatorów, historyków architektury czy archeologów, lecz również architektów, urbanistów i projektantów wnętrz[2]. Wzrost wagi i skali zjawiska spowodowany jest zróżnicowanymi czynnikami, m.in. względami ekonomicznymi[3], kurczeniem się wolnej przestrzeni miejskiej pod nową zabudowę, ale również dążeniem do wprowadzenia zasad zrównoważonego rozwoju i zachowania istotnych wartości społeczno-kulturowych. Wspomniana już wcześniej rosnąca pluralizacja w postrzeganiu wartych zachowania ważnych dla społeczeństwa artefaktów z przeszłości, a tym samym rozszerzenie zakresu ochrony dziedzictwa architektonicznego, powoduje jednocześnie, że wyłączenie wszystkich podle-

---

[1] Por. Andrzej Rottermund, *Przedmowa*, [w:] Jacek Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2005, s. 7.

[2] Szczególny wzrost zainteresowania ochroną dziedzictwa architektonicznego poprzez wprowadzenie do budynków nowej funkcji widoczny jest od lat 70. XX w. przede wszystkim w Europie i Stanach Zjednoczonych. Wówczas ukazują się istotne publikacje, m.in.: Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings*, Architectural Press, London 1975; Rodolfo Machado, *Towards a Theory of Remodeling. Old as Palimpsest*, „Progressive Architecture" 1976, no. 11, s. 46–49. W ostatnim czasie głos zabierają m.in.: James Douglas, *Building Adaptation*, Elsevier, London 2006; Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings. Interior Architecture and the Design Principles of Remodeling Existing Buildings*, RIBA Enterprises, London 2004; Johannes Cramer, Stefan Breitling, *Architecture in Existing Fabric*, Birkhäuser, Berlin 2007; Fred Scott, *On Altering Architecture*, Routledge, London 2008; Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives as a Catalyst for Regeneration of Heritage Sites: Vernacular Transformation and its Influence on the Formal Adaptive Reuse Practice*, „Cities" 2018, vol. 78, s. 128–139.

[3] Jedną z wczesnych publikacji poświęconych kwestiom adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji ujętym w kontekście ekonomicznym jest: Stephen F. Weber, *Historic Preservation Incentives of the 1976 Tax Reform Act: An Economic Analysis*, U.S. Department of Commerce, Washington 1979.

gających ochronie obiektów i zespołów architektonicznych ze współczesnego życia miejskiego i społecznego groziłoby swoistą „muzealizacją" znacznych obszarów miejskich. Nie bez znaczenia pozostają również kwestie ekonomiczne związane z koniecznością utrzymania ważnych dla miasta obiektów historycznych[4] (fot. 12–13).

Ochrona dziedzictwa a tolerancja dla zmian

Istotność i waga przeobrażeń zachodzących pod koniec XX i na początku XXI wieku skłoniły do sformułowania poglądu mówiącego wręcz o konieczności zmiany paradygmatu dotyczącego miejsc dziedzictwa i ich ochrony[5]. Miles Glendinning zastanawia się nawet, czy przełom w podejściu do wartości dziedzictwa architektonicznego, który dokonał się około 1989 roku, będzie można porównać z wagą i fundamentalnym charakterem zmian sprzed dwustu lat, z roku 1789. Przyjmuje on jako przełomowy rok 1989 związany z początkiem tworzenia nowego, postkomunistycznego krajobrazu. Co prawda ważne procesy – jak przejście od ujmowania dziedzictwa przede wszystkim z perspektywy narodowej w kierunku szerszym, międzynarodowym, w kontekście globalnym – rozpoczęły się już wcześniej, jednak około 1989 roku nastąpiła swoista kumulacja idei prowadzących do zasadniczych zmian w ochronie i konserwacji

---

[4] Różnorodność obiektów uznawanych za dziedzictwo oraz zróżnicowany charakter pełnionych przez nie funkcji powodują również, że niezwykle trudne czy wręcz niemożliwe staje się stworzenie uniwersalnych zasad konserwatorskich oraz form ochrony dziedzictwa. Por. Bogusław Szmygin, *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna, zasady tworzenia, dalsze działania*, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury* (*edycja 2015*), wybór i oprac. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Warszawa 2015, s. 23.

[5] Gustavo Araoz, *Protecting Heritage Places under the New Heritage Paradigm and Defining its Tolerance for Change. A Leadership Challenge for ICOMOS*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change: Proceedings of the International Conferences of the ICOMOS, International Scientific Committee for the Theory and Philosophy of Conservation and Restoration: Prague, May 5th-9th 2009, Florence, March 3th-6th 201*, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 47–52. Tam m.in. także: Bogusław Szmygin, *Paradigm Shift in Heritage Protection – Challenge for 21st Century*, s. 95–100; Vassilis Ganiatsas, *Heritage as Ethical Paradigms of Identity and Change: In Need of New Conceptual Tools, Practices or Attitude?*, s. 151–161. Zagadnienia dotyczące zmian paradygmatu w swoich publikacjach poruszają m.in. autorzy tacy jak Gregory Ashworth, Andrzej Tomaszewski czy Jacek Purchla.

dziedzictwa architektonicznego[6]. Gustavo Araoz, prezydent Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków – ICOMOS, wskazując w wystąpieniu z 2009 roku najważniejsze wyzwania, podkreślił przede wszystkim znaczenie przemian wynikających ze zmiany roli jaką dziedzictwo odgrywa współcześnie w społeczeństwie oraz jaką pełni dla społeczeństwa, a także z rosnącej akceptacji dla traktowania dziedzictwa jako dobra o wartości ekonomicznej, czyli przynoszącego wymierne zyski[7]. W konsekwencji tych procesów następują zmiany w sposobie, w jaki rządy oraz sektor publiczny postrzegają i wykorzystują zasoby dziedzictwa. Jednocześnie wzrasta liczba niepokojących przypadków podejmowania działań, tworzenia projektów czy sposobów zarządzania, które mają negatywny wpływ na autentyczność i integralność miejsc dziedzictwa. Jak podkreślił Gustavo Araoz, zmiany te stanowią wyzwanie dla ugruntowanego podejścia konserwatorskiego, bowiem dotychczasowe narzędzia i podstawy doktrynalne są niewystarczające, aby skutecznie radzić sobie z nowymi wymogami, postrzeganymi zresztą często jako zagrożenia. Za istotne wyzwanie i cel uznano więc poszukiwanie oraz sformułowanie systematycznego ujęcia pozwalającego na uwzględnienie dynamiki zachodzących zmian, a jako ważny element czy wręcz podstawę dla formułowania nowego paradygmatu dziedzictwa wskazano zdefiniowanie i określenie granic „tolerancji dla zmian"[8]. W tym ujęciu zmiana paradygmatu wiąże się więc z przechodzeniem od „zapobiegania zmianom" ku świadomemu i właściwemu „zarządzaniu zmianą"[9]. Współcześnie zachodzące procesy społeczne, kulturowe

---

[6] Miles Glendinning, *The Conservation Movement A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity*, Routledge, London–New York 2013, s. 417.

[7] Gustavo Araoz, *Preserving Heritage Places under the New Paradigm*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development" 2011, nr 1, s. 55–60.

[8] Gustavo Araoz, *Protecting Heritage Places…* Stanowisko to przez część środowiska konserwatorów poddane zostało krytyce jako niezgodne z podstawową ideą i zadaniami organizacji, jakimi są „preserving, not altering and destroying", co podkreślił poprzedni prezydent ICOMOS, Michael Petzet. Uznał on jednocześnie, że już sam „slogan" mówiący o „tolerancji dla zmian" może wywołać niebezpieczne nieporozumienia o daleko idących konsekwencjach. Zob. Michael Petzet, *International Principles of Preservation*, Hendrik Verlag, Berlin 2010, s. 9, w serii ICOMOS: *Monuments and Sites XX*. Zob. również: Michael Petzet, *Conservation or Managing Change?*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change…*, s. 53–56.

[9] Gustavo Araoz, *Protecting Heritage Places…* Idee te pojawiły się już w latach 90. XX w. na kanwie dyskusji dotyczących związków pomiędzy dziedzictwem a zrównoważonym rozwojem, jednak wówczas dotyczyły przede wszystkim krajobrazu kulturowego. Zob. m.in. Lisanne Gibson, John R. Pendlebury, *Valuing Historic Environments*, Ashgate Publishing, Farnham 2009, s. 8; Cornelius Holtorf, Graham Fairclough, *The New Heritage and Re-shapings of the past*, [w:] *Reclaiming Archeology: Beyond the Tropes of Modernity*, red. Alfredo González-Ruibal, Routledge, New York 2013, s. 199.

i ekonomiczne spowodowały bowiem konieczność ponownego przemyślenia i wypracowania kompromisu pomiędzy wymogami współczesności a zasadami zintegrowanej ochrony dziedzictwa architektonicznego. Ważnym aspektem w procesie ochrony jest przy tym nie tylko zachowanie materialnej substancji obiektu, lecz również znalezienie dla niego właściwej funkcji[10].

Rys historyczny

Skala i rola adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji zyskuje współcześnie wyjątkowe znaczenie i charakter, jednak wprowadzanie nowej funkcji do budynków z przeszłości nie jest oczywiście zjawiskiem nowym. Do przełomu wieku XVIII i XIX dominującą motywacją były aspekty praktyczne (utylitarne) i ekonomiczne wynikające z mniejszych kosztów związanych z zajęciem budynku już istniejącego, niełączące się więc bezpośrednio z chęcią ochrony obiektu[11]. Jako tradycyjne podejście towarzyszące społecznościom na

---

[10] Wagę tych zagadnień podkreślono m.in. na sympozjum UNESCO, które odbyło się w 1995 r. w Bergen. *Address by Mr Federico Mayor, Director General of UNESCO at the Address by Mr Federico Mayor, Director General of UNESCO at the Third International Symposium of the World Heritage Cities*, UNESCO, Bergen (Norway), 28 czerwca 1995 (dalej: *Symposium of the World Heritage Cities* 1995), http://unesdoc.unesco.org/ images/0010/001010/101086E.pdf (dostęp: 8.12.2018). Na gruncie polskim aspekty te bardzo silnie podkreśla Jacek Purchla. Zob. m.in., Jacek Purchla, *Dziedzictwo a transformacja…*, s. 22; Jacek Purchla, *Dziedzictwo a rozwój. Zarządzanie miastami zabytkowymi a prawa rynku w doświadczeniu Europy Środkowej*, [w:] *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1997, s. 15–17.

[11] Zagadnienia te w interesujący sposób analizuje Françoise Choay. Jako przykład pobudek ekonomicznych podaje ona m.in. decyzję papieża Grzegorza I dotyczącą zachowania licznych rzymskich budowli i wykorzystania ich m.in. jako klasztory i kościoły. Przytacza przy tym słynne słowa papieża, aby nie niszczyć świątyń pogańskich, lecz idole, które skrywają. W okresie średniowiecza szczególne znaczenie odgrywał dodatkowo podkreślany przez Erwina Panofsky'ego brak dystansu czasowego do antyku, co zdaniem Choay sprzyjało łatwości, z jaką wprowadzano nową funkcję do dawnych budowli. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, Cambridge 2001. Zaproponowana przez Panofsky'ego perspektywa historyczna (poznawcza – *cognitive distance*) miała stanowić istotną, nową cechę nowożytnego myślenia. Zob. Erwin Panofsky, *Renaissance and Renascences in Western Art*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1960, s. 108. Według badacza postawa taka była niezbędnym czynnikiem pozwalającym na ocenę i wybór form stylistycznych, por. Erwin Panofsky, *Das Erste Blatt aus dem „Libro" Giorgio Vasaris. Eine Studie über die Beurteilung der Gotik in der italienischen Renaissance* (*Mit einem Exkurs über zwei Fassadenprojekte Domenico Beccafumis*),

przestrzeni wieków Jukka Jokilehto wskazuje to, w którym budynki z przeszłości były zachowywane i utrzymywane tak długo, dopóki posiadały wartość użytkową[12]. Podejście to nie wykluczało nadawania wybranym zabytkom specjalnego znaczenia, które za Aloisem Rieglem określić można jako „wartość upamiętniająca". Przy czym „pamięć" o czasach, wydarzeniach czy postaciach z przeszłości i szacunek wobec nich nie wykluczały ingerencji w oryginalną substancję materialną zabytku, jego modernizacji ani też zmiany funkcjonalnej czy estetycznej. Szczególnym wyrazem takiego sposobu postrzegania relacji pomiędzy teraźniejszością a przeszłością jest przebudowa czy raczej budowa Panteonu przeprowadzona w II wieku na zlecenie cesarza Hadriana. Pomimo że wzniesiono w zasadzie zupełnie nową budowlę, na ścianie frontowej umieszczono inskrypcję wskazującą jako jej twórcę Marka Agrypę, fundatora pierwotnej budowli sprzed półtora wieku[13]. Tym samym przy zasadniczych zmianach materialnej substancji, formy i konstrukcji podtrzymana i utrwalona została pamięć o przeszłości oraz zachowana swoista ciągłość i kontynuacja[14].

„Städel-Jahrbuch" 1930, vol. 6, s. 26–72. W ostatnim czasie założenia te poddali krytyce Alexander Nagel i Christopher Wood, postulujący nowe spojrzenie na wczesnorenesansowe zabytki, których właściwa ocena wymaga odmiennych założeń metodologicznych. Alexander Nagel, Christopher S. Wood, *Toward a New Model of Renaissance Anachronism*, „Art Bulletin" 2005, vol. 87, no. 3, s. 403–432; rozwinięcie tych założeń autorzy zaprezentowali w pracy *Anachronic Renaissance*, MIT Press, New York 2010.

[12] W niniejszej książce znajdują się odniesienia zarówno do przywołanej w tym miejscu rozprawy Jukki Jokilehta: Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The Contribution of English, French, German and Italian Thought Towards International Approach to the Conservation of Cultural Property*, The University of York, York 1986, s. 6–7, jak i opublikowanej w częściowo zmodyfikowanej i poszerzonej wersji książki: Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, Elsevier, Oxford 1999, s. 5–6.

[13] Jokilehto w kontekście tym przypomina o greckiej i łacińskiej etymologii słów oznaczających zabytek, a wywiedzionych od *mneme* oraz *moneo*, czyli pamięci i upamiętniania. Jukka Jokilehto, *A History of Architectural* Conservation, *The Contribution of English, French, German and Italian Thought…*, s. 6–7. Por. Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i jego powstanie*, [w:] *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp Ryszard Kasperowicz, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 31–89.

[14] O sposobach nawiązywania do przeszłości w architekturze dawnej zob. m.in.: Piotr Gryglewski, *De Sacra Antiquitate. Odwołania do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Neriton, Warszawa 2012. Autor, analizując przykłady z terenów polskich, pokazuje jednocześnie złożone, teoretyczne aspekty zagadnienia. W tym kontekście ciekawa jest również interpretacja treści związanych z Kaplicą Zygmuntowską przy katedrze na Wawelu przeprowadzona przez Tadeusza Zadrożnego. Zob. Tadeusz Zadrożny, *Starotestamentowa geneza relacji między twórcami kaplicy Zygmuntowskiej – królem i Berreccim*, „Biuletyn Historii Sztuki" 2005, nr 1–2, s. 9–58.

Na dobór nowej funkcji niewątpliwie wpływ miały względy praktyczne, jednak – szczególnie w odniesieniu do znaczących budowli z przeszłości – nie należy pomijać czy marginalizować aspektów wynikających z pobudek religijnych i ideologicznych[15]. Trudno zgodzić się więc ze stwierdzeniem niektórych autorów, m.in. Bie Plevoets i Koenraada Van Cleempoela, że w okresie renesansu, a także w późniejszych czasach, np. rewolucji francuskiej, nowa funkcja wprowadzana była w czysto pragmatyczny sposób, nie wywołując większych dylematów oraz pytań[16], i można ją analizować bez uwzględnienia szerszego kontekstu. Adaptacje takie, jak chętnie przywoływany jako przykład zmiany funkcjonalnej projekt bazyliki Santa Maria degli Angeli e dei Martiri w Rzymie, stworzony przez Michała Anioła z wykorzystaniem pozostałości po starożytnych termach Dioklecjana[17], miały głęboki kontekst religijny[18]. Sposób podej-

---

[15] Postrzeganie artefaktów z przeszłości oraz kształtowanie się na przestrzeni wieków myśli i postaw dotyczących ochrony zabytków w interesujący sposób analizują m.in.: Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*; Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation…* (1999) czy Françoise Choay, *Alegoría del Patrimonio*, Editorial Gustavo Gili, SL, Barcelona 2007.

[16] Por. m.in. Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse Towards Conservation of Cultural Heritage: a Literature Review*, [w:] *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, red. Carlos Brebbia, Luigia Binda, WIT Press, Chianciano Terme 2011, s. 155–164; Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline: an Historic Survey*, [w:] *Reinventing Architecture and Interiors: a Socio-political View on Building Adaptation*, red. Graham Cairns, Libri Publishers, London 2013, s. 13–32.

[17] Zob. m.in. Sherban Cantacuzino, *New Uses…*, s. x; Philippe Robert, *Adaptations. New Uses for Old Buildings*, Éditions du Moniteur, Paris 1989, s. 8; Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings …*, s. 6.

[18] Problematyka obejmująca wartościowanie i renowację dawnych obiektów architektonicznych w epoce nowożytnej jest niezwykle szeroka. W ostatnich latach była ona podejmowana w szeregu opracowań, głównie badaczy niemieckich, którzy starali się osadzić takie praktyki w szerszym kontekście historycznym i artystycznym, uwzględniającym specyfikę epoki nowożytnej. Wśród opracowań tych należy wymienić: Michael Schmidt, *Reverentia und Magnificentia. Historizität in der Architektur Süddeutschlands, Österreichs und Böhmens vom 14. bis 17. Jahrhundert*, Schnell and Steiner, Regensburg 1999; Meinrad Engelberg, *Renovatio Ecclesiae. Die „Barockisierung" mittelalterlicher Kirchen*, Imhof, Augsburg 2005. Spośród polskich badaczy zagadnienie to podejmowali: Paweł Pencakowski, *Recepcja dzieł dawnej sztuki i pamiątek przeszłości w diecezji krakowskiej w epoce kontrreformacji*, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2009; Piotr Gryglewski, *De Sacra Antiquitate. Odwołania do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Neriton, Warszawa 2012. Problematyka ta, ze szczególnym uwzględnieniem realiów potrydenckich, została omówiona w pracach: Piotr Krasny, *„Forma Pastoris". Działalność Św. Karola Boromeusza jako wzo-*

ścia do projektu, zakładający zminimalizowanie wprowadzanych ingerencji, determinowało przeświadczenie, że architektura ta i jej wnętrze uświęcone zostały przez męczeńską śmierć budujących ją chrześcijan[19] (fot. 15–17).

W okresie renesansu postrzegano zabytki architektury starożytnej jako ważne świadectwo wielkości Rzymu, zarówno pogańskiego, jak i chrześcijańskiego, źródło wiedzy nie tylko o sztuce i architekturze, ale i historii, a także godne podziwu dzieła artystyczne[20]. Należało otoczyć je więc ochroną, co jednak nie wykluczało nadawania im nowej funkcji oraz podkreślania ich znaczenia dla współczesności. Jukka Jokilehto zwraca również uwagę, że decyzja Michała Anioła, aby częściowo pozostawić oryginalny budynek term w formie ruin, dotyczyła w większym stopniu chęci zachowania substancji materialnej niż dbałości o samą formę. Podejście to miało później swoją kontynuację w XVII i XVIII wieku, m.in. w stanowisku prezentowanym przez Johanna Winckelmanna, który postulował wyraźne rozróżnienie pomiędzy oryginalnymi partiami budowli a częściami odrestaurowanymi. Koncepcja tego ostatniego wywarła znaczący wpływ na późniejszą teorię oraz praktykę i stała się bardzo ważnym elementem dwudziestowiecznych poglądów na ochronę i konserwację zabytków architektury[21].

W okresie rewolucji francuskiej dokonano m.in. konfiskaty wielu obiektów religijnych i zaadaptowano je do funkcji militarnych czy też przemysłowych[22]. Oprócz względów ekonomicznych istotne były tutaj również, czy też przede wszystkim, aspekty ideologiczne związane z desakralizacją i tym samym

---

rzec patronatu biskupiego nad sztuka sakralną, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 7: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 2, red. Jerzy Lileyko, Irena Rolska-Boruch, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2006, s. 7–36; Piotr Krasny, *Po starém způsobu vel opere gotico. O roli średniowiecznych zakonów w podtrzymywaniu średniowiecznej tradycji architektonicznej w Europie Środkowej*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 291–306; Grażyna Jurkowlaniec, *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiątki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.

[19] Marie Tanner, *Jerusalem on the Hill. Rome and the Vision of Saint Peter's Basilica in the Renaissance*, Turnhhout, London 2010, s.18–47; Gulio Carlo Argan, Bruno Contardi, *Michelangelo: Architect*, Phaidon Press, Milano 2004, s. 356.

[20] Jak konstatuje Françoise Choay, to wówczas nastąpiła konceptualizacja historii jako dyscypliny oraz sztuki jako działalności autonomicznej, co wywarło znaczący wpływ na zmiany w kształtowaniu się podejścia do artefaktów z przeszłości. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 27–39.

[21] Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The Contribution of English, French, German and Italian Thought…*, s. 7.

[22] Pamela Cunnington, *Change of Use: the Conversion of Old Buildings*, Alpha Books, London 1988.

symboliczną destrukcją miejsc ważnych społecznie oraz kulturowo. Pomimo negatywnych działań i niszczenia, „niepoprawnych" ideologicznie dóbr kultury, rewolucja francuska wywarła znaczący wpływ na kształtowanie się instytucjonalnych podstaw ochrony zabytków[23]. Skala zniszczeń obiektów zabytkowych dokonana w tym okresie paradoksalnie pobudziła nowe spojrzenie na dokumentacyjną i artystyczną wartość dzieł, które coraz silniej zaczęto postrzegać również jako istotne dobra narodowe, wspólne dziedzictwo. Zjawisko wykorzystywania budynków historycznych do celów państwowotwórczych i wzmacniania dumy narodowej, choć znane było już wcześniej, w szczególny sposób nasiliło się w XVIII i XIX wieku. Analizie poddane zostają wówczas już nie „starożytności" a „dziedzictwo narodowe" i „zabytki historyczne", zmiana pojęciowa prowadzi również do przewartościowań podejścia do ochrony dóbr kultury[24].

Na zapoczątkowane w drugiej połowie XVIII wieku istotne zmiany, obok nowego rozumienia i traktowania historii[25], znacząco wpłynęła również ewolucja postaw w stosunku do religii i natury oraz filozoficzna rewizja poglądów na temat możliwości doświadczenia i poznania[26]. Dla kształtowania się koncepcji dotyczą-

---

[23] Françoise Choay zauważa, że niektórzy badacze, jak Françoise Rücker, wczesne dokonania dotyczące ochrony dziedzictwa traktują wręcz jako podstawę dla formułowania zasad konserwacji zabytków we Francji. Autorka łagodząc nieco to stanowisko, podkreśla, że przyjęte wówczas dekrety i instrukcje zapowiadają, zarówno pod względem formy, jak i zawartości, podejście oraz procedury udoskonalone w latach 30. XIX w. przez Ludovica Viteta (pełniącego od 1830 r. funkcję pierwszego inspektora generalnego zabytków historycznych we Francji), Prospera Mérimée (wieloletniego generalnego inspektora zabytków oraz wiceprezydenta Komisji Zabytków Historycznych) oraz szerzej – działalność Komisji Zabytków Historycznych. Zob. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 63.

[24] Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 67–68. Françoise Choay, analizując wartości wiązane wówczas z dziedzictwem, podkreśla, że wartość narodowa miała charakter i znaczenie fundamentalne, podczas gdy wartość artystyczna sytuowała się na ostatnim miejscu w hierarchii. Autorka zwraca uwagę, że, co znamienne, wartość narodowa pominięta została później przez Aloisa Riegla. Zob. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 77–78.

[25] Ważną publikacją dotyczącą kształtowania się na przestrzeni dziejów idei i rozumienia historii jest m.in.: Robin George Collingwood, *The Idea of History*, Oxford University Press, Oxford 1994. Opublikowana została ona po raz pierwszy w 1946 r. Autor zwraca uwagę na rolę Voltaire'a w procesie zmiany podejścia do historii zapoczątkowanej w XVIII w.

[26] Istotny wpływ miały tutaj rozważania filozoficzne Kanta. Immanuel Kant, *Dzieła zebrane, t. II: Krytyka czystego rozumu*, tłum. Mirosław Żelazny, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013, a także: *Krytyka władzy sądzenia*, tłum.

cych dziedzictwa, jak podkreśla Jukka Jokilehto, niezwykle istotne stało się zakwestionowanie istnienia wartości absolutnych i interpretacja historii jako zbiorowego społecznego doświadczenia, a także rozpoznanie odrębności stylowej kultur różnych okresów i obszarów geograficznych[27]. Z podejściem tym wiązało się uznanie wyjątkowości dzieł sztuki, w tym architektury, i potrzeba ich ochrony jako wyrazu danej kultury i odzwierciedlenie tożsamości narodowej[28].

Na sposób kształtowania się nowego podejścia do dziedzictwa architektonicznego w XVIII wieku wpływ miały zarówno odkrycia archeologiczne (m.in. Pompeje i Herkulanum), jak i podjęte prace inwentaryzacyjne oraz badawcze. Nie bez znaczenia pozostają również podejmowane na dużą skalę w okresie rewolucji francuskiej działania zmierzające do inwentaryzacji, badania i ochrony dzieł sztuki. Istotne były także zmiany w postrzeganiu wagi zabytków, już nie tylko ze względu na wiązane z nimi wartości uniwersalne, lecz ich znaczenie dla określonych społeczności, co w konsekwencji doprowadziło z jednej strony do powstania pojęcia „zabytku narodowego", a z drugiej większej pluralizacji w postrzeganiu wartościowych dzieł z przeszłości[29].

Historia konstytuowania się teoretycznych podstaw adaptacji do nowej funkcji, tak jak i teorii ochrony zabytków, wpisana jest przede wszystkim w wiek XIX. Ówczesne spojrzenie na przeszłość wywarło silny wpływ również na późniejszy stosunek do architektonicznych artefaktów historycznych, w tym na możliwość i zakres ingerencji w ich substancję materialną. Dziewiętnastowieczna, a później dwudziestowieczna debata nad ochroną i postępowaniem wobec zabytków naznaczona została przez budowaną na romantycznej interpretacji włoskiego renesansu koncepcję ich restauracji[30], rozwiniętą i ukształtowaną w XIX wieku

---

Jerzy Gałecki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004. Zob. Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*… (1999), s. 16–18.

[27] Szczególne znaczenie miały koncepcje włoskiego filozofa i filologa Giovanniego Battisty Vico (1668–1744), oraz niemieckiego filozofa Johanna Gottfrieda von Herdera (1744–1803). Zob. Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*… (1999), s. 17, 47.

[28] *Ibidem*, s. 16–17.

[29] Aspekty te w ujęciu historycznym poruszają: Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*…, Miles Glendinning, *The Conservation Movement*…, Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*… (1999). Syntetycznego przeglądu sposobów kształtowania myśli dotyczącej stosunku do zabytków i ich ochrony dokonano m.in. w publikacji: *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, red. Nicholas Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., Alessandra Melucco Vaccaro, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 1996.

[30] Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The Contribution of English, French, German and Italian Thought*…, s. 4.

przede wszystkim pod wpływem Eugène'a Viollet-le-Duca, ale również Prospera Mérimée[31], Sir George'a Gilberta Scotta[32] czy Karla Friedricha Schinkla[33]; z drugiej zaś strony przez ideę nieinterwencjonizmu konserwatorskiego, której główni wyraziciele, jak John Ruskin i William Morris, podkreślali przede wszystkim wagę zachowania autentyczności materialnej substancji zabytku oraz jej wartości dokumentacyjnej[34].

Wynikające z tych dwóch odmiennych postaw polemiki na długo zdominowały dyskurs wokół ochrony zabytków. Niekiedy, jak w przypadku decyzji dotyczących sposobów restauracji Wawelu, przyjmowały one formę burzliwej i gwałtownej konfrontacji stanowisk konserwatorskich[35].

---

[31] Od 1834 r. pełnił on funkcję generalnego inspektora zabytków we Francji. Funkcja ta została utworzona w 1830 decyzją ówczesnego ministra spraw wewnętrznych François Guizota. Pierwszym Inspektorem Generalnym został wówczas Ludovic Vitet. Obaj związani byli z pracami powołanej sierpniu 1837 r. Komisji Zabytków Historycznych (Commission des monuments historiques), w której pełnili funkcję wiceprzewodniczących. Zadaniem Komisji była m.in. inwentaryzacja i kwalifikacja obiektów jako zabytków.

[32] W 1850 r. opublikowano książkę Sir George'a G. Scotta pod znamiennym tytułem *A Plea for the Faithful Restoration of our Ancient Churches*. Autor był restauratorem wielu obiektów architektonicznych, przede wszystkim na terenie swojej ojczyzny, Anglii.

[33] Dla Schinkla, jak podkreśla Jukka Jokilehto, bardzo istotna była edukacyjna rola budowli historycznych, stąd też uważał, że ważne obiekty, które uległy zniszczeniu, powinny zostać odnowione przez państwo, tak by w miarę możliwości przywrócić im dawną świetność. Schinkel już w 1815 r. postulował powołanie w Prusach stosownej instytucji, która w umiejętny sposób realizowałaby to trudne zadanie. Zob. Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation. The Contribution of English, French, German and Italian Thought…*, s. 115–116.

[34] *Ibidem*, s. 4.

[35] Jak zauważa Jerzy Frycz, toczące się w środowisku polskim dyskusje na temat ochrony zabytków zostały na przełomie XIX i XX w. zdominowane przez trzy zasadnicze kwestie dotyczące właśnie restauracji historycznej, konserwacji oraz dopuszczenia w działaniach konserwatorskich sztuki nowej. Jerzy Frycz, *Modernizm i konserwacja zabytków*, [w:] *Sztuka około roku 1900: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1967*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1969, s. 95. Kwestie te zostały silnie zogniskowane i skonfrontowane w trakcie dyskusji wokół prac na Wawelu. Jak zauważa autor, już problem rekonstrukcji ambitu Katedry zgromadził z jednej strony zwolenników przywrócenia jej do stanu pierwotnego (Sławomir Odrzywolski, Marian Sokołowski, Feliks Kopera, Leonard Lepszy), a z drugiej orędowników zachowania nawarstwień, poddających krytyce plany restauracji katedry (Józef Muczkowski, Ludwik Puszet, Klemens Bąkowski oraz Karol Lanckoroński). Nie sposób wymienić w tym miejscu nazwiska wszystkich zaangażowanych w dyskusję osób, wspomnieć należy natomiast o konfrontacji stanowisk Adolfa Szyszko-Bohusza i Stanisława Tomkie-

Obok różnorodnych, złożonych czynników Françoise Choay podkreśla również znaczący wpływ, jaki na postawę wobec zabytków w XIX wieku miało nastanie nowej, industrialnej ery. Poczucie gwałtownie zachodzących przemian spowodowało utratę ciągłości i jednorodności, której ważną determinantą była m.in. wytwórczość rzemieślnicza, czyli praca ludzkich rąk[36]. Obawiano się, jak konstatował Honoré de Balzac, że w czasach, gdy pracę zastąpiła produkcja, nowoczesny przemysł zniszczy inwencję twórczą[37]. Aspekty te podkreślano również w Anglii, kładąc nacisk na opozycję pomiędzy tym, co naturalne, a tym, co mechaniczne. Thomas Carlyle twierdził wręcz, że nie tylko to, co „zewnętrzne i fizyczne jest obecnie zarządzane przez maszyny, ale także to, co wewnętrzne i duchowe"[38]. Z kolei John Ruskin wyrażał bardzo silne obawy przed negatywnym wpływem ówczesnych procesów na architekturę, a w konsekwencji na jakość życia oraz stosunki społeczne i kulturowe[39]. Jedno-

---

wicza. Prace restauratorskie Zamku na Wawelu poddał także krytyce Max Dvořák. Jerzy Frycz, *Modernizm i konserwacja zabytków…*, s. 100. W kontekście dysput toczących się na gruncie polskim dodać należy, że, jak podkreśla Jerzy Frycz, choć organizacja ochrony nad zabytkami w Polsce podzielonej rozbiorami nie miała jednolitego charakteru, to jednak istniała intelektualna współpraca i wymiana doświadczeń pozwalająca na kształtowanie się myśli konserwatorskiej. Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975, s. 11–14. O polemikach wokół prac na Wawelu zob. też: Alfred Majewski, *Wawel, dzieje i konserwacja*, Arkady, Warszawa 1993; Jakub Lewicki, *O restauracji wnętrz na Wawelu w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona i Konserwacja Zabytków" 2000, nr 11, s. 37–81; Paweł Dettloff, Marcin Fabiański, Andrzej Fischinger, *Zamek królewski na Wawelu. Sto lat odnowy* (*1905–2005*), Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2005; Jacek Czubiński, *Wawelski spór Stanisława Tomkiewicza z Adolfem Szyszko-Bohuszem*, „Wiadomości Konserwatorskie" 2013, nr 36, s. 38–45.

[36] Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 89–92.

[37] Podobnie Victor Hugo ostrzegał, że przemysł zastąpi sztukę. Za: *Ibidem*, s. 91.

[38] Thomas Carlyle, *Signs of the Times* (*1829*), s. 2, https://pdcrodas.webs.ull.es/anglo/CarlyleSignsOfThe Times.pdf (dostęp: 12.06.2018). Jak zauważa Françoise Choay, Carlyle utorował drogę dla Wiliama Morrisa. Zob. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 91.

[39] Zob. John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture*, Smith, Elder, London 1849. Obszerne streszczenia przetłumaczonych na język polski fragmentów tekstu Ruskina dokonane przez architekta i konserwatora zabytków Franciszka Mączyńskiego ukazywały się w kolejnych numerach miesięcznika „Architekt", począwszy od listopada 1902 do lipca 1903 r. pod tytułem: *John Ruskina: «Siedem lamp architektury»*. Wśród najnowszych tłumaczeń ukazała się publikacja: *John Ruskin. Niewinne oko: szkice o sztuce*, wybór i tłum. Jakub Szczuka, wstęp Ryszard Kasperowicz, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011, w której znalazły się znaczne fragmenty m.in. siedmiu części poświę-

cześnie zachodzące zmiany wywołały sentyment wobec przeszłości. Związane z nią artefakty – świadectwa i wytwory czasów minionych – zaczęto postrzegać jako niezastąpione, a co za tym idzie, ich uszkodzenie czy też utratę jako akt nieodwracalny. Jak zauważa Choay, ten sposób patrzenia na przeszłość doprowadził do swoistego „uświęcenia" zabytków. Zmiany zainicjowane przez rewolucję przemysłową stały się impulsem dla przemian zarówno we Francji, jak i Wielkiej Brytanii, jednak w obu tych krajach odmienna perspektywa i sposób interpretowania zachodzących procesów oraz ich konsekwencji doprowadziły do przyjęcia zróżnicowanych postaw[40].

W kontekście zagadnienia wprowadzania nowej funkcji do obiektów należących do dziedzictwa architektonicznego szczególnie znaczące są odmienne poglądy i stanowiska prezentowane przez Eugène'a Viollet-le-Duca (1814–1879) we Francji oraz Johna Ruskina (1819–1900) w Anglii[41]. Viollet-le-Duc legitymizował restaurację zabytkowych budowli uwzględniającą przebudowy mające przede wszystkim prowadzić do uzyskania czystości stylistycznej budynku[42]. Restauracja wiązała się więc z podejściem naukowym i musiała być poprzedzona wstępnymi badaniami, a praca architekta wymagała postawy naukowo-historycznej i twórczej zarazem, oczekiwano bowiem dogłębnego zro-

---

conych architekturze, przetłumaczonych tym razem jako „siedem blasków architektury". Natomiast w 2012 r. ponownie przetłumaczona i opublikowana została część obejmująca „szóstą lampę – pamięci": John Ruskin, *Lampa pamięci* (*1849*), tłum. Jakub Szczuka, [w:] *Zabytek i historia: wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 159–181.

[40] Zob. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 91–92.

[41] Częściowy przegląd wybranych historycznych poglądów wobec wprowadzania nowej funkcji przedstawili m.in. Bie Plevoets i Koenraad Van Cleempoel w: Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse Towards Conservation of Cultural Heritage…*, s. 155–164; Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…*, s. 13–32.

[42] Dążenie do czystości stylistycznej doprowadziło wręcz Viollet-le-Duca do konstatacji, że restauracja budynku powinna wiązać się z doprowadzeniem go do „stanu kompletnego", nawet jeśli nigdy w przeszłości on w takiej formie nie istniał. Eugène Viollet-le-Duc, *Słownik logiczny architektury francuskiej od XI do XVI wieku* (*1854–1868*), [w:] *Zabytek i historia: wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 123, 140–141. Pierwsze wydanie: Eugène Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XIe siècle*, Paris 1854–1868, t. 1–10. W niniejszej książce korzystano również z angielskiej publikacji: Eugène Viollet-le-Duc, *The Foundations of Architecture. Selections from the* Dictionnaire raisonné, George Braziller, New York 1990 [first addition 1854], s. 195.

zumienia stylistyki i twórczego działania w jej obrębie[43]. Jak zauważa Andrzej Tomaszewski, ten „na wskroś romantyczny puryzm" stał się pierwszą europejską doktryną konserwatorską[44]. Viollet-le-Duc był jednocześnie przychylnie nastawiony do koncepcji wprowadzania nowej funkcji. W 1854 roku konstatował, że najlepszym sposobem ochrony budynku jest znalezienie dla niego zastosowania i tak dobrego zaspokojenia potrzeb podyktowanych przez to wykorzystanie, że w budynku tym nigdy nie powstanie potrzeba wprowadzania jakakolwiek dalszych zmian. Zalecał jednocześnie architektom, by pracując przy budynku zabytkowym, wyobrazili sobie siebie samych na miejscu pierwotnego architekta, twórcy oryginalnego obiektu i starali się znaleźć odpowiedź na pytanie, jak on rozwiązałby wyzwania wobec nowego programu funkcjonalnego. Viollet-le-Duc argumentował, że „Wszystkie budynki poddawane renowacji mają swoje przeznaczenie, do czegoś służą, nie można zatem lekceważyć kwestii użyteczności i ograniczać się tylko do roli restauratora dawnych konstrukcji, które wyszły z użycia"[45].

Odmienne stanowisko prezentował John Ruskin, który silnie akcentował wartość autentycznej substancji zabytku i uznawał, że co prawda inna epoka może tchnąć w zabytek „nową duszę", ale to już będzie inny budynek. Podkreślał on, że tak jak niemożliwością jest wskrzeszenie umarłych, tak też niemożliwe jest odtworzenie tego, co było niegdyś wielkie i piękne w architekturze. Twierdził, że „tego, co stanowi żywą całość tego ducha, który tchnąć potrafią jedynie ręce i oczy rzemieślnika, nie da się nigdy przywrócić"[46], nie można więc przywołać pierwotnego znaczenia obiektu w odmiennym kontekście historyczno-kulturowym[47]. Uznając, że ingerencje w tkankę architektoniczną zabytku mają destrukcyjny wpływ na wartość dzieła z przeszłości, głosił jednoznacznie: „Nie mówcie nam o restauracji. Kwestia ta jest kłamstwem od początku do końca"[48]. Mając świadomość, że bez ingerencji obiekt nieuchronnie

---

[43] Zofia Ostrowska-Kębłowska, *Problem historyzmu w badaniach nad architekturą XIX w.*, [w:] *Myśl o sztuce: materiały Sesji zorganizowanej z okazji czterdziestolecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1974*, red. Teresa Hrankowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1976, s. 88–93.

[44] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, wybór i oprac. Ewa Święcka, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012, s. 46.

[45] Eugène Viollet-le-Duc, *Słownik logiczny architektury francuskiej…*, s. 140.

[46] John Ruskin, *Lampa pamięci…*, s. 178.

[47] Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The Contribution of English, French, German and Italian Thought…*, s. 8.

[48] John Ruskin, *The Seven Lamps…*: „Do not let us talk then of restoration. The think is the lie from beginning to end. You may make a model of a building as you may of a corpse".

z upływem czasu ulegnie zniszczeniu, podkreślał, że powinno stać się to „jawnie i otwarcie […] niech żaden hańbiący i fałszywy substytut nie odbiera budowli ostatniej posługi pamięci”[49]. William Morris, który podzielał poglądy Johna Ruskina dotyczące ochrony[50], podkreślał również, że chcąc chronić zabytek, który nie odpowiada aktualnym wymogom funkcjonalnym, „lepiej jest wznieść nowy budynek niż zmieniać i powiększać stary”, należy bowiem „traktować nasze wiekowe budynki jako zabytki sztuki minionej, stworzone podług minionego sposobu, w który sztuka nowoczesna nie może się mieszać bez niszczenia go”[51]. Postawa ta wiązała się m.in. z przekonaniem, że zabytki są własnością, tych którzy je skonstruowali, a każda interwencja staje się świętokradztwem[52].

Wraz z ukonstytuowaniem się na przełomie XIX i XX wieku teorii „już nie restauracji, lecz konserwacji zabytków”[53] dokonano rewizji koncepcji puryzmu i w sposób krytyczny spojrzano również na rozumienie pojęć „oryginalności” i „autentyczności”. Dążenia do czystości stylistycznej zaczęto silniej postrzegać w kontekście ich negatywnego wpływu na tkankę materialną wielu obiektów architektonicznych. Szczególnie ważną rolę odegrali tutaj historycy sztuki i teoretycy przełomu XIX i XX wieku, tacy jak Georg Dehio, Alois Riegl i Max Dvořák[54]. Jednocześnie przewartościowanie stosunku do epok minionych, któ-

---

[49] John Ruskin, *Lampa pamięci…*, s. 179.

[50] Powołane przez Williama Morrisa (1834–1896) w 1877 r. Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB) odegrało ważną rolę w propagowaniu idei przeciwstawiających się restauracji zabytkowych obiektów. O znaczeniu koncepcji Johna Ruskina dla myśli Williama Morrisa zob.: Peter Faulkner, *Ruskin and Morris*, „The Journal of the William Morris Society” 2000, vol. 14, no. 1, s. 6–17.

[51] „…if it has become inconvenient for its present use, to raise another building rather than alter or enlarge the old one; in fine to treat our ancient buildings as monuments of a bygone art, create bygone manners, that modern art cannot meddle without destroying”: William Morris, *Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings*, [w:] *Historical and Philosophical Issues…*, s. 321.

[52] Françoise Choay, *Alegoría…*, s. 133.

[53] Znaczące słowa „konserviren, nich restauriren” sformułowane zostały przez Georga Dehio niemieckiego historyka i historyka sztuki, silnie zaangażowanego w problematykę ochrony zabytków. Por. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa…*, s. 46. Zob. również: Georg Dehio, *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu*, [w:] *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp Ryszard Kasperowicz, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 112.

[54] Max Dvořák, jak już wspomniano, ostro krytykował prace restauratorskie Zamku na Wawelu. Napisany przez niego i wydany w 1916 r. *Katechismus der Denkmalpflege* wywarł znaczący wpływ na kształtowanie się koncepcji ochrony zabytków w XX w. Lech Kalinowski, *Max Dvořák i jego metoda badań nad sztuką*, Państwowe Wydawnic-

re nastąpiło w obrębie historii sztuki, i akceptacja wartości estetycznej obejmującej znacznie szersze spektrum stylistyczne doprowadziły do rozszerzenia zakresu ochrony konserwatorskiej i objęcia nią również nawarstwień stylowych wcześniej nieuznawanych za wartościowe[55]. Tym samym konieczne stało się sformułowanie nowego podejścia do ochrony zabytków, jak również samego rozumienia zabytku i wartości zabytkowych. Na kształtowanie się nowoczesnej teorii ochrony opartej na naukowej ocenie dzieła sztuki wpływ miały również rozważania teoretyczne oraz publikacje włoskich badaczy, takich jak Giulio Carlo Argan, Cesare Brandi, czy Gustavo Giovannoni. Ten ostatni, co ważne, postulował objęcie ochroną nie tylko zabytków, lecz również obiektów historycznych istotnych dla zapewnienia ciągłości tkanki miejskiej oraz spojrzenie na nie w szerszej, urbanistycznej perspektywie[56].

W kontekście problemów i zagadnień związanych z adaptacją do nowej funkcji szczególne znaczenie mają poglądy Camilla Boita (1836–1914) oraz Aloisa Riegla (1858–1905). Jak podkreślał Alfredo Barbacci, sformułowane przez Camilla Boita normy i zalecenia wywarły znaczący wpływ na naukowe opracowania dotyczące konserwacji zabytków w XX wieku[57]. Nie zajmował się on co prawda wprost problemami związanymi z adaptacją, jednak, jak konstatują Bie Plevoets oraz Koenraad Van Cleempoel, wpływ jego rozważań, a przede wszystkim sformułowanych praktycznych zaleceń konserwatorskich dotyczących sposobów podejścia i radzenia sobie z ingerencjami w substancję architektoniczną budynków historycznych (przebudowami, dobudowami czy uzupełnieniami), odnaleźć można w wielu dwudziestowiecznych projektach

---

two Naukowe, Warszawa 1974. Zob. również: *Listy Maxa Dvořáka do Karola Lanckorońskiego* (*1907–1921*), oprac. Bogusław Dybaś, Joanna Winiewicz, Polska Akademia Nauk. Stacja Naukowa w Wiedniu, Wiedeń 2015.

[55] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 64.

[56] Zob. Gustavo Giovannoni, *Vecchie città ed edilizia nuova*, Unione tipografico-editrice torinese, Torino 1931. Por. Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation…* (1999), s. 219–221; Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument…*, s. 131–132. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że również w polskiej myśli konserwatorskiej pojawiły się te wówczas nowatorskie stwierdzenia. W rozporządzeniu Prezydenta Rzeczpospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami wskazano m.in. na konieczność uznania za zabytki budowli wraz z ich otoczeniem (placem czy ogrodem), jak również grupy budowli o wybitnych wartościach estetycznych i „znamiennych bądź dla całych miast, osad, wsi, bądź dla ich dzielnic". Rozporządzenie Prezydenta Rzeczpospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265, art. 2 pkt. 2, 3.

[57] Alfredo Barbacci, *Konserwacja zabytków we Włoszech* (*1956*), [w:] *Zabytek i historia wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX w.*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 229.

adaptacyjnych[58]. Jego koncepcja odcisnęła również piętno na ideach zawartych w *Karcie Ateńskiej* z 1931 roku. Camillo Boito poddał krytyce zarówno koncepcje Johna Ruskina, za przyzwolenie – w imię zachowania autentyczności – na naturalne niszczenie czy nawet całkowitą destrukcję zabytków architektonicznych, jak i podejście Viollet-le-Duca, które prowadzić może do utraty autentyczności materialnej tkanki zabytkowej i nie pozwala jasno odróżnić oryginalnej substancji obiektu od współczesnej ingerencji. Bardzo istotnym zagadnieniem w koncepcji Boita była właśnie konieczność rozróżnienia pomiędzy tym, co oryginalne, a tym, co nowe. Podkreślał on, że zabytki „architektury, jeżeli nie ulega wątpliwości, że stan ich wymaga interwencji konserwatorskiej, winny być raczej umacniane niż naprawiane, raczej naprawiane, niż restaurowane, przy czym za wszelką cenę należy uniknąć dodatków i innowacji"[59]. Jeśli jednak „dodatki i innowacje" okażą się konieczne, powinny one dać się łatwo odróżnić od pierwotnej substancji budynku, a jednocześnie harmonizować z jego artystycznym wyrazem. Nawet w przypadku wiernego odtworzenia zniszczonych fragmentów należy wykonać je z odmiennego materiału, i opatrzyć datą wykonania, tak by nie było wątpliwości, że powstały w okresie późniejszym[60]. W ten sposób odbiorca będzie mógł niejako odczytać historię obiektu, traktowanego nie jako „martwy" zabytek, ale również „żywy" dokument ludzkich dokonań[61] (fot. 18). Camillo Boito podkreślał konieczność dbałości zarówno o zachowanie wartości historycznej, jak i estetycznej budowli[62]. Jednocześnie przyznawał on wartość nawarstwieniom stylowym wynikającym z kolejnych zmian i przebudów, uznając, że przy podejmowaniu decyzji konserwatorskich ważniejsza od wieku określonej warstwy zabytkowej może być w danym przypadku wartość estetyczna. Postulat ochrony zabytków architektury jako świadectw historii i dzieł sztuki silnie zaakcentowany zostanie znacz-

---

[58] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…*, s. 13–32; Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse Towards Conservation of Cultural Heritage…*, s. 155–164. Rozważania Camilla Boita (1836–1914) zawarte zostały przede wszystkim w publikacji: Camillo Boito, *Questioni pratiche di belle arti, restauri, concorsi, legislazione, professione, insegnamento*, Ulrico Hoepli, Milan 1893. Tłumaczenie polskie fragmentów w: Camillo Boito, *Zagadnienie praktyczne sztuk pięknych (1893)*, [w:] *Zabytek i historia wokół problemów konserwacji…*, s. 201–203.

[59] Postulaty te zawarte zostały w *Carta italiana del restauro* z 1883, której Boito był współautorem i która odzwierciedlała jego poglądy. Stała się ona podstawą dla sformułowania włoskiego ustawodawstwa w pierwszych latach XX w. Kartę tę sformułowano podczas odbywającego się w Rzymie *III Kongresu inżynierów i architektów włoskich*.

[60] Camillo Boito, *Questioni pratiche di belle arti…*

[61] Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 155.

[62] Camillo Boito, *Questioni pratiche di belle arti…*

nie później w *Karcie Weneckiej* z 1964 roku[63]. Dokument ten równie wyraźnie podkreśli konieczność zharmonizowania ewentualnych uzupełnień z całością budowli, przy jednoczesnym ich odróżnieniu od oryginału[64]. W późniejszym okresie rozwinięte i usystematyzowane zostały również postulaty Boita z 1893 roku dotyczące wykonania dokumentacji obiektu: przed rozpoczęciem prac, w ich trakcie oraz po zakończeniu (łącznie z dokumentacją fotograficzną)[65]. Randall Manson zauważa, że to właśnie koncepcje Camilla Boita, Gustava Giovannoniego, a później Cesarego Brandiego, Paula Philippota, a także innych badaczy silniej uświadomiły potrzebę ujęcia obiektu w szerszym kontekście, przez specjalistów zajmujących się konserwacją, i stały się znaczącym krokiem w kierunku traktowania konserwacji jako dziedziny interdyscyplinarnej, łączącej w sobie zarówno aspekty techniczne, jak i humanistyczne[66].

Alois Riegl i „nowoczesny kult zabytków"

Rozważania na temat rozumienia i definiowania zabytku prowadzone na przełomie XIX i XX wieku zajęły wyjątkowe miejsce w dyskusjach toczących się w krajach niemieckojęzycznych. Szczególnie ważnym głosem w debacie stała się praca Aloisa Riegla *Die Moderne Denkmalkultus*, opublikowana po raz pierwszy w 1903 roku[67]. Opracowana przez austriackiego teoretyka koncepcja odegrała ważna rolę w ugruntowaniu statusu historii sztuki jako dyscypliny naukowej. Jednocześnie jego konstatacje pozwoliły na sformułowanie teoretycznych podstaw rozumienia zabytku, a w konsekwencji i jego ochrony[68].

---

[63] *Karta Wenecka*, art. 3.

[64] *Ibidem*, art. 12.

[65] Camillo Boito, *Questioni pratiche di belle arti…* Por. Alfredo Barbacci, *Konserwacja zabytków…*, s. 228.

[66] Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, red. Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002, s. 19.

[67] Alois Riegl (1858–1905) był współtwórcą tzw. wiedeńskiej szkoły historii sztuki, od 1900 r. pełnił również funkcję konserwatora generalnego. Tekst *Die Moderne Denkmalkultus: Sein Wesen und seine Entstehung* początkowo miał stanowić dodatek do oficjalnego raportu dotyczącego prawnych uwarunkowań konserwacji w Austrii. Por. Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 141. Polskie tłumaczenie całego tekstu Aloisa Riegla opublikowane zostało dopiero w 2012: Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…* Wcześniej fragmenty publikowane były w opracowaniu Ksawerego Piwockiego: Ksawery Piwocki, *Pierwsza nowoczesna teoria sztuki. Poglądy Aloisa Riegla*, Warszawa 1970.

[68] Na znaczenie teorii Aloisa Riegla, również dla późniejszych dążeń do sformułowania kryteriów wartościowania i oceny zabytków, uwagę zwracają m.in.: Adam Mi-

Alois Riegl wyodrębnił i zdefiniował zróżnicowane wartości zabytków, stawiając zarazem istotne pytania o ich charakter, status danej wartości jako obiektywnej, przynależnej zabytkowi lub subiektywnej, związanej z jej doświadczaniem i oddziaływaniem[69]. Poszukując obiektywnych wartości decydujących o zabytkowym charakterze przedmiotu wskazywał równocześnie na znaczenie współczesnej recepcji i postrzegania jego wartości[70]. Poddawał analizie rozumienie i zakres pojęcia „zabytki historyczne" i podkreślał, że obiekty te tworzone były przede wszystkim ze względów praktycznych czy duchowych i zaspakajać miały określone doraźne potrzeby, więc sens „i znaczenie zabytku nie przysługują dziełom jako takim siłą ich pierwotnego przeznaczenia, ale ów sens i znaczenie podkładamy pod nie sami, nowocześni odbiorcy"[71]. Riegl podjął

łobędzki, *Klasyfikacja zabytków – niektóre aspekty wartościowania*, [w:] *O wartości dzieła sztuki. Materiały II seminarium metodologicznego SHS, Radziejowice 19–21 maja 1966*, Desa, Warszawa 1968, s. 106; Bogusław Szmygin, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, „Ochrona Zabytków" 2003, nr 3/4, s. 148; Andrzej Tomaszewski, *Od sacrum do profanum, od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2008, s. 170. Wpływ teorii Aloisa Riegla na sposób definiowania zabytku na gruncie polskiej teorii konserwacji, jak też problemy związane z jej interpretacją wskazane zostały w: Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury…*, s. 212; oraz poddane szerszej analizie w: Janusz Krawczyk, *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej…*, s. 63–74.

[69] Wyróżnił on wartości upamiętniające, takie jak wartość pomnikowa, historyczna oraz starożytnicza. Jako „wartości współcześnie doniosłe" (Gegenwartswert) wskazywał natomiast użytkową, artystyczną oraz względną wartość artystyczną, a także wartość nowości. Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…*, s. 31–89.

[70] Bogusław Szmygin wskazuje, że koncepcja Aloisa Riegla miała zarówno charakter przedmiotowy, jak i podmiotowy. Zob. Bogusław Szmygin, *Teoria zabytku…*, s. 151.

[71] Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…*, s. 37. Zabytki historyczne według koncepcji Aloisa Riegla, w odróżnieniu do zabytków czy też pomników zamierzonych, dopiero przez odbiorców uznane zostają za istotne dla zachowania pamięci o czasach minionych. Jednocześnie warto podkreślić, że Riegl uogólniał pojęcie „zabytku", dlatego według niego „pomniki planowane", jako pojęcie węższe, zawierają się w klasie „nieplanowanych zabytków historycznych". Wyróżniał on również trzecią, najszerszą klasę zabytków, czyli zabytki starożytnicze, do których zaliczał „każde dzieło ludzkiej ręki, bez względu na jego pierwotne znaczenie i przeznaczenie, jeśli tylko w dostatecznej mierze ujawnia zewnętrznie, apelując do zmysłów, że do chwili obecnej istniało już przez odpowiednio długi czas i – «przetrwało»". Wraz z rozszerzaniem pojęcia „zabytku" powiększył się również obszar, w którym obecna jest wartość upamiętniająca. Zob. Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…*, s. 39.

otwartą dyskusję na temat wartości dotyczących zabytków, uwzględniając również te, które mają znaczenie dla „teraźniejszości", „człowieka ery nowoczesnej" i stanowią podstawę „nowoczesnego kultu zabytków"[72]. Dokonując analizy wartości współcześnie doniosłych[73], takich jak wartość użytkowa czy też wartość nowości, Riegl zwracał uwagę na powstające napięcie i nieunikniony konflikt pomiędzy nimi a wartością starożytniczą[74]. Spór ten, jak konstatował, ma charakter kluczowy dla toczących się pod koniec XIX wieku dyskusji na temat sposobu traktowania zabytków[75]. Jednocześnie dowodził, że niewskazane czy też wręcz niemożliwe jest całkowite odrzucenie wartości współczesnych. Jako przykład podawał m.in. budowle, „na które przywykliśmy natrafiać jako w pełni użytkowane przez ludzi", które pozbawione funkcji sprawiają, że ich „widok niepokojąco nas uderza, ponieważ już nie znajdują tak dobrze nam znanego zastosowania, przez co sprawiają wrażenie wywołanego przemocą zniszczenia, nieznośnego dla kultu wartości starożytniczej"[76]. Riegl wskazuje konieczność pewnego kompromisu, bo choć z jednej strony odbiór wartości starożytniczych w najpełniejszy sposób możliwy jest w przypadku dzieł niezdatnych do użytku (np. ruin zamku), jako że nie zostają one zakłócone przez wartość użytkową[77], to jednocześnie „kult wartości starożytniczej musi być otwarty na […] wymogi co do wartości nowości, choćby z tego powodu, że musi działać na rzecz zachowania użytkowej wartości zabytków, także dyktowanej przez tę wartość"[78].

Znaczące miejsce Alois Riegl poświęcił również analizie wartości artystycznej. W przeciwieństwie do Johna Ruskina nie przyznawał jej ponadczasowego charakteru ani wartości[79]. Konstatował przy tym, że dominujące od czasów rene-

---

[72] *Ibidem*, s. 65–88.

[73] W polskim przekładzie *Nowoczesnego kultu zabytków…* z 2012 r. podjęto decyzję o przetłumaczeniu stosowanego przez Riegla terminu *Gegenwartswerte* właśnie jako „wartości współcześnie doniosłe", a nie „wartości współczesne".

[74] Brzmienie użytych pojęć odpowiada tłumaczeniu zastosowanemu w: Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…*, s. 31–89. Natomiast Jerzy Frycz proponuje tłumaczenie używanego przez Riegla słowa *Alterswert*, nie jako „wartość starożytniczą", lecz „wartość dawności". Jerzy Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury…*, s. 212. Takie tłumaczenie proponuje również Janusz Krawczyk, wskazując konsekwentnie, że *Altersdenkmale* należy rozumieć jako „pomniki dawności", co jego zdaniem bliższe byłoby myśli zawartej w teorii Aloisa Riegla. Janusz Krawczyk, *Teoria Aloisa Riegla…*, s. 67.

[75] Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i jego powstanie…*, s. 73.

[76] *Ibidem*, s. 68.

[77] *Ibidem*, s. 69–70.

[78] *Ibidem*, s. 82.

[79] Por. Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 141.

sansu aż po wiek XIX przekonanie o istnieniu niepowtarzalnego kanonu w sztuce, obiektywnego ideału, „do którego dążą wysiłki wszystkich artystów"[80], zostało ostatecznie zakwestionowane na początku XX wieku. Co prawda już wiek XIX porzucił przeświadczenie o sztuce antyku jako ucieleśnieniu ideału i przywrócił wagę oraz znaczenie również innym stylom, jednak, jak podkreślał Riegl, dopiero „u progu XX stulecia można było się posunąć do tego, aby z idei rozwoju historycznego wyciągnąć konieczny wniosek i całą przeszłą twórczość artystyczną uchwycić w relacji do nas samych jako coś, co bezpowrotnie minęło – stąd w żaden sposób nie może wystąpić w postaci miarodajnego kanonu"[81]. Według austriackiego teoretyka dawne dzieła sztuki są cenione, ponieważ niektóre z nich „jeśli nawet nigdy w całości, to przecież w pewnych fragmentach odpowiadają nowoczesnej woli twórczej"[82]. Podejście to miało daleko idące konsekwencje, bowiem Riegl wskazywał, że skoro nie można mówić o obiektywnej estetyce i skoro „nie istnieje żadna wieczna wartość estetyczna, a tylko po prostu wartość relatywna", to jako taka musi ona „zostać odcięta od pojęcia «zabytku»"[83].

Zawarte w rozważaniach Aloisa Riegla konstatacje znajdują rezonans również we współczesnym dyskursie dotyczącym rozumienia i definiowania dziedzictwa architektonicznego, w tym potrzeby ochrony obiektów nieposiadających znaczącej wartości artystycznej, lecz ważnych dla danej społeczności ze względu na związane z nimi wartości niematerialne[84]. Szczególne znaczenie ma tu wyróżniona przez Riegla i wspomniana już „niezamierzona wartość upamiętniająca", nadawana obiektom z przeszłości uznanym przez odbiorców za ważne dla zachowania pamięci o czasach minionych. Tym samym podkreślone zostaje ich społeczne i wspólnotowe znaczenie, a także subiektywny, uwarunkowany również kulturowo charakter dokonywanych wyborów[85].

---

[80] Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…*, s. 34.

[81] *Ibidem*, s. 35.

[82] *Ibidem*.

[83] *Ibidem*, s. 34–35.

[84] Na kluczowe znaczenie wartości niematerialnej (wartości upamiętniającej) w koncepcji Aloisa Riegla uwagę zwraca Andrzej Tomaszewski, *Od sacrum do profanum…*, s. 170. Wpływ koncepcji Aloisa Riegla na współczesne poszerzanie kręgu wartych ochrony obiektów z przeszłości podkreśla również: Bogusław Szmygin, *Teoria zabytku…*, s. 151. Autor ten przywołuje m.in. pogląd Adama Miłobędzkiego, że aktualnie zachodzący proces poszerzania pojęcia „zabytku", jest konsekwencją wprowadzania idei Aloisa Riegla. Por. Adam Miłobędzki, *Zabytki, polityka, kultura i architektura*, [w:] *Twórczość i konserwatorstwo w architekturze*, red. Edmund Małachowicz, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1996, s. 20.

[85] Proces zmian w definiowaniu pojęcia „zabytku" „od zamierzonej wartości zabytkowej, poprzez wartość historyczną ku wartości starożytniczej" Alois Riegl łączył

Jednocześnie Alois Riegl, tworząc złożoną systematykę wartości, opisując ich wzajemne relacje i powiązania, jak również konflikty oraz napięcia, pokazał złożony i wieloaspektowy charakter zagadnienia wykraczający poza system wartości obiektywnych. Problematyka ta jest niezwykle istotna i aktualna również współcześnie, także w kontekście dyskusji na temat zachowania autentyczności podlegających ochronie obiektów z przeszłości. Stanowi ona również nieodłączny element towarzyszący dyskusjom związanym z adaptacją dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji. Porządkując i systematyzując typologię dotyczącą kwestii „wartości" zabytków kluczowych dla aktualnie podejmowanych działań konserwatorskich, Randall Mason wskazuje jako punkt początkowy właśnie definicje i rozróżnienia dokonane przez Aloisa Riegla[86]. Bie Plevoets i Koenraad Van Cleempoel zwracają jednocześnie uwagę na istotny wpływ idei zarówno Camilla Boita, jak i Aloisa Riegla na późniejsze rozważania Sherbana Cantacuzina oraz Radolfa Machada, których badania prowadzone w latach 70. XX wieku odegrały ważną rolę w rozwoju współczesnego podejścia do adaptacji do nowej funkcji[87].

Dziedzictwo architektoniczne i idee modernizmu

Po pierwszej wojnie światowej nastąpiła konsolidacja działań na arenie międzynarodowej. W obliczu zniszczeń dokonanych w czasie wojny istotne stało się dążenie do opracowania wspólnych strategii pozwalających na sku-

---

z emancypacją jednostki. Jak podkreślał, charakterystyczną cechą widocznej szczególnie od XIX przemiany jest „rosnące dążenie do uchwycenia wszelkiego doświadczenia psychicznego i fizycznego nie w jego obiektywnej istotności, jak postępowano z reguły we wcześniejszych epokach kulturowych, lecz w jego subiektywnym fenomenie, to znaczy oddziaływaniu, jakie ono wywiera na podmiot (postrzegający zmysłowo albo stający się duchowo świadomym)". Alois Riegl, *Nowoczesny kult zabytków…*, s. 45. Znaczenie podmiotowego, a nie przedmiotowego ujęcia zabytku w koncepcji austriackiego teoretyka podkreśla Janusz Krawczyk. Jednocześnie zauważa on, że zakorzenione w polskiej tradycji tłumaczenie stosowanego przez Aloisa Riegla pojęcia „gewollte Denkmal" jako „zabytek zamierzony" pozbawia je istotnych w jego koncepcji odniesień do kwestii „pamięci". W konsekwencji umniejszona zostaje również rola odbiorcy i jego intencji. Autor proponuje więc tłumaczenie słowa „Denkmal" zarówno jako „pomniki", jak i „znaki pamięci". Podkreślając, że to właśnie zagadnienia dotyczące pamięci mają kluczowe znaczenie dla teoretycznych rozważań Riegla. Zob. Janusz Krawczyk, *Teoria Aloisa Riegla…*, s. 66, 72.

[86] Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning…*, s. 5–30.

[87] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…*, s. 13–14. M.in. Sherban Cantacuzino, *New Uses…*; Rodolfo Machado, *Towards a Theory of Remodeling…*, s. 46–49.

teczniejszą ochronę dziedzictwa[88]. Powołane zostały ważne ponadnarodowe organizacje, w tym Międzynarodowe Biuro Muzeów[89], z którego inicjatywy w październiku 1931 roku[90] odbyła się w Atenach konferencja poświęcona zagadnieniom związanym z konserwacją. Udział w niej wzięli przedstawiciele dwudziestu trzech krajów (przede wszystkim europejskich). W sformułowanym przez nich dokumencie końcowym, znanym jako *Karta Ateńska*[91], zawarto zasady i wskazania dotyczące ochrony, zachowania oraz restauracji dawnych budowli, które miały charakter międzynarodowy, a jednocześnie uwzględniały specyfikę działań w obrębie danej kultury[92]. Tym samym wyznaczono podstawowe cele i zadania w zakresie ochrony i konserwacji zabytków w XX wieku. W okresie nasilania się nacjonalizmów *Karta Ateńska* była wyrazem ponadnarodowej współpracy i stała się dokumentem prekursorskim dla międzynarodowych kart konserwatorskich[93] powstających w drugiej połowie XX wieku[94]. Jak podkreśla Andrzej Tomaszewski, ważnym aspektem i zasługą tego dokumentu jest w szczególności wieloaspektowość poruszanej w nim problematyki. Przede wszystkim uwzględniono konserwację w skali zarówno architektonicznej, jak też urbanistycznej i krajobrazowej, zwrócono również uwagę na kwestie gospodarcze, wychowawcze oraz społeczne, takie jak „równorzędna wielokulturowość dziedzictwa"[95]. Wychodząc poza dbałość jedynie o pojedyncze budynki zabytkowe, dostrzeżono konieczność uwzględnienia otoczenia zabytków oraz zachowania istotnych dla oblicza miasta zespołów i malowniczych perspektyw[96]. Te ważne konstatacje zostały potwierdzone i rozwinięte ponad trzydzieści lat później w *Karcie Weneckiej*

---

[88] Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 199.

[89] Po drugiej wojnie światowej przekształcone w *International Council of Museums* (ICOM) – Międzynarodową Radę Muzeów, powołaną w 1948 r.

[90] Dokładnie 21–30 października 1931 r.

[91] *Karta Ateńska* została przyjęta 10 października 1932 r. przez Ligę Narodów jako dokument zawierający zalecenia dla krajów członkowskich. *Karta Ateńska: Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r.*, 21–30 października 1931, tłum. Krzysztof Pawłowski (dalej: *Karta Ateńska*), dostępna na stronie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami: http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/karta%20atenska.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[92] Por. *Karta Wenecka*, s. 41.

[93] Pojęciem „karta" określany jest dokument o charakterze całościowym i normatywnym, wyznaczający zasadnicze cele i wskazujący kierunek działań w dziedzinie ochrony zabytków. Por. Bogusław Szmygin, *Teksty doktrynalne…*, s. 13.

[94] Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 199.

[95] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 47. Por. *Karta Ateńska*, szczególnie: pkt. II (*Zarządzanie i ustawodawstwo dotyczące zabytków*), III (*Uwypuklenie wartości zabytków*), VII (*Współpraca międzynarodowa w dziedzinie ochrony zabytków*).

[96] *Karta Ateńska*, pkt. III (*Uwypuklenie wartości zabytków*).

z 1964 roku[97]. Już w pierwszych akapitach *Karty Ateńskiej* sformułowano istotne zalecenie dotyczące utrzymania „takiego użytkowania zabytków, które zapewnia ciągłość ich istnienia, przeznaczając je jednak funkcjom, które szanują ich charakter historyczny lub artystyczny"[98].

Jednocześnie, wraz z odrzuceniem historyzmu i rozwojem nowego modernistycznego myślenia o architekturze, nastąpiło wyraźne rozdzielenie pomiędzy architekturą dawną, historią architektury i konserwacją z jednej strony, a nowoczesnymi projektami architektonicznymi i urbanistycznymi z drugiej[99]. Dla wielu modernistów, w tym przede wszystkim Le Corbusiera, miasta europejskie jawiły się jako swoiste mauzolea, a utopijna wiara w możliwość stworzenia nowego porządku oraz lepszego świata i społeczeństwa dzięki nowatorskim projektom skutkowała spojrzeniem na architekturę dawną bardziej jako na przeszkodę w realizacji planów niż wartość pozytywną. Według Kennetha Powella architektoniczna wizja Le Corbusiera zakorzeniona była w dynamicznym patrzeniu na świat, ukształtowanym m.in. pod wpływem wydarzeń pierwszej wojny światowej, oraz w rewolucji kulturowej i związanych z nią nurtach, takich jak kubizm, surrealizm czy futuryzm, ale inspirowała się także publikacjami Jamesa Joyce'a, Franza Kafki i muzyką Igora Strawińskiego[100]. Niemniej w opracowanych przez Le Corbusiera i opublikowanych w 1941 roku jako *La Charte d'Athènes* konkluzjach z kongresu CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne / Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej), który odbył się w 1933 roku w Atenach, stwierdzono potrzebę ochrony historycznych wartości miast. Zaznaczono jednak, że podejmowane decyzje powinny odpowiadać interesowi ogółu i nie mogą być podejmowane kosztem jakości życia mieszkańców poprzez zmuszanie ich do mieszkania w niezdrowych warunkach. Względy higieniczne i zdrowotne stanowiły ważny argument za wyburzaniem dawnych obiektów czy zmianą struktury całych kwartałów. Propozycja likwidacji obiektów historycznych i pozostawiania jedynie pojedynczych budowli, które mogłyby zostać otoczone terenami zielonymi, była szczególną próbą pogodzenia działań polepszających kondycję przestrzeni miejskiej z zaakcentowaniem wartości zabytkowej wybranych budowli[101]. Jednak, jak zauważa

---

[97] *Karta Wenecka*.

[98] *Karta Ateńska*, pkt. I (*Doktryny – Ogólne zasady*).

[99] Bogusław Szmygin, *Teoria zabytku…*, s. 149–150.

[100] Kenneth Powell, *Architecture Reborn: the Conversion and Reconstruction of Old Buildings*, Rizzoli International Publications, New York 1999, s. 9.

[101] Le Corbusier, *La Charte d'Athènes*, Éditions de Minuit, Paris 1957. Za: Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The Contribution of English, French, German and Italian Thought…*, s. 352, 401. Por. Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 200.

Jukka Jokilehto, chociaż teoria brzmiała interesująco, w praktyce przyniosła wiele negatywnych skutków, jak chociażby w przypadku realizacji projektów Gustava Giovannonniego dla Rzymu[102]. Gdyby stworzony przez Le Corbusiera Plan Voisin dla Paryża z 1925 roku został zrealizowany, przestałaby istnieć znaczna część ścisłego historycznego centrum miasta, zastąpiona przez zunifikowane budownictwo otoczone zielenią oraz terenami rekreacyjnymi. Jak konstatuje Kenneth Powell, obecnie, po kilkudziesięciu latach, stworzenie takiego planu nie tylko byłoby niemożliwe, ale Le Corbusier miałby najprawdopodobniej trudności z wybudowaniem na tym obszarze nawet pojedynczego obiektu[103]. W okresie po drugiej wojnie światowej argument konieczności poprawy warunków higienicznych i zdrowotnych w historycznych centrach miast stosowano równie chętnie dla usprawiedliwienia destrukcji oryginalnej tkanki miejskiej, czego przykładem jest m.in. Łódź i działania podejmowane tam w latach 50., 60., i 70. XX wieku[104].

Retoryka stosowana przez modernistów przyczyniła się w znacznej mierze do podkreślenia swoistego napięcia czy wręcz konfliktu pomiędzy nowoczesnymi projektami i koncepcjami architektonicznymi a istniejącym w miastach dziedzictwem architektonicznym. Jak podkreśla Miles Glendinning, punktem wspólnym łączącym konserwatorów i modernistów było jednak przeświadczenie o konieczności jasnego rozróżnienia pomiędzy „starym" a „nowym", bez wtórnego naśladownictwa i imitowania form dawnych[105].

Po drugiej wojnie światowej, choć modernizm w architekturze przeżywał rozkwit, związane z nim koncepcje wywoływały gwałtowne głosy sprzeciwu. Krytyka dotyczyła nie tylko nieudanych projektów architektury socjalnej, lecz również destrukcyjnego wpływu planowania miejskiego na istniejącą architektoniczną i urbanistyczną tkankę miast[106]. Coraz wyraźniejsze stawały się opinie podnoszące konieczność zmiany podejścia. Jane Jacobs w słynnej już dzisiaj książce z 1961 roku, zatytułowanej *Death and Life of Great American Cities*, podkreślała potrzebę ochrony zarówno znaczących obiektów zabytkowych, jak i „zwykłych" budynków, które współtworzą charakter miasta, zaznaczając przy tym, że nie chodzi o ich muzealizację[107] (fot. 19–22). W połowie lat 60. XX wie-

---

[102] Jukka Jokilehto, *A History of Architectural* Conservation, *The Contribution of English, French, German and Italian Thought…*, s. 352.

[103] Kenneth Powell, *Architecture Reborn…*, s. 9.

[104] Aspekty te zostaną poruszone w rozdziale 4.

[105] Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 202.

[106] Kenneth Powell określa nieudane projekty, takie jak Pruitt-Igoe w Stanach Zjednoczonych czy Ronana Point w Wielkiej Brytanii, jako symbole upadku „modernistycznego snu". Kenneth Powell, *Architecture Reborn…*, s. 9.

[107] Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, Vintage Books, New York 1961, s. 187–190. Książka ta ukazała się w polskim tłumaczeniu dopiero w 2014 r.:

ku ważne konstatacje znalazły się również w wypowiedziach Ady Louise Huxtable, która wskazywała, że w konserwacji istotne jest poszukiwanie sposobów na zachowanie budynków, które decydują o specyfice miasta oraz pozwalają na zachowanie ciągłości i włączanie ich do głównego nurtu życia miejskiego. Jak zaznaczyła, nie jest to zadanie łatwe, a przeciwnie, okazuje się o wiele trudniejsze niż wyłączenie poszczególnych obiektów z życia miasta i przekształcenie ich w sztucznie wyodrębnione niewielkie enklawy[108].

Współczesne zalecenia i rekomendacje

Odpowiedzią na coraz bardziej złożoną problematykę dotyczącą ochrony zabytków była wspominana już wcześniej *Karta Wenecka* z 1964 roku[109], która stała się jednym z ważniejszych dokumentów doktrynalnych[110]. Kontynuując i rozwijając koncepcje zawarte w *Karcie Ateńskiej* z 1931 roku i definiując pojęcie „zabytku architektury", podkreślono, że dotyczy ono nie tylko pojedynczego dzieła, lecz również obszaru ważnego ze względu na znajdujące się w nim świadectwa materialne „określonej kultury, rozwoju przestrzennego o istotnym znaczeniu lub wydarzenia historycznego"[111]. Przy czym, co ważne, uwzględniono nie tylko istotne dzieła sztuki, ale także „skromniejsze" obiekty z przeszłości, które z czasem nabrały znaczenia kulturowego. Konstatacje te potwierdzone zostały również w późniejszych dokumentach, m.in. w *Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego* przyjętej przez Radę Europejską w 1975 roku[112]. Przede wszystkim jednak rozwinęła je *Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS*, czyli *Karta Waszyngtońska* z 1987 roku, która, jak zaznaczono w preambule, pomyślana została jako uzupełnienie *Karty*

Jane Jacobs, *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*, Centrum Architektury, tłum. Łukasz Mojsak, Warszawa 2014.

[108] Ada Louise Huxtable, *Lively Original Versus Dead Copy*, „New York Times", 1965, maj, s. 4, 13.

[109] Por. *Karta Wenecka*, s. 41.

[110] *Karta Wenecka* była pierwszym z trzynastu dokumentów uchwalonych w trakcie II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków, który odbył się w Wenecji w maju 1964 r. Stanowi ona ważny punkt odniesienia dla dyskusji dotyczących konserwacji i ochrony zabytków, choć niekiedy jest również krytykowana za nadmierny dogmatyzm i bardziej dawanie gotowych odpowiedzi niż pobudzanie do dyskusji i poszukiwań. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 123–133. Por. Françoise Choay, *La Conférence d'Athènes: sur la conservation artistique et historique des monuments (1931)*, Éditions de l'Imprimeur, Paris 2002.

[111] *Karta Wenecka*, art. 1.

[112] *Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego.*

Weneckiej. Za jej podstawowe zadanie uznano wówczas określenie zasad, celów oraz sposobów działania pozwalających na zachowanie charakteru miast zabytkowych, a także „zachowanie w całości dóbr nawet skromnych, które stanowią dziedzictwo ludzkości"[113]. Przy czym, jak podkreślono już w pierwszym zdaniu dokumentu, wszystkie miasta są historyczne, bowiem „są materialnym odzwierciedleniem zróżnicowania społeczeństw w toku ich dziejów"[114]. W *Karcie Waszyngtońskiej* zwrócono także uwagę na konieczność objęcia ochroną zarówno materialnych, jak i duchowych elementów odzwierciedlających zabytkowy charakter miasta[115].

Jednocześnie, powołując się na rekomendacje UNESCO zawarte w *Zaleceniach dotyczących ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym* (*Rekomendacja Warszawska*) z 1976 roku, potwierdzono, że ochrona miast historycznych oznacza podjęcie działań nie tylko związanych z ich zabezpieczeniem, konserwacją oraz restauracją, ale także z zapewnieniem „harmonijnego rozwoju i adaptacji do życia współczesnego"[116]. Ważne miejsce w dokumencie tym zajęło znaczenie aspektu społecznego, podkreślono bowiem, że zachowanie dziedzictwa architektonicznego sprzyja „harmonii życia jednostek i społeczności"[117], a jednocześnie zaangażowanie mieszkańców jest warunkiem koniecznym dla przeprowadzenia skutecznej ochrony miast i ich dzielnic.

Od lat 70. XX wieku ochronę dziedzictwa architektonicznego zaczęto wyraźnie postrzegać nie tylko jako działanie skupione na pojedynczych obiektach i czynnościach z przeszłości, lecz jako bardzo ważny aspekt w planowaniu przestrzennym miast. W *Deklaracji Amsterdamskiej* z 1975 roku stwierdzono wręcz, że „ochrona dziedzictwa architektonicznego winna być traktowana nie jako problem marginesowy, ale jako podstawowy cel planowania miast i zagospodarowania przestrzennego terenu"[118]. Tym samym dziedzictwo potraktowano już nie jako przeszkodę, lecz ważny element we współczesnym rozwoju miasta, który musi zostać uwzględniony w prowadzonej przez władze lokalne polityce miejskiej. Ponadto, jak zaznaczono w dokumencie, poszanowanie dla estetycznych i kulturalnych wartości zespołów zabytkowych wymaga opracowania odrębnych zadań oraz reguł zagospodarowania, opartych na koordynacji

---

[113] *Karta Waszyngtońska, Preambuła i definicje.*

[114] *Ibidem.*

[115] *Karta Waszyngtońska*, pkt. 1.

[116] *Karta Waszyngtońska, Preambuła i definicje.*

[117] *Ibidem.*

[118] *Deklaracja Amsterdamska*, pkt. d. Postulaty te znalazły się też w *Rekomendacji Warszawskiej* z 1976 r. Zachowały one swoją aktualność do dziś i nadal są silnie akcentowane, zob. m.in.: *Nowa Karta Ateńska*.

zasad planowania i ochrony. W tak rozumianej konserwacji zintegrowanej ważną rolę odgrywa łączenie zagadnień dotyczących dziedzictwa architektonicznego z problematyką życia społecznego. Przy czym pośród wartości mogących pozytywnie wpłynąć na rozwiązywanie problemów społecznych wyróżniono wartości kulturowe i użytkowe obiektu. Jako dobry sposób na zapobieganie degradacji „starych budynków" i wyludnianiu się podupadających gospodarczo dzielnic zaproponowano wprowadzanie nowych funkcji, które odpowiadałyby współczesnym potrzebom, a jednocześnie z szacunkiem odnosiły się do charakteru istniejącej zabudowy[119].

Wyjście poza myślenie o ochronie pojedynczego dzieła oraz podkreślenie wartości i znaczenia dziedzictwa architektonicznego, w tym również dziedzictwa z epok najnowszych, dla danej kultury miejskiej i jej społeczności przyczyniły się do znacznego rozszerzenia zakresu ochrony, która z czasem objęła również historyczne zespoły fabryczne[120]. Proces ten doprowadził także do sformułowania poglądów mówiących o konieczności ponownego zdefiniowania dziedzictwa architektonicznego oraz wytyczenia i rewizji zadań stojących przed jego konserwacją[121].

---

[119] *Deklaracja Amsterdamska*, rozdział *Ochrona dziedzictwa architektonicznego jednym z głównych zadań planowania miast i zagospodarowania przestrzennego kraju.*

[120] Pluralistyczna interpretacja i znaczenie wartości, a także rozszerzanie znaczenia pojęcia „zabytek" wyraźnie widoczne jest już na poziomie nomenklatury stosowanej w dokumentach dotyczących ochrony, w których pojęcie to, dominujące jeszcze w *Karcie Ateńskiej* z 1931 r. oraz *Karcie Weneckiej* z 1964 r., jak również *Rekomendacji Warszawskiej* z 1976 r., zastępowane jest znacznie szerszym pojęciem „dziedzictwa". Zob. m.in. *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r.*, Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190 (w Polsce *Konwencja* weszła w życie 29 września 1976 r., zob. Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 191); *Deklaracja Amsterdamska; Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* z 1985 r.; *Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego, sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r.* (Dz.U. z dnia 9 października 1996 r. Nr 120, poz. 564); *Charter on the Built Vernacular Heritage,* ICOMOS 12th General Assembly, Mexico, październik 1999, dostępna na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa: https://www.nid.pl/upload/iblock/1c8/1c891d23650d659c0911237a-218e2cf5.pdf (dostęp: 8.12.2018), tłum. polskie: *Karta Ochrony Dziedzictwa Architektury Wernakularnej,* [w:] *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 115–118 (dalej: *Karta ochrony dziedzictwa architektury wernakularnej*); *Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, Paryż 2003; *Konwencja z Faro*; *Wspólne Wytyczne TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego* (*Zasady Dublińskie*), XVII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Paryż, 28 listopada 2011 r., [w:] *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 191–194.

[121] Por. *Deklaracja Amsterdamska*, s. 56.

Przedstawiony w latach 70. XX wieku postulat włączania dziedzictwa architektonicznego (zespołów i ich otoczenia) w funkcjonowanie współczesnego społeczeństwa[122] łączył się z akcentowaniem złożonych wartości społecznych dziedzictwa. Aspekt ten zajął ważne miejsce już we wspomnianej wcześniejszej *Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego* z 1975 roku. W *Karcie* tej podkreślono, że poprzez dziedzictwo architektoniczne wyrażona zostaje historia będąca istotną częścią pamięci zbiorowej i budująca ważną społecznie świadomość kontynuacji. Jego zadaniem jest również pomoc w zrozumieniu roli, jaką przeszłość odgrywa we współczesnym życiu[123]. Zwrócono także uwagę na zróżnicowane z jednej strony interpretacje, a z drugiej inspiracje, jakie kolejne generacje wiążą z przeszłością i dziedzictwem architektonicznym. Jako najważniejsze wartości dziedzictwa wymieniono wartości duchowe, kulturowe, społeczne oraz wyraźnie podkreślono znaczenie wartości ekonomicznej[124].

Wartości niematerialne dziedzictwa architektonicznego

W dyskusjach teoretycznych ostatnich dekad XX wieku, a także początku wieku XXI, bardzo istotne miejsce zajęła refleksja dotycząca wartości niematerialnych dziedzictwa architektonicznego. Ważnym dokumentem stała się *Karta z Burra* z 1979 roku[125]. Jako główny cel konserwacji wskazano w niej

---

[122] Por. *Rekomendacja Warszawska* z 1976, pkt. 2.

[123] *European Charter of the Architectural Heritage* z 1975, pkt. 1, 2.

[124] *Ibidem*, pkt. 3.

[125] *Karta z Burra*, choć uchwalona została przez australijski Komitet ICOMOS, to jednak przyjęte w niej założenia mają szersze, międzynarodowe oddziaływanie. Zob. również: *Karta z Burra* z 1999 r. Kluczowym dokumentem dotyczącym wartości niematerialnych jest sformułowana później *Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, Paryż 2003. Natomiast w deklaracji sformułowanej w 2008 r. w Quebecu w celu zapewnienia ochrony zarówno wartości materialnych, jak i niematerialnych podjęto próbę sformułowania zasad i rekomendacji opartych na zachowaniu *genius loci*. Uznano bowiem, że pojęcie to ma odpowiadający współczesności dynamiczny charakter, a przy tym łączy w sobie aspekt fizyczny (związany z substancją materialną) i duchowy (nadający danemu miejscu znaczenie, wartość, ale także tajemniczość i emocje). *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, 16th General Assembly of ICOMOS, Québec, 4 października 2008, dostępna na stronie UNESCO: http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf, (dalej: *Deklaracja w sprawie zachowania genius loci*) Tłum. polskie: *Deklaracja w sprawie zachowania genius loci* (*ducha miejsca*), [w:] *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 179–182.

zachowanie kulturowego znaczenia miejsca[126]. Przy czym jako „kulturowe znaczenie" określono wartość historyczną, estetyczną, naukową oraz społeczną[127] lub duchową istotną tak dla minionych, jak aktualnych i przyszłych pokoleń. Jednocześnie podkreślono, że wartości te nie mają charakteru uniwersalnego, absolutnego, bowiem wartość miejsca bywa odmienna dla różnych grup i poszczególnych osób, co więcej, znaczenie kulturowe może ulegać zmianie w wyniku ciągłego konstytuowania historii miejsca[128]. Stawiając w centrum refleksji „znaczenie" rozumiane jako „to, co dane miejsce oznacza, na co wskazuje, co przywołuje i co wyraża", podkreślono wagę wartości niematerialnych[129]. Konserwacja powinna więc dotyczyć nie tylko substancji materialnej i sposobów użytkowania, lecz także znaczeń (m.in. symbolicznych i związanych ze wspomnieniami) oraz powiązań rozumianych jako relacje (społeczne, duchowe, kulturowe) pomiędzy ludźmi i miejscem[130]. Podejście do konserwacji i ochrony dziedzictwa stawiające w centrum refleksji i podejmowanych działań wartości (*values-based approach*, w odróżnieniu od dotychczas dominującego *material-based approach*) rozwinięte zostało w kolejnych wersjach *Karty* z roku 1999 oraz 2013[131]. Natomiast zagadnienie wartości niematerialnych zyskało odrębny status w *Konwencji w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* przyjętej przez UNESCO w 2003[132].

---

[126] *Karta z Burra* z 1979 r., art. 2.2. Kulturowe znaczenie miejsca potraktowano jako synonim „wartości dziedzictwa kulturowego". Pod pojęciem „miejsca" wskazano „teren, obszar, grunt, krajobraz, budynek lub inny obiekt, grupę budynków lub innych obiektów", a także „części składowe, zawartość, przestrzenie i widoki". *Karta z Burra* z 1979 r., art. 1.1., 1.2.

[127] W art. 1 *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* z 1985 r., definiując określenie „dziedzictwo architektoniczne", również wskazano przede wszystkim na jego wartości historyczne, naukowe, artystyczne oraz społeczne, akcentując jednocześnie wagę wartości archeologicznych oraz technicznych.

[128] *Karta z Burra* z 1979 r., art. 1.2.

[129] *Ibidem*, art. 1.16.

[130] *Ibidem*, art. 3.1, 1.15, 1.16.

[131] *Karta z Burra* z 1999 r. oraz *Karta z Burra* z 2013 r.

[132] Pod tym pojęciem zdefiniowano ważne dla tożsamości i ciągłości określonej społeczności tradycje i przekazy ustne, sztuki widowiskowe, zwyczaje, rytuały i obrzędy, wiedzę i praktyki, a także umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem, a więc dziedzictwo niezwiązane z formą materialną. *Konwencja* przyjęta została na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w październiku 2003 r. Zob. *Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, Paryż 2003. Wcześniejszym dokumentem normatywnym regulującym te kwestie były rekomendacje UNESCO: *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore*, UNESCO, 15 listopada 1989, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13141&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SEC TION=201.html (dostęp: 8.12.2018).

Mahdi Hodjat, analizując kwestie ochrony i konserwacji, zwraca uwagę, że od zarania dziejów człowiekowi towarzyszyła potrzeba ochrony nie tylko materialnych artefaktów, lecz również wartości metafizycznych. Dzieła sztuki, poematy, baśnie tworzono po to, by utrwalić i zachować idee, uczucia, koncepcje czy wartości. Hodjat proponuje spojrzeć na dzieła sztuki również jako na mądre zastosowanie metody ochrony i sposób przekazywania wartości pomiędzy kolejnymi generacjami, czyli ich „zachowania dla przyszłych pokoleń".

Podtrzymywanie fizycznego życia obiektu powinno więc służyć zachowaniu pierwotnej, oryginalnej idei. Postać, jaką przyjmuje ona w dziele, w materialnej formie zewnętrznej, uwarunkowana jest zarówno przez zróżnicowany sposób postrzegania (odmienny w różnych okresach historycznych, obszarach geograficznych, kulturowych), jak i środowisko oraz dostępne materiały[133].

Konstatacje na temat rozumienia i definiowania wartości dziedzictwa architektonicznego stanowią punkt wyjścia dla określenia celów, zadań i zakresu ochrony oraz konserwacji[134]. Podkreślanie społecznego znaczenia dzie-

---

[133] Mahdi Hodjat, *Conservation of Conservation Methods*, [w:] *Conserving the Authentic: Essays in Honour of Jukka Jokilehto*, red. Nicholas Stanley-Price, Joseph King, ICCROM, Rome 2009, s. 117–123.

[134] Obok inwentaryzacji oraz kompleksowych badań zabytku (dotyczących m.in. historii obiektu, jego układu funkcjonalno-przestrzennego, formy, materiału, struktury oraz techniki wykonania czy stanu zachowania) analiza wartościująca stanowi ważny element wniosków i wytycznych konserwatorskich. Przez dziesięciolecia oparta była przede wszystkim na systemie wartości opracowanym na początku XX w. przez Aloisa Riegla i zmodyfikowanych przez Waltera Frodla. Walter Frodl, *Pojęcie i kryteria wartościowania zabytków: ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, tłum. Marian Arszyński, Ministerstwo Kultury i Sztuki. Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, Warszawa 1966. Pomimo wyraźnie widocznego już od przełomu lat 70. i 80. większego zróżnicowania typologii wartościowania dziedzictwa, na gruncie polskim jeszcze na początku XXI w. Jan Tajchman postulował konieczność posługiwania się metodą Frodla (opartą na wartości historycznej, artystycznej oraz użytkowej) do momentu, aż nowe pojęcia i kryteria nie zyskają ogólnej akceptacji i nie zostaną powszechnie przyjęte. Jan Tajchman, *Podstawowe zagadnienia metody konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej…*, s. 155–168. Jednocześnie jednak kwestie dotyczące zagadnień wartościowania dziedzictwa architektonicznego ujętego w kontekście problemów i wyzwań współczesnej konserwacji są przedmiotem licznych publikacji i dyskusji, w tym wydawanych pod auspicjami Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS monografii pod red. Bogusława Szmygina, m.in.: *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015; *Wartościowanie w ochronie i konserwacji* zabytków, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Urzędu Miasta Stołecznego Warszawa,

dzictwa oraz wartości niematerialnych przeniosło nacisk z uniwersalnych wartości przynależnych obiektowi, które mogą zostać ujawnione w wyniku prawidłowego procesu dochodzenia prowadzonego przez wąską grupę ekspertów, na wartości ważne z punktu widzenia rozwoju i jakości życia człowieka[135], w tym wartości emocjonalne związane z postrzeganiem dziedzictwa jako symbolu kulturowej tożsamości i ciągłości. Tym samym następuje przejście od podejścia tradycyjnego, pojmującego wartości jako stałe i niezmienne, które są nieodłączne dla danego obiektu, w stronę wartości, które powstają w wyniku interakcji pomiędzy obiektem a związanym z nim kontekstem historycznym, społecznym czy przestrzennym. Jak podkreśla Randall Mason, podejście takie wymaga zasadniczej modyfikacji sposobu myślenia i szerszego spojrzenia na zagadnienie uwzględniającego nie tylko założenie, że wartości wydobywane

---

Politechnika Lubelska, Fundacja Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2012; *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2016; zob. także: Krystyna Pawłowska, *O wartości zabytków*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, red. Krystyna Pawłowska, Magdalena Swaryczewska, Wydawnictwo UJ, Kraków 2002; Tadeusz M. Witwicki, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków" 2007, nr 1, s. 77–98; Jakub Lewicki, *Między waloryzacją a klasyfikacją czyli o skutecznej ochronie zabytków w Polsce*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Naukowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Lublin–Warszawa 2011, s. 171–182; Janusz Krawczyk, *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo" 2013, t. XLIV, s. 507–529. Do ważnych opracowań międzynarodowych na temat wartościowania dziedzictwa należą: *Values and Criteria in Heritage Conservation: Proceedings of the International Conference of ICOMOS, ICCROM and Fondazione Romualdo Del Bianco: Florence, March 2nd-4th 2007*, red. Andrzej Tomaszewski, Edizioni Polistampa, Firenze 2008; William D. Lipe, *Value and Meaning in Cultural Resources*, [w:] *Approaches to the Archaeological Heritage*, red. Henry Cleere, Cambridge University Press, New York 1984, s. 1–11; Bruno S. Frey, *The Evaluation of Cultural Heritage: Some Critical Issues*, [w:] *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, red. Michael Hutter, Ilde Rizzo, Palgrave Macmillan, London 1997, s. 31–49; Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning…*, s. 5–30; *Values and Heritage Conservation. Research Report*, red. Erica Avrami, Randall Mason, Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000; *Valuing Cultural Heritage. Applying Environmental Valuation Techniques to Historic Buildings, Monuments and Artifact*, red. Ståle Navrud, Richard C. Ready, Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton 2002.

[135] *Konwencja z Faro*, pkt. c (*Cele*).

i określane są przez specjalistów na podstawie analizy obiektu jako dzieła sztuki lub dokumentu z przeszłości, ale też objęcie analizą czynników takich jak zmiany kulturowe, społeczne i ekonomiczne[136]. Przy czym ważne staje się każdorazowe uwzględnienie kontekstu kulturowego dla budynku historycznego[137]. Sir Bernard Feilden podaje obrazowy i prosty przykład małego drewnianego domu z późnego okresu XVIII wieku, który w Australii będzie postrzegany jako zabytek, ponieważ datowany jest na początek kształtowania się państwowości i stanowi jeden z nielicznych zachowanych obiektów budownictwa z tego okresu, podczas gdy tego typu konstrukcja na terenie Włoch, z ich starożytnymi zabytkami, miałaby mniejsze znaczenie i nie wzbudzałaby społecznej potrzeby jej konserwacji i ochrony[138].

To humanistyczne spojrzenie uwzględniające doświadczanie i oddziaływanie dziedzictwa na szerokie grono odbiorców, nie tylko znawców i specjalistów, doprowadziło na początku XXI wieku do sformułowania definicji „dziedzictwa kulturowego" rozumianego jako zbiór zasobów z przeszłości, „który, niezależnie od własności, postrzegany jest przez ludzi jako odzwierciedlenie i wyraz ich nieustannie ewoluujących wartości, przekonań, wiedzy i tradycji"[139]. Jednocześnie podkreślono, że dziedzictwo kulturowe dotyczy wszystkich aspektów środowiska wynikających z interakcji między ludźmi i miejscami na przestrzeni czasów[140]. Podejście akcentujące społeczne wartości zabytków nakłada odpowiedzialność za otoczenie architektoniczne, jak również za „proces defi-

---

[136] Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning…*, s. 8.

[137] W karcie ICOMOS z 2003 r. stwierdzono wręcz, że ponieważ wartość i autentyczność dziedzictwa architektonicznego musi być rozpatrywana w kontekście kulturowym, do którego przynależy, to nie może w związku z tym opierać się na stałych i niezmiennych kryteriach. *ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*, ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe 2003, art. 1.2. Już w *Karcie z Burra* podkreślono „znaczenie kulturowe" traktowane jako synonim terminów „znaczenia jako dziedzictwa" oraz „wartości dziedzictwa kulturowego". *Karta z Burra* z 1979 r., art. 1.2.

[138] Bernard M. Feilden, *Conservation of Historic Buildings*, Architectural Press, Oxford 2003, s. 6. Według Feildena wyróżnić można trzy podstawowe grupy wartości: emocjonalne, kulturowe oraz użytkowe. Wartości te należy poddać analizie oraz syntezie, aby można było zdefiniować historyczne znaczenie artefaktu. Nadmienić warto, że w latach 70. XX w. sformułowana została przez Mercera definicja „sztuki wernakularnej", wskazująca na wartość architektury związanej z lokalną tradycją, tworzonej najczęściej przez anonimowych miejscowych budowniczych/rzemieślników. Zob. Marta Leśniakowska, *Co to jest architektura*, Kanon, Warszawa 1996, s. 38.

[139] *Konwencja z Faro*, art. 2, pkt. a.

[140] *Ibidem*. Por. *Karta z Burra* z 1979 r., szczególnie art. 1 i art. 12.

niowania i zarządzania dziedzictwem kulturowym"[141], nie tylko na wąską grupę znawców, lecz na całe społeczeństwo jako wspólnotę kulturową. Założenia te sprzyjać mają pogłębianiu poczucia i rozumienia przynależności do wspólnoty, wzmacnianiu tożsamości i spójności.

Autentyzm a integralność zabytku

W pierwszych zdaniach rozpoczynających *Kartę Wenecką* z 1964 r. zadeklarowano jako podstawowy obowiązek i zadanie przekazanie zabytków przyszłym pokoleniom „z całym bogactwem autentyzmu"[142]. Autentyczność stanowi podstawową wartość zabytku, a o jej znaczeniu świadczy chociażby jej rola jako kryterium umożliwiającego wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO[143]. Jednak zmiana postrzegania pojęcia „zabytek", rozszerzanie zakresu ochrony artefaktów z przeszłości, a także pluralistyczna interpretacja wartości, w tym uwzględnianie wartości zróżnicowanych kulturowo, społecznie i historycznie, doprowadziła do podjęcia dyskusji teoretycznych dotyczących również rozumienia i traktowania zagadnienia autentyzmu dziedzictwa architektonicznego. Przełomowe znaczenie miało tutaj otwarcie się na pozaeuropejskie znaczenie autentyzmu[144]. Jak zauważa Andrzej Tomaszewski, w latach 80. XX wieku w wyniku zgłaszania coraz liczniejszych zabytków z obszaru Dalekiego Wschodu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO i wobec częstych odmów ich wpisania ze względu na częściowe rekonstrukcje obiektów, a tym samym niespełnienie postulatu autentyzmu w rozumieniu europejskim,

---

[141] *Konwencja z Faro*, *Preambuła*. Zarządzania dziedzictwem kulturowym ujętym w kontekście rozwoju zrównoważonego dotyczy m.in.: *Managing Cultural World Heritage*, UNESCO World Heritage Centre, Paris 2013, http://whc.unesco.org/en/news/1078 (dostęp: 8.12.2018).

[142] *Karta Wenecka* z 1964 r.

[143] *Konwencję o Światowym Dziedzictwie UNESCO* uchwalono w 1972 r. Znaczenie autentyzmu podkreślone zostało w podstawowym dokumencie proceduralnym *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* z 1977: *World Heritage Committee Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO, Paryż, 27 czerwca–1 lipca 1977 (dalej: *World Heritage Committee Operational Guidelines*), http://whc.unesco.org/archive/opguide77b.pdf (dostęp: 8.12.2018). Dokument ten jest regularnie aktualizowany i dostosowywany. Wersje z kolejnych lat dostępne są na stronie UNESCO: http://whc.unesco.org/en/guidelines/ (dostęp: 8.12.2018).

[144] Wyrastające z kultury europejskiej podejście skupione na materialnej substancji budynku zostało za sprawą kolonializmu przeniesione częściowo również na inne obszary.

doszło do konfrontacji odmiennych ujęć filozoficzno-metodologicznych[145]. Pojęcie „autentyzmu zabytku" w ujęciu europejskim dotyczy bowiem przede wszystkim substancji materialnej[146], podczas gdy dalekowschodnie rozumienie odnosi się nie do materii, lecz do formy, funkcji oraz tradycji. Otwarcie na inne kultury i wyjście poza europocentryczny punkt widzenia pobudziło dyskusję nad uściśleniem pojęcia „autentyzmu" czy nawet zastąpieniem go pojęciem „integralności"[147] lub „oryginalności" jako lepiej wpisujących się w koncepcję dalekowschodnią. Ważnym krokiem było sformułowane w 1993 roku przez Zgromadzenie Generalne ICOMOS stwierdzenie, że filozofia zachodnia nie ma charakteru uniwersalnego. W sposób literalny potwierdzono dążenia do ujęcia zagadnień dotyczących dziedzictwa architektonicznego z perspektywy globalnej, zarówno międzynarodowej, jak i interkulturowej, wychodzącej nie tylko poza spojrzenie narodowe, ale też europocentryczne[148]. Kluczowe znaczenie dla dyskusji na temat pojęcia „autentyzmu" miał jednak *Dokument z Nara o autentyzmie* (*Nara Document of Authenticity*) sformułowany podczas konferencji międzynarodowej, która odbyła się w 1994 roku w Japonii. Uznano w nim, że ze względu na różnorodność kulturową nie można stosować uniwersalnych kryteriów oceny wartości i autentyczności dziedzictwa kultury. Należy natomiast stosować kryteria właściwe dla danego kontekstu kulturowego, który powinien być również uwzględniony przy podejmowaniu decyzji dotyczących sposobów ochrony dziedzictwa[149].

Cennym wkładem myśli krajów Dalekiego Wschodu do refleksji nad ochroną i konserwacją zabytków może być, zdaniem Andrzeja Tomaszewskiego,

---

[145] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 49–53. Andrzej Tomaszewski łączy odmienność podejść z wpływem rzymsko-chrześcijańskiego kultu relikwii oraz dalekowschodnią wiarą w reinkarnację.

[146] Skupienie się na ocenie autentyczności przez pryzmat stopnia materialnej substancji zabytku pozwala wręcz, jak zauważa Bogumiła J. Rouba, „umownie określić autentyczność w procentach". Autorka podkreśla jednak, że podejście to stanowi uproszczenie niepozwalające na uwzględnienie wartości niematerialnych. Zob. Bogumiła J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków" 2008, nr 4, s. 44, 56.

[147] „Integralność" jako pojęcie ważne w kontekście ochrony dziedzictwa niejednokrotnie pojawiało się w odniesieniu do realizacji europejskich. Została ona wskazana m.in. w uzasadnieniu wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO Starego Miasta w Warszawie. *World Heritage List: Historic Centre of Warsaw*, http://whc.unesco.org/en/list/30 (dostęp: 8.12.2018).

[148] Zmiany te powiązane są z odmienną perspektywą wynikającą z ogółu procesów globalizacyjnych.

[149] *Dokument z Nara o autentyzmie*, Konferencja na temat autentyzmu, Nara 1–6 listopada 1994, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków…*, s. 111–114 (dalej: *Dokument z Nara o autentyzmie*).

„wschodnia mądrość nakazująca unikanie ekstremów myślowych, szukanie rozwiązań kompromisowych i realistycznych, indywidualnych w każdym konkretnym przypadku, obejmującym wszystkie skale działania – od krajobrazu kulturowego po pojedyncze zabytki", oraz szacunek dla różnych składników autentyzmu[150]. Podjęcie dyskusji na temat złożoności aspektów związanych z pojęciem „autentyzmu", rozumianego nie tylko w wąskim kontekście zachowania substancji materialnej, stanowi wyzwanie, a jednocześnie pobudza do refleksji, która z czasem może doprowadzić do powstania uniwersalnej koncepcji konserwatorskiej, istotnej dla zróżnicowanych obszarów kulturowych. Jej pluralistyczny charakter pozwoliłby na pogodzenie tradycji i doświadczeń lokalnych z uniwersalnym podejściem i działaniem konserwatorskimi[151], a dzięki temu na postulowane w *Karcie Weneckiej* uwzględnienie zabytku „z całym bogactwem autentyzmu"[152]. W koncepcji „autentyzmu zabytku" ukształtowanej przez kulturę Zachodu, jak zwracał uwagę Andrzej Tomaszewski, obecna jest pewna dwoistość. Z jednej strony dogmatyczny postulat zachowania oryginalnej substancji materialnej ma z punktu widzenia nauki wartość absolutną, bowiem autentyczność obiektu zapewnia jego znaczenie jako dokumentu i źródła historycznego, jednocześnie jednak nie jest on w pełni możliwy do zrealizowania i wymaga ciągłych ustępstw[153]. Pojęcie „autentyzmu" nie ogranicza się bowiem do oryginalnej formy oraz struktury, lecz uwzględnia także wszystkie kolejne modyfikacje i dobudowy, które posiadają wartości artystyczne lub historyczne[154]. Poza poszczególnymi przykładami ingerencji w oryginalną substancję materialną, dokonywanymi w trakcie prac konserwatorskich, przywołać można tutaj również przykłady natury fundamentalnej, jak decyzja o wpisaniu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO Starego Miasta w Warszawie, które zostało w ponad 85% zniszczone podczas drugiej wojny światowej, a następnie zrekonstruowane. W uzasadnieniu wpisu uznano, że jest to wybitny przykład unikatowej rekonstrukcji tkanki miejskiej obejmującej okres od XIII do XX wieku, a także podkreślono zachowanie integralności zespołu oraz znaczenie funkcjonalne i symboliczne[155].

---

[150] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 51–52, 69.

[151] *Ibidem*, s. 52.

[152] *Karta Wenecka*. Por. Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 49–53.

[153] *Ibidem*, s. 51–52, 69.

[154] Zalecenie takie znalazło się w *World Heritage Committee Operational Guidelines* z 1977 r. i zgodne jest z zaleceniami sformułowanymi w *Karcie Weneckiej* z 1964.

[155] *World Heritage List: Historic Centre of* Warsaw, http://whc.unesco.org/en/list/30 (dostęp: 8.12.2018). Stare Miasto w Warszawie wpisane zostało na Listę Światowego Dziedzictwa 2 września 1980 r. decyzją IV sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO. Pierwsza dyskusja nad tą propozycją odbyła się w 1978 r., wywo-

Międzynarodowe i wielokulturowe dyskusje dotyczące zarówno autentyzmu, jak i wartości niematerialnych skłoniły do szerszego spojrzenia na zagadnienie i, nie deprecjonując wartości autentycznej materialnej substancji zabytku, dały możliwość pełniejszego i bardziej wszechstronnego podejścia do dziedzictwa kulturowego oraz jego ochrony, bowiem, jak podkreśla Tomaszewski: „Niedostrzeżenie równoważności tych aspektów skazuje konserwację zachodnią na jednostronność, na stawianie materii przed duchem"[156].

Jednocześnie jednak uwzględnienie różnych koncepcji i aspektów postrzega się niekiedy jako zagrożenie, które podważyć może ugruntowane pryncypia europejskiej teorii konserwacji. Wśród badaczy krytycznie oceniających współcześnie zachodzące zmiany wprowadzenie zróżnicowanych

---

łując sprzeczne opinie właśnie ze względu na kryterium autentyczności. *Report of the Rapporteur on the Second Meeting of the Bureau of the Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage in Paris*, 28–30 maja 1979 r., Paryż 1979, http://whc.unesco.org/archive/repbur79.htm (dostęp: 8.12.2018). Bernard Feilden, analizując wartości związane z zabytkami, przywołuje rekonstrukcję Starego Miasta w Warszawie jako jedną z najważniejszych i najlepszych egzemplifikacji „wartości politycznych" związanych z dążeniem do ugruntowania historii narodu w świadomości społeczeństwa i wzmocnienia tożsamości kulturowej i politycznej Polski i Polaków. Bernard M. Feilden, *Conservation…*, s. ix. Walter Frodl również określał odbudowę Warszawy jako wybitnie polityczne zadanie, które wzbudziło kontrowersje, jak również prowadzić mogło w jego opinii „do zaciemnienia pojęcia konserwacji zabytków". Walter Frodl, *Der Europa, Preis für Denkmalpflege*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege" 1976, R. XXX, s. 10, za: Jan Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków" 1981, t. 34, nr 1–2 (132–133), s. 9. Zob. także: Czesław Krassowski, *Udział warszawskiej uczelni architektonicznej w kształtowaniu architektury polskiej*, „Architektura" 1983, nr 2, s. 24–29. Zagadnienie dotyczące pojęcia „autentyzmu" w kontekście decyzji związanych z wpisaniem na Listę Światowego Dziedzictwa omawia m.in. Christina Cameron, *From Warsaw to Mostar: the World Heritage Committee and Authenticity*, „APT Bulletin: Journal of Preservation Technology" 2008, no. 2–3, s. 19–24. Okazją do podjęcia tej problematyki była również międzynarodowa konferencja *Tożsamość miasta odbudowanego: autentyzm – integralność – kontynuacja / The Identity of the Rebuilt City: Authenticity –Integrity – Continuation*, red. Romana Cielątkowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Gdańsk 2001. Natomiast kreacyjny aspekt rekonstrukcji architektonicznych oraz poglądy dwudziestowiecznych polskich architektów i teoretyków na kwestie odbudowy zabytków poddaje analizie Małgorzata Omilanowska, *Rekonstrukcje architektoniczne jako dzieła sztuki*, „Herito" 2016, nr 1–2, s. 68–93.

[156] Andrzej Tomaszewski podkreślał wręcz, że: „Dopiero ostatnie interkulturowe dyskusje teoretyczne na temat autentyzmu i wartości niematerialnych przywróciły myśleniu należną rangę. Wracamy do okresu eksperymentalnego". Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 133. Por. idem, *Od sacrum do profanum…*

wartości, w tym wartości niematerialnych, budzi niepokój o zachowanie właściwych punktów odniesienia i kojarzone jest niekiedy z postmodernistycznym relatywizmem. Rozszerzanie zakresu ochrony i kompleksowe podejście biorące pod uwagę zróżnicowane aspekty wywołuje również tęsknotę za jasno określonymi podziałami i powrotem do autorytatywnej definicji zabytku[157]. Niepewność powoduje też aktywne włączenie społeczeństwa w proces ochrony zabytków, co postrzega się jako zmniejszenie roli autorytetów w dziedzinie ochrony[158].

W przypadku grupy dzieł z przeszłości, jaką stanowi dziedzictwo architektoniczne, zagadnienia dotyczące wartości mają wyjątkowo złożony charakter ze względu na kwestie funkcjonalne i ekonomiczne (związane m.in. z utrzymaniem i zachowaniem obiektów). Szczególne napięcie powstaje pomiędzy chęcią ochrony autentyczności miejsca a jego interakcją z użytkownikiem oraz wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego we wzbogacaniu procesów związanych z aktualnym rozwojem nie tylko społecznym i kulturowym, ale również gospodarczym i ekonomicznym[159]. Potencjalną możliwość konfliktu, wynikającą m.in. ze współistnienia różnorakich wartości kulturowych oraz z pluralistycznego charakteru społeczeństwa i konieczności przyjęcia sposobów ich rozwiązania, dostrzeżono już w *Karcie z Burra* z 1979 roku i potwierdzono m.in. w przyjętym w 1998 przez Australian ICOMOS *Code on the Ethics of Co-existence in Conserving Significant Places*[160].

---

[157] Miles Glendinning stosuje określenie „authoritative monuments", które przetłumaczyć można jako „autorytatywne" czy też „pewne", „miarodajne". Glendinning jest jednym z ostrzejszych krytyków zachodzących zmian. Miles Glendinning, *The Conservation Movement*…, s. 418.

[158] *DENKmalWERTE. Beiträge zur Theorie und Aktualität der Denkmalpflege*, red. Hans-Rudolf Meier, Ingrid Scheurmann, Deutscher Kunstverlag, München–Berlin 2010. Za: Miles Glendinning, *The Conservation Movement*…, s. 418.

[159] Por. *Konwencja z Faro*. W *Konwencji w Sprawie Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego* zwrócono także uwagę na konieczność prowadzenia polityki ogólnej zmierzającej „do wyznaczenia dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym" oraz do włączenia go „do programów planowania ogólnego". *Konwencja w Sprawie Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego*, art. 5, pkt. a. W odniesieniu do miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa zagadnienie to w ciekawy sposób analizują m.in. John Pendlebury, Michael Short, Aidan While, *Urban Word Heritage Sites and the Problem of Authenticity*, „Cities" 2009, no. 26, s. 349–358.

[160] Dokument ten towarzyszył *Karcie z Burra* z 1999: Australian ICOMOS, *Code on the Ethics of Co-existence in Conserving Significant Places*, Burra 1998 (dalej: *Australian ICOMOS Code on the Ethics*), http://australia. icomos.org/wp-content/uploads/Code-on-the-Ethics-of-Co-existence. pdf (dostęp: 8.12.2018).

„Żywy wymiar dziedzictwa"

W połowie lat 90. XX wieku – obok tradycyjnego, ugruntowanego od XIX wieku podejścia do ochrony dziedzictwa, stawiającego w centrum refleksji wartość materialnej substancji architektonicznej oraz rozwijającego się od lat 70. XX wieku nastawienia skupionego na analizie wartości, jakie różnorodne grupy społeczne przypisują dziedzictwu – coraz silniej zaczęto podkreślać również potrzebę badania i rozwoju „żywego wymiaru dziedzictwa"[161]. Koncepcja ta daleka jest jednak od dziewiętnastowiecznego rozumienia zabytku żywego jako obiektu, który jest użytkowany, w przeciwieństwie do obiektów pozbawionych funkcji, jak to ma np. miejsce w budowlach zachowanych w formie ruiny[162]. Badania prowadzone na przełomie XX i XXI wieku oparto na analizie wartości wynikających z relacji zachodzących pomiędzy miejscem a grupami tradycyjnie je użytkującymi czy też tymi, które mają z nim szczególny związek (społeczny, duchowy, kulturowy)[163]. Stały się one ważnym elementem działania m.in. *Międzynarodowego Centrum Badań nad Ochroną i Konserwacją Dziedzictwa Kulturowego* (ICCROM), w ramach którego w 2000 roku rozpoczęto *Living Heritage Sites Programme*[164]. W ujęciu tym, jak podkreśla Ioannis Poulios, uwypuklona zostaje wartość i znaczenie ciągłości związanej przede wszystkim z zachowaniem więzi pomiędzy społecznością a miejscem. Kontynuacja wiąże się z utrzymaniem oryginalnej funkcji miejsca, jego użytkowaniem przez związaną z nim społeczność, a także odpowiedzial-

---

[161] Ioannis Poulios, *Discussing Strategy in Heritage Conservation. Living Heritage Approach as an Example of Strategic Innovation*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development" 2014, vol. 4, no. 1, s. 16–34; *Historical and Philosophical Issues*…

[162] Wyodrębnienie pojęć „zabytku żywego" i „martwego" związane jest z dziewiętnastowiecznym konserwatorem z Gandawy Louisem Cloquetem, który podziału takiego dokonał w 1893 r. Zob. Jerzy Frycz, *Modernizm i konserwacja zabytków*…, s. 95; idem, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury*…, s. 197; Marta Leśniakowska, *Co to jest architektura*…, s. 67–68. W omawianym przypadku bliższa przyjętym założeniom jest jednak koncepcja Giambattisty Vica, według której „autentyczna kultura" powstaje przy współudziale odbiorcy, a także późniejsza definicja architektury wernakularnej Mercera. Zob. Marta Leśniakowska, *Co to jest architektura*…, s. 39–50.

[163] Szczegółowa analiza sposobów rozumienia i definiowania w: Ioannis Poulios, *Is Every Heritage Site a 'Living' One? Linking Conservation to Communities' Association with Sites*, „The Historic Environment: Policy and Practice" 2011, vol. 2, no. 2, s. 144–156.

[164] Początkowo w ramach programu podjęto badania dziedzictwa z obszarów Azji Południowo-Wschodniej, a następnie rozszerzono je również na inne rejony. Punktem wyjścia była analiza podejścia do ochrony dziedzictwa opartego na wartościach, co doprowadziło do sformułowania i wyodrębnienia *leaving heritage approach*.

nością tej ostatniej i jej aktywnością w procesie ochrony i konserwacji dziedzictwa w oparciu o tradycyjną wiedzę oraz praktykę[165]. Ważną rolę odgrywają tutaj więc wartości niematerialne, jednak zawsze w odniesieniu do materialnych form dziedzictwa.

Już w *Karcie z Burra* z 1979 roku podkreślono wagę zachowania powiązań i znaczeń pomiędzy osobami a miejscem. Stwierdzono w niej, że „Możliwości interpretacji, upamiętnienia i celebrowania tych powiązań powinny być badane i realizowane. W przypadku wielu miejsc powiązania powinny być związane z użytkowaniem"[166]. W treści *Karty z Burra* z 1999 roku zaakcentowano również znaczenie głębokiego związku pomiędzy społecznością a miejscem oraz potrzebę aktywnego włączenia społeczności w proces ochrony dziedzictwa[167]. W koncepcji „żywego wymiaru dziedzictwa" tradycje i zwyczaje związane z użytkowaniem miejsca, które podtrzymywane są przez określoną społeczność i stanowią nie tylko ważną część ich przeszłości, lecz również istotną część współczesnego życia, pozwalają na zachowanie autentyzmu dziedzictwa, czyniąc jednocześnie użytkowników jego opiekunami i strażnikami[168]. Udział specjalistów w procesie ochrony nie zostaje oczywiście wykluczony, jednak kładzie się nacisk na aktywną rolę związanej z danym miejscem społeczności. Podejście to dotyczy miejsc o szczególnej wartości i znaczeniu dla lokalnej społeczności, które nadal stanowią ważną część jej tożsamości. Zgodne jest ono z założeniem wyrażonym w 1994 roku w *Dokumencie z Nara o autentyzmie*, w którym podkreślono, że należy respektować ważne dla różnych kultur formy i „środki ekspresji, zarówno materialne jak i niematerialne, które stanowią ich dziedzictwo"[169]. Jednocześnie zaznaczono, że odpowiedzialność za dziedzictwo i sposób zarządzania nim „spoczywa przede wszystkim na wspólnocie kulturowej, która się z niego wywodzi lub która jest nim obciążona", zalecono więc „wyważenie własnych wymagań wobec dobra kultury, ale tak jednak, aby nie występować przeciwko fundamentalnym wartościom kultur zainteresowanych wspólnot"[170]. Istotne znaczenie miało również podkreślenie w tym dokumencie konieczności uwzględnienia lokalnego kontekstu kulturo-

---

[165] Ioannis Poulios, *Discussing Strategy*…, s. 16–34; Idem, *Is every Heritage Site*…, s. 144–156.

[166] *Karta z Burra* z 1979 r., art. 24.

[167] *Karta z Burra* z 1999 r., art. 12, 26.3.

[168] Ioannis Poulios, *Is Every Heritage Site*…, s. 144–156; Gamini Wijesuriya, *The Past is in the Present: Perspectives in Caring for Buddhist Heritage Sites in Sri Lanka*, [w:] *Conservation of Living Religious Heritage: Papers from the ICCROM 2003 Forum on Living Religious Heritage: Conserving the* Sacred, ICCROM, Rome 2005, s. 31–43.

[169] *Dokument z Nara o autentyzmie*, pkt. 7.

[170] *Ibidem*, pkt. 8.

wego w procesie oceny tak wartości, jak i autentyczności dziedzictwa[171], a także przyjęcia jako źródła informacji – obok substancji materialnej, koncepcji oraz formy – również użytkowania i funkcji, nastroju i ekspresji oraz stanu oryginalnego i zmian dokonanych na przestrzeni historii[172].

Koncepcja „żywego dziedzictwa" znajduje zastosowanie przede wszystkim, choć niejedynie, w odniesieniu do pozaeuropejskich miejsc kultu. W przypadku podejścia skupionego na materialnej substancji dziedzictwa (*material-based approach*) niejednokrotnie dochodziło do sytuacji, szczególnie w przypadku ochrony miejsc związanych właśnie z kulturą pozaeuropejską, w których społeczności tradycyjnie użytkujące miejsce (np. w celach kultu) pozbawiano możliwości dalszego z niego korzystania. W ten sposób zabezpieczano substancję materialną przed ewentualnymi uszkodzeniami wynikającymi z eksploatacji, jednocześnie jednak przerywano czy wręcz niszczono ważną część dziedzictwa niematerialnego. W podejściu opartym na materialnych wartościach dziedzictwo postrzegane jest jako przynależne przeszłości i możliwie kompleksowo chronione przed działalnością współczesnych ludzi, uznawaną za szkodliwą[173]. Decyzje dotyczące ochrony dziedzictwa podejmowane są tutaj w pełni przez specjalistów, natomiast społeczności w procesie tym się nie uwzględnia i dlatego w celu zapewnienia ochrony obiektom ograniczona zostaje ich funkcja użytkowa.

W podejściu opartym na wartościach (*values-based approach*), w którego centrum znajdują się wartości przypisywane dziedzictwu przez zróżnicowane grupy interesariuszy, szeroko rozumiana społeczność uwzględniana jest również w procesie konserwacji, w ramach działań wyznaczonych i nadzorowanych przez ekspertów. Użytkowanie obiektu dostosowywane zostaje do formy jego ochrony[174]. Tymczasem w przypadku koncepcji żywego wymiaru dziedzictwa konkretna grupa społeczna związana z nim w szczególny sposób (poprzez tradycję, kulturę, wierzenia itp.) odgrywa podstawową rolę w procesie ochrony. Poszukuje się też odpowiedniej równowagi pomiędzy funkcją a ochroną, przy czym ta pierwsza traktowana jest jako czynnik bardzo istotny[175]. Należy podkreślić jednocześnie, że każde z tych podejść uwzględnia zarówno aspekty ochrony materialnej substancji, jak i wartości oraz aspekt społeczny, jednak w każdym z nich inaczej rozłożone zostają akcenty i określone priorytety. Wybór podejścia w znacznej mierze zależny jest od specyfiki konkretnego przypadku.

---

[171] *Ibidem*, pkt. 11.

[172] *Ibidem*, pkt. 13.

[173] Ioannis Poulios, *Discussing Strategy…*, s. 18. Por. Robert Layton, *Introduction: Conflict in the Archaeology of Living Traditions*, [w:] *Conflict in the Archaeology of Living Traditions*, red. Robert Layton, Unwin Hyman, London, s. 1–21.

[174] *Report on Research*, [w:] *Values and Heritage Conservation…*, s. 3–12.

[175] Ioannis Poulios, *Discussing Strategy…*, s. 23.

W ostatnich dekadach XX wieku refleksją teoretyczną objęto również zagadnienie statusu oddolnych zmian (nienadzorowanych przez specjalistów) wprowadzanych przez użytkowników i wynikających głównie z przystosowywania obiektu do potrzeb i wymogów funkcjonalnych. Z jednej strony postrzegane są one jako ingerencje zakłócające pierwotny charakter dziedzictwa architektonicznego, z drugiej jednak stanowią część historii i „życia" obiektu, a także swoiste świadectwo konfrontacji oryginalnej koncepcji architekta ze zmienną sytuacją społeczną, historyczną czy kulturową[176]. Autorzy, tacy jak Rodolfo Machado czy Rodrigo Pérez de Arce, uznają, że powstające z czasem naniesienia i wprowadzane zmiany są częścią naturalnego procesu i należy nadać im status równorzędny jak formie oryginalnej. Machado stosuje tutaj porównanie do palimpsestu i nadpisywania kolejnych znaczeń mających miejsce na przestrzeni czasu. Idąc dalej, stwierdza on, że przekształcenia są jak podkreślenia, wymazywanie fragmentów, dopisywanie pomiędzy linijkami, komentowanie czy precyzowanie będące poszukiwaniem nowej formy dla dawnej opowieści[177]. Fred Scott stawia wręcz pytanie, które budynki są bardziej autentyczne, te w sposób spontaniczny zaadaptowane przez mieszkańców, czy obiekty, którym w wyniku prac konserwatorskich przywrócona zostaje początkowa forma?[178] W odniesieniu do współczesnych ingerencji podejście to budzi znaczne wątpliwości i kontrowersje, jednak patrząc z perspektywy historycznej, jego ocena wydaje się już mniej jednoznaczna. Jako przykład posłużyć może historyczne centrum Splitu z pozostałościami po starożytnym pałacu cesarza Dioklecjana wzniesionego na przełomie III i IV wieku, którego forma wraz z późniejszymi stopniowo wprowadzanymi w różnych okresach ingerencjami stanowi odzwierciedlenie zachodzących zmian i aktualnych potrzeb (fot. 23). Ruiny pałacu, pozostając ważnym świadectwem przeszłości i stanowiąc jądro miasta, zostały jednocześnie zintegrowane i wplecione w jego historyczne, społeczne i kulturowe przemiany[179]. Transformacje te

---

[176] Zagadnienia dotyczące statusu spontanicznych zmian wprowadzanych przez mieszkańców analizują m.in.: Rodrigo Pérez de Arce, *Urban Transformations and the Architecture of Additions*, „Architectural Design" 1978, no. 4, s. 237–266; Fred Scott, *On Altering…*; Aldo Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts–London 1982.

[177] Rodolfo Machado, *Toward Theory of Remodeling…*

[178] Fred Scott dla opisu zjawiska stosuje pojęcie „adaptacji wernakularnej". Ilustrując problem, krytycznej analizie podaje przekształcenia dokonane przez mieszkańców oraz prace konserwatorskie dotyczące zespołu mieszkaniowego w Pessac projektu Le Corbusiera. Fred Scott, *On Altering…*, s. 20–43.

[179] Zagadnienie oddolnych działań społecznych jako katalizatora regeneracji dziedzictwa architektonicznego poddane zostało analizie w artykule: Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives…*, s. 128–139.

w znacznej mierze wynikały ze spontanicznych działań podejmowanych przez mieszkańców. W VII wieku fragmenty murów i podziemi opuszczonego pałacu zaczęto przystosowywać do innych funkcji, m.in. mieszkalnych. Obszar ten stał się rdzeniem dla powstawania nowego miasta. Przekształcenia wprowadzane od VII wieku aż do współczesności, choć doprowadziły do częściowego zniszczenia oryginalnej struktury, jednocześnie jednak wzbogaciły budowlę o pochodzące z różnych okresów świadectwa architektoniczne i artystyczne. Powstała unikatowa forma złożona z elementów starożytnych, romańskich, gotyckich, renesansowych czy barokowych, jak również pochodzących z XIX i XX wieku. W ten sposób Pałac Dioklecjana w Splicie może być postrzegany jako przykład zachowania ciągłości i kontynuacji[180]. Po wpisaniu w 1979 roku historycznego kompleksu wraz z Pałacem Dioklecjana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO pojawiły się jednak dążenia do tego, by ograniczyć nowe ingerencje i sposoby użytkowania oraz usunąć współczesne zmiany i naniesienia. Tym samym, z powodu nadania priorytetu ochronie pozostałości materialnych zatrzymany został trwający od wieków proces[181].

„Ekonomia kultury"

Współcześnie dziedzictwo kulturowe coraz silniej postrzega się jako istotny kapitał nie tylko społeczny, ale także ekonomiczny[182]. Nie jest to zjawisko całkowicie nowe, według Josepha Rykwerta można porównać je do procesu, który zaistniał w XIX wieku, gdy znaczące miasta burżuazyjne jako sposób wpłynię-

---

[180] Jerko Marasović, Tomislav Marasović, *Diocletian Palace*, Art Monuments of Yugoslavia, Zora, Zagreb 1970.

[181] Ioannis Poulios, *Is every Heritage Site…*, s. 144–156; Por. Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives…*, s. 128–139.

[182] European Commission, *Getting Cultural Heritage to Work for Europe. Report of the Horizon 2020 Expert Group on Cultural Heritage*, Directorate-General of Research and Innovation, Brussels 2015 (dalej: *Getting Cultural Heritage to Work for Europe*), https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b01a0d0a-2a4f-4de0-88f7-85bf2dc6e004 (dostęp: 8.12.2018). Przeglądu zagadnień oraz literatury dotyczących relacji między ekonomią a ochroną dziedzictwa kultury dokonał Randall Manson, *Economics and Historic Preservation: a Guide and Review of the Literature*, The Brookings Institution, Pennsylvania 2005. W Polsce w 2013 r. ukazała się wydana przez Międzynarodowe Centrum Kultury interdyscyplinarna publikacja pomyślana jako podręcznik akademicki poświęcony ekonomii kultury. Jak deklarują redaktorzy tomu, głównym celem było pokazanie zależności pomiędzy kulturą i rozwojem społeczno-gospodarczym. *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

cia na koniunkturę gospodarczą wykorzystywały budowanie i wzmacnianie lokalnej tożsamości, podkreślając swoją odrębność i wyjątkowość zwłaszcza w opozycji do stolicy[183]. Współcześnie w kontekście korzyści ekonomicznych skorelowanych z dziedzictwem kulturowym przede wszystkim podkreśla się aspekt związany z turystyką[184], ale również wpływ dziedzictwa kulturowego na wzrost zatrudnienia i rozwoju tradycyjnych oraz nowych gałęzi przemysłu. Korzyści ekonomiczne, jakie przynosić ma dziedzictwo, wiązane są obecnie z przewagą konkurencyjną i to nie tylko na poziomie lokalnym poszczególnych miast, ale także w skali kontynentu europejskiego[185].

---

[183] Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, tłum. Tomasz Bieroń, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 316.

[184] W Unii Europejskiej wpływy z turystyki wynoszą aż 415 miliardów euro i dają wiele miejsc pracy. Zob. *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions: Towards an Integrated Approach to Cultural Heritage for Europe*, European Commission, Brussels, 22 lipca 2014, pkt. 1.2 (dalej: *Towards an Integrated Approach to Cultural Heritage for Europe*), http://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/publications/2014-heritage-communication_en.pdf (dostęp: 8.12.2018). W *ICOMOS Cultural Tourism Charter* z 1999 r. wskazano konieczność współdziałania pomiędzy konserwatorami a przedstawicielami „przemysłu kulturowego" oraz „przemysłu turystycznego" w celu opracowania właściwych metod ochrony miejsc atrakcyjnych turystycznie. *International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance* (*1999*), ICOMOS, Mexico, październik 1999 (dalej: *ICOMOS Cultural Tourism Charter* 1999), https://www.icomos. org/charters/tourism_e.pdf (dostęp: 8.12.2018). W raportach dotyczących najistotniejszych współczesnych tendencji, obaw i ryzyk dotyczących dziedzictwa kulturowego wymienia się również turystykę. Jednak związane z nią potencjalne zagrożenia diagnozowane są jako te, którym można zapobiec i zaradzić dzięki właściwemu planowaniu sposobów udostępniania dziedzictwa. Zwrócono również uwagę na konieczność zapobiegania „disneylandyzacji" kultury („Disneyfication"). Zob. *Heritage at Risk: ICOMOS Word Report 2001/2002 on Monuments and Sites in Danger*, red. Dinu Bumbaru et al., ICOMOS, München 2001, s. 20, (dalej: *Heritage at Risk*), http://www.icomos.de/admin/ckeditor/plugins/alphamanager/ uploads/pdf/HatR2001_02.pdf (dostęp: 8.12.2018). Zagadnienie turystyki kulturalnej i wiążące się z nią korzyści oraz zagrożenia są również szeroko omawiane we współczesnej literaturze naukowej. Problemom tym poświęcono m.in. liczne artykuły publikowane w „Annals of Tourism Research", np.: Wiendu Nuryanti, *Heritage and Postmodern Tourism*, „Annals of Tourism Research" 1996, vol. 23, no. 2, s. 249–260; Brian Garrod, Alan Fyall, *Managing Heritage Tourism*, „Annals of Tourism Research" 2000, vol. 27, no. 3, s. 682–708; Greg Richards, *Production and Consumption of European Cultural Tourism*, „Annals of Tourism Research" 1996, vol. 23, no. 2, s. 261–283.

[185] Zob. *Towards an Integrated Approach to Cultural Heritage for Europe*.

Tendencje te w wyraźny i bezpośredni sposób sformułowane zostały w dokumencie *Getting Cultural Heritage to Work for Europe*[186], w którym wprost wyrażono przekonanie o istotnym znaczeniu dziedzictwa kulturowego dla przyszłości Europy w XXI wieku jako bodźca ważnego dla budowania spójności społecznej[187] i zrównoważonego środowiska życia oraz jako czynnika mającego znaczący wpływ na poprawę wyników ekonomicznych. Zaznaczono przy tym, że podejście takie wiąże się z istotną zmianą w spojrzeniu na dziedzictwo, które do tej pory postrzegane było jako domena generująca przede wszystkim koszty i obciążenia finansowe akceptowane i realizowane przede wszystkim w wyniku poczucia obowiązku moralnego[188]. Nie chodzi tutaj o traktowanie dziedzictwa jako towaru, lecz istotnego czynnika i wartości przyciągającej nie tylko turystów, ale również inwestorów oraz użytkowników i w ten sposób przekładającej się na poziom przychodu krajowego brutto. Wykorzystanie potencjału kulturowego i architektonicznego oraz tworzenie korelacji pomiędzy kulturą i biznesem traktowane są jako jeden z istotnych czynników wpływających na budowanie pozytywnego wizerunku miasta, a także pobudzenie jego rozwoju ekonomicznego, m.in. poprzez udostępnianie miejsc atrakcyjnych dzięki swojej unikatowości[189]. Zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju wykorzystanie istniejących zasobów architektonicznych postrzegane jest również jako umiejętność dobrego zarządzania miastem przez władze lokalne. Jednocześnie pojawiają się nowe możliwości finansowania pozwalające na zachowanie dziedzictwa kulturowego i związane przede wszystkim z zaangażowaniem inwestorów prywatnych w odrestaurowanie i przystosowanie obiektów historycznych do nowej funkcji[190]. W *Getting Cultural Heritage to Work for Europe* jako pozytywny przykład adaptacji do nowej funkcji przedstawiono m.in. kompleks postindustrialny fabryki van Nelle w Rotterdamie, który przeznaczono dla przemysłów kreatywnych[191]. Dzięki kooperacji finansowej z sektorem prywatnym możliwe stało się uratowane ważnego dla miasta dziedzictwa, a jednocześnie stworzenie nowych miejsc pracy i ekonomiczne pobudzenie obszaru[192].

---

[186] *Getting Cultural Heritage to Work for Europe.*

[187] M.in. poprzez budowanie świadomości historycznej, tożsamościowej oraz poczucia przynależności.

[188] *Getting Cultural Heritage to Work for Europe*, s. 6.

[189] M.in: Charles Landry, Franco Bianchini, *The Creative City*, Demos, London, 1998; Julia Sowińska-Heim, *Łódź as the Creative City: Cultural Industries and the Process of Urban Revival*, [w:] *Heritage and the City*, red. Robert Kusek, Jacek Purchla, International Cultural Centre, Kraków 2017, s. 217–238.

[190] *Getting Cultural Heritage to Work for Europe*, s. 8.

[191] Realizacja nagrodzona została „EU Prize for Cultural Heritage Grand Prix of 2008", a w 2014 r. wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

[192] *Getting Cultural Heritage to Work for Europe*, s. 17.

Już w 1967 roku w dokumencie zatytułowanym *Norms of Quito on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and Historic Value*, w części *Economic Valuation of Monuments* podkreślono, że zabytki są istotnymi zasobami gospodarczymi kraju w takim rozumieniu, jak jego naturalne bogactwa. W związku z tym sposoby ich właściwego wykorzystania powinny stanowić część planów rozwoju gospodarki krajowej[193]. Ekonomiczne wartości dziedzictwa kulturowego wyodrębnione zostały również przez Williama D. Lipe oraz uwzględnione w *English Heritage Document* (1997)[194]. Z kolei w *Budapest Declaration* w analizie zasad zrównoważonego rozwoju wskazano też na relacje pomiędzy ochroną zabytków a życiem społecznym i ekonomicznym oraz jakością życia mieszkańców[195]. Stosunkowo niedawno ekonomia kultury dostrzeżona została także jako ważna odrębna dyscyplina ekonomiczna. Pierwsze publikacje na ten temat ukazały się w drugiej połowie lat 70. XX wieku, ale jej status ugruntował się dopiero w latach 90. Ekonomię kultury wyodrębniono nawet jako oddzielną kategorię w „Journal of Economic Literature" (JEL). Badania dotyczące ekonomicznego wymiaru dziedzictwa kulturowego podjął w połowie lat 90. XX wieku m.in. Getty Conservation Institute[196].

Alan Peacock zwraca uwagę na trudności związane z zaakceptowaniem ekonomii kulturowej wynikające głównie z dominującego przekonania, że ocena wartości dóbr kultury leży w gestii specjalistów, podczas gdy z punktu widzenia zasad ekonomii ostateczna ocena należy do konsumentów. Wiąże się to również z nadawaniem dziełu szczególnego znaczenia, a także zakładaniem

---

[193] Odrębną część poświęcono zabytkom jako „atrakcji turystycznej", podkreślając, że włączenie ich w sieć interesów turystycznych nie pomniejsza ich wartości, a wręcz przeciwnie, dzięki wzrostowi zainteresowania potwierdzone zostaje ich znaczenie. *Norms of Quito on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and Historic Value*, Quito, Ekwador, 29 listopada–2 grudnia 1967 (dalej: *Norms of Quito*), https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/168-the-norms-of-quito (dostęp: 8.12.2018).

[194] William D. Lipe, *Value and Meaning*…; *English Heritage Document* 1997. Zob. również *Economic Perspectives on Cultural Heritage*…

[195] *Budapest Declaration* z 2004 r.

[196] Zagadnienia te poruszone zostały m.in. w publikacjach: *Managing Change: Sustainable Approaches to the Conservation of the Built Environment. 4th Annual US/ICOMOS International Symposium, Philadelphia–Pennsylvania 2001*, red. Jeanne Marie Teutonico, Frank Matero, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2003; David Throsby, *Cultural Capital and Sustainability Concepts in the Economics of Cultural Heritage*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage*…, s. 101–118; Idem, *Economic and Cultural Value in the Work of Creative Artists*, [w:] *Values and Heritage Conservation*…, s. 26–31.

„czystości" pobudek artystycznych, dalekich od merkantylnych korzyści[197]. Ponadto wartości wynikające z ochrony i konserwacji dóbr kultury postrzegane są jako dobro publiczne, które jako takie nie podlega ocenie przez pryzmat zasad rynkowych[198].

Napięcie powstające pomiędzy wartościami kulturowymi i historycznymi oraz autentyzmem budowli a przyznaniem dziedzictwu wartości ekonomicznej wywołuje szczególne wątpliwości i szerokie dyskusje w licznych opracowaniach i analizach naukowych[199]. Sharon Zukin zwraca m.in. uwagę na niebezpieczeństwo wynikające z presji wymogów rynkowych, partykularnych interesów inwestorów prywatnych i aktualnych społecznych oczekiwań na sposób kształtowania i użytkowania przestrzeni miejskich, w których dawne budynki mogą niekiedy zostać pozbawione szerszego kontekstu i sprowadzone do funkcji atrakcyjnych wizualnych znaków przeszłości[200]. Obawę budzi przede wszystkim komercjalizacja dziedzictwa. Choć problemy te nie są całkowicie nowe, to jednak Miles Glendinning zwraca uwagę na widoczną zasadniczą zmianę podejścia. Od XIX wieku komercjalizację postrzegano bowiem jako siłę zewnętrzną mogącą oddziaływać na dziedzictwo, przy czym wskazywano przede wszystkim zagrożenia, które w drugiej połowie XX wieku chętnie w sposób sugestywny i obrazowy porównywano z tworzeniem parków tematycznych czy pastiszu w stylu Disneylandu, a zatem swoistą „disneylandyzację" dziedzictwa[201]. Od lat 90. XX wieku natomiast wartości ekonomiczne wiązane są bezpośrednio z dziedzictwem i traktowane jako jedna z jego wartości (obok np. wartości estetycznej, kulturalnej lub edukacyjnej)[202]. Jednocześnie pojawia-

---

[197] Przy czym Peacock wywodzi te postawy i sposób myślenia od koncepcji Johna Ruskina. Zob. Alan Peacock, *A Future for the Past: The Political Economy of Heritage*, „Proceedings of the British Academy" 1994, no. 87, s. 189–243.

[198] Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning…*, s. 12; Susana Mourato, Massimiliano Mazzanti, *Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage…*

[199] Interesujące informacje odnaleźć można również w przygotowywanych przez ICOMOS raportach *Heritage at Risk*. Wersje z kolejnych lat: http://www.icomos.de/index.php?lang=Deutsch&contentid=182&navid=231 (dostęp: 8.12.2018).

[200] Sharon Zukin, *The Cultures of Cities*, Wiley, Oxford 1995, s. 17.

[201] Zob. m.in.: Neil Kenny, Nigel Kingcome, *Disneyfication of Cornwall – Developing a Poldark Heritage Complex*, „International Journal of Heritage Studies" 1998, vol. 4, no. 1, s. 45–59; Sharon Zukin, *Landscapes of Power: from Detroit to Disney World*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1993; *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*, red. Michael Sorkin, Hill and Wang, New York 1992.

[202] Miles Glendinning, *The Conservation Movement…*, s. 420; William D. Lipe, *Value and Meaning…*; *English Heritage Document* 1997.

ją się niebezpieczeństwa wynikające z presji uwarunkowań rynkowych związanych m.in. z włączaniem kultury i dziedzictwa lokalnego w szersze procesy globalne.

Nawiązując do powstających hybrydycznych form związanych ze zjawiskiem „glokalizacji", czyli dostosowywania produktów globalnych do potrzeb lokalnych poprzez uwzględnianie miejscowych uwarunkowań[203], Miles Glendinning zwraca również uwagę na zagrożenia wynikające z procesu odwrotnego, polegającego w pewnym stopniu na unifikacji i standaryzacji lokalnego dziedzictwa architektonicznego[204]. Problem ten związany jest zarówno z procesami towarzyszącymi gwałtownie rozwijającej się turystyce kulturalnej, jak i z wykorzystaniem dziedzictwa architektonicznego w budowaniu konkurencyjności miasta w skali globalnej[205]. Na zagadnienia te zwracał m.in. uwagę Adam Miłobędzki, podkreślając niebezpieczeństwo zbanalizowania znaczenia przeszłości i potraktowania jej w sposób utylitarny, w tym jako narzędzia wykorzystywanego w marketingu miast i mającego pobudzić przemysł turystyczny, który urósł współcześnie do rangi „gigantycznej populistycznej imprezy"[206].

Wiązane z dziedzictwem korzyści ekonomiczne wydają się najtrudniejsze do zaakceptowania, jednak ich dyskusyjny charakter nie powinien przesłonić innych, istotniejszych wartości społecznych i kulturowych[207]. Dziedzictwo architektoniczne pełni szczególną rolę we współczesnej kulturze i społeczeństwie[208]. Joseph Rykwert pisze wręcz o „obsesji na punkcie lokalnej historii", której konsekwencją jest wzrost znaczenia i potrzeby zachowania wielu różnorodnych obiektów[209], ważnych dla podtrzymania ciągłości i zachowania tożsamości miasta i jego mieszkańców. Wobec skali zjawiska zmiana funkcjonalna

---

[203] Ważną publikacją dotyczącą zagadnień związanych z relacjami pomiędzy tym, co globalne a tym, co lokalne jest: Roland Robertson, *The Conceptual Promise of Glocalization: Commonality and Diversity*, „Art-e-fact", 2004, no. 4, http://artefact.mi2.hr/_a04/lang_en/theory_robertson_en.htm (dostęp: 8.12.2018).

[204] Miles Glendinning, *The Conservation Movement*…, s. 417–423.

[205] Na zagrożenia związane z homogenizacją jako efektem globalizacji uwagę zwracał m.in. Francis Fukuyama, *Koniec historii*, tłum. Tomasz Bieroń, Marek Wichrowski, Znak, Kraków 2009.

[206] Adam Miłobędzki, *Ochrona zabytków w dzisiejszym świecie*, [w:] *Od świata granic do świata horyzontów*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2001, s. 325.

[207] Bernard M. Feilden, *Conservation*…; Graham Fairclough, *Cultural Landscape, Sustainability, and Living with Change?*, [w:] *Managing Change*…, s. 24.

[208] Por. *Overview*, [w:] *Values and Heritage Conservation*…, s. 14.

[209] Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca*…, s. 316. O współczesnej „obsesji przeszłością" pisał również Adam Miłobędzki, *Ochrona zabytków*…, s. 324.

staje się koniecznością. Większość obiektów historycznych, przestrzeni miejskich czy krajobrazów kulturowych jest na co dzień użytkowana, a w konsekwencji podlega nieuniknionej, ciągłej zmianie. Kontynuowanie użycia może oznaczać wprowadzanie nowej funkcji do obiektów, jak również zmianę obszarów miasta poprzez jego regenerację[210]. Nie chodzi jednak o polaryzację stanowisk oznaczających z jednej strony akceptację dla wszelkich zmian, a z drugiej radykalne przeciwstawianie się tym zmianom, lecz o uważne analizowanie i kontrolowanie procesów oraz wybór rozwiązań najkorzystniejszych. Wszelkie podejmowane decyzje powinny zmierzać do zachowania właściwych proporcji pomiędzy utrzymaniem wartości zabytku dla przyszłych pokoleń a potrzebami współczesności.

[210] Podejście takie odpowiada także zasadom zrównoważonego rozwoju. Zob. Graham Fairclough, *Cultural Landscape*…, s. 23.

Fot. 12. Kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Liège (Belgia) upamiętniający żołnierzy walczących w I wojnie światowej. W 2011 r. obiekt wpisany został na listę zabytków. Obecnie trwają poszukiwania nowej funkcji (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 13. Gotycki kościół i klasztor dominikanów, obecnie hotel (Kruisherenhotel) – projekt adaptacji Rob Brouwers z SATIJNplus architecten, realizacja 2005, Maastricht (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 14. HafenCity – fragment projektu rewitalizacji terenów portowych. Widoczny m.in. charakterystyczny gmach filharmonii w dawnym magazynie Kaispeicher A, projekt adaptacji Jacques Herzog i Pierre de Meuron, realizacja 2006–2016, Hamburg

Fot. 15–17. Starożytne termy Dioklecjana zaadaptowane według projektu Michała Anioła na Bazylikę Santa Maria degli Angeli e dei Martiri w Rzymie (fot. 15 Julia Sowińska-Heim)

Fot. 18. Muzeum Castelvecchio w Weronie, projekt adaptacji – Carlo Scarpa, realizacja: 1957–1964 i 1967–1973

Fot. 19–20. Fabryka Sztuki w Łodzi w dawnych budynkach magazynowych Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 21. Centrum handlowe Manufaktura w dawnym zespole fabrycznym Izraela K. Poznańskiego, Łódź (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 22. Dziewiętnastowieczne obiekty fabryczne Westergasfabriek B.V.; w latach 2001–2003 zaadaptowane na Culture Park Westergasfabriek, Amsterdam (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 23. Fragmenty pałacu Dioklecjana w Splicie

Rozdział 3

Architektoniczny dialog z przeszłością Zachowanie dziedzictwa a wolność artystyczna

W *Nowej Karcie Ateńskiej* z 2003 roku za modelowe miasta europejskie XXI wieku uznano te, które cechuje spójność, „które łączą przeszłość z tętniącym życiem dniem dzisiejszym i przeszłością"[1]. Jako jedno z najważniejszych wyzwań stojących przed urbanistami postawiono działania „zmierzające do tworzenia unikalnego krajobrazu miejskiego, wyrażającego […] «genius loci» miasta i uwydatniającego jego charakter"[2]. Jak zauważa Maria Lewicka, postulat łączenia teraźniejszości i przyszłości z przeszłością z jednej strony stanowi odpowiedź na współczesne zainteresowanie mieszkańców czasami minionymi i wzrastającą potrzebę tworzenia „miejsc pamięci", z drugiej zaś jest istotną wskazówką dla architektów i urbanistów, podkreślającą wagę działań zmierzających do zachowania historycznej ciągłości miast, a tym samym ich tożsamości[3].

Największym wyzwaniem staje się zachowanie właściwych proporcji pomiędzy ochroną a wprowadzanymi przekształceniami, pogodzenie roli konserwatora z rolą architekta-artysty. O zagadnieniach tych w sposób niezwykle radykalny pisał już w XIX wieku Viollet-le-Duc. Uważał on, że „restaurować budynek to nie znaczy go utrzymać, naprawić lub przerobić, to znaczy doprowadzić go do stanu kompletnego, który być może nawet nigdy nie istniał w określonym czasie"[4]. Postawa ta i sposób działania doprowadziły jednak do uznania „restauratorów" wręcz za „niszczycieli zabytków"[5]. Na przełomie

---

[1] W dokumencie tym „spójność" dotyczy zróżnicowanych aspektów, zarówno tkanki miejskiej, jak i spójności społecznej czy ekonomicznej. *Nowa Karta Ateńska*, część A: *Wizja miast XXI wieku*, pkt. 5: *Synteza przestrzenna*.

[2] *Ibidem*, część A: *Wizja miast XXI wieku*.

[3] Maria Lewicka, *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 428, 429.

[4] Do konstatacji tej doprowadziło wspomniane już dążenie do czystości stylistycznej. Eugène Viollet-le-Duc, *Słownik logiczny architektury francuskiej od XI do XVI wieku (1854–1868)*, [w:] *Zabytek i historia: wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 123, 140–141.

[5] Por.: Jan Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków" 1981, t. 34, nr 1–2 (132, 133), s. 5. Por. Eugène Viollet-le-Duc, *Słownik logiczny architektury francuskiej…*, s. 140–141.

XIX i XX wieku ich działania poddał ostrej krytyce m.in. Georg Dehio, wskazując jednocześnie, co ważne, na konieczność rozdzielenia pracy twórczej i działań związanych z obiektami zabytkowymi. Podkreślał on, że konserwacja zabytków „jest powołaniem nie tyle artystów, co artystycznie wykształconych archeologów wspieranych przez artystów i techników"[6]. Jego zdaniem wynika to z fundamentalnych różnic w rozumieniu zabytków, które dla historyka są „produktem sztuki i historii", dla artysty zaś „zabytek zawsze pozostanie dziełem sztuki"[7].

Współcześnie Françoise Choay zauważa, że architekci, „upominając się" o swoje twórcze prawa, słusznie przypominają, że w historii architektury, na przestrzeni czasu łączone i zestawiane były ze sobą różne style i to zarówno w obrębie przestrzeni miejskiej, jak i tej samej budowli. Atrakcyjność takich miast jak Paryż, zdaniem Choay, w znacznej mierze wynika właśnie ze stylistycznej różnorodności jego architektury i przestrzeni. Zamiast bezkompromisowego podejścia do ochrony i „zamrożenia" budowli czy też obszarów miejskich potrzebna jest więc umiejętna kontynuacja[8]. Znaczenie ma bowiem połączenie współczesnych potrzeb powiązanych z nową funkcją z zachowaniem autentyczności i integralności obiektu[9]. Konieczne jest także działanie uwzględniające ingerencje zarówno w materialną substancję zabytku, jak i w relacje pomiędzy

---

[6] Georg Dehio, *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu*, [w:] *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp Ryszard Kasperowicz, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 112.

[7] *Ibidem*.

[8] Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 5.

[9] Jan Tajchman postulował stworzenie standardów dotyczących prac projektowych prowadzonych w obiektach zabytkowych. Tworząc podstawy dla ich opracowania, jako punkt wyjścia przyjął on przede wszystkim zalecenia sformułowane w *Karcie Weneckiej*, art. 5 i 9, przy jednoczesnym podstawowym założeniu, że wszelkie podejmowane działania muszą odpowiadać teorii ochrony dóbr kultury i przebiegać w ramach prac konserwatorskich i restauratorskich. Obszarem dającym architektowi sposobność „twórczego wyżycia się" są natomiast według Tajchmana elementy uzupełniające, pod warunkiem, że nie wpłyną one negatywnie na autentyczną formę całego zabytku. Zdaniem Tajchmana konserwacja i restauracja zabytków powinny stanowić oddzielną specjalizację w ramach architektury. Tym samym podkreśla on znaczenie bardziej wąskiej specjalizacji w ramach zawodu architekta niż wiedzy wynikającej z interdyscyplinarnej współpracy. Jan Tajchman, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie" 2008, nr 24, s. 19, 20; Idem, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Ochrona Zabytków" 2008, t. 56, nr 1 (240), s. 82–83.

dawną i nową estetyką oraz w analizę dialektycznej korelacji pomiędzy formą i funkcją[10]. Dopasowanie nowej funkcji do pierwotnego przeznaczenia budynku, połączone z wrażliwymi interwencjami architektonicznymi, może stworzyć twórczy dialog pomiędzy teraźniejszością a przeszłością[11]. Jak podkreśla Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, wprowadzanie nowych struktur wymaga indywidualnego traktowania każdego przypadku, a podejmowane działania muszą zostać poprzedzone wnikliwą analizą „możliwości doboru współczesnych form, sąsiadujących z tkanką zabytkową", tak aby możliwa była „jednolitość zestrojenia"[12]. Konieczność indywidualnego traktowania każdego przypadku podkreśla także Jacek Krenz, który zauważa, że „świadomość specyficznych dla danego miejsca głębokich, złożonych odniesień kontekstualnych jest najlepszym przewodnikiem znalezienia trafnej koncepcji projektowej"[13].

Przy wprowadzeniu nowej funkcji do budynku z przeszłości podstawowym celem nie jest rekonstrukcja pierwotnego miejsca, lecz zrozumienie i wydobycie jego właściwości oraz cech definiujących charakter. W ideę zawodu architekta wpisane jest bowiem zarówno współtworzenie kultury, jak i jej ochrona[14]. Jak jednoznacznie podkreślono w dokumencie rządu australijskie-

---

[10] Philippe Robert, *Adaptations. New Uses for Old Buildings*, Éditions du Moniteur, Paris 1989, s. 5; Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings*, Architectural Press, London 1975, s. 3.

[11] HRH The Prince of Wales, *Making Heritage Industrial Buildings Work*, [w:] *Industrial Buildings: Conversion and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000, s. 5; Johannes Cramer, Stefan Breitling, *Architecture in Existing Fabric*, Birkhäuser, Berlin 2007, s. 104.

[12] „Jednolitość zestrojenia" nawiązuje do określenia użytego przez Romana Ingardena. Autorka wskazuje tworzenie tego rodzaju relacji pomiędzy formami współczesnymi i dawnymi jako najważniejszy cel stojący przed architektami wprowadzającymi nowe struktury w historyczną zabudowę. Zob. Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, *Współczesne adaptacje obiektów historycznych*, [w:] *Karta Krakowska 2000 dziesięć lat później*, red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011, s. 258, 264.

[13] Jacek Krenz, *Tożsamość miasta – między chaosem a złożonością*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego: autentyzm – integralność – kontynuacja*, red. Romana Cielątkowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Gdańsk 2001, s. 58.

[14] Zob. Uchwała Nr O/01/2006 Krajowej Rady Izby Architektów z 2006 r. w sprawie Standardów wykonywania zawodu i zakresu usług architekta, Część A, https://www.mpoia.pl/index.php/2-uncategorised/12-etyka-zawodu-architekta (dostęp: 8.12.2018). Por. *Kodeks Etyki Zawodowej Architektów*, Załącznik do Uchwały 01 III Sprawozdawczego Krajowego Zjazdu Izby Architektów podjętej w dniu 18 czerwca 2005 r., 2.1 Reguła, https://www.mpoia.pl/index.php/2-uncategorised/12-etyka-zawodu-architekta?showall=&start=1 (dostęp: 8.12.2018). W znacznie

go z 2008 roku, adaptacja do nowej funkcji, która nie chroni wartości dziedzictwa architektonicznego, oznacza porażkę przedsięwzięcia. O dobrym projekcie można mówić natomiast wówczas, gdy respektuje on i zachowuje znaczenie dziedzictwa, jednocześnie dodając współczesną warstwę znaczeniową, która dla przyszłych pokoleń również będzie stanowić wartość[15].

Poszukiwania modelu oceny oraz metody analizy

W praktyce uzyskanie *consensusu* wymaga znaczącej wiedzy, umiejętności i wrażliwości oraz uwzględnienia szeregu zróżnicowanych czynników. Pewnym ułatwieniem, choć nie uniwersalnym rozwiązaniem, jest próba stworzenia modelu do oceny zmiany funkcjonalnej dziedzictwa architektonicznego[16]. Interesujący przykład stanowić może model wykorzystywany w Raymond Lemaire International Centre for Conservation na Uniwersytecie w Leuven (Katholieke Universiteit Leuven) w Belgii. Jego punkt wyjściowy stanowi analiza *Dokumentu z Nara* o autentyzmie i próba praktycznego wykorzystania zapisanych w nim zaleceń. Jak podkreśla Koenraad van Balen[17], dokument

---

szerszym kontekście, analizując kwestie fundamentalne dla zawodu i pracy architekta, Wojciech Bonenberg wskazuje na istnienie nieustannego konfliktu pomiędzy wizją architekta a ograniczeniami wynikającymi z zewnętrznych uwarunkowań, np. kulturowych, społecznych, ale również ekonomicznych, w tym potrzeb rynkowych i aktualnych mód. Wojciech Bonenberg, *The Future of the City. Between Science and Creative Vision*, „Technical Transactions: Architecture" 2014, z. 2-A, s. 47.

[15] *Adaptive Reuse: Preserving our Past, Build our Future*, Australian Government Department of the Environment and Heritage, Canberra 2004, s. 3. Opinia ta ma charakter podstawowy i często powraca w licznych wypowiedziach i publikacjach, natomiast sam dokument australijski został przywołany w tym miejscu ze względu na swoją czytelność i wyrazistość.

[16] W części tej omówione zostaną tylko wybrane modele interesujące w kontekście omawianego zagadnienia. Oczywiście najbardziej rozbudowany i wszechstronny system wartościowania dóbr kultury powstał w związku z oceną dóbr zgłaszanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Zob. *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r.*, Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190; kwestie szczegółowe znajdują się w: *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Regularnie aktualizowane wytyczne dostępne są na stronie UNESCO: https://whc.unesco.org/en/guidelines/ (dostęp: 8.12.2018).

[17] Koenraad Van Balen kieruje Raymond Lemaire International Centre for Conservation.

ten znacznie poszerzył spojrzenie na kwestie związane z autentycznością dziedzictwa architektonicznego w stosunku do zorientowanej głównie na aspekty materialne koncepcji ujętej w *Karcie Weneckiej*. W konsekwencji konieczne było wypracowanie metody pozwalającej na wieloaspektową ocenę wartości definiujących autentyczność dziedzictwa architektonicznego, w tym wartości niematerialnych. Celem stało się więc stworzenie metodologii uwzględniającej różne możliwe perspektywy spojrzenia na autentyczność obiektu i przypisanie im określonych wartości[18]. Podstawą jest rozpoznanie i ocena wartości związanych z aspektami takimi jak: forma i koncepcja, materiały i substancja, użytkowanie i funkcja, tradycja, techniki i jakość wykonania (*workmanship*), lokalizacja i położenie, jak również nastrój i odczucia związane z obiektem czy miejscem. Są one rozpoznawane i analizowane w czterech wymiarach: artystycznym, historycznym, społecznym i naukowym[19]. Stworzona z ich wykorzystaniem siatka uwidocznić ma istniejące pomiędzy nimi związki i współzależności. Jednak, jak zauważają sami autorzy, model stanowi narzędzie wspomagające, które, bazując na wykonanej dokumentacji obiektu architektonicznego, ma – jako podstawowe zadanie – uporządkować najważniejsze zagadnienia, zidentyfikować wartości oraz zbadać możliwe sposoby aktualizacji znaczenia miejsca[20]. W ten sposób może on stanowić wsparcie i punkt wyjścia dla opracowania najlepszej metody ochrony, uwzględniającej zarówno skalę dopuszczalnych interwencji, jak i rodzaje współczesnego użytkowania. Stosowanie modelu w praktyce pokazuje, że potrzebne są jednak dalsze pogłębione badania, a schemat ten należy traktować przede wszystkim jako narzędzie pomocnicze ułatwiające kompleksowe, wieloaspektowe spojrzenie na autentyczność obiektu, bardziej pobudzające do dyskusji niż dające jednoznaczny wynik[21].

Bie Plevoets i Koenraad Van Cleempoel podjęli próbę zaadaptowania tej metody do oceny koncepcji architektonicznej oraz już zrealizowanego projektu

---

[18] Idem, *The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity*, „APT Bulletin: Journal of Preservation Technology" 2008, vol. 39, no. 2/3, s. 39–45.

[19] Por. *Dokument z Nara o autentyzmie*, pkt. 13. Kryteria zawarte w tym dokumencie wykorzystuje się również do oceny dóbr zgłaszanych na Listę Światowego Dziedzictwa. System oceny przyjęty przez UNESCO omówiony został w: Bogusław Szmygin, *Analiza obiektu zabytkowego jako element adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych – metodologia Światowego Dziedzictwa*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 129–136.

[20] Koenraad Van Balen, *The Nara Grid: An Evaluation Scheme…*, s. 40, 44–45.

[21] *Ibidem*, s. 40–41.

adaptacyjnego. Badania dotyczyły przede wszystkim przekształceń związanych z wprowadzaniem do obiektu z przeszłości funkcji handlowych[22]. Uznali oni, że w pierwotnym modelu zabrakło istotnego dla wybranych grup interesariuszy aspektu ekonomicznego[23], związanego m.in. z możliwością późniejszego utrzymania dziedzictwa architektonicznego. Podjęto również próbę rozszerzenia wykorzystania narzędzia nie tylko przez zespoły specjalistów bezpośrednio zaangażowane w proces konserwacji i ochrony[24], lecz również inne grupy interesariuszy. Jako istotne uznano uwzględnienie – obok konserwatorów – również m.in. władz miasta, projektantów oraz użytkowników[25]. Jak podkreślono, spojrzenie i potrzeby poszczególnych grup mogą mieć charakter zróżnicowany, często wręcz sprzeczny, należy więc poddać je analizie, tak aby uzyskać pełniejszy obraz sposobów oceny danego rozwiązania. Jednocześnie przeniesiono ciężar analizy z wartości przynależnych dziedzictwu architektonicznemu na aspekty bardziej praktyczne i istotne z perspektywy współczesnej, jak m.in. łatwa dostępność, znaczenie projektu dla budowania marki miejsca i miasta, tworze-

---

[22] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Developing a Retail-Reuse Evaluation Tool*, [w:] *Tangible Risks, Intangible Opportunities: Long-term Risk Preparedness and Responses for Threats to Cultural Heritage, Costa Rica*, red. Sofia Avgerinou-Kolonias, Melvin Campos Ocampo, Guillermo Barzuna Pérez, International Council on Monuments and Sites, San José 2015, s. 92–106.

[23] Z tego powodu uwzględniono dodatkową kategorię: nakłady i zyski.

[24] Jak miało to miejsce we wcześniejszym opisanym przypadku. W tym miejscu należy dodać, że model działania grupy specjalistów pracujących nad interdyscyplinarnym projektem konserwatorskim zaproponowała m.in. Bogumiła J. Rouba. Jako drugi etap fazy koncepcyjnej przedstawiono w nim określenie propozycji nowego programu funkcjonalnego przy jednoczesnym wskazaniu zakresu koniecznych prac związanych z wymogami funkcjonalnymi oraz z wyeksponowaniem wartości zabytku. Bogumiła J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków" 2008, t. 56, nr 1 (240), s. 68–69.

[25] Próbę stworzenia modelu pozwalającego na udoskonalenie strategii związanych z adaptacją dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji podjęli również Damla Mısırlısoy i Kağan Gűnçe. Jako pierwszy krok wskazali oni konieczność zdefiniowania zróżnicowanych grup biorących udział w procesie decyzyjnym. Zob. Damla Mısırlısoy, Kağan Gűnçe, *Adaptive Reuse Strategies for Heritage Buildings: a Holistic Approach*, „Sustainable Cities and Society" 2016, vol. 26, s. 91–98. Poszukiwaniem modelu, który mógłby posłużyć praktykom w trakcie podejmowania decyzji dotyczących sposobów i możliwości wprowadzenia nowej funkcji zajmują się również Peter Bullen oraz Peter Love. Zob. m.in.: Peter Bullen, Peter Love, *Adaptive Reuse of Heritage Buildings*, „Structural Survey" 2011, vol. 29 (5), s. 411–421; eidem, *A New Future for the Past: a Model for Adaptive Reuse Decision-making*, „Built Environment Project and Asset Management" 2011, vol. 1 (1), s. 32–44.

nie przestrzeni atrakcyjnej dla odbiorców czy też, z drugiej strony, wynikające z charakteru miejsca ograniczenia dla użytkowników[26].

Tabelaryczne ujęcie nie pozwala jednak na pogłębioną, w pełni kompleksową analizę zarówno historycznego, jak i społecznego znaczenia dziedzictwa architektonicznego ani wprowadzanych zmian czy reinterpretacji dotyczących wartości niematerialnych. Z oceny, której Bie Plevoets i Koenraad Van Cleempoel poddali według przyjętej metody adaptację do nowej funkcji trzynastowiecznego gotyckiego kościoła w Maastricht w Belgii, wynika, że projekt ma charakter niemal wzorcowy. Pewne zauważalne mankamenty wiążą oni jedynie z niedogodnościami, które ponieść musi najemca, takie jak wysokie koszty czy ograniczona powierzchnia i brak pełnej swobody związanej z działalnością handlową[27]. Kościół w Maastricht, należący niegdyś do zakonu dominikanów, utracił swoją funkcję sakralną w okresie rewolucji francuskiej[28]. Na początku XXI wieku władze miasta podjęły decyzję o konieczności przywrócenia należytego znaczenia i charakteru obiektu, który w ciągu kolejnych dziesięcioleci służył m.in. jako skład broni, archiwum, biblioteka miejska, poczta, a od 2002 roku urządzono w nim przechowalnię rowerów[29]. Przyjęto, że kościół, jako ważny dla miasta zabytek, powinien być dostępny dla jak najszerszej grupy odbiorców i pełnić rolę swoistego miejskiego forum, oferując lokalnej społeczności różne rodzaje aktywności kulturalnej[30]. Odpowiednie wydało się więc połączenie tam funkcji księgarni *Selexyz Dominicanen* z kawiarnią i miejscem przeznaczonym na wydarzenia, takie jak wystawy, koncerty, promocje książek czy też zajęcia plastyczne dla dzieci[31]. W założeniu architektów najważniejsze stało się znale-

---

[26] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Developing a Retail-Reuse Evaluation Tool…*, s. 99.

[27] *Ibidem*.

[28] Początek budowy kościoła datowany jest na 1267 r. Szerzej: Julia Sowińska, *Santuarios de la ciudad contemporánea. Nuevas funciones de las iglesias antiguas*, [w:] *Santuarios Contemporáneos. O expresión arquitectónica de una sociedad*, red. Maria Cristina Valerdi Nochebuena, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla, México 2016, s. 364–384; Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Retail-Reuse of Historic Buildings: Developing Guidelines for Designer and Conservators*, „WTA Schriftenreihe. Building Materials and Building Technology to Preserve the Built Heritage" 2009, no. 33 (1), s. 66.

[29] Kirsten Velthuis, Dirk H.R. Spennemann, *The Future of Defunct Religious Buildings: Dutch Approaches to Their Adaptive Re+use*, „Cultural Trends" 2007, vol. 16, no. 1, s. 47–48, 50.

[30] Tanitha Gangel, *The Experience of the Book: the Interior of Bookshops in the Netherlanden through the Years*, MA Thesis Book and Digital Media Studies, 2015, s. 58, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/35590/MA-thesis_Gangel_TheExperienceoftheBook.pdf?sequence=1 (dostęp: 8.12.2018).

[31] Księgarnia Selexyz Dominicanen otwarta została w tym miejscu w 2006 r.

zienie rozwiązań, które, posługując się współczesnym językiem projektowym, podkreśliłyby charakter oryginalnej gotyckiej przestrzeni i ograniczyły do minimum ingerencje w zastaną tkankę architektoniczną[32]. Projekt wysoko oceniono i nagrodzono[33]. Jednak w codziennym użytkowaniu silnie naruszona zostaje czystość kompozycji wnętrza. Materiały promocyjne, dodatkowe stojaki, półki i stoły na książki, jak również krzykliwe banery reklamujące nowości wydawnicze czy intensywne czasowe dekoracje wprowadzają chaos i niszczą atmosferę skupienia i kontemplacji, poddając tym samym w wątpliwość pełne powodzenie przedsięwzięcia (fot. 24–25).

Warto w tym miejscu przywołać stwierdzenie Marcusa Binneya oraz Petera Burmana, którzy podkreślili, że w przypadku obiektów o szczególnym znaczeniu kulturowym i społecznym, jak budowle sakralne, jeśli nawet przekształcenie jest relatywnie delikatne w sensie architektonicznym, to niewłaściwie dobrana i nie do końca przemyślana funkcja potrafi zniszczyć spokój i nastrój kontemplacyjny, będący pierwotnie istotą przestrzeni kościelnej[34]. I odwrotnie, dobrze dobrana funkcja w połączeniu ze starannie przemyślanym projektem architektonicznym pozwala na zachowanie również przynależnych budowli wartości niematerialnych.

Bie Plevoets i Koenraad Van Cleempoel podjęli również próbę wyodrębnienia podstawowych metod i sposobów prowadzenia analizy zagadnienia adaptacji do nowej funkcji. Podstawę stanowił przeprowadzony przez nich przegląd literatury przedmiotu[35]. Zaznaczyć przy tym należy, że badane podejścia do zagadnienia stworzone zostały przede wszystkim przez architektów i projektan-

---

[32] Odrestaurowanie kościoła powierzono pracowni SATIJNplus Architecten, natomiast szczegółowy projekt wykonali architekci z Merkx+Girod architecten.

[33] Jonathan Glancey, *In the Beginning Was the Bestseller*, „The Guardian" 2008, http://www.theguardian.com/artanddesign/2008/apr/09/architecture.bestbookshops (dostęp: 8.12.2018); Marcus Fairs, *A Shop in Church by Merkx+Girod Architecten*, „dezeen magazine" 2007, http://www.dezeen.com/2007/ 12/04/a-shop-in-a-church-by-merkx-girod-architecten/ (dostęp: 8.12.2018); Isabelle Lomholt, *Bookstore Selexyz Dominicanen Maastricht: Dutch Book Shop*, „e-architect" 2014, http://www.e-architect.co.uk/holland/ bookstore-selexyz-dominicanen-maastricht (dostęp: 8.12.2018).

[34] Marcus Binney, Peter Burman, *Chapels and Churches: Who Cares*, British Tourist Authority, London 1977, s. 121.

[35] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline: an Historic Survey*, [w:] *Reinventing Architecture and Interiors: a Socio-political View on Building Adaptation*, red. Graham Cairns, Libri Publishers, London 2013, s. 13–32. Por. Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as a Strategy Towards Conservation of Cultural Heritage: a Literature Review*, [w:] *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, red. Carlos Brebbia, Luigia Binda, WIT Press, Chianciano Terme 2011, s. 155–164.

tów wnętrz, a więc stanowią próbę spojrzenia na problematykę z perspektywy odmiennej niż konserwatorska. Jako pierwsze wyróżnili oni podejście oparte na typologii zaprezentowane m.in. w książce Sherbana Cantacuzina[36]. Książka ta powstała jeszcze w latach 70. XX wieku, w okresie ważnym dla kształtowania się myśli teoretycznej dotyczącej adaptacji do nowej funkcji czy, jak wręcz uważają autorzy, w czasie, który uznać można za moment konstytuowania się adaptacji jako odrębnej dyscypliny. Cantacuzino skupił się na analizie możliwości adaptacyjnych determinowanych przez pierwotne przeznaczenie budynku. Struktura książki podporządkowana została kolejnym omawianym typom obiektów, takim jak kościoły i kaplice (oddzielnie omówiono klasztory), szkoły, ale też młyny, stodoły i spichlerze oraz browary. Jako odrębna grupę wyodrębniono też „magazyny i inne budynki przemysłowe"[37]. O doborze konkretnych obiektów zdecydowały trzy najistotniejsze aspekty: ich wizualna rola w przestrzeni miejskiej lub krajobrazie rolniczym; kulturowe i społeczne znaczenie zmiany funkcjonalnej oraz jakość projektu ocenianego w relacji do oryginalnego charakteru budynku[38]. Ten istotny wymiar podejścia Cantacuzina został jednak pominięty przez Bie Plevoets i Koenraada Van Cleempoela, którzy skupili się przede wszystkim na pokazaniu podejścia typologicznego oraz jego późniejszej kontynuacji w pracach m.in. Pameli Cunnington, Dereka Lathama czy Jamesa Douglasa. Podejście oparte na typologii prowadzić może niekiedy do swego rodzaju specjalizacji i skupiania się badaczy na zagadnieniach adaptacji do nowej funkcji w odniesieniu do określonego typu budowli[39].

Podstawową intencją Cantacuzina, podobnie jak pozostałych autorów, było przedstawienie dobrych wzorców adaptacyjnych, a tym samym próba wskazania właściwych kierunków działania oraz ukształtowania modelu postępowania opartego na relacjach pomiędzy pierwotną formą obiektu a nową funkcją[40].

---

[36] Sherban Cantacuzino, *New Uses*… (1975). Część przykładów opublikowana została już wcześniej w: Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings*, „The Architectural Review" 1972, s. 262–324.

[37] Sherban Cantacuzino, *New Uses*… (1975).

[38] *Ibidem*, s. ix.

[39] Jako przykład posłużyć może m.in. działalność naukowa Michaela Strattona czy Fazette Bordage zajmujących się przede wszystkim obiektami postindustrialnymi. Zob. m.in.: *Industrial Buildings*…; Fazette Bordage, *The Factories: Conversion for Urban Culture*, Birkhäuser, Basel 2002. Zob. także: Pamela Cunnington, *Change of Use: The Conversion of Old Buildings*, Alpha Books, London 1988; Derek Latham, *Creative Re-use of Building* (vol. 1, vol. 2), Donhead, Shaftesbury 2000; James Douglas, *Building Adaptation*, Elsevier, Oxford 2006. Por. Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline*…, s. 13–32.

[40] *Ibidem*, s. ix, x.

Obok metody opartej na typologii wyróżniono również podejście skupione głównie na aspektach technicznych związanych ze zmianą funkcjonalną obiektu (w tym na ważnych obecnie zasadach budownictwa ekologicznego)[41] oraz tzw. podejście „programowe". W tym ostatnim przypadku w centrum zainteresowania znajduje się nowa funkcja, która stanowi punkt wyjścia dla podejmowanych działań i decyzji, jak m.in. dobór odpowiedniego obiektu do adaptacji. Autorzy podkreślają przede wszystkim znaczenie współczesnych interwencji, a dziedzictwo analizowane jest bardziej pod kątem jego roli jako elementu strategii budowanej wokół przedsięwzięcia niż w kontekście aspektów związanych bezpośrednio z jego ochroną[42].

Jako „podejście architektoniczne" określono natomiast próbę klasyfikacji rozwiązań formalnych skoncentrowaną głównie na możliwościach koncepcyjnych i projektowych wynikających ze spotkania formy dawnej i współczesnej[43]. Już w latach 70. XX wieku Rodolfo Machado podkreślał znaczenie zróżnicowanych sposobów budowania relacji pomiędzy dawną a nową formą, ich artystycznym wyrazem i znaczeniem[44]. Twórczy charakter działań architektonicznych podejmowanych w obiekcie historycznym porównywał on do pracy reżysera teatralnego, który, mając gotowy tekst, dokonuje interpretacji. Od kreatywności oraz nastawienia twórcy wobec oryginału zależeć będzie stopień przekształceń i rodzaj wprowadzanych nowych warstw znaczeniowych (również współczesnych odniesień)[45]. W tym kierunku poszli badacze tacy jak Philippe Robert, Graeme Brooker i Sally Stone czy Johannes Cramer i Stefan Breitling, którzy podjęli próbę wyodrębnienia i sklasyfikowania możliwych rodzajów interwencji i korelacji[46].

---

[41] Zob. m.in. David Highfield, *The Rehabilitation and Re-use of Old Buildings*, Spon Press, London–New York 1987.

[42] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…*, s. 13–32.

[43] Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as a Strategy…*, s. 155–164. W artykule Bie Plevoets i Koenraada Van Cleempoela, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…* podejście „architektoniczne" nazwano „strategicznym", natomiast ujęcie pragmatyczne nie zostało uwzględnione.

[44] Wskazywał on przy tym, że w wyniku współczesnych ingerencji architektonicznych sens i znaczenie dawnego obiektu mogą zostać: zaakceptowane (poddane ochronie), przekształcone lub odrzucone. Rodolfo Machado, *Towards a Theory of Remodeling. Old Building as Palimpsest*, „Progressive Architecture" 1976, no. 11, s. 46–49. Por. Bie Plevoets, Koenraad Van Cleempoel, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline…*, s. 13–32.

[45] Rodolfo Machado, *Towards a Theory…*, s. 48.

[46] Philippe Robert, *Adaptations. New Uses…*; Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re) readings: Interior Architecture and the Design Principles of Remodeling Existing Buildings*,

Strategie architektoniczne wobec adaptacji do nowej funkcji

Stosując najbardziej ogólny podział, dotykający jednak istoty postawy, jaką przyjąć może architekt wobec istniejącego historycznego budynku, Philippe Robert wyróżnia dążenie do ochrony wartości historycznych i zabytkowych, reinterpretację i swoistą afirmację kontrastów oraz podkreślanie różnic[47]. Przechodząc natomiast do bardziej szczegółowej kategoryzacji, wskazuje na rozwiązania stosowane zarówno w przeszłości, jak i współcześnie, takie jak: tworzenie nowej formy we wnętrzu czy też w obrębie oryginalnej budowli, nadbudowę, tworzenie nowej konstrukcji wokół pierwotnej budowli, wzniesienie nowej konstrukcji obok już istniejącej, ponowne wykorzystanie materiałów, śladów i pozostałości przeszłości (np. centrum Splitu zintegrowane z ruinami pałacu Dioklecjana) oraz naśladownictwo stylu[48].

Kategorie przedstawione przez Roberta mają przede wszystkim pokazać zasadnicze rodzaje korelacji pomiędzy nową i dawną formą wynikające z odmiennych decyzji projektowych. Zastosowany podział ma charakter na tyle ogólny, że może odnosić się do różnego rodzaju interwencji architektonicznych związanych z ingerencją w zastaną substancję i niekoniecznie wynikających ze szczególnej sytuacji, jaką jest adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji. Pewną niekonsekwencją wydaje się jednak wyodrębnienie jako oddzielnej kategorii „adaptacji do nowej funkcji". Kategoria ta wskazać ma na znaczenie budowania dialogu pomiędzy przeszłością a teraźniejszością opartego na zmianie funkcjonalnej, której nie muszą towarzyszyć znaczące ingerencje architektoniczne, jednak dotyczy ona już innego obszaru podejmowanych decyzji i działań niż opisywane relacje pomiędzy dawną a nową formą architektoniczną.

Graeme Brooker i Sally Stone jako najważniejszy aspekt związany z analizą zaadaptowanego do nowej funkcji dziedzictwa architektonicznego również przyjęli określenie metod projektowych wykorzystywanych do budowania relacji pomiędzy oryginalną strukturą a współczesnymi przekształceniami i sposobami jej interpretacji. Założeniem autorów było poddanie analizie i wskazanie przede wszystkim

---

RIBA Enterprises, London 2004; Johannes Cramer, Stefan Breitling, *Architecture in Existing…*; *Old & New Design Manual for Revitalizing Existing Buildings*, red. Frank Peter Jäger, Birkhäuser, Basel 2010. Interesujący podział tendencji i postaw architektonicznych proponuje również Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, dotyczy on jednak szerszego niż adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji zagadnienia, jakim jest tworzenie i realizacja współczesnych projektów w historycznym środowisku miejskim. Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 2013.

[47] Philippe Robert, *Adaptations. New Uses…*, s. 5.

[48] *Ibidem*, s. 7–8.

symbiotycznych połączeń pomiędzy nową i starą tkanką architektoniczną. Wyróżnili oni trzy podstawowe strategie projektowe, określone jako: „interwencje", „wstawianie" czy też „wkomponowywanie"[49] oraz „instalacje"[50].

W przypadku „interwencji" obiekt przekształcany jest w taki sposób, że dawna i nowa forma zostają ze sobą ściśle połączone, a oryginalny budynek przestaje istnieć samodzielnie jako struktura niezależna od współczesnych ingerencji[51]. Impuls dotyczący kierunku wprowadzanych zmian jest wynikiem analizy i próby ponownego odczytania dawnego budynku, a ingerencje mają przede wszystkim wydobyć charakter miejsca, wzmocnić jego potencjał i znaczenie. Podejmowane działania, choć dyktowane i inspirowane przez oryginalny obiekt, mają charakter koncepcyjny i poprzez dążenie do podkreślenia, uporządkowania czy ukazania nowych lub ukrytych znaczeń nie wykluczają znaczących przeobrażeń[52]. Jako przykład przekształcenia związanego z adaptacją do nowej funkcji, będącego twórczym odczytaniem i zinterpretowaniem istniejącej tkanki, historii i atmosfery miejsca, autorzy podają m.in. projekt muzeum Castelvecchio w Weronie stworzony przez Carla Scarpę[53]. Wprowadzone przez niego ingerencje i zmiany prowadziły przede wszystkim do zgłębienia oraz ukazania zróżnicowanych etapów i faz związanych z historią zamku i jego przekształceniami. Proces twórczy został zdeterminowany poprzez inspiracje płynące z ponownego odczytywania i interpretowania śladów przeszłości. Analizując przekształcenia dokonane w Castelvecchio, John Kurtich i Garret Eakin podkreślili trzy najistotniejsze ich zdaniem decyzje podjęte przez Carla Scarpę, do których zaliczyli: zaakceptowanie oraz zaprezentowanie wcześniejszych, historycznych warstw kompleksu i zachowanie ich pierwotnej integralności, konceptualne ukazanie oryginalnych reliktów oraz dodanie nowych fragmentów, które, nie niszcząc patyny, pozwoliły na zintegrowanie całości, nadając kompleksowi spójność[54].

---

[49] Angielskie: *insertation*.

[50] Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 14.

[51] *Ibidem*.

[52] *Ibidem*, s. 81.

[53] Liscio Magagnato, pełniący funkcję dyrektora muzeów miejskich w Weronie, w 1957 r. zaproponował Carlowi Scarpie wykonanie projektu renowacji komnat królewskich w Castelvecchio oraz zaaranżowania ich na potrzeby wystawiennicze. Idea przekształcenia zamku na muzeum zainicjowana została już wcześniej, w latach 20. XX w., gdy Castelvecchio przeszedł na własność miasta Werony. Pomysłodawcą był Antonio Avena, ówczesny dyrektor tamtejszych muzeów miejskich. Prace trwały w latach 1923–1926, a ich wykonanie powierzono młodemu architektowi Ferdinandowi Forlatiemu.

[54] John Kurtich, Garret Eakin, *Interior Architecture*, Von Nostrand Reinhold, New York 1993, s. 26, za: Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 81.

Całkowicie odmiennym w nastroju i charakterze przykładem jest projekt Tate Modern wykonany przez pracownię Herzog and de Meuron, dotyczący adaptacji do nowej funkcji Bankside Power Station w Londynie projektu sir Gilesa Gilberta Scotta[55]. Strategia przyjęta przez Jaques'a Herzoga i Pierre'a de Meurona oparta została przede wszystkim na zaakceptowaniu potencjału i silnego oddziaływania masywnej, postindustrialnej potężnej bryły z czerwonej cegły. Koncepcja zakładała przeprowadzenie takich ingerencji, które wzmocniłyby zmysłowe doświadczanie architektury[56]. Istotne stało się dążenie do podkreślenia i wydobycia jej cech a nie próba ich przełamania i zredukowania (fot. 26). Jak podkreślają projektanci, praca w zastanych strukturach wymaga, ze względu na towarzyszące jej ograniczenia, szczególnego rodzaju działania twórczego. Punktem wyjścia nie są, jak w przypadku budowania od podstaw, własne upodobania i stylistyczne preferencje, lecz czerpanie „energii" oraz inspiracji z istniejącej budowli i kształtowanie jej w nowy, nieoczekiwany sposób[57].

W przypadku drugiej kategorii, określonej przez Graeme'a Brookera i Sally Stone jako „wstawianie" czy „wkomponowywanie", zaprojektowany zostaje nowy, autonomiczny element posługujący się odmiennym językiem architektonicznym. Jednak jego proporcje, skala, wymiary czy rytm podziałów dostosowuje się do parametrów budowli oryginalnej. Zmiany wprowadzane są w ramach wyznaczonych przez istniejące struktury i zostają im podporządkowane, a jednocześnie oryginalna tkanka pozostaje w zasadzie niezmieniona. Powią-

---

[55] Projekt elektrowni nad Tamizą powstał pod koniec lat 40. XX w. Międzynarodowy konkurs na adaptację obiektu na cele wystawiennicze rozstrzygnięty został w 1995 r. Pewne modyfikacje wprowadzano natomiast w latach 2001–2002 i w 2005. W 2005 r. odbył się konkurs na rozbudowę Tate Modern, którą w latach 2010–2016 przeprowadziła również pracownia Herzog and de Meuron.

[56] W tym miejscu dodać można, że ta sama pracownia architektoniczna stworzyła również interesujący projekt rozbudowy i adaptacji na cele muzealne obiektu z lat 60. XIX w. pełniącego pierwotnie funkcję młyna w Duisburgu (Niemcy). Silnie sensualny charakter ma również projekt Filharmonii w Hamburgu. Tym razem jednak architekci sięgnęli po język architektoniczny oparty na znaczących kontrastach. Podkreślają oni, że adaptacja budynków z przeszłości do nowych funkcji będzie stanowić coraz ważniejsze zagadnienie w miastach europejskich. Zob. Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, *Tradycja miejsca i zastany kontekst wartością nadrzędną*, „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2011, z. 4-A/1, s. 375.

[57] Herzog & de Meuron, *Eleven Stations at Tate Modern*, tekst przygotowany na wernisaż wystawy pod tym samym tytułem, 12 maja–26 listopada 2000, Tate Modern, Turbine Hall, London 2000, dostępny na stronie biura architektonicznego: https://www.herzogdemeuron.com/index/projects/complete-works/126-150/126-tate-mod ern.html (dostęp: 8.12.2018). Por. Rowan Moore, Raymund Ryan, *Building the Tate Modern: Herzog & De Meuron*, Harry N. Abrams, London 2000, s. 124–125.

zania pomiędzy dawną a nową formą, choć silne, wywołują wrażenie znacznej niezależności rozwiązań formalnych. Nowy charakterystyczny element może zostać wpisany we wnętrze oryginalnej budowli, wstawiony pomiędzy jej poszczególne części, jak i dobudowany obok[58]. Jako przykład posłużyć może projekt, który zrealizowali Josep Fuses i Joan Maria Viader dla Universitat de Girona w Hiszpanii[59]. Podjęli oni działania zmierzające do przywrócenia funkcjonalności renesansowej zabudowie Les Àligues, która do XVII wieku służyła jako siedziba uniwersytetu. Budynki, nieużytkowane przez długi czas, popadły w ruinę. Prace, podjęte w roku 1986, a następnie prowadzone w latach 1989–1993, zakładały przywrócenie im funkcji związanych z pracą uniwersytetu jednak w sposób przystosowany do współczesnych potrzeb. Zadecydowano o przekształceniu dawnej kaplicy na centrum informacyjne dla studentów oraz przeznaczenie zachowanych budynków na funkcję biurowo-administracyjną. Bardzo ważną częścią projektu było wkomponowanie w istniejące założenie nowego skrzydła mającego pomieścić bibliotekę, co pozwoliło na dopełnienie i zamknięcie utworzonego w ten sposób dziedzińca[60]. Zastosowane materiały, jak beton licowy, stal nierdzewna, polerowane lub malowane metalowe panele, choć w pełni współczesne i pozwalające na czytelne rozróżnienie dawnej części od nowej, nawiązują dialog i wpisują się w charakter zachowanych budowli. Najważniejszym elementem założenia, stanowiącym istotny akcent kompozycyjny całości, jest jednak dawna kaplica. Na przestrzeni lat niewielki, pozbawiany funkcji obiekt ulegał powolnemu niszczeniu, doszło m.in. do całkowitej destrukcji dachu. Architekci zadecydowali o usunięciu nadbudowanych w późniejszym okresie szczytów, tym samym wyrównując wysokość ścian i podkreślając zgeometryzowaną formę prostej bryły[61]. Istotną decyzją projektową, determinującą charakter ingerencji, było zamknięcie obiektu nowoczesną konstrukcją, którą wkomponowano w oryginalne mury. Intencją projektantów było stworzenie wrażenia wyłaniania się z pierwotnej struktury,

---

[58] Por. Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 14, 102.

[59] *Ibidem*, s. 120–122.

[60] Joseph Fuses, Joan Maria Viader, *Joseph Fuses, Joan Maria Viader: Works, 1983–1993*, Universidad de Navarra, Pamplona 1997, s. 36–37; Friedbert Kind-Barkauskas, Bruno Kauhsen, Stefan Polónyi, Jőrg Brandt, *Concrete Construction Manual*, Birkhäuser, Munich 2002, s. 228; *Zentralgebäude der Universität von Girona / Main Building Girona University*, [w:] *Detail: Selected Articles from the last 20 Years*, red. Christian Schittich, Institut für internationale Architektur-Dokumentation, München 2011, s. 52–59.

[61] Por. Joseph Fuses, Joan Maria Viader, *Restoration of Les Aligues Building for the Central Administration of the University of Girona*, http://www.fusesviader.com/en/project/restoration-les-algues-girona (dostęp: 8.12.2018).

pozornie niewspierającej się na niej nowej formy[62]. Efekt ten uzyskano przede wszystkim dzięki wpisaniu wizualnie lekkiego, silnie przeszklonego elementu w obręb istniejących murów. Połączenie zachowanych kamiennych powierzchni, naznaczonych niedoskonałościami wynikającymi z działania czasu, ze szklanymi taflami i prostą kubiczną formą umożliwiło zachowanie niezależności i integralności oryginalnej bryły, przy jednoczesnym umiejętnym jej wizualnym dopełnieniu[63].

Tworzenie projektu oparte na zasadzie wkomponowania czy też wstawienia może też przyjmować zdecydowanie bardziej dominujące formy, jak to ma miejsce w przypadku Royal Exchange Theatre w Manchesterze[64], gdzie we wnętrze okazałego budynku dawnej giełdy[65] wkomponowano nowoczesną strukturę, która dzięki ekspresyjnej stalowej konstrukcji stanowi niezwykle silny akcent kontrastujący z oryginalnymi klasycznymi formami. Pomimo że zasadę projektową oparto na odmienności użytego języka architektonicznego, moduł, w którym zamknięta została główna przestrzeń teatralna, w sposób przemyślany wpisano w otoczenie określone przez cztery potężne filary i centralną kopułę przykrywającą wnętrze[66] (fot. 27).

---

[62] Joseph Fuses, Joan Maria Viader, *The Strength of Simplicity*, „Architecture and Urbanism" 1997, za: Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 122.

[63] Podstawę takiego podejścia koncepcyjnego musi zawsze stanowić wrażliwość i szacunek wobec obiektu historycznego, o czym dobitnie świadczy całkowicie nieudany projekt biurowca dla Compañía Sudamericana de Vapores w Valparaíso w Chile, oparty pozornie na podobnej zasadzie.

[64] Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 102–103.

[65] Historia budynku Royal Exchange w Manchesterze sięga 1729 r., kiedy to powstała pierwsza realizacja, zastąpiona następnie obiektem wzniesionym w 1806 r. Na dzisiejszą formę budowli składa się trzeci projekt, z lat 1869–1874, oraz jego rozbudowa, którą przeprowadzono od 1914 do 1921 r. Jak głosi umieszczona na budynku tablica pamiątkowa, w uroczystym otwarciu 8 października 1921 r. uczestniczył król Jerzy V wraz z królową Marią.

[66] Budynek utracił swoją pierwotną funkcję w 1968 r. Autorem projektu adaptacji do nowej funkcji został Levitt Bernstein. Realizację ukończono w 1976 r. Dwa lata po uszkodzeniu budynku w wyniku zamachu bombowego przeprowadzonego przez IRA w 1996 r., architekta ponownie poproszono o wykonanie niezbędnych interwencji. Wówczas to zdecydowano o wprowadzeniu bardziej radykalnych zmian. Projekt był wielokrotnie nagradzany wyróżnieniami, m.in. Civic Trust Awards 2000, Structural Steel Classics Awards 1906–86, RIBA Awards 1977 oraz The Times RICS Conservation Awards 1977. Levitt Bernstein, *Royal Exchange Theatre, Manchester*: https://www.levittbernstein.co.uk/project-stories/royal-exchange-theatre/ (dostęp: 8.12.2018).

„Wkomponowywanie" nowej, zaprojektowanej współcześnie formy w zastaną strukturę architektoniczną służyć może, według autorów, nie tylko jako sposób na jej wizualne „ożywienie", ale również na pobudzenie funkcjonalne wynikające z zainteresowania użytkowników przestrzeniami do tej pory niedostrzeganymi czy zaniedbywanymi. Przykładem tego mogą być Sackler Galleries w Royal Academy of Arts w Londynie projektu Normana Fostera, opierające się na przemyślanej interpretacji powiązań pomiędzy „starym i nowym", które wzajemnie wzmacniają swoje oddziaływanie, wspólnie tworząc formę wzbogaconą i bardziej dynamiczną[67]. Nowy projekt, choć manifestuje swoją nowoczesność, jednocześnie sprzyjać ma ponownemu przyjrzeniu się przeszłości i odkryciu „potencjału Burlington House"[68].

„Instalacja" – wyróżniona jako trzecia i zarazem ostatnia kategoria wśród strategii przyjmowanych przez architektów – jest z kolei rozwiązaniem, w którym dawne i nowe formy istnieją niezależnie, choć w granicach określonych przez budynek historyczny. Współczesny projekt nie powinien się tu wiązać z ingerencjami w zastaną tkankę architektoniczną. Nowe elementy mogą do pewnego stopnia nawiązywać do istniejących rozwiązań, ale nie zostają do nich w pełni dopasowane, co pozwala na dość swobodną działalność twórczą. Projekty tego rodzaju wykorzystuje się niekiedy do uporządkowania istniejącej przestrzeni czy zdefiniowania w niej mniejszych obszarów. Mogą wówczas mieć charakter tymczasowy. Jak podkreślają Graeme Brooker i Sally Stone, najlepsze instalacje, choć zachowują niezależność, powinny podkreślać i wydobywać pierwotny charakter budowli[69].

Koncepcje projektowe a budowanie dialogu z przeszłością

Spojrzenie na adaptację do nowej funkcji jako na odrębne zagadnienie mające status odmienny niż działania podejmowane w ramach remontu, przebudowy czy renowacji (przeprowadzane przez określone grupy specjalistów) spowodowało wśród architektów wyraźny wzrost zainteresowania pracą

---

[67] Rowan Moore, *Sackler Galleries Royal Academy London Architects Foster Associates*, Spafax Publishing, London 1992, s. 9, za: Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 119. Projekt ukończony został w 1991 r.

[68] Burlington House, którego budowę rozpoczęto w 1664 r., wraz z dziewiętnastowiecznymi budynkami uniwersyteckimi stanowi od 1867 r. siedzibę Royal Academy of Arts w Londynie. Najnowsze prace związane z odnowieniem obiektów, a przede wszystkim połączeniem Burlington House i Burlington Gardens, powierzono w 2008 r. Davidowi Chipperfieldowi. Otwarcia dokonano 19 maja 2018 r.

[69] Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 14, 79, 127.

w budynkach historycznych[70]. Ograniczenia związane z istniejącą strukturą stanowią szczególne wyzwanie, wymuszają specyficzny sposób działania projektowego opartego na poszukiwaniu sposobów budowania dialogu z przeszłością. Dokonywane przekształcenia i ingerencje wymagają specjalnych umiejętności, wiedzy i wrażliwości, aby, zachowując twórczy charakter współczesnych interwencji, nie zniszczyć wartości obiektu historycznego. Jednocześnie ograniczenia i stawiane przed architektami dodatkowe wymagania działają stymulująco na wyobraźnię i mogą prowadzić do wypracowania rozwiązań architektonicznych, które nie powstałyby w przypadku projektowania obiektu od podstaw[71]. Pracę w budowlach historycznych można traktować jako progresywną działalność artystyczną stanowiącą znaczące wyzwanie zarówno projektowe, jak i intelektualne[72].

Szczególnym impulsem dla opracowywania nowatorskich projektów i kreatywnego podejścia w budowaniu relacji pomiędzy formami dawnymi a współczesnymi interwencjami są realizacje w obiektach wtórnie przeznaczonych na cele kulturalne, w tym przede wszystkim muzeach. Od lat 80. i 90. XX wieku stały się one swego rodzaju manifestacją wyjątkowego potencjału twórczego wynikającego z integracji współczesności z przeszłością oraz postrzegania działań podejmowanych w istniejących, historycznych strukturach jako aktu kreacji, w którym ograniczenie paradoksalnie staje się katalizatorem dla nowatorskich rozwiązań projektowych. Liczba realizacji, w których udział wzięli uznani współcześni architekci, jest znacząca. Wśród nich m.in. tak ważne, wyznaczające nowe kierunki propozycje, jak projekt Normana Fostera dla British Museum w Londynie, zmiany wprowadzone przez pracownię Cruz y Ortiz Arquitectos dla Rijksmuseum w Amsterdamie (fot. 28) czy też radykalna propozycja Daniela Libeskinda dla Militärhistorische Museum der Bundeswehr (Muzeum Wojskowo-Historycznego Bundeswehry) w Dreźnie. Znamiennym jest też, że spośród dziewięciu najważniejszych przedsięwzięć architektonicznych podjętych we Francji przez prezydenta François Mitterranda aż trzy projekty związane były właśnie z adaptacją do nowej funkcji[73]. W ten sposób doszło do tak

---

[70] Kenneth Powell, *Architecture Reborn. Converting Old Buildings for New Uses*, Rizzoli, New York 1999, s. 13–14; Derek Latham, *Creative Re-use…*

[71] Rem Koolhaas (with a supplement by Jorge Otero-Pailos), *Preservation is Overtaking Us*, Columbia University Press, New York 2014. Philippe Robert, *Adaptations. New Uses…*, s. 5; Sherban Cantacuzino, *New Uses…* (1975), s. 4.

[72] Por. Rem Koolhaas, *Preservation is Overtaking Us…*

[73] Graeme Brooker, Sally Stone, *(Re)readings: Interior Architecture…*, s. 12; Philippe Robert, *Adaptations. New Use…*, s. 5; Sherban Cantacuzino, *New Uses…* (1975), s. 4.

słynnych realizacji jak Musée d'Orsay[74], Grand Louvre[75] czy Parc de La Villette[76]. Zrealizowana na przełomie lat 70. i 80. XX wieku koncepcja przekształcenia okazałego budynku dworca Orsay w muzeum stała się też prekursorskim przykładem adaptacji obiektu industrialnego na cele wystawiennicze.

Pod koniec XX wieku, a także na początku wieku XXI powstało wiele kolejnych projektów adaptacji do funkcji muzealnej budynków o zróżnicowanym pierwotnym przeznaczeniu. W dawnym gmachu Hospital San Carlos z XVIII wieku powstało Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía w Madrycie[77] (fot. 29), natomiast muzeum Fundació Antoni Tàpies w Barcelonie znalazło w 1990 roku swoją siedzibę w dziewiętnastowiecznym dawnym domu wydawniczym[78]. Powstało również szereg ważnych przestrzeni muzealnych w zaadaptowanych na te cele budynkach postindustrialnych, by wymienić chociażby jedeną z wcześniejszych tego rodzaju realizacji, czyli Le Magasin – Centre National d'Art Contemporain w Grenoble, działający od roku 1987 w budynku odlewni przekształconym według projektu Patricka Bouchaina[79].

---

[74] Musée d'Orsay powstało w przystosowanym do nowej funkcji budynku dawnego dworca Orsay, wybudowanego według projektu Victora Laloux, w związku z organizowaną w Paryżu w 1900 r. wystawą światową. Koncepcja przekształcenia okazałego budynku dworca na muzeum pojawiła się w latach 70. XX w. W 1978 r. prace nad projektem rozpoczęli architekci Pierre Colboc, Renaud Bardon i Jean-Paul Philippon z A.C.T. Architecture, a w 1980 r. dołączyła do nich Gae Aulenti, włoska projektantka wnętrz i architekt. Uroczyste otwarcie Musée d'Orsay miało miejsce 1 grudnia 1986 r.

[75] W ramach przeprowadzonej w latach 80. XX w. rozbudowy muzeum, którą zaprojektował I.M. Pei, wzniesiono prowadzącą do wnętrza charakterystyczną szklaną piramidę.

[76] W 1983 r. głównym architektem kierującym rozległym projektem Parc de La Villette został Bernard Tschumi. Koncepcja dotyczyła nie tylko zmiany funkcjonalnej zabudowy dawnej rzeźni i targu zwierząt, ale również szeregu nowoczesnych budynków przeznaczonych na cele kulturalne. Pierwotny pomysł stworzenia w tym miejscu rzeźni ogłoszony został w 1858 r. przez Georges'a Haussmanna, w ramach planów przebudowy Paryża.

[77] Prace prowadzone były w latach 1980–1986, natomiast w 1992 r. para królewska dokonała uroczystego otwarcia stałej kolekcji sztuki nowoczesnej prezentowanej odtąd w Muzeum.

[78] Budynek wzniesiony w 1885 r. pierwotnie zaprojektowany został dla Editorial Motaner i Simón przez architekta Lluisa Domènecha i Montanera.

[79] Pierwsze muzea w budynkach poprzemysłowych zaczęły powstawać już na przełomie XIX i XX w.. Były to muzea prezentujące historię i obiekty związane z przemysłem, a więc o charakterze autotematycznym. Do polskich wczesnych przykładów muzeum tego typu należy Muzeum Zagłębia Staropolskiego w Sielpi, funkcjonujące od

Interesującym przykładem jest wielokrotnie nagradzana realizacja biura projektowego Michael Maltzan Architecture dotycząca adaptacji fabryki zszywek na siedzibę MoMA QNS w Nowym Jorku[80], a także Alf Lechner Museum w Ingolstadt, które zajęło miejsce dawnej fabryki samochodów i motocykli dostosowanej według koncepcji Fischer Architects. Adaptacje te odegrały ważną rolę zarówno w kreowaniu relacji pomiędzy formą pierwotnie powiązaną z zupełnie inną funkcją a współczesnymi ingerencjami i reinterpretacją miejsca, jak też w kształtowaniu koncepcji budynku muzealnego i powierzchni wystawienniczych. Projekty, takie jak wspomniane już wcześniej Tate Modern pracowni Herzog and de Meuron, przyczyniły się również do stworzenia nowych, ważnych przestrzeni publicznych i ożywienia zdegradowanych obszarów miejskich.

Działania architektoniczne, tak chętnie podejmowane od lat 80. XX wieku, w istniejących strukturach budowlanych, również tych stosunkowo „młodych", niemieszczących się w kategorii zabytku istotnego ze względów historycznych czy estetycznych, zaczęły być postrzegane jako twórcze i nowatorskie rozwiązania projektowe. Kwestią podstawową stało się jednocześnie określenie relacji pomiędzy nową a dawną formą, stosunku do przeszłości i historii miejsca uwidocznionego poprzez współczesną koncepcję architektoniczną.

Kluczowy charakter ma tutaj postulowane w jednym z ważniejszych dokumentów doktrynalnych, jakim jest wspomniana już wcześniej *Karta Wenecka* z 1964 roku, poszanowanie dla dawnej substancji materialnej oraz elementów będących autentycznymi dokumentami przeszłości, a także zachowanie estetycznej i historycznej wartości zabytku. Na sposobie myślenia o relacjach pomiędzy dawną a nową formą w sposób znaczący zaważyło także kryterium konieczności zharmonizowania wprowadzanych ingerencji z budowlą oryginalną przy jednoczesnym ich odróżnieniu od oryginału[81].

Aspekty te, choć ich głównym celem jest szacunek i respektowanie autentyczności i integralności budynku z przeszłości, w praktyce architektonicznej interpretowane są jednak w zróżnicowany sposób.

1934 r. w obiektach przemysłowych z pierwszej połowy XIX w. Zob. Stanisław Januszewski, *Archeologia przemysłowa – jej narodziny i przedmiot badań*, „Spotkania z Zabytkami" 2010, nr 3/4, s. 6. Ciekawym wczesnym przykładem wprowadzenia funkcji muzealnej niepoświęconej bezpośrednio tematyce przemysłowej jest Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi. W dziewiętnastowiecznej fabryce Ludwika Geyera już od lat 50. XX w. prezentowane są eksponaty poświęcone włókiennictwu.

[80] Prace ukończone zostały w 2002 r. Projekt otrzymał nagrody: AIA Los Angeles Merit Award (2002), AIA New York Merit Award (2002), AIA California Council Merit Award (2003), AIA New York Design Excellence Award (2004), AWARDS / BusinessWeek / Architectural Record Award (2004).

[81] *Karta Wenecka*, art. 12.

Estetyka kontrastu

Koncepcja projektowa oparta na budowaniu kontrastów, nowatorskich formach i rozwiązaniach architektonicznych, często przy zastosowaniu najnowszych technologii i materiałów, staje się według autorki najbardziej bezpośrednią manifestacją kreacyjnego charakteru podejmowanych przez architektów działań. Ingerencja, choć przez swoją odmienność ma wzmocnić i podkreślić charakter oryginału, jednocześnie manifestuje swoją przynależność do współczesności i wywiera silne piętno na charakterze budowli. Wprowadzane wraz z nią wartości, dzięki dodaniu nowych warstw znaczeniowych, przynoszą istotną reinterpretację miejsca i jego historii[82].

Dychotomia współczesnych i historycznych rozwiązań może wynikać ze świadomie podjętego krytycznego dialogu z przeszłością, zmierzającego do podważenia czy wręcz zakwestionowania pierwotnych założeń i przekazu symbolicznego. W projekcie Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände (Centrum Dokumentacji Terenu Zjazdów Partyjnych NSDAP) w Norymberdze istotne stało się nie tylko przystosowanie obiektu do nowej muzealnej funkcji, lecz również konfrontacja z ideami nazistowskimi wyrażonymi przez architekturę i jej historię[83]. Zgodnie z koncepcją austriackiego architekta Güntera Domeniga, konstrukcja wykonana ze stali i szkła przebija budynek mieszczący w czasach nazistowskich Salę Kongresową. Nowe interwencje stanowią wyraźną wizualną i symboliczną opozycję dla monumentalnych form oryginalnego budynku mającego niegdyś wyrażać siłę władzy totalitarnej[84].

Obok przypadków wynikających z kontekstu historycznego oraz pierwotnej funkcji obiektu można też spotkać się z afirmacją kontrastów i akcentowaniem odmienności, które stanowią wyraz wolności twórczej i stają się swoistą sygnaturą współczesnego projektanta. Podejście takie, choć chętnie stosowane przez architektów, w sposób szczególny wymaga zachowania właściwych rela-

---

[82] Zwolennikiem tego rodzaju interakcji pomiędzy nowymi interwencjami a dziedzictwem architektonicznym jest m.in. Daniel Libeskind. Podkreśla on wartość działania, w którym historia, przez umieszczenie jej we współczesnym kontekście, ulega transformacji i zostaje ukazana w nowy sposób. Panel dyskusyjny *Łódź miasto w przyszłości*, Międzynarodowa Konferencja Miasto 2.0 Rewitalizacja + Biznes, 12–13 kwietnia 2018, Akademia Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego w Łodzi.

[83] Arian Mostaedi, *Building Conversion and Renovation*, Carles Broto i Comerma, Barcelona 2003, s. 50–61. *The Documentation Centre: Architecture*, strona muzeum w Norymberdze: https://museums.nuernberg.de/ documentation-center/architecture/ (dostęp: 8.12.2018).

[84] Obiekt ten sąsiaduje z potężną budowlą zaprojektowaną przez Alberta Speera. Documentation Centre otwarte zostało w 2001 r.

cji i proporcji pomiędzy oryginalną tkanką architektoniczną a wprowadzanymi interwencjami, tak aby nowe elementy nie zdominowały pierwotnego charakteru miejsca. Konieczne wydaje się połączenie twórczej wyrazistości z wrażliwością[85]. Przy czym nie wystarcza samo zachowanie respektu wobec substancji materialnej. Dobrym przykładem jest tutaj luksusowy, pięciogwiazdkowy hotel Kruisherenhotel. Gdy w 2000 roku podjęto decyzję o utworzeniu hotelu w murach dawnego kościoła i klasztoru gotyckiego znajdującego się w historycznym centrum holenderskiego Maastricht[86], projektanci, architekt Rob Brouwers z SATIJNplus Architecten oraz projektant wnętrz Henk Vos, jako podstawę działań projektowych założyli ograniczenie do minimum interwencji w strukturę zachowanego obiektu zabytkowego[87]. Kościół ten w XIX wieku podzielił los wielu innych świątyń i został zsekularyzowany. W latach 80. XX wieku, gdy zabytek stał się własnością miasta, władze w Maastricht nie miały wątpliwości, że tak ważną budowlę kościelną należy zachować i uchronić przed zniszczeniem, tym bardziej, że w połowie XX wieku klasztor wpisany został na listę zabytków kultury chronionych przez państwo holenderskie[88]. Ze względów finansowych i braku możliwości pokrycia wysokich kosztów związanych z konserwacją, remontem oraz adaptacją przyjęto propozycję firmy Château Hotels & Restaurants[89], specjalizującej się w prowadzeniu hoteli i restauracji zlokalizowanych przede wszystkim w dawnych budowlach, co zgodnie z założeniem właścicieli ma zapewnić unikatowy i niepowtarzalny charakter każdego z tych miejsc.

Koncepcję projektową stworzoną dla kościoła w Maastricht oparto na budowaniu kontrastów pomiędzy gotycką, kamienną formą a nowoczesnym i epatującym intensywną barwą designem[90]. W ten sposób wykreowany zo-

---

[85] Znaczenie połączenia tych aspektów w szczególny sposób podkreślał Paul S. Byard, amerykański architekt zaangażowany w liczne projekty renowacji budynków historycznych. Por. Mark Wigley, *Introduction*, [w:] Rem Koolhaas, *Preservation is Overtaking Us…*, s. 1.

[86] Budowa kościoła trwała w latach 1440–1459, natomiast w 1520 ukończono budowę obiektów klasztornych.

[87] Szerzej: Julia Sowińska, *Santuarios de la ciudad contemporánea…*, s. 364–384.

[88] Satijnplus architekten, *Kruisheren Hotel*, „Divisare", http://divisare.com/projects/17766-satijnplus-architecten-kruisherenhotel (dostęp: 22.09.2018).

[89] *Kruisherenhotel. Study Visit Maastricht*, Materiały z *V^th EAAE Thematic Network on Conservation Conservation/Adaptation: Keeping Alive the Spirit of the Place. Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, Liège–Hasselt, 13–16 października 2015, University of Liège and Hasselt University (msp).

[90] Jak zauważa Jakub Szczepański, rozwiązania oparte na wprowadzaniu współczesnych form i zestawianiu ich z gotycką strukturą dawnych kościołów są w zasadzie

stał szczególny dwugłos, w którym interakcja pomiędzy przeszłością a teraźniejszością tworzy nieoczekiwane zestawienia i kontrasty (fot. 30–32). Dualizm ten jest szczególnie silnie widoczny we wnętrzu dawnego kościoła pełniącego aktualnie funkcję holu wejściowego z recepcją[91]. Prowadzony przez projektantów dialog z gotyckim wnętrzem odbywa się zarówno na poziomie rozwiązań formalnych, jak i funkcjonalnych (np. poprzez zaaranżowanie baru z winami w prezbiterium), balansując przy tym pomiędzy efektem zaskoczenia a prowokacją. Ponadto wkomponowanie nowych konstrukcji, przede wszystkim umieszczonej w nawie głównej i zaakcentowanej czerwienią antresoli mieszczącej restaurację, a także szklanego szybu na windę, sprawia, że w oryginalną przestrzeń wprowadzone zostały silnie wtórne podziały.

Jednocześnie jednak zmiany te nie wiążą się z ingerencją w zastaną, materialną tkankę architektoniczną. Wszystkie interwencje mają charakter odwracalny i można je usunąć w czasie nieprzekraczającym trzech miesięcy, przywracając zespołowi klasztornemu formę sprzed adaptacji[92]. Nie stanowią one również przeszkody w późniejszym dostępie do świadectw historycznych zawartych w obiekcie[93]. Spełniono więc literalnie potraktowane postulaty poszanowania dla dawnej substancji materialnej i odróżnienia wprowadzanych ingerencji od oryginału. Ten nowy projekt, tworzony w oparciu o dialog z obiektem, odnosi się również, choć w sposób szczególny, do konieczności zharmonizowania nowych elementów z budowlą historyczną. Integralność i autentyczność materii zostają zachowane, jednocześnie jednak zatarciu ulegają wartości niematerialne. Nowe elementy, przejmując rolę dominanty, zmieniają pierwotny sposób oddziaływania wnętrza oraz możliwość jego percepcji, niszcząc tym samym *genius loci*[94]. Budowanie nowej, silnej narracji sprawia, że obiekt przestaje być świadectwem

---

nieobecne w polskich projektach dotyczących odbudowy czy też adaptacji. Jakub Szczepański, *Odbudowa kościołów Gdańska po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2009, s. 148.

[91] W nawie północnej wydzielono dodatkowo niewielką salę konferencyjną i bibliotekę, a także toalety.

[92] Stosowny zapis umieszczony został w umowie podpisanej z władzami miasta.

[93] Por. Bernard M. Feilden, *Conservation of Historic Buildings*, Architectural Press, Oxford 2003, s. x.

[94] O *genius loci* zob. Charles Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York 1979. Interesujący wywód na temat ochrony „ducha miejsca" przeprowadził Andrzej Tomaszewski, *Od sacrum do profanum, od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2008, s. 169–172.

historii, a staje się w większym stopniu dokumentacją współczesnych przemian kulturowych i światopoglądowych.

Tego rodzaju projekty potraktować można jako przykład postawy, w której, jak to określił Kenneth Powell, ocalenie dawnego budynku już nie wystarcza, a celem staje się nie utrwalenie, lecz transformacja. Wówczas do głosu dochodzi przede wszystkim podejście architektoniczne i chęć wykreowania nowej formy, natomiast na dalszy plan odsuwa się wartości historyczne czy sentymentalne[95].

Jak pokazuje przykład Kruisherenhotel w Maastricht, w procesie projektowym konieczne jest holistyczne i wieloaspektowe myślenie o wartościach dziedzictwa architektonicznego. Nie wystarcza zaproponowanie rozwiązań, które poprzez swój odwracalny charakter i maksymalne zachowanie pierwotnego materiału oraz minimalne ingerencje manifestują szacunek wobec oryginalnej substancji materialnej. Podejmowane działania powinny chronić, a w miarę możliwości nawet podkreślać także wartości niematerialne oraz kontekst kulturowy[96]. Przy wprowadzeniu nowej funkcji do budynku historycznego konieczne jest zrozumienie i wydobycie jego właściwości, a także cech definiujących jego charakter, w tym swoistej atmosfery miejsca[97].

Waga uwzględniania współgrających ze sobą wartości materialnych i niematerialnych, w tym aspektów takich jak atmosfera i miejsce, w szczególny sposób zaakcentowana została w deklaracji ICOMOS z 2008 roku. Podkreślono wówczas, że elementy materialne (fizyczne) i niematerialne (duchowe), „nadają znaczenia, wartości, emocji i tajemniczości danemu miejscu", tworząc *genius loci*. Co ciekawe, wskazując zróżnicowane wartości niematerialne, wyszczególniono również te, które wiążą się z sensualnym odbiorem rzeczywistości, jak kolory, faktury i zapachy[98].

Kontynuacja

Aspekty związane z zachowaniem i podkreśleniem *genius loci* odgrywają istotną rolę w podejściu projektowym, w którym najważniejszy impuls dla opracowania współczesnych interwencji stanowi pogłębiona analiza wartości i właściwości poddanego konwersji obiektu. Celem nie jest jednak rekonstrukcja pierwotnej formy, lecz twórcze jej rozwinięcie i kontynuacja. Zastosowane nowoczesne materiały oraz konstrukcje, dzięki doborowi koloru,

---

[95] Kenneth Powell, *Architecture Reborn*..., s. 10.

[96] Por. Bernard M. Feilden, *Conservation*..., s. 5.

[97] Aspekt ten jest szczególnie ważny w odniesieniu do miejsc o wyjątkowym znaczeniu kulturowym i społecznym, takich jak budynki kościelne.

[98] *Deklaracja w sprawie zachowania genius loci.*

faktury, tonu, skali czy rytmu, harmonijnie łączą się z oryginalną tkanką, tworząc spójną całość. Choć nie stanowią one epatującej odmiennością dominanty, ich nowoczesny charakter, jak też powiązanie z nową funkcją, powoduje, że są rozpoznawalne jako elementy będące częścią współczesnego projektu. Dialog podjęty z przeszłością opiera się więc na twórczym odczytaniu i interpretacji budowli historycznej. W wyniku interwencji dodane zostają nowe znaczenia i wartości, które jednak nie zakłócają historycznego wymiaru i wymowy dziedzictwa architektonicznego[99].

Znaczący wpływ na ten rodzaj myślenia o projektowaniu i sposobie prowadzenia twórczego dialogu z przeszłością miała działalność architektoniczna Carla Scarpy. W jego interwencjach architektonicznych spójność projektu i oryginalnej tkanki architektonicznej jest sumą starannie przeanalizowanych i opracowanych w najdrobniejszych szczegółach działań, zdeterminowanych szacunkiem wobec miejsca oraz chęcią zrozumienia jego historii i znaczenia. Jak podkreślał Manfredo Tafuri, sposób w jaki włoski architekt interpretował przeszłość, charakteryzuje nieustanne krytyczne odkrywanie nowych związków i asocjacji[100]. Poprzez przemyślane operowanie detalem i precyzyjnie dobranymi materiałami[101] oraz światłem, które w projektach Scarpy odgrywało istotną rolę, tworzył on poetyckie interpretacje[102] przemawiające złożonością znaczeń. Dążył przy tym do znalezienia równowagi pomiędzy tym, co dawne, i tym, co nowe, pomiędzy przeszłością i współczesnością, by jak najpełniej opowiedzieć historię budowli, tworząc jednocześnie nowe konteksty i znaczenia (fot. 33–34).

---

[99] Idea ta wyrażona została w bezpośredni sposób w *Karcie Waszyngtońskiej* z 1987 r., w której podkreślono, że: „Wprowadzenie elementów o charakterze współczesnym może przyczynić się do wzbogacenia zespołu pod warunkiem, że nie będą one szkodzić harmonijnej całości jego zabudowy", *Karta Waszyngtońska*, pkt. 9.

[100] Manfredo Tafuri, *Carlo Scarpa and Italian Architecture*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, New York 1984, s. 81.

[101] Carlo Scarpa wykorzystywał w swoich realizacjach rozległą wiedzę na temat materiałów i rzemiosła. Potrafił swobodnie łączyć lokalną tradycję rzemieślniczą z możliwościami wynikającymi z właściwości nowych materiałów. Por. Maria Antonietta Crippa, *Carlo Scarpa: Theory, Design, Project*, MIT Press, Cambridge 1986, s. 44; Francesco dal Co, *The Architecture of Carlo Scarpa*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works…*, s. 31–32. Znaczące miejsce analizie sposobów, w jaki Carlo Scarpa operował detalem architektonicznym i materiałami, poświęcił Kenneth Frampton, *Carlo Scarpa and the Adoration of Joint*, [w:] *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*, red. John Cava, MIT Press, Cambridge 1995, s. 299–333.

[102] Carlo Scarpa, *Can Architecture Be Poetry? / Kann Architektur Poesie sein?*, [w:] *Carlo Scarpa – the Other City – die andere Stadt*, red. Peter Noever, Ernst und Sohn, Berlin 1989, s. 16–27.

Carlo Scarpa podkreślał w swoich wypowiedziach, że dzieła sztuki, również architektonicznej, zawsze były jego pasją, dlatego też dokładał wszelkich starań, aby zdobyć o nich wiedzę, poznać je i zrozumieć, tak by móc wypracować wobec nich postawę krytyczną. Praca w istniejącym budynku, jak zaznaczał, wymaga przystosowania się i podporządkowania rzeczom takim, jakimi są, i można uznać, że jest to swego rodzaju naśladownictwo, lecz nie natury formalnej, ani też nieoznaczające ekwiwalencji, ale będące raczej próbą interpretacji[103]. Cechą charakterystyczną jego projektów było przy tym zmysłowe pojmowanie historii wykraczające poza poziom erudycyjny czy też akademicki[104]. Peter Noever, wspominając jedno z pierwszych swoich spotkań ze Scarpą, podkreślił wrażenie, jakie zrobił na nim jego ekspresyjny i entuzjastyczny odbiór wnętrza American Bar projektu Adolfa Loosa. W sposób plastyczny opisał on scenę, w której Scarpa, prowadząc swobodną konwersację, jednocześnie bacznie eksplorował pomieszczenie, co znamienne, nie tylko za pomocą wzroku, ale i rąk. Przyjmując zaskakujące pozycje, organoleptycznie badał naturę i proporcje poszczególnych detali. Dokonał też precyzyjnych pomiarów, by na koniec orzec, że jest to miejsce posiadające niezwykłe wartości emocjonalne i duchowe[105]. Analiza fizycznego wymiaru projektu prowadziła więc do refleksji na temat niematerialnych aspektów architektury. Przy czym proces ten nie ograniczał się jedynie do zrozumienia czasu ich powstania i motywacji, która za nimi stała, ale uświadamiał, jak różne wydarzenia, które na przestrzeni czasu odciskały swoje piętno, łączyły się ze sobą, „wspólnie tkając historię".

Najbardziej znanym projektem Carla Scarpy jest wspomniane już wcześniej Muzeum Castelvecchio w Weronie. Początki historii zamku wiążą się z sprawującym tam przez ponad sto lat władzę włoskim rodem della Scala, który w drugiej połowie XIV wieku rozpoczął jego budowę[106]. W czasach napoleońskich, kiedy obiekty te służyły jako koszary, dokonano znaczących przekształceń. Już w latach 20. XX wieku podjęto działania mające na celu przywrócenie

---

[103] *Incontri: Un'ora con Carlo Scarpa*, reż. Maurizio Cascavilla, red. Gastone Favero, RAI, 1972, cyt. za: Fred Scott, *On Altering Architecture*, Routledge, London 2008, s. 215.

[104] Pier Carlo Santini, *Architecture as a Continuous Dialogue with Pre-Existence*, [w:] *Carlo Scarpa: il progretto per San Caterina a Treviso*, red. Vianello Libri, Ponzano 1991, s. 28. Za: Fred Scott, *On Altering…*, s. 210. Por. Maria Antonietta Crippa, *Carlo Scarpa…*, s. 151–152.

[105] Peter Noever, *Reminiscences,* [w:] *Carlo Scarpa – the Other City…*, s. 8.

[106] Decyzję o rozpoczęciu w 1354 r. budowy podjął Cangrande II della Scala, ówczesny władca Werony oraz Vicenzy. W trakcie prac do zespołu zamkowego włączono fragmenty istniejącej zabudowy miejskiej, w tym część murów miejskich oraz rzymski łuk triumfalny. Całość założenia pomyślana została na planie czworoboku, z wewnętrznym dziedzińcem. Maria Antonietta Crippa, *Carlo Scarpa…*, s. 131.

Castelvecchio oryginalnego charakteru oraz zaadaptowanie pomieszczeń na przestrzenie muzealne[107]. W trakcie drugiej wojny światowej założenie uległo jednak znaczącemu zniszczeniu, dlatego też na przełomie lat 40. i 50. XX wieku przeprowadzono tam prace konserwatorskie mające zabezpieczyć budynki[108]. Dziesięć lat później, w 1957 roku, wykonanie projektu renowacji powierzono Carlowi Scarpie, znanemu już wówczas z projektów takich jak adaptacja Palazzo Abatellis w Palermo na muzeum czy przebudowa Muzeum Canovy w Possagno[109]. Odrzucając możliwość rekonstrukcji obiektu, Scarpa podjął dialog z przeszłością prowadzący do powstania dzieła, które według Richarda MacCormaca „dosłownie i w przenośni jest narzędziem interpretacji"[110]. Podejście Carla Scarpy do przeszłości dobrze ilustruje opis sposobu, w jaki dążył on do zachowania oryginalnego charakteru pomieszczeń. Rezygnując z drewnianych belek stropowych związanych z wcześniejszymi pracami konserwatorskimi, wprowadził on belki stalowe wspierające miejsce przecięcia się belek z żelbetu. Nie użył przy tym standardowych profili stalowych, co, jak zaznaczył, byłoby rozwiązaniem inżynierskim, lecz złączył je w parę, tworząc oryginalną kompozycję. Nowe połączenia ukazać mają dawną strukturę elementów, a jednocześnie uświadomić ich nową funkcję. Krzyżujące się belki, jak i podtrzymujący je pośrodku filar, pogłębiają odczucie kwadratowego planu pomieszczeń. Zastosowane rozwiązania, choć pełnią funkcję konstrukcyjną, są tak przemyślane i dobrane, by wydobyć geometrię przestrzeni i „wizualną logikę" miejsca[111]. Scarpa

---

[107] W latach 20. XX w. Castelvecchio przeszedł na własność miasta Werony. Wówczas Antonio Avena, ówczesny dyrektor muzeów miejskich w Weronie, zainicjował ideę przekształcenia zamku na muzeum. Prace trwały w latach 1923–1926, a ich wykonanie powierzono młodemu architektowi Ferdinandowi Forlatiemu.

[108] Prace prowadzone były w latach 1948–1951 i objęły również odbudowę mostu na Adydze, wysadzonego w trakcie wycofywania się wojsk niemieckich w 1945 r. Por. m.in. Maria Antonietta Crippa, *Carlo Scarpa*…, s. 149.

[109] Licisco Magagnato, pełniący funkcję dyrektora muzeów miejskich w Weronie, w 1957 r. zaproponował Carlowi Scarpie wykonanie projektu renowacji komnat królewskich w Castelvecchio oraz zaaranżowanie ich na potrzeby wystawiennicze. Istotnym celem było usunięcie „stylowych" dodatków wprowadzonych podczas prac konserwatorskich w latach 20. W efekcie renowacja objęła również pozostałe części założenia. Stało się tak m.in. pod wpływem odkrycia istotnych oryginalnych czternastowiecznych fragmentów zamku oraz analizy naniesień z czasów napoleońskich. Projekt Scarpy zrealizowany został w dwóch zasadniczych fazach, na przełomie lat 50. i 60. (1957–1964) oraz lat 60. i 70. (1967–1973). Licisco Magagnato, *The Castelvecchio Museum*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*…, s. 159–160.

[110] Za: Fred Scott, *On Altering*…, s. 210.

[111] Zob. Martin Dominguez, *Interview with Carlo Scarpa,* [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*…, s. 297–299.

podkreślał, że tendencje do bezpośredniego naśladownictwa przeszłości głęboko go niepokoją. Uważał, że jest to niewłaściwy kierunek działań, ponieważ próba odtworzenia historycznego detalu czy rozwiązania architektonicznego w zupełnie innym czasie, charakteryzującym się odmiennym stylem życia, stosowaniem nowych materiałów i odmiennym rodzajem produkcji, będzie jedynie bezwartościową imitacją[112]. Za najistotniejsze uznawał natomiast ocalenie i zachowanie tego, co określa tożsamość miejsca i tworzy jego historię, traktując pracę w budowli z przeszłości jako poszukiwanie nowych możliwości rozwiązywania problemów w przyszłości[113].

Analizując zagadnienia dotyczące zmian w istniejących, historycznych strukturach architektonicznych, Fred Scott podkreśla, że fundamentalne znaczenie projektu Carla Scarpy wykonanego dla Castelvecchio związane jest z ukazaniem roli, jaką archeologia i odkrycia historyczne odgrywają w pracach nad przebudową obiektów zabytkowych[114]. Wyciągając wnioski z przeprowadzonych przez specjalistów badań, Scarpa podjął decyzję o wprowadzeniu istotnych zmian i interwencji w zastanym układzie zespołu architektonicznego. Choć pozornie Castelvecchio miał już wówczas zdefiniowaną i określoną formę, to jednak, jak wykazały badania archeologiczne, zdeterminowana została ona przez późniejsze przebudowy oraz prace konserwatorskie i daleka była od pierwotnych założeń[115]. „W Castelvecchio wszystko było imitacją…" – dobitnie

---

[112] W poglądach tych bliski był podejściu Adolfa Loosa, którego architekturę i sposób operowania oszczędnym, starannie opracowanym detalem, podziwiał. Zob. m.in. Adolf Loos, *Wystawa Bożonarodzeniowa w Muzeum Austriackim. Mieszczańskie sprzęty domowe – pokój Leflera*, 1987, [w:] Adolf Loos, *Ornament i zbrodnia: eseje wybrane*, tłum. Agnieszka Stępnikowska-Berns, Fundacja Centrum Architektury, BWA, Warszawa–Tarnów 2013, s. 39–46. O fascynacji Scarpy architekturą Loosa m.in.: Peter Noever, *Reminiscences…*, s. 8.

[113] Martin Dominguez, *Interview with Carlo Scarpa…*, s. 297–299. Jak podkreśla Licisco Magagnato, choć Scarpa działał częściowo intuicyjnie – był to bowiem czas, kiedy teoria dotycząca prac w obrębie historycznych obszarów miejskich we Włoszech znajdowała się w fazie formułowania jej podstaw – potrafił w sposób bardzo klarowny i przejrzysty rozwiązać problemy współistnienia przeszłości i nowoczesności. Licisco Magagnato, *The Castelvecchio Museum…*, s. 159–160.

[114] Fred Scott, *On Altering…*, s. 210.

[115] Szczególne znaczenie miały dobudowy i przebudowy z czasów, gdy Castelvecchio służył jako koszary dla wojsk napoleońskich. Jednak istotne zmiany, wynikające z ówczesnego podejścia konserwatorskiego, wprowadzone zostały również w trakcie prac z lat 20. XX w., których podstawowym celem było przywrócenie świetności założeniu, a jednocześnie przystosowanie go do funkcji muzealnej. Przede wszystkim dążono do nawiązania do średniowiecznej przeszłości zamku, wprowadzając przy tym zmiany zarówno w jego bryle zewnętrznej (m.in. podwyższając wieże), jak i elewa-

określił sytuację Carlo Scarpa[116], podejmując próbę ponownego opowiedzenia historii tak, by przywrócić tożsamość miejsca[117]. Nie dążąc do stworzenia formy skończonej i jednoznacznej, uzyskał on efekt, który Scott określa jako „stan pięknego niedopełnienia" czy też niedokończenia[118]. Poprzez odsłonięcie,

---

cjach. Znaczącym modyfikacjom poddana została m.in. elewacja ogrodowa, w której dodano gotyckie okna i portale, nadając jej jednocześnie układ symetryczny. Wschodnią elewację urozmaicono natomiast dekoracjami renesansowymi pochodzącymi z okolicznych zniszczonych budynków. Wówczas przywrócono też średniowieczny charakter części komnat, jednak te, które znajdowały się na wyższych piętrach, zostały przebudowane w duchu renesansowym i barokowym z zastosowaniem adekwatnej dekoracji. Richard Murphy, *Carlo Scarpa and Castelvecchio*, Butterworth Architecture, London 1990; Sergio Los, *Carlo Scarpa: an Architectural Guide,* Arsenale Editrice, Venice 1995; Maria Antonietta Crippa, *Carlo Scarpa…*, s. 132, 149.

[116] Carlo Scarpa, *A Thousand Cypresses. A Lecture Given in Madrid in the Summer of 1978*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works…*, s. 287.

[117] Martin Dominguez, *Interview with Carlo Scarpa…*, s. 298. Przeprowadzone przez Carla Scarpę ingerencje miały na celu ujawnienie historii obiektu. Architekt zdecydował przede wszystkim o wyburzeniu monumentalnych zewnętrznych schodów z początku XIX w., z czasów stacjonowania w Castelvecchio wojsk napoleońskich, a także części przylegającego do nich skrzydła mieszkalnego. Pozostawił powstałą w ten sposób „szczelinę" oddzielającą oryginalną czternastowieczną część założenia od późniejszych dziewiętnastowiecznych przebudów. Stworzył w ten sposób możliwość zaobserwowania i prześledzenia różnych warstw i etapów historycznych, co wzmocnione zostało poprzez pozostawienie widocznych na murach śladów po wcześniejszych konstrukcjach. W przestrzeni pomiędzy budynkami miejsce swoje znalazł czternastowieczny posąg przedstawiający Cangranda I della Scalę władającego Weroną w latach 1309–1329. Posąg konny, będący symbolem rozwoju i potęgi miasta, trafił do Castelvecchio w 1909 r., a podczas prac konserwatorskich z lat 20. usytuowany został na dziedzińcu przy wejściu do zamku. Carlo Scarpa po wielu poszukiwaniach podjął decyzję o przeniesieniu go w miejsce mniej oczywiste, jednak niezwykle istotne dla zrozumienia historii założenia, w którym splatają się różne wątki i momenty czasowe. Posąg wyeksponowano na cokole wzniesionym siedem metrów nad ziemią w taki sposób, by ukazywał się zwiedzającym w różnych ujęciach i perspektywach (co ciekawe, jest to wysokość, na której rzeźba pierwotnie została umieszczona jako element wieńczący grobowiec della Scali w kościele Santa Maria Antica w Weronie). Natomiast w przeciwległym północno-zachodnim narożniku dziedzińca Scarpa, dokonując wyburzeń późniejszych naniesień, odsłonił ukrytą wcześniej fosę. Architekt wprowadził także zmiany mające zniwelować wtórnie wprowadzoną w okresie międzywojennym, obcą miejscowemu gotykowi symetrię elewacji ogrodowej. Richard Murphy, *Carlo Scarpa…*; Fred Scott, *On Altering…*, s. 210–212; Maria Antonietta Crippa, *Carlo Scarpa…*, s. 153, 254.

[118] Fred Scott, *On Altering…*, s. 212.

wydobycie i zestawienie ze sobą zróżnicowanych śladów i warstw historycznych, a także wprowadzanie nowych, staranie przemyślanych i dobranych elementów, ujawniona zostaje historia Castelvecchio. Detale pochodzące z różnych okresów dzięki autentycznej odmienności materiału, faktury, barwy czy też formy wyraźnie odróżniają się od siebie, tworząc spójną i harmonijną całość i podkreślając tym samym ciągłość trwania (fot. 18). Bez imitowania form historycznych twórca przywołał i ożywił istotę architektury średniowiecznej Werony[119] (fot. 35).

Na przełomie lat 50. i 60. XX wieku koncepcje Carla Scarpy miały charakter niekonwencjonalny i pokazywały nowe możliwości działań projektowych w budowlach historycznych. Podejście oparte na twórczym dialogu z przeszłością, którego podstawę stanowi analiza wartości obiektu historycznego oraz zachowanie właściwych proporcji pomiędzy dawnymi i nowym formami, pozwalające na ukazanie wartości i cech budowli nawet przy znaczącej zmianie funkcjonalnej, współcześnie weszło do kanonu rozwiązań architektonicznych. Wymaga ono jednak od architektów szczególnej wiedzy, umiejętności i wrażliwości. Koncepcyjna interpretacja kontekstu miejsca, łącząca w harmonijną całość ochronę dziedzictwa architektonicznego z nowymi interwencjami, odgrywa istotną rolę w projektach takich jak, m.in., adaptacja kościoła, stanowiącego część założenia Escuelas Pías de San Fernando w Madrycie (w dzielnicy Lavapiés), na bibliotekę uniwersytecką, przeprowadzona przez architekta José Ignacia Linazasora[120] (fot. 36), stworzenie Centro Cultural Templo de San Marco oraz Archivo Municipal de Toledo według koncepcji Ignacia Mendara Corsiniego[121] czy też zrealizowana przez Petera Zumthora idea zaadaptowania i zintegrowania ruin zbombardowanego w 1943 roku gotyckiego kościoła św. Kolumby i przekształcenia ich w Kolumba Museum w Kolonii[122]. W nur-

---

[119] Licisco Magagnato, *The Castelvecchio Museum…*, s. 159.

[120] Escuelas Pías San Fernando powstały w pierwszej połowie XVIII w. (1729 r.) jako szkoła dla biednych i osieroconych dzieci, również głuchych. Część założenia stanowił kościół wybudowany w latach 1763–1791, który uległ znaczącemu zniszczeniu w czasie hiszpańskiej wojny domowej. Prace związane z adaptacją na centrum kulturalne, w tym bibliotekę, połączone z rozbudową założenia prowadzone były od 1996 do 2004 r.

[121] Realizacja ukończona została w 2000 r. i obejmowała zarówno zabezpieczenie i adaptację pozostałości kościoła, jak i rozbudowę obiektu o część przeznaczoną na archiwum. Po wprowadzeniu modyfikacji do projektu włączono również odkryte podczas prac archeologicznych fragmenty pozostałości z czasów rzymskich i arabskich. Por. Arian Mostaedi, *Building Conversion…*

[122] Peter Zumthor stworzył koncepcję integrującą nowe naniesienia z ruinami kościoła. Do projektu włączono także odkryte podczas prac archeologicznych romańskie fundamenty kościoła oraz kaplicę zaprojektowaną w 1949 r. przez Dominikusa Böhma. Powstała w te sposób kontemplacyjna budowla o wielowarstwowych odnie-

cie tym pozostają również projekty Rafaela Monea. Architekt ten z największą starannością dba o uobecnienie w architekturze czasu i miejsca. Jednocześnie sposób operowania detalem, materiałem i fakturą oraz budowanie nowych połączeń tworzą wartość, która jest, jak określił to Robert Campbell, „pamięcią, a nie repliką"[123]. Wychodząc bowiem od historii, Moneo nadaje tworzonym przez siebie rozwiązaniom rys współczesności. Wartości te obecne są zarówno w projekcie Museo Nacional de Arte Romano w hiszpańskiej Méridzie[124], jak i w mniej znanej kameralnej adaptacji dawnego klasztoru zakonu celestynów na bibliotekę dla Katholieke Universiteit Leuven w Belgii. Szesnastowieczne założenie klasztorne znacznie ucierpiało w wyniku częściowych wyburzeń, dlatego konieczne było uzupełnienie zabudowy[125]. Nowe części, choć mają całkowicie współczesny charakter, nie dominują jednak nad oryginalną tkanką architektoniczną. Wprowadzenie ich umożliwiło m.in. wizualne domknięcie wewnętrznego wirydarza i przywrócenie mu kameralnego charakteru.

Interpretacja kontekstu miejsca oraz jego twórcze rozwinięcie dotyczy zarówno rozwiązań formalnych, jak i oryginalnej funkcji budowli, współtworząc charakter i historię miejsca. Zachowanie pierwotnej atmosfery wpisanej w specyfikę obiektu niekiedy jednak nie jest możliwe, ponieważ byłaby ona sprzeczna ze specyfiką nowej, wprowadzonej do budynku funkcji. O ile we wcześniej-

---

sieniach i znaczeniach, operująca prostotą i nastrojowością. Inwestorem było arcybiskupstwo w Kolonii. Projekt powstał na konkurs architektoniczny w 1997 r., natomiast zrealizowany został w latach 2003–2007.

[123] Robert Campbell przywołuje jako ilustrację dla tego rodzaju podejścia charakteryzującego twórczość Rafaela Monea przykład Museo Nacional de Arte Romano w hiszpańskiej Méridzie, w którym mury z tradycyjnej cegły rzymskiej dzięki „ukryciu" zaprawy murarskiej tworzą nowoczesną, abstrakcyjną powierzchnię. Robert Campbell, *Thoughts On José Rafael Moneo, Essay*, „The Boston Guide", udostępniony na stronie The Pritzker Architecture Prize: https://www.pritzkerprize.com/sites/default/files/inline-files/1996_essay.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[124] Museo Nacional de Arte Romano to przykład umiejętnego opowiadania o przeszłości bez jej wiernego naśladownictwa. Nie jest to jednak projekt adaptacji historycznego obiektu architektonicznego do nowej funkcji. Kluczowym założeniem było włączenie do realizacji znalezisk archeologicznych, które pozwoliłyby na ukazanie rzymskiej przeszłości miasta. Uwzględnienie kontekstu miejsca umożliwiło stworzenie wielowarstwowej, lecz jednocześnie harmonijnej struktury. Projekt zrealizowany został w latach 1980–1986.

[125] Klasztor wzniesiono w pierwszej połowie XVI w. i pełnił on swoją funkcję do momentu kasaty zakonu w 1783 r. Następnie zburzono kościół i część zabudowań klasztornych, natomiast pozostałe skrzydła zamieniono na stajnie. Po pierwszej wojnie światowej zabudowania przeszły na własność uniwersytetu. W 1996 r. zorganizowano konkurs na rekonstrukcję zespołu oraz jego adaptację na bibliotekę.

szych przykładach, m.in. kościoła i klasztoru zaadaptowanych na bibliotekę lub muzeum, możliwe jest dążenie do podtrzymania nastroju kontemplacji i wyciszenia, o tyle w przypadkach takich jak przekształcenie dawnego więzienia w siedzibę wydziału prawa Universiteit Hasselt[126] zmiana funkcjonalna implikuje wprowadzenie całkowicie nowych znaczeń i wartości. Problem ten w sposób szczególny dotyczy „trudnego dziedzictwa" wywołującego negatywne konotacje społeczne czy kulturowe[127].

W projekcie przygotowanym przez zespół noAarchitecten dla Universiteit Hasselt bryła więzienia oraz artykulacja wnętrza nie zostały zakłócone przez nowe naniesienia i interwencje, które umiejętnie wpisano w oryginalną strukturę (fot. 37, 40). Najbardziej znaczące współczesne dobudowy mieszczące audytoria wkomponowano w przestrzenie pomiędzy skrzydłami pierwotnego założenia. Zachowano również pamięć o minionej funkcji. Pomimo żartobliwych odniesień do przeszłości, jak umieszczenie „celek" do indywidualnej pracy studentów w dawnych celach więziennych (fot. 38–39), interpretacja dokonana przez noAarchitecten jest wyważona i staranie przemyślana. Zachowanie budowli, możliwe dzięki zmianie funkcjonalnej, wiązało się jednak z pewnego rodzaju kompromisem. Jednym z celów adaptacji było bowiem unieważnienie pierwotnych asocjacji i zastąpienie opresyjnego charakteru pozytywnymi znaczeniami wiązanymi z uniwersytetem. W takich sytuacjach konieczne jest każdorazowe rozważenie i przeanalizowanie znaczenia oraz wartości budynku, które należy poddać ochronie, tak aby obiekt pozostał dokumentem

---

[126] Więzienie w Hasselt wybudowane zostało w 1859 r. w bezpośrednim sąsiedztwie starego miasta i pełniło swoją funkcję aż do 2005 r. Prace związane z adaptacją do nowej funkcji przeprowadzono w latach 2008–2015.

[127] Zagadnienie „trudnego dziedzictwa" może być również rozważane w głębszym kontekście społecznym i kulturowym, m.in. w odniesieniu do miejsc związanych np. z traumą wojenną i do sposobów ich upamiętnienia lub wymazania z historii, a także traktowania jako elementu turystyki kulturowej. Jest to jednak temat odrębny. W tym przypadku „trudne dziedzictwo" potraktowano ściślej, jako negatywne asocjacje, które ulegają zmianie wraz z adaptacją budynku czy zespołu architektonicznego do nowej funkcji. Kwestie „trudnego dziedzictwa" w szerokim kontekście społeczno-kulturowym i politycznym analizowane są m.in. w publikacjach: Sharon Macdonald, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Routledge, London 2009; *Places of Pain and Shame: Dealing with „Difficult Heritage"*, red. William Logan, Keir Reeves, Routledge, London 2009; *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, red. Brian Graham, Peter Howards, Ashgate, Cornwall 2008, s. 231–244; Nino Sulfaro, *'Difficult Heritage': the Use and Reuse of Prisons, Sites of Massacres and of Other Problematic Places*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano Francesco Musso, EAAE, Hasselt 2017, s. 315–322.

historycznym. W przypadku adaptacji budynku więziennego w Hasselt zmiana funkcjonalna, choć wpłynęła na sposób oddziaływania dziewiętnastowiecznej budowli, jednocześnie jednak umożliwiła zachowanie tego charakterystycznego wpisanego w strukturę miasta obiektu[128]. Nowe naniesienia harmonijnie współgrają z oryginalną bryłą, nie zaburzając jej kompozycji, a jednocześnie przez swój współczesny charakter są łatwe do odróżnienia[129]. Pomimo koniecznych przekształceń obiekt nadal pozostaje świadectwem historii.

Inspiracja (emocje)

W przypadku obiektów o niewielkim czy wręcz znikomym znaczeniu historycznym oraz artystycznym architekci mają większą swobodę w interpretacji miejsca. Jednym z aspektów decydujących o kierunku wprowadzanych przekształceń mogą być wówczas emocje i skojarzenia ewokowane przez budowlę. Inspiracja związana z wizualnym odbiorem formy, faktury czy przestrzeni staje się impulsem dla subiektywnego odczytania i przekształcenia obiektu[130]. Decydujący jest więc *genius loci*, traktowany przede wszystkim jako wyabstrahowane z pierwotnej funkcji i historii wrażenie kształtujące odczucia.

Charakterystycznym przykładem jest przekształcenie olbrzymiej cementowni (La Fábrica) w Sant Just Desvern koło Barcelony dokonane przez Ricarda Bofilla[131] (fot. 41). Architekt wspomina, że gdy w latach 70. XX wieku po raz pierwszy zobaczył ten industrialny kompleks, dostrzegł w nim zróżnicowane trendy wizualne i estetyczne, m.in. surrealistyczne, obecne w prowadzących donikąd schodach czy zaskakujących ogromnych bezużytecznych przestrzeniach o dziwnych proporcjach, „magicznych" za sprawą nietypowych napięć i dysproporcji, abstrakcyjne, a także brutalistyczne, wynikające z właściwości materiałów i faktur. Zafascynowany sprzecznościami i niejednoznacznością miejsca podjął

---

[128] W przypadku wydziału prawa Universiteit Hasselt wydaje się, że postulowane przez Marion Harney zachowanie „ducha miejsca" mogłoby zostać spełnione jedynie w przypadku powołania w tym miejscu muzeum, co nie było możliwe. Zob. Marion Harney, *Genius loci Restored: the Challenge of Adaptive Reuse*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place…*, s. 151–152.

[129] Por. *Karta Wenecka*, art. 3, 12, 13.

[130] Świadomie założona swoboda interpretacyjna i subiektywizm powodują, że postawy tej nie można utożsamiać z opisywaną przez Krzysztofa Gasidłę i obecną w całej historii architektury metodą heurystyczną, która opiera się na asocjacji i analogii. Autor wyróżnia również metody analityczne oraz algorytmiczne. Krzysztof Gasidło, *Metody poszukiwania rozwiązań w projektowaniu architektonicznym*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2016.

[131] Cementownia zajmuje obszar 3100 m^2.

decyzję o plastycznym potraktowaniu istniejących struktur oraz przekształceniu obiektu na pracownię architektoniczną i mieszkanie. Przestrzeń dla pracy zespołu zaaranżowana została w dawnych silosach, a hala fabryczna, nazwana przez architekta „La Catedral", pełni funkcję sali konferencyjno-wystawienniczej (fot. 42). Wprowadzone otwory okienne, drzwi i elementy dekoracyjne nawiązują do historycznych stylów architektonicznych, natomiast surowe betonowe ściany oraz artykulacja przestrzenna zachowują charakter industrialny i pamięć o pierwotnej funkcji. Prowadzone prace architekt przyrównał do twórczości rzeźbiarza, który w konfrontacji z materiałem odkrywa ukryte kształty i znaczenia. Koncepcję dopełnił projekt ogrodu porastającego betonowe konstrukcje, który ma nadać budowli tajemniczy, a zarazem romantyczny wygląd[132]. Kreując odmienne narracje i historie, architekt dąży do stworzenia „nowych form kultury" odpowiadających zmianom zachodzącym tak w społeczeństwie, jak i środowisku zabudowanym[133]. Na Biennale w Wenecji w 2014 roku La Fábrica przedstawiona została jako miejsce pozwalające na regenerację środowiska, a symbolicznie – dające impuls do odnowy człowieczeństwa.

Zdaniem Ricarda Bofilla funkcja i forma nie muszą być ze sobą powiązane, a każdą przestrzeń można wykorzystać w sposób, o jakim zdecyduje architekt. Jedynym warunkiem koniecznym są umiejętności projektanta[134].

Symbioza

Regeneracja i ponowne wykorzystanie obiektów czy zespołów architektonicznych mogą opierać się również na zasadzie symbiotycznego współistnienia dawnych i nowych znaczeń oraz form. Wprowadzane zmiany i przekształcenia związane z nową funkcją wpisują się w istniejące rozwiązania, nie zacierając oryginalnego charakteru miejsc ani atrybutów związanych z ich pierwotnym przeznaczeniem. W opowieść o przeszłości płynnie włączany jest kolejny etap historii miejsca związany z jego stopniową transformacją. W dawne przestrzenie wkracza „nowe życie", tworząc nietypowe połączenia. Elementy fizycznej

---

[132] Ricardo Bofill, *La Fábrica*, http://www.ricardobofill.com/la-fabrica/read/ (dostęp: 8.12.2018).

[133] Idem, *Ricardo Bofill Taller de Arquitectura*, [w:] *Time, Space, Existence: Made in Europe. La Biennale di Venezia 2014*, Global Art Affairs Foundation, Venezia 2014, s. 36–37.

[134] Idem, *La Fábrica*, http://www.ricardobofill.com/la-fabrica/read/ (dostęp: 8.12.2018). W rozmowie z Masao Miyoshim Rem Koolhaas z kolei konstatował, że ponad dwadzieścia lat pracy w zawodzie uczyniło go wystarczająco cynicznym, by uznał, że każdy program może zaistnieć w dowolnym budynku, niezależnie od jego pierwotnej funkcji. Rem Koolhaas, Masao Miyoshi, *A Dialogue between Rem Koolhaas and Masao Miyoshi*, „boundary 2" 1997, vol. 24, no. 2, s. 5.

struktury, służące niegdyś konkretnej funkcji, mogą zostać bowiem ponownie wykorzystane i użyte w niekonwencjonalny sposób. Zmiana sprawia jednak bardziej wrażenie naturalnego procesu transformacji i wypełniania opustoszałych konstrukcji i przestrzeni nową funkcją niż trwałej, jednorazowej ingerencji architektonicznej. Teraźniejszość i przeszłość splatają się ze sobą, podkreślając ciągłość historyczną i społeczną miejsca.

Wykorzystująca dawne konstrukcje ściana wspinaczkowa, bar pośród przemysłowych maszyn, sala koncertowa i teatralna w oczyszczalni parowej czy basen do nurkowania w dawnym gazometrze[135] tworzą szczególny rodzaj koegzystencji, dając możliwość obcowania z przeszłością poza przestrzenią muzealną. Zaskakujące zestawienia pierwotnej, nieupiększonej i pokrytej patyną formy z nową funkcją, choć niewątpliwie przyciągają uwagę i mogą stać się pewnego rodzaju atrakcją turystyczną, pozwalają przede wszystkim na poznanie i doświadczenie miejsca będącego świadectwem przeszłości.

Podejście takie widoczne jest m.in. w koncepcji zmiany funkcjonalnej i regeneracji terenów poprzemysłowych w niemieckim Duisburgu, Saarbrücken czy Essen (fot. 43). Powstają w ten sposób obszary łączące industrialną przeszłość z aspektami zrównoważonego rozwoju i ekologią. Wprowadzenie zróżnicowanych funkcji związanych z wypoczynkiem, działalnością kulturalną i artystyczną, ale również komercyjną, nie wiąże się z zasadniczymi ingerencjami w istniejącą formę, dlatego też współczesne życie zdaje się toczyć wśród reliktów z przeszłości tworzących przestrzenie wieloznaczne i nieoczywiste. Eksploracja labiryntów tworzonych przez dawne konstrukcje ma aspekt edukacyjny, a jednocześnie penetracja dawnych struktur i odkrywanie zaskakujących, malowniczych perspektyw zaspakajają współczesne potrzeby. Landschaftspark Duisburg-Nord w Zagłębiu Ruhry, utworzony na terenie dawnej huty żelaza Augusta Thyssena z przełomu XIX i XX wieku, reklamowany jest jako nowy typ parku krajobrazowego spełniającego oczekiwania osób w różnym wieku, w którym można zarówno wspiąć się na platformę widokową na szczycie jednego z pieców hutniczych, jak i obejrzeć wysokiej klasy widowisko kulturalne[136]. Historycz-

---

[135] Przykłady takich rozwiązań znaleźć można m.in. w Duisburgu, Essen i Beringen.

[136] Huta działała do 1985 r., natomiast od 1989 r. rozpoczęto prace zmierzające do funkcjonalnej transformacji miejsca. Realizację projektu rozpoczęto w 1991 r., a już w 1994 r. oddano do użytku pierwszą część założenia. Całość obejmuje obszar 230 ha. Adaptacja Duisburg-Nord jest częścią większego projektu International Building Exhibition Emscher Park (IBA) Emscher Park, rozpoczętego w 1990 r., który ma na celu funkcjonalne, społeczne, ekonomiczne i ekologiczne odnowienie terenów z obszaru Zagłębia Ruhry. IBA Emscher Park obejmuje aż 117 projektów, w które zaangażowanych jest 17 miast. Również dawna kopalnia Zollverein w Essen jest jednym z najważniejszych, obok Duisburg-Nord i Mont-Cenis w Herne, flagowych projektów IBA Emscher Park.

ny autentyzm zachowanych obiektów i maszyn sprawia jednak, że założenie to dalekie jest od sztuczności i trywialności. Zachowując szacunek wobec własnej historii, Landschaftspark jest jednocześnie miejscem żywym, nową ważną przestrzenią publiczną (fot. 44).

Współcześnie istotną część zespołu stanowi również zieleń otaczająca i porastająca nieczynne budynki przemysłowe. Obiekty stają się elementami krajobrazu, intrygującymi strukturami oddziałującymi industrialną estetyką. Założenie tworzy malowniczy pejzaż przywodzący na myśl tajemnicze ruiny w romantycznym ogrodzie[137]. Obszar fabryczny, którego funkcjonowanie wiązało się ze znaczącym zanieczyszczeniem środowiska, przekształcony zostaje w spokojną, zieloną przestrzeń, miejsce spotkań i wypoczynku od miejskiego gwaru.

Degradacja obiektów postindustrialnych (przemijanie, rozpad) połączona z wprowadzaniem roślinności (regeneracja, odrodzenie) prowokuje poszukiwanie szerszych odniesień i próby ich alegorycznego odczytania[138]. Ważnym aspektem staje się przy tym refleksja nad aktualnym znaczeniem roli i interpretacji „ruin". Analizując kwestie związane z silnym na przełomie XX i XXI wieku dążeniem do zachowania i przekształcania zespołów postindustrialnych („autentycznych ruin nowoczesności"), Andreas Huyssen wskazuje jako podstawowy impuls charakterystyczną dla czasów współczesnych nostal-

---

[137] Zob. Ann Storm, *Post-Industrial Landscape Scars*, Palgrave Macmillan, New York 2014, s. 100; Kerstin Barndt, *„Memory Traces of an Abandoned of Futures". Industrial Ruins in the Postindustrial Landscapes of Germany*, [w:] *Ruins of Modernity*, red. Julia Hell, Andreas Schönle, Duke University Press, Durham–London 2010, s. 270. Połączenie postindustrialnych konstrukcji i roślinności obecne jest również w innych projektach, jak m.in. High Line w Nowym Jorku, opartym na przekształceniu pozbawionej pierwotnej funkcji linii kolejowej na park (według projektu James Corner Field Operations i Diller Scofidio + Renfro). Jednak sposób budowania relacji pomiędzy artefaktami z przeszłości a krajobrazem naturalnym w przypadku Duisburga tworzy szczególne połączenia i konotacje.

[138] Poszukując szerszego kontekstu, Kerstin Barndt odwołuje się m.in. do poglądów Waltera Benjamina i Reinharta Kosellecka, przyjmując jako punkt wyjścia do rozważań koncepcję „warstw czasu" Kosellecka oraz stwierdzenie Benjamina, że: „Alegorie są w sferze myśli tym, czym ruiny w sferze rzeczy". Przekształcenie przestrzeni poprzemysłowej w miejsce wypoczynku i wynikające stąd zaskakujące i nieoczekiwane połączenia wiąże ona z koncepcją postmodernistyczną. Osadza również dążenie do zachowania obiektów postindustrialnych w kontekście historii Niemiec i przemian zachodzących po 1989. Kerstin Barndt, *„Memory Traces of an Abandoned of Futures…*, s. 270. Por. Walter Benjamin, *Źródło dramatu żałobnego w Niemczech*, tłum. Andrzej Kopacki, Sic!, Warszawa 2013; Reinhart Koselleck, *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, Jarosław Merecki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2012.

gię, swoistą tęsknotę za okresem minionym, który niósł w sobie obietnicę innej, lepszej przyszłości[139].

Jeśli przyjrzymy się funkcjonowaniu zespołu w Duisburgu, dominujące wydaje się jednak dążenie do podkreślenia ciągłości oraz zmiany postrzeganej jako naturalny proces. Jak zaznacza Peter Latz, główny architekt pracujący nad przekształceniem zespołu, podstawę koncepcyjną podjętych tam działań stanowi metoda pracy oparta na adaptacji i interpretacji, prowadzących do „metamorfozy struktur przemysłowych bez ich niszczenia"[140]. Działanie projektowe nakierowane jest przede wszystkim na kształtowanie spójnego, ale przy tym nieoczywistego, wieloznacznego krajobrazu, to ono staje się wyrazem twórczego i artystycznego działania. Landschaftspark Duisburg-Nord jest nie tylko jednym z najważniejszych przykładów adaptacji obszaru postindustrialnego do nowej funkcji, ale realizacją, która wywarła również znaczący wpływ na architekturę krajobrazu jako dyscyplinę[141]. Zasady wykorzystane przy jego tworzeniu, choć wywodzą się z historii projektowania ogrodów i parków, a także teorii sztuki, architektury i urbanistyki, tworzą przede wszystkim nową, koherentną całość[142]. Surowe, ciężkie konstrukcje i struktury industrialne ulegają

---

[139] Andreas Huyssen, *Nostalgia for Ruins*, „Grey Room" 2006, no. 23, s. 6–21. Zob. też: *Ruins of Modernity…* Także George Steinmetz, podejmując analizę postindustrialnego krajobrazu Detroit, odwołuje się do znaczenia „ruin", nostalgii i znaczenia fordyzmu. George Steinmetz, *Colonial Melancholy and Fordist Nostalgia. The Ruinscapes of Namibia and Detroit*, [w:] *Ruins of Modernity…*, s. 294–320.

[140] Kerstin Barndt, *„Memory Traces of an Abandoned of Futures…*, s. 272.

[141] Zmiany społeczne i ekonomiczne spowodowały konieczność ponownego przemyślenia koncepcji „parku", szczególnie w kontekście obszarów postindustrialnych. Realizacja w Duisburgu zainspirowała m.in. Kongjiana Yu, chińskiego architekta krajobrazu, do zaprojektowania na jednym z największych postindustrialnych obszarów w Chinach Zhong-shan Shipyard Park (2000). Zob. Kongjian Yu, *The Aesthetic of the Rustic*, [w:] *Learning from Duisburg-Nord*, red. Udo Weilacher, Technische Universität, München 2009, s. 78–79. Co ciekawe, „The Guardian" umieścił w 2015 r. Duisburg-Nord na liście najważniejszych parków, obok m.in. florenckich ogrodów Boboli czy Parku Güell w Barcelonie. Zob. Rowan Moor, *The 10 Best Parks*, „The Guardian", 2015, https://www.theguardian.com/culture/2015/aug/07/10-best-parks-urban-green-spaces-high-line-new-york-hampstead-london-park-guell-barcelona (dostęp: 12.07.2018).

[142] Udo Weilacher zwraca przy tym przede wszystkim uwagę na wpływ strukturalistów, takich jak Herman Hertzberger, który uważał, że tworzenie nowości możliwe jest jedynie poprzez odmienną interpretację istniejących obrazów i projektowanie poliwalentnych przestrzeni i struktur, uznając jednocześnie, że próby kreowania „sterylnych" projektów wychodzących od „czystej, białej kartki papieru" przynoszą negatywne konsekwencje. Przywołuje on również Bernarda Lassusa i Luciusa Burck-

metamorfozie, stając się integralną częścią parku. Jak podkreśla architekt Peter Latz, początkowy strach związany z zanieczyszczeniem i skażeniem terenu zastępowany jest przez spokojną akceptację dawnych, przemysłowych budowli. Ludzie chętnie spotykają się „w tym miejscu, gdzie ukwiecone drzewa splatają się z dziwnymi konstrukcjami wielkich pieców i generatorów wiatrowych, tworząc niezwykły obraz"[143]. Jako zasadniczy, przyciągający bodziec wskazuje się właśnie niepowtarzalną atmosferę parku[144] (fot. 45–46).

Teren poprzemysłowy, miejsce pracy poprzednich pokoleń, został obecnie zaakceptowany przez mieszkańców jako przestrzeń dobra do spędzania wolnego czasu, spacerów, spotkań towarzyskich, zabawy dzieci czy gry w piłkę. Teren postindustrialny nadal pełni więc ważną dla lokalnej społeczności funkcję, zapewniając jednocześnie bezpośrednie obcowanie z przeszłością, istotnym elementem historii. Zachowana zostaje ciągłość, która nie oznacza jednak stagnacji. Latz zakłada dalszy naturalny rozwój ogrodu oraz zmiany wynikające z postępującego działania rdzy i dalszej erozji olbrzymich metalowych konstrukcji. Z czasem nad postindustrialnymi artefaktami dominować zacznie zieleń. Zmiana nie jest jednorazowym aktem, lecz procesem, stopniowym przekształcaniem i budowaniem w symbiozie nowej historii[145] (fot. 47).

Zaproponowany w tej części podział koncepcji projektowych nie służy ścisłej kategoryzacji, lecz jest próbą wskazania zasadniczych postaw twórczych w procesie adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji. Nie wyodrębniono tutaj rekonstrukcji ani też projektów bazujących na bezpośrednim naśladownictwie form dawnych, ponieważ nie mają one w sobie interesującego w omawianym kontekście współczesnego, kreacyjnego aspektu. Jako

---

hardta, których postulat w sprawie zasady wprowadzania minimalnych interwencji wywarł już w latach 80. wpływ na teorię architektury krajobrazu w Niemczech. Udo Weilacher, *Learning from Duisburg-Nord*, 2009, https://www.researchgate.net/publication/272166777 (dostęp: 12.06.2018).

[143] *NODH. Duisburg-Nord – Blast Furnace Park*, https://www.latzundpartner.de/en/projekte/postindustrielle-landschaften/duisburg-nord-hochofenpark/ (dostęp: 12.06.2018). Por. Peter Latz, *RUST RED – The Landscape Park Duisburg-Nord*, Hirmer Publishers, München 2016.

[144] Przeprowadzone badania socjologiczne wskazały również, że główną atrakcję stanowią postindustrialne obiekty i konstrukcje. Peter Latz, *Landscape Park Duisburg-Nord: the Metamorphosis of an Industrial Site*, [w:] *Manufactured Sites. Rethinking the Post-Industrial Landscape*, red. Niall Kirkwood, Taylor & Francis, London–New York 2011, s. 159.

[145] Por. *NODH. Duisburg-Nord…*; por. Peter Latz, *Landscape Park Duisburg-Nord…*, s. 150–159.

materiał prezentujący główne tendencje posłużyły zagraniczne, przede wszystkim europejskie projekty. Wśród polskich, licznych przykładów wprowadzania do dziedzictwa architektonicznego nowej funkcji również można znaleźć wiele interesujących realizacji. Jednak wobec skali zjawiska, a jednocześnie chęci klarownego wskazania kluczowych idei, liczba przedstawionych projektów musiała ulec ograniczeniu.

Fot. 24–25. Księgarnia Selexyz Dominicanen i kawiarnia w dawnym kościele gotyckim, projekt wnętrza Merkx+Girod architecten, realizacja 2006–2007, Maastricht (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 26. Dawna hala turbin, obecnie część Tate Modern, projekt adaptacji Jacques Herzog i Pierre de Meuron, realizacja 1995–1999, Londyn

Fot. 27. Royal Exchange Theatre, projekt adaptacji Levitt Bernstein, realizacja 1976 (pierwsza faza), 1998 (druga faza), Manchester

Fot. 28. Projekt adaptacji i rozbudowy Rijksmuseum według koncepcji Antonia Cruza i Antonia Ortiza, realizacja 2001–2013, Amsterdam (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 29. Budynek szpitala zaadaptowany na Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía w Madrycie, projekt Antonio Fernández Alba, realizacja 1980–1986. Projekt rozbudowy w 1999 roku – Jean Nouvel (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 30–32. Kruisherenhotel w dawnym gotyckim kościele i klasztorze dominikanów – projekt adaptacji Rob Brouwers z SATIJNplus architecten. Projekt wnętrz oraz wejścia Henk Vos, realizacja 2005, Maastricht (fot. Julia Sowińska-Heim)

KRUISHERENHOTEL
MAASTRICHT
KRUISHERENHOTEL
MAASTRICHT

Fot. 33–35. Muzeum Castelvecchio w Weronie, projekt adaptacji na cele muzealne – Carlo Scarpa, realizacja: 1957–1964 i 1967–1973

Fot. 36. Kościół Escuelas Pías de San Fernando zaadaptowany na centrum kulturalne i bibliotekę uniwersytecką, projekt José Ignacio Linazasoro, realizacja 2001–2004, Lavapiés–Madryt

Fot. 37–40. Dziewiętnastowieczny budynek więzienia zaadaptowany na siedzibę wydziału prawa Universiteit Hasselt, projekt noAarchitecten, realizacja 2008–2015, Hasselt (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 41–42. La Fábrica – dawna cementownia przekształcona na pracownię architektoniczną, mieszkanie i ogród, projekt Ricardo Bofill, realizacja 1975 (projekt jest nadal kontynuowany), Sant Just Desvern koło Barcelony

Fot. 43. Basen w dawnej koksowni kopalni Zollverein, projekt Daniel Milohnic i Dirk Paschke, realizacja 2001, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 44–47. Landschaftspark Duisburg-Nord na terenie dawnej huty żelaza Augusta Thyssena, główny projektant Peter Latz, Duisburg (fot. Julia Sowińska-Heim)

Rozdział 4

Transformacje i redefinicje dziedzictwa architektonicznego

Adaptacja do nowej funkcji stanowi istotny element procesów i przemian zachodzących we współczesnym mieście. Generowane przez nią zmiany oraz powstające nowe konteksty wykraczają poza kwestie dotyczące sposobów budowania przez architektów dialogu z budynkiem historycznym. Zmiana funkcjonalna obiektów ważnych dla miasta i jego mieszkańców prowadzić może do tytułowych transformacji i redefinicji rozumianych w szerszym kontekście – roli i miejsca obiektu zarówno w przestrzeni miejskiej, jak i w odbiorze społecznym. Analiza i refleksja dotyczące tego zagadnienia powinny więc uwzględniać nie tylko konwersje związane z ingerencją w materialną substancję architektoniczną, ale również wpływ na relacje z otoczeniem miejskim oraz nadawanie nowych znaczeń i wartości. Zmiana funkcjonalna może prowadzić do ożywienia i spopularyzowania wśród mieszkańców miejsc, które wcześniej nie pełniły znaczącej roli w przestrzeni miejskiej, czy też do dokonywania wtórnych podziałów poprzez wprowadzenie zróżnicowanych funkcji do budynków tworzących pierwotnie spójny zespół. Swoista reinterpretacja dokonuje się również poprzez nową – ujmującą historię przez pryzmat współczesności – opowieść o miejscu.

Wieloaspektowy charakter możliwych transformacji powiązanych z odpowiadającą współczesnym potrzebom zmianą funkcjonalną sprawia, że pełni ona istotną rolę w procesie rewitalizacji. Pozwala na zachowanie obiektów architektonicznych ważnych dla lokalnej społeczności oraz spójności i ciągłości historycznej miasta przy jednoczesnym przywróceniu im wartości funkcjonalnej i ekonomicznej. Ponowne wykorzystanie budynków z przeszłości do współczesnych potrzeb może prowadzić wprost do ożywienia zdegradowanej tkanki architektonicznej[1]. Szczególne znaczenie procesy te odgrywają w miastach postindustrialnych[2], w których wraz ze zmianami gospodarczymi i ekonomicznymi oraz gwałtowną redukcją tradycyjnych gałęzi przemysłu znaczące

---

[1] O czym mowa była w poprzednich rozdziałach.

[2] Termin ten na początku lat 70. wprowadzony został do szerokiego obiegu przez Daniela Bella w związku z publikacją jego książki zatytułowanej *The Coming of Post-Industrial Society*. Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York 1976.

obszary pozbawione zostały swojego pierwotnego przeznaczenia, szybko ulegając degradacji. Wprowadzenie do obiektów poprzemysłowych nowej funkcji stanowi ważny impuls zarówno dla regeneracji obszarów miejskich, jak i odbudowy tożsamości oraz poprawy wizerunku miasta. W procesie prowadzącym do zbudowania pozytywnych odniesień i wyeliminowania negatywnych konotacji związanych z kryzysem ekonomicznym oraz społecznym znaczącą rolę odgrywa bowiem wykorzystanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i architektonicznego. Stanowi ono istotną część historii miasta, a jednocześnie jego znaczenie może zostać ponownie zinterpretowane i pokazane w nowych, interesujących dla współczesności kontekstach[3].

Ważną rolę odgrywają również kwestie zrównoważonego rozwoju miasta. Ochrona obiektów historycznych, w przypadku miast postindustrialnych, w sposób szczególny łączy się z poprawą środowiska, kondycji ekonomicznej oraz jakości życia[4]. Nie bez wpływu na zmianę podejścia władz miejskich i planistów wobec obszarów postindustrialnych miały również względy praktyczne, m.in. niedobór działek budowlanych czy wyzwania związane z wyburzaniem istniejących obiektów, a z drugiej strony dobry standard dziewiętnastowiecznej architektury przemysłowej[5].

---

[3] Por. Aspa Gospodini, *Portraying, Classifying and Understanding the Emerging Landscapes in the Post-Industrial City*, „Cities" 2006, vol. 23, no. 5, s. 326. Obszernego przeglądu zagranicznych projektów adaptacji obiektów poprzemysłowych przeprowadzonych przez znanych i cenionych architektów dokonuje Ewa Węcławowicz-Gyurkovich, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 2013, s. 17–54. Zob. również: Marek Gawdzik, *Przeobrażenia architektury: adaptacje, modernizacje, rehabilitacje*, Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum", Gdańsk 2005.

[4] Paul Hardin Kapp, *Historic Preservation: the Foundation of SynergiCity*, [w:] *SynergiCity: Reinventing the Postindustrial City*, red. Paul Hardin Kapp, Paul J. Armstrong (słowo wstępne Richard Florida), University of Illinois Press, Urbana, Chicago–Springfield 2012, s. 28–29. Interesującą, interdyscyplinarną publikacją poświęconą innowacyjnym projektom łączącym regenerację miejsc i obiektów postindustrialnych z dbałością o środowisko jest *Manufactured Sites. Rethinking the Post-Industrial Landscape*, red. Niall Kirkwood, Taylor and Francis, London–New York 2011.

[5] Znaczenie aspektów tych podkreślone zostało m.in. w: Paul Hardin Kapp, *Historic Preservation*…, s. 29; Philippe Robert, *Adaptations. New Uses for Old Buildings*, Éditions du Moniteur, Paris 1989, s. 5. Analizy szerszego zagadnienia przyczyn (w tym społeczno-ekonomicznych, technologicznych, jak i środowiskowych), a także skutków zmian, jakim podlegają przestrzenie przemysłu, oraz klasyfikacji terenów i obiektów poprzemysłowych przedstawia Krzysztof Gasidło, *Problemy przekształceń terenów poprzemysłowych*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 1998; *Modelowe przekształcenia terenów poprzemysłowych i zdegradowanych*, red. Krzysztof Gasidło, Justyna

Rosnące zainteresowanie ochroną dziedzictwa przemysłowego początkowo skierowane było w znacznej mierze na przeżywające kryzys miasta przemysłowe, przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii, i wzrastającą liczbę wyburzeń pozbawionych funkcji obiektów[6]. Jak zauważa Nikolas Falk, idea adaptacji dziedzictwa postindustrialnego do nowej funkcji przybyła ze Stanów Zjednoczonych do Wielkiej Brytanii, a stamtąd „wyeksportowana" została do pozostałych krajów europejskich. Jednym z pierwszych przykładów, mających później szerokie oddziaływanie również na inne projekty, było przekształcenie w latach 60. XX wieku fabryki czekolady Domenica Ghirardellego w San Francisco w przestrzeń wielofunkcyjną mieszczącą zarówno restauracje, jak i sklepy, biura czy galerie[7]. Aspekty te wpłynęły także

---

Gorgoń, Centrum Usług Drukarskich, Katowice 1999; Krzysztof Gasidło, *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010. Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych zajmuje również ważne miejsce w pracy naukowej Bolesława Domańskiego. Zob. m.in.: Bolesław Domański, *Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych w miastach*, [w:] *Rewitalizacja, rehabilitacja, restrukturyzacja. Odnowa miast*, red. Zygmunt Ziobrowski, Danuta Ptaszycka-Jackowska, Anna Rębowska, Andrzej Geissler, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej Oddział w Krakowie, Kraków 2000, s. 107–142. Zob. także: Zbigniew Dressler, *Restrukturyzacja obszarów poprzemysłowych*, Agencja Rozwoju Regionu Krakowskiego, Kraków 1995; Piotr Lorens, Daniel Załuski, *Obszary poprzemysłowe – problemy restrukturyzacji*, Biuletyn KPZK PAN, 1996, t. 175, s. 129–144; Daniel Załuski, *Rewitalizacja śródmiejskich terenów poprzemysłowych*, [w:] *Rewitalizacja zdegradowanych struktur osadniczych w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydział Architektury, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2000, s. 95–108.

[6] Nikolas Falk, *New Uses for Old Industrial Buildings*, [w:] *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000, s. 89–102. Por. Kenneth Powell, *Architecture Reborn. Converting Old Buildings for New Uses*, Rizzoli International Publications, New York 1999, s. 13.

[7] Projekt wykonany przez architektów Williama Wurstera, Theodora Bernadiego i Donna Emmonsa zrealizowany został w latach 1964–1968. Por. Neil Cossons, *Why Preserve the Industrial Heritage*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 12; Benjamin Franger, *Adaptive re-use*, [w:] *ibidem*, s. 112. Z kolei późniejszym interesującym przykładem z terenu Wielkiej Brytanii jest przekształcenie w 1983 r. dawnej olbrzymiej fabryki dywanów Dean Clough w Halifaksie (West Yorkshire) głównie na przestrzenie biurowe, restauracje i sklepy, ale również funkcje kulturalne (galerie, teatr itd.). Zmian funkcjonalnych dokonano po zakupie kompleksu przez prywatnego właściciela Sir Ernesta Halla. Projekt pozostaje ciągle otwarty i ulega pewnym modyfikacjom w zależności od aktualnych potrzeb. Aktualnie planowane jest wprowadzenie również funkcji mieszkalnej.

na podjęcie dekadę później dyskusji o wprowadzeniu nowej funkcji do obszarów Lowertown w Saint Paul (Minnesota) i Docklands w Londynie[8]. Skala zjawiska znacząco wzrosła w kolejnych latach, a wprowadzenie nowej funkcji zaczęło być postrzegane często jako jedyny sposób zachowania historycznych budynków i obszarów poprzemysłowych[9]. Zachodzące zmiany sprowokowały Richarda Floridę do wykorzystania parafrazy słynnego tytułu książki Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* i przekształcenie jej w publikacji poświęconej regeneracji miast postindustrialnych w *The Death and Life of Great Industrial Cities*[10].

Istotne dla zainteresowania ochroną dziedzictwa przemysłowego są również badania i refleksje podkreślające społeczne wartości dziedzictwa architektonicznego oraz wyraźne w drugiej połowie XX wieku rozszerzanie kryteriów zarówno typologicznych, jak i chronologicznych w odniesieniu do obiektów wartych ochrony[11]. Procesy te związane są również ze zmianami w spo-

---

[8] W roku 1974 powołano Lowertown Redevelopment Corporation, której podstawowym zadaniem było poprawienie kondycji tej części miasta. Budynki przekształcono m.in. w przestrzenie dla artystów i lofty. Nieco później, w 1981 r., powstała London Docklands Development Corporation. Jednak zanim rozpoczęła działalność, na tym portowym obszarze dokonano już wyburzeń części obiektów postindustrialnych. Ze względu na skalę zjawiska w Wielkiej Brytanii podjęto długoterminowe programy finansowania i wspierania projektów regeneracji obszarów postindustrialnych (tzw. brownfields) m.in. w Glasgow, Manchesterze, Brimingham czy Liverpoolu. W 1987 r. ukazała się publikacja prezentująca dobre praktyki związane z prowadzaniem nowych funkcji do nieużytkowanych obiektów połączone z procesem miejskiej regeneracji. Wskazano w niej m.in. takie projekty, jak Argent Centre w Birmingham czy The Briggait w Glasgow. Zob. *Reusing Redundant Buildings: Case Studies of Good Practice in Urban Regeneration – Prepared for the Department of the Environment by URBED* (*Urban and Economic Development*) *Ltd.*, H.M.S.O., London 1987.

[9] Wyzwania związane z konserwacją, regeneracją i adaptacją budynków postindustrialnych do nowej funkcji przedstawione zostały w interesujący sposób w: *Industrial Buildings*… Projekty regeneracji, w których ważną rolę odgrywa adaptacja do nowej funkcji, są tak liczne (m.in. w Saint-Étienne, Lyonie, Brimingham, Liverpoolu, Barcelonie, Turynie, Bilbao, Amsterdamie czy Hamburgu), że niemożliwością byłoby wymienienie, a co dopiero omówienie ich wszystkich, a nawet tych najważniejszych.

[10] Richard Florida, *The Death and Life of Great Industrial Cities*, [w:] *SynergiCity: Reinventing…*, s. vii, viii. Por. Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, Vintage Books, New York 1961.

[11] Rozszerzenie dotyczy również obszaru geograficznego. Por. Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 3.

łecznym postrzeganiu przeszłości, o których pisał Pierre Nora[12]. Według niego przemiany społeczne wynikające z rewolucji przemysłowej doprowadziły do wzrostu znaczenia i roli miejsc pamięci – *lieux de mémoire*, zewnętrznych znaków, śladów przeszłości. Społeczeństwo europejskie do XIX wieku, z wyjątkiem przedstawicieli arystokracji, kościoła i państwa, nie czuło potrzeby tworzenia pomników czy monumentów, ponieważ pamięć stanowiła integralną część życia, *milieux de mémoire* (środowisko pamięci)[13]. Jednocześnie utrata pierwotnej funkcji powoduje powstanie nowych kontekstów i znaczeń. Aleida Assmann, przywołując poglądy Nory, w tym traktowanie przejścia od *milieux de mémoire* do *lieux de mémoire* jako „zerwanie, rozbicie kulturowych ram znaczeniowych i kontekstów społecznych", podkreśla, że utrata kontekstu powoduje swoistą auratyzację reliktów w miejscu upamiętnienia. Proces ten porównuje z estetyzacją przedmiotów codziennego użytku, które po umieszczeniu w muzeum i pozbawieniu funkcjonalnego kontekstu i znaczenia „upodabniają się do dzieł sztuki" charakteryzujących się „wolną od funkcji bezkontekstowością"[14]. Co istotne, jako przykład ilustrujący zagadnienie przywołuje, za Krzysztofem Pomianem, fabrykę. Jak zauważa Pomian, fabryka, która utraciła swoje początkowe przemysłowe przeznaczenie, jako relikt przeszłości wywołuje i prowokuje różnorodne oceny, gesty i postawy wobec historii, którą reprezentuje. Postrzegana może być jako znak postępu i rozwoju lub też symbol wyzysku robotników i walki klas. Przeniesiona w „obieg semiotyczny" staje się materialnym

---

[12] Aspekty te wyraźnie podkreślają m.in. Dyne Byrne, Helen Brayshaw, Tracy Ireland, *Social Significance a Discussion Paper*, NSW National Parks and Wildlife Service, Hurstville 2001, s. 64; John R. Gillis, *Memory and Identity: the History of a Relationship*, [w:] *Commemorations: The Politics of National Identity*, red. John R. Gillis, Princeton University Press, Princeton 1994, s. 6–7.

[13] Zob. Pierre Nora, *Między pamięcią a historią: les lieux de mémoire*, tłum. Paweł Mościcki, „Tytuł roboczy: archiwum" 2009, nr 2, s. 4–12. Por. Pierre Nora, *Jak pisać historię Francji?*, [w:] *(Kon)teksty pamięci: antologia*, red. Kornelia Kończal, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014, s. 15–30. Badania dotyczące „pamięci", w tym „pamięci zbiorowej" zajmują ważne miejsce we współczesnych rozważaniach teoretycznych. Jak zauważa Magdalena Saryusz-Wolska, „Pamięć należy do kluczowych pojęć współczesnej nauki". Według konstatacji Nory aktualnie „Mówimy tak dużo o pamięci, ponieważ tak niewiele jej zostało". Aspekty te są bardzo interesujące, jednak ich głębsza analiza wykracza poza przyjęte ramy tej książki. Magdalena Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków 2009, s. 7–38; Pierre Nora, *Między pamięcią…*, s. 4.

[14] Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 178. Zagadnienia te poddane zostały analizie w podrozdziale o znaczącym tytule: *Zamknięta fabryka: muzeum czy pozostałość?*

nośnikiem znaczeń[15], artefaktem zinterpretowanym kulturowo. Jednocześnie wprowadzenie odmiennej, przystosowanej do aktualnych potrzeb funkcji sprawia, że zyskuje ona również nowe, współczesne znaczenie (fot. 48–51).

Adaptacja do nowej funkcji a ochrona dziedzictwa przemysłowego

W Europie wzrost zainteresowania znaczeniem i potencjałem obiektów industrialnych obserwować można w Wielkiej Brytanii już od połowy lat 50. XX wieku[16]. W tym okresie jako samodzielna dyscyplina rozwija się archeologia przemysłowa[17]. W 1959 roku The Council of British Archaeology podjęła

---

[15] Krzysztof Pomian stosował pojęcie semiforów. Krzysztof Pomian, *Museum und kulturelles Erbe*, [w:] Gottfried Korff, Martin Roth, *Das historische Museum. Labor – Schaubühne – Identitätsfabrik*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt 1990, s. 42. Za: Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią…*, s. 179. Por. Krzysztof Pomian, *Jak uprawiać historię kultury*, „Przegląd Historyczny" 1995, t. 86, z. 1, s. 1–13.

[16] Wcześniej, bo już w XIX w., pojawiło się zainteresowanie artefaktami rozwoju przemysłowego, co znalazło swój wyraz przede wszystkim w powstaniu pierwszych muzeów związanych z przemysłem i techniką. Na przełomie XIX i XX w. zaczęły również powstawać pierwsze autotematyczne muzea tworzone w pozbawionych pierwotnej funkcji obiektach przemysłowych. Do najstarszych należy utworzone w 1896 r. Norweskie Muzeum Kolejnictwa w pobliżu miejscowości Hamar. Zob. Stanisław Januszewski, *Archeologia przemysłowa – jej narodziny i przedmiot badań*, „Spotkania z Zabytkami" 2010, nr 3/4, s. 6.

[17] Określana również jako archeologia przemysłu. Ciekawą propozycję rozważań na temat roli i rozumienia „archeologii przemysłowej" zaproponował Barrie Trinder: Barrie Trinder, *Industrial Archeology: a Discipline?*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled…*, s. 24–30. O sposobach definiowania archeologii przemysłowej oraz różnicach w jej rozumieniu w Wielkiej Brytanii i pozostałych krajach europejskich m.in.: Stanisław Januszewski, *Archeologia przemysłowa…*, s. 6–15. Pod redakcją tego samego autora ukazało się również czterotomowe wydawnictwo poświęcone zagadnieniom archeologii przemysłowej w Polsce: *Archeologia przemysłowa w Polsce*, t. 1–3, red. Stanisław Januszewski, Fundacja Otwartego Muzeum Techniki (FOMT), Wrocław 2012; *Archeologia przemysłowa w Polsce*, t. 4, red. idem, FOMT, Wrocław 2013. Kwestie dotyczące wartościowania i ochrony obiektów poprzemysłowych zajmują również ważne miejsce w licznych publikacjach Waldemara Affelta w tym m.in.: Waldemar J. Affelt, *Dziedzictwo w kontekście rozwoju zrównoważonego*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Warszawa–Lublin 2008, s. 7–16; Waldemar J. Affelt, *Etetyka zabytku budownictwa jako wyzwanie dla jego adaptacji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Lubelskie

decyzję o powołaniu Research Committee on Industrial Archaeology (Komitetu Naukowego do spraw Archeologii Przemysłowej). Decyzja ta została częściowo zainspirowana opublikowanym cztery lata wcześniej artykułem Michaela Rixa zatytułowanym właśnie *Industrial Archaeology*. Swoistym *novum* było położenie w nim nacisku na to, czego można się dowiedzieć i nauczyć dzięki fizycznym i materialnym pozostałościom z procesu uprzemysłowienia. Artykułu miał przy tym pesymistyczny wydźwięk, ponieważ Rix podkreślał brak przemyślanych działań na rzecz ochrony industrialnych artefaktów upamiętniających i symbolizujących: „ruch, który zmienił oblicze globu"[18].

Procesy i zmiany, które obserwować można od lat 70. XX wieku w podejściu do ochrony zabytków[19], wpłynęły na podjęcie istotnych działań i inicjatyw związanych również z ochroną dziedzictwa przemysłowego. Ważnym i znaczącym wydarzeniem była organizacja w 1973 roku *Pierwszej Międzynarodowej Konferencji Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego*[20]. Wtedy też powołano działający do dzisiaj *Międzynarodowy Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego* (TICCIH – The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage). Przyjęto wówczas, że adaptacja do nowej funkcji jest w wielu przypadkach jedynym sposobem na zachowanie struktur przemysłowych. W tym kontekście istotnym zagadnieniem stały się kwestie poszukiwania sposobów zapewnienia dostatecznego i właściwego rozpoznania historycznych, technologicznych, a także architektonicznych wartości miejsca. Kluczowym poruszanym wówczas problemem były przy tym możliwości za-

---

Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin, 2009, s. 7–18; Waldemar J. Affelt, *Przesłanki aksjologiczne konserwacji zasobów dziedzictwa techniki*, [w:] *Rewitalizacja dziedzictwa przemysłowego*, red. Julian Kołodziej, Instytut Historii Nauki PAN, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Warszawa–Bydgoszcz 2011, s. 121–142; Waldemar J. Affelt, *O wartościach architektury przemysłowej i nie tylko*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013, s. 17–36. Zob. również: Bartosz M. Walczak, *Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii"? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie , Politechnika Lubelska , Polski Komitet Narodowy ICOMOS , Warszawa 2016, s. 133–144.

[18] Michael Rix, *Industrial Archeology*, „The Amateur Historian" 1955, vol. 2, no. 8, s. 225. Za: Marilyn Palmer, Peter Neaverson, *Industrial Archeology. Principles and Practice*, Routledge, London–New York 1998, s. 1.

[19] Szerzej zagadnienia te omówione zostały w rozdziale 2.

[20] Konferencja odbyła się w Ironbridge w Wielkiej Brytanii i trwała od 29 maja do 5 czerwca 1973 r. Uczestniczyło w niej sześćdziesięciu przedstawicieli z ośmiu krajów.

chowania integralności terenów, rozważane w odniesieniu do różnych typów zmian funkcjonalnych. Podkreślono jednocześnie, że zachowane pozostałości działalności industrialnej są fundamentalnym elementem dziedzictwa społeczeństw na całym świecie[21] (fot. 52–56).

Świadomość znaczenia dziedzictwa przemysłowego i jego kulturowej wartości zaczęła wzrastać, jednak jak zauważa Eusebi Casanelles, wieloletni przewodniczący TICCIH, dziedzictwo to nadal bywa traktowane jako mniej istotne, nieposiadające znaczących walorów, ani estetycznych, ani konstrukcyjnych. Ważne stało się więc wzmocnienie fundamentu teoretycznego[22]. Kluczowe znaczenie zyskała opracowana w lipcu 2003 roku karta *Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* (*Nizhny Tagil Charter*). W zawartych w niej sformułowaniach określone i zaakcentowane zostały główne idee, zasady oraz pojęcia dotyczące ochrony dziedzictwa industrialnego. Przede wszystkim sprecyzowano cezurę czasową, określając jako przedmiot zainteresowania pozostałości związane z rozpoczynającymi się w drugiej połowie XVIII wieku procesami wprowadzenia wyspecjalizowanych form produkcji, które doprowadziły do głębokich, rewolucyjnych przemian i miały istotne konsekwencje społeczne[23]. W szczególny sposób podkreślono właśnie aspekty związane z dziedzictwem industrialnym jako świadectwem zmian społecznych i ekonomicznych, które trwale wpłynęły zarówno na sposób pracy, jak i życia znaczącej części populacji ludzkiej[24]. Wyraźnie podkreślono znaczenie wartości tego dziedzictwa jako dokumentu przeszłości dotyczącego życia przeciętnych, zwykłych grup społecznych, a tym samym ważnego elementu wpływającego na poczucie tożsamości[25]. Podkreślono przy tym zarówno znaczenie budynków i struktur

---

[21] Refleksje te w sposób bezpośredni sformułowane zostały we wstępie opracowanym przez Neil Cossons. *Transactions of the First International Congress on the Conservation of Industrial Monuments. Ironbridge 29 May – 5 June 1973*, Ironbridge Gorge Museum Trust, Church Hill, Ironbridge, Telford, Shropshire 1975.

[22] Eusebi Casanelles, *TICCIH's Charter for Industrial Heritage*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled…*, s. 228–229.

[23] Wyróżnienie właśnie tego okresu jako kluczowego nie było kwestią oczywistą. Pojawiały się również głosy przedstawicieli z Europy, wskazujące jako przełomowy już okres średniowiecza. Eusebi Casanelles, *TICCIH's Charter…*, s. 230. Eusebi Casanelles pełnił funkcję przewodniczącego TICCIH wówczas, gdy sformułowano *Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* (dalej: *Nizhny Tagil Charter*). Zwrócono w niej także uwagę na potrzebę uwzględnia w prowadzonych badaniach okresów wcześniejszych: pre-industrialnych i proto-industrialnych korzeni. *Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*, pkt. 1, s. 2, www.ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[24] *Ibidem*, pkt. 2i, s. 2.

[25] *Ibidem*, pkt. 2ii, s. 2.

wzniesionych na potrzeby działalności przemysłowej, jak i związanych z nią procesów i narzędzi, a także szerszego kontekstu miasta i krajobrazu, w których zostały usytuowane. Przy czym uwzględniono wartości tak materialne, jak i niematerialne[26].

Na początku XXI wieku, gdy formułowano *Nizhny Tagil Charter*, możliwe było już, co nie bez znaczenia, spojrzenie na czasy industrializacji z pewnej perspektywy jako na zdefiniowany fragment historii[27]. Pojawiły się nawet propozycje określenia dla interesującego okresu daty końcowej, wskazywanej na lata 60. XX wieku. Ostatecznie uznano jednak, że zróżnicowana sytuacja w zależności od kraju sprawia, iż kwestii tej należy nadać bardziej otwarty charakter, uwzględniający również czasy obecne[28].

Postulując konieczność włączenia programów zachowania dziedzictwa przemysłowego do polityki rozwoju gospodarczego oraz planowania, zarówno regionalnego, jak i krajowego, podkreślono ich wagę również dla współczesnego rozwoju miasta[29]. Zaznaczając, że obiekty o największym znaczeniu powinny być chronione, tak aby żadne interwencje nie zagroziły ich historycznej integralności oraz autentyczności, stwierdzono jednocześnie, że wrażliwa i pełna zrozumienia dla charakteru miejsca adaptacja oraz wprowadzenie nowej funkcji mogą być właściwym sposobem zapewnienia przetrwania budynków przemysłowych i jako takie zasługują na wsparcie[30]. Podkreślono także, że zmiana użytkowania obiektów przemysłowych odgrywa ważną rolę w procesie rewitalizacji, a podtrzymanie ciągłości, wynikające z ponownego wykorzystania obiektów, może zapewnić stabilność psychologiczną społecznościom, które doświadczyły nagłego przerwania dotychczasowych źródeł i form pracy[31].

---

[26] *Ibidem*, pkt. 1, s. 1–2. Por. Eusebi Casanelles, *TICCIH's Charter*…, s. 232.

[27] Neil Cossons, *Prospects, Perceptions and the Public*, „TICCIH Bulletin" 2009, no. 46, s. 1.

[28] *Nizhny Tagil Charter*, pkt. 1, s. 2. Por. Eusebi Casanelles, *TICCIH's Charter*…, s. 230.

[29] *Nizhny Tagil Charter*, pkt. 4.II, s. 4.

[30] *Ibidem*, pkt. 4.III, s. 4.

[31] *Ibidem*, pkt. 5.V, s. 5. Główne założenia zawarte w *Nizhny Tagil Charter* powtórzone zostały również we *Wspólnych wytycznych ICOMOS-TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego* (*Zasady Dublińskie*). Dokument ten miał istotne znaczenie dla podkreślenia współdziałania obu organizacji na rzecz ochrony dziedzictwa przemysłowego. *Wspólne wytyczne ICOMOS-TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego* (*Zasady Dublińskie*), XVII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Paryż, 28 listopada 2011, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków* (*edycja 2015*), oprac. Bogusław Szmygin, tłum. Anna Młodowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2015, s. 191–194 (dalej: *Zasady Dublińskie*).

W przypadku dużych obiektów i zespołów postindustrialnych przyjmuje się, że charakteryzuje je znaczna swoboda w doborze funkcji oraz możliwość wprowadzenia wielu funkcji jednocześnie[32]. Amerykańscy badacze, poszukując wśród europejskich realizacji pozytywnych wzorców mogących posłużyć jako inspiracja dla regeneracji terenów i obiektów postindustrialnych w Detroit, podjęli próbę wyodrębnienia podstawowych typów adaptacji do nowej funkcji[33]. Wskazując dominację danych aspektów, wyróżniono m.in. miejsca potraktowane przede wszystkim jako „dobro publiczne". W przypadkach tych kładzie się nacisk na stworzenie nowych, wartościowych przestrzeni publicznych umiejętnie łączących zróżnicowane funkcje służące wypoczynkowi. Jako pozytywny i innowacyjny przykład tego rodzaju rozwiązania podano utworzony przez władze miasta Landschaftspark Duisburg-Nord[34]. Z kolei jednym z pierwszych przykładów przekształceń terenów postindustrialnych na cele rekreacyjne, zrealizowanych na podobieństwo europejskich w Stanach Zjednoczonych, był Gas Works Park w Seattle, gdzie tereny i zabudowa dawnej gazowni służą obecnie lokalnej społeczności jako park[35].

Do kolejnych kategorii zaliczono projekty nastawione na wprowadzenie funkcji mających pobudzić przede wszystkim rozwój gospodarczy oraz te związane z aspektami ekologicznymi i innowacyjnymi technikami

---

[32] Por. Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings*, Architectural Press, London, 1975, s. ix; Philippe Robert, *Adaptations. New Uses…*, s. 9; Fred Taggart, *Regeneration Through Heritage: Coming Commercial Skills and Community Interests*, [w:] *Industrial Buildings…*, s. 74–88. Michael Stratton przedstawia zarówno kwestie dotyczące łączenia wielu funkcji, jak i typologię obiektów. Przedstawia on również plan działań mających pomóc w formułowaniu wstępnych decyzji i wskazaniu możliwych opcji, jako punkt wyjścia przyjmując propozycję Petera Eleya i Johna Worthingtona: Michael Stratton, *Understanding the Potential: Location, Configuration and Conversion Options,* [w:] *Industrial Buildings…*, s. 30–56. Zob. również: Peter Eley, John Worthington, *Industrial Rehabilitation,* Architectural Press, London 1984, s. 43–65. Do bardzo znanych przykładów należy fabryka Lingotto w Turynie czy Molino Stucky w Wenecji. Niedawno zrealizowanym interesującym projektem adaptacji obiektu pofabrycznego do zróżnicowanego programu funkcjonalnego jest dawna fabryka czekolady w Moskwie, która zakończyła swą działalność w 2007 r. Ten olbrzymi zespół architektoniczny z czerwonej cegły otrzymał współcześnie nazwę Red October. W wyniku adaptacji dawna fabryka pełni funkcje kulturalno-artystyczne i edukacyjne (m.in. Strelka Institute i Lumiere Brothers Centre for Photography), ale mieści również bary, restauracje i sklepy.

[33] *Detroit Opportunity Sites Final Report: The Opportunities of Redeveloping Large-Scale Industrial Vacant Sites & Properties in Detroit*, The German Marshall Fund of United States, Washington 2016.

[34] *Ibidem*, s. 5, 8–9. Projekt omówiony został w rozdziale trzecim.

[35] Park udostępniono w 1975 r.

zrównoważonego rozwoju, w tym m.in. poszukiwaniem możliwości wykorzystania obiektów pofabrycznych do efektywnych metod pozyskiwania energii. Jako przykład posłużyła m.in. oddolna inicjatywa De Cuevel w Amsterdamie, będąca miejskim eksperymentem polegającym na stworzeniu na terenie dawnej stoczni społeczności artystów i przedsiębiorców enklawy samowystarczalnej pod względem energetycznym. Ekologiczna niezależność jest tam tak dalece zaawansowana, że pozwala również na autonomiczne pozyskiwanie żywności i wody. Przekształcone łodzie mieszkalne wyposażono w systemy naturalnego oczyszczania, a dzięki wprowadzeniu odpowiedniej roślinności możliwa stała się stopniowa regeneracja terenów skażonych.

Jako ostatni typ zmiany funkcjonalnej wyróżniono działania skupione na potencjale wynikającym z „twórczej restauracji" obiektów industrialnych w celu ich ponownego wykorzystania do innych, nieprzemysłowych funkcji. Ma to miejsce m.in. w przypadku Lingotto w Turynie (wcześniej była tam fabryka samochodów FIAT) czy centrum handlowo-rozrywkowo-usługowego Manufaktura w Łodzi (w dawnej fabryce Towarzystwa Akcyjnego Wyrobów Bawełnianych Izraela Kalmanowicza Poznańskiego)[36].

Zastosowany podział odnosi się przede wszystkim do głównej idei zmiany funkcjonalnej danego zespołu postindustrialnego, a w konsekwencji również sposobu i rodzaju podejmowanych działań. Nie wyklucza to jednak obecności w danym rozwiązaniu innych aspektów – np. Landschaftspark Duisburg-Nord pełni przede wszystkim funkcję ważnej przestrzeni publicznej, choć jednocześnie istotne pozostają aspekty związane z ekologią i zrównoważonym rozwojem. Łódzka Manufaktura jest natomiast projektem stworzenia centrum handlowego w zabytkowych obiektach pofabrycznych, jednak w konsekwencji zmiany funkcjonalnej powstała również nowa przestrzeń publiczna przyciągająca potencjalnych konsumentów, a wprowadzone systemy energooszczędne sprawiły, że projekt kilkakrotnie nagrodzono certyfikatami ekologicznymi[37].

Łódź – przemysłowa tożsamość miasta

Zachodzące pod koniec XX wieku zmiany gospodarcze i społeczno-kulturowe, które tak znacząco wpłynęły na europejskie spojrzenie na zagadnienia ochrony dziedzictwa architektonicznego, szczególnie gwałtowny cha-

---

[36] *Detroit Opportunity Sites Final Report…*, s. 4–5.

[37] Łódzka Manufaktura otrzymała certyfikaty ekologiczne BREEAM In-use zarówno za proekologiczny charakter obiektu, jak i zarządzanie nim zgodne z poszanowaniem zasad ekologii i zrównoważonego rozwoju. Certyfikaty przyznane zostały w 2011 i w 2014 r.

rakter i rozległy zasięg miały w państwach Europy Środkowo-Wschodniej[38]. W latach 90., po upadku systemu komunistycznego, kraje te musiały dodatkowo zmierzyć się z problemami wynikającymi z głębokiej transformacji ustrojowej. Gwałtownym przeobrażeniom uległa wówczas również przestrzeń miejska, jej struktura przestrzenna, społeczna i funkcjonalna[39].

---

[38] Kwestiom dotyczącym doświadczeń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego w Europie Wschodniej oraz Zachodniej poświęcono liczne publikacje, konferencje i spotkania naukowe organizowane przez działające od 1991 r. Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie. Zob. m.in.: *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Kraków 1997; Jacek Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2005; *Cultural Heritage in the 21st Century. Opportunities and* Challenges, red. Monika A. Murzyn, Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2007; *Systems of Management of Cultural Heritage in the Visegrad Countries*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2011; *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, red. Joanna Sanetra-Szeliga, Katarzyna Jagodzińska, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2017. Zagadnienia te poruszane są również w serii wydawniczej: Heritage Forum of Central Europe, m.in.: *The First Heritage Forum of Central Europe*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012; *The Limits of Heritage. The 2nd Heritage Forum of Central Europe*, red. Katarzyna Jagodzińska, Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2015; *Heritage and the City*, red. Robert Kusek, Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2017.

[39] Problemom związanym z wpływem upadku systemu komunistycznego na przestrzeń miejską, a w konsekwencji demokratyzacji, urynkowienia, a także decentralizacji systemu decyzyjnego, poświęcone zostały liczne publikacje. Procesy zachodzące w miastach postsocjalistycznych w ciekawy sposób opisują m.in.: Mariusz Czepczyński, *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*, Ashgate, Hampshire 2008; Sonia Hirt, *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*, Wiley-Blackwell, Cambridge–Oxford 2012; Sonia Hirt, Kiril Stanilov, *Twenty Years of Transition: the Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and Former Soviet Union, 1989–2009*, UnHabitat, Nairobi 2009; *The Post-Socialist City. Urban, Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, red. Kiril Stanilov, Springer, Dordrecht 2007; *The Post-Socialist City. Continuity and Change in Urban Space and Imagery*, red. Alfrun Kliems, Marina Dmitrieva, Jovis Verlag, Berlin 2010. Z punktu widzenia socjologii i geografii zagadnienia te poddane zostały analizie m.in. w publikacjach autorstwa lub pod redakcją Bohdana Jałowieckiego, Stanisława Liszewskiego i Iwony Jażdżewskiej, tj. m.in.: Bohdan Jałowiecki, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni w okresie transformacji systemowej*, „Biuletyn KPZK PAN" 1996, z. 175, s. 21–50; *Gra o miasto*, red. Bohdan Jałowiecki, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 1992, *A Comparative Study of Łódź and Manchester.*

W kontekście zachodzących w tkance miejskiej procesów związanych z adaptacją dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji interesujące są zmiany i przekształcenia, jakim od lat 90. XX wieku podlega Łódź[40]. Wyjątkowy charakter zachodzących w tym mieście przemian ma związek nie tylko ze skalą zjawiska oraz umiejscowieniem w samym centrum miasta wielu obiektów i zespołów przemysłowych, które utraciły swoją pierwotną funkcję, ale również ich wartością estetyczną i historyczną. Znamienne, że do połowy 2018 roku zmianie funkcjonalnej uległo ponad sto budynków i zespołów fabrycznych wpisanych do Gminnej

---

Geographies of European Cities in Transition, red. Stanisław Liszewski, Craig Young, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997; *Miasto postsocjalistyczne: Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany: XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, red. Iwona Jażdżewska, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000.

[40] Wybrane zagadnienia dotyczące procesów zachodzących w Łodzi po 1989 r. częściowo prezentowane były przez autorkę w następujących publikacjach: *Conversions and Redefinitions – Architecture and Identity of a Place*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts" 2013, vol. XV (XXIV), s. 191–205; *Margins and Marginalizations in a Post-Socialist Urban Area. The Case of Łódź*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts" 2014, vol. XVI (XXV), s. 297–312; *A Post-Socialist City: a „Turn" in Shaping Architectural Image of the City at the Turn of the 20th and 21th Centuries. The Case of Łódź*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts" 2015, vol. XVII (XXVI), s. 251–272; *Architektura Łodzi – próby reinterpretacji i tworzenia nowego wizerunku miasta po 1989 r.*, [w:] *Poszukiwanie tożsamości kulturowej w Europie Środkowo-Wschodniej 1919–2014*, red. Irena Kossowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 338–353; *Adaptation of Post-Industrial Cultural Heritage to New Cultural Functions. Example of Genk and Łódź*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt 2017, s. 293–304; *Wizje nowoczesnego miasta w projektach centrum Łodzi z lat 60. XX wieku*, [w:] *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX w. i jej waloryzacja*, red. Jolanta Sołtysik, Robert Hirsch, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia 2017, s. 239–245; *Współczesny wizerunek Łodzi – reinterpretacje i metamorfozy*, [w:] *Inspiracje – Metamorfozy – Refleksje. Sztuka w Łodzi 7*, red. Karolina Stanilewicz, Łukasz Sadowski, Aleksandra Sumorok, Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddział w Łodzi, Łódź 2017, s. 33–62; *Nowe życie w dawnych murach. Centrum C-mine w belgijskim Genk jako przykład próby zachowania ciągłości historycznej miejsca*, [w:] *Rewitalizacja miast – w kierunku integracji procesów, mechanizmów i metod działania*, red. Maria Dankowska, Bartosz M. Walczak, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2018, s. 123–134; Julia Sowińska-Heim, Inga Kuźma, *Łódzka rewitalizacja i nowe dyskursy tożsamościowe*, „Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture" 2016, no. 5, s. 51–62; *Nowe życie w dawnych murach. Centrum C-mine w belgijskim Genk jako przykład próby zachowania ciągłości historycznej miejsca*, [w:] *Rewitalizacja miast – w kierunku integracji procesów, mechanizmów i metod działania*, red. Maria Dankowska, Bartosz M. Walczak, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2018, s. 123–134.

Ewidencji Zabytków Miasta Łodzi[41]. Obiekty te uznane zostały więc za szczególnie ważne świadectwa przeszłości miasta, których ochrona odgrywa istotną rolę społeczną ze względu na wartości historyczne, artystyczne lub naukowe[42].

Łódź, do niedawna drugie, a obecnie trzecie co do wielkości miasto w Polsce, swoją pozycję zbudowała w XIX wieku w oparciu o gwałtowny rozwój przemysłu włókienniczego i dobrą koniunkturę gospodarczą. Chociaż historia miasta sięga już 1423 roku, kiedy król Władysław Jagiełło nadał mu przywilej lokacyjny[43], to jednak dopiero na początku XIX wieku, po tym, jak dekretem rządu Królestwa Polskiego z dnia 18 września 1820 roku powołana została jako „miasto fabryczne"[44], w ciągu zaledwie kilkudziesięciu lat Łódź przeobraziła się z niewielkiego miasteczka w potężną, tętniącą życiem metropolię. O tempie rozwoju dobrze świadczą dane pokazujące gwałtowny przyrost liczby mieszkańców. Jeszcze na początku XIX wieku (w 1821 roku) w Łodzi mieszkało 799 osób, a zaledwie dziewięć lat później, w 1830 roku, już 4343 osoby, czyli

---

[41] Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków, Karty ewidencyjne zespołów i założeń zespołów poprzemysłowych [wybrane].

[42] Kwestie dotyczące ochrony wartości zabytków przez samorząd lokalny reguluje Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568.

[43] Akt ten potwierdzał dokument lokacyjny sporządzony w 1414 r. przez biskupów włocławskich. Pierwsze wzmianki o wsi Łodzia pochodzą już z 1332 r. Por. Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego Łodzi, Łódź 2001, s. 13; Marek Koter, Paweł Zawilski, Tadeusz Grabarczyk, *Plansza III: Łódź w czasach wczesnodziejowych oraz tzw. okresie rolniczym* (*od pradziejów do początku XIX w.*), [w:] *Atlas Miasta Łodzi*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002. O przedprzemysłowym okresie Łodzi szerzej zob.: Bohdan Baranowski, *Łódź rolnicza* (*od połowy XVI do początku XIX w.*), Prezydium Łódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu, Łódź 1973; Marek Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969; Kazimierz Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2009, s. 27–61.

[44] Decyzja poprzedzona została wizytacją na tych terenach Rajmunda Rembielińskiego ówczesnego prezesa komisji Województwa Mazowieckiego. Rekomendując nadanie Łodzi statusu miasta przemysłowego, oprócz bardzo istotnych względów praktycznych, jak m.in. bliskość rzek, łatwa dostępność drewna czy korzystny układ komunikacyjny, wskazał on również potrzebę ożywienia okolicy robiącej wrażenie „posępnej" i „dzikiej". Zob. Marek Koter, *Plansza IV: Łódź i okolice w I połowie XIX w.*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi*…

ponad pięciokrotnie więcej[45]. W drugiej połowie XIX wieku liczba ludności osiągnęła niemal 300 tysięcy, a Łódź stała się drugim co do wielkości miastem w Królestwie Polskim[46]. Jak podkreślono w *Opisie statystycznym Łodzi* z 1860 roku, „Wzrost ludności w mieście Łodzi jest ciągły i tak znamienity, że takowy w innych miejscowościach nigdy w ten sposób nie praktykował się i zapewne pod tym względem Łódź jedyny i wyłączny w kraju przykład przedstawia"[47]. Pod koniec XIX wieku znalazła się ona w gronie największych centrów przemysłowych w Europie, a znajdujące się na terenie miasta znaczące fabryki włókiennicze, jak zakłady Karola Scheiblera, swą wielkością konkurowały z potężnymi fabrykami na świecie[48].

Istotne dla rozwoju Łodzi okazało się nie tylko stworzenie przeznaczonego dla sukienników Nowego Miasta, które, jak zauważa Wacław Ostrowski, było jednym z wielu osiedli tego typu, lecz również zbudowanie w latach 1824–1827 osady Łódki, która miała pełnić rolę głównego ośrodka przemysłu lniano-bawełnianego[49]. Fabryczna specyfika miasta zdeterminowała jego

---

[45] *Łódź: dzieje miasta. Tom I: Do 1918 r.*, red. Bohdan Baranowski, Jan Fijałek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Łódź 1980, s. 223. Por. Adam Ginsbert, *Łódź. Studium monograficzne*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1962, s. 23.

[46] W 1900 r. ogółem odnotowano 283 206 osób. W 1914 r. liczba mieszkańców wynosiła 477 862. Dynamikę rozwoju demograficznego Łodzi opisano m.in. w: *Łódź: dzieje miasta…*, s. 192– 205. Por. Julian Janczak, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, [w:] *Polacy. Niemcy. Żydzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. Paweł Samuś, Wydawnictwo *Ibidem*, Łódź 1997, s. 40–43; Wiesław Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] Marek Koter, Mariusz Kulesza, Wiesław Puś, Stefan Pytlas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 9–39.

[47] Cyt. za: *Łódź: dzieje miasta…*, s. 193.

[48] Irena Popławska, *Architektura Łodzi około 1900 r.*, [w:] *Sztuka około 1900: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków grudzień 1967*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 113.

[49] Zasadniczy udział w rozwoju łódzkich zakładów wyrobów lninych i bawełnianych podkreślał Rajmund Rembieliński już w raporcie z 1825 r.: *Raport roczny prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmunda Rembielińskiego do namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka o czynnościach Sekcji Fabrycznej w 1984 roku*, [w:] Krzysztof P. Woźniak, *Rajmund Rembieliński. Wizjoner i menadżer Łodzi przemysłowej. Raporty z lat* 1824–1830, Wydawnictwo Uniwersytetu Łodzkiego, Łódź 2016, s. 149. Por. Wacław Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce: 1815–1830*, Towarzystwo Urbanistów Polskich, Warszawa 1949, s. 52. Nazwiska autorów planu urbanistycznego zarówno Nowego Miasta, jak i osady Łódki nie są znane, choć niewątpliwie ważny udział w tworzeniu koncepcji miał Rajmund Rembieliński.

architektoniczne oraz przestrzenne ukształtowanie[50]. Nowe Miasto, wzniesione w latach 1821–1823, otrzymało formę zwartą i zgeometryzowaną, wyznaczoną przez przecinające się pod kątem prostym ulice[51]. Jak zauważa Krzysztof Stefański, wytyczone zostało zgodnie z kanonem urbanistyki klasycystycznej stosowanej również w innych osadach przemysłowych, zarówno w Królestwie Polskim, jaki i na ziemiach niemieckich[52]. Jako miejsce centralne zaplanowano rynek o nietypowym ośmiobocznym kształcie (dzisiejszy plac Wolności), pełniący funkcję reprezentacyjną. Tutaj wzniesiono budynek ratusza oraz kościół ewangelicko-augsburski Świętej Trójcy[53]. Rynek był także istotnym punktem komunikacyjnym, przez który prowadził trakt piotrkowski[54]. Prosta i długa linia poddanej regulacji ulicy Piotrkowskiej[55] stała się główną osią wytyczonej między rokiem 1824 a 1827 osady Łódki[56]. Ukształtowana w latach 20. XIX wieku

---

Bezpośrednimi wykonawcami byli Filip de Viebig i Jan Leśniewski. Zob. Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź…*, s. 25–26.

[50] Najnowsze i najpełniejsze opracowania dotyczące zagadnień architektury oraz przestrzennego ukształtowania Łodzi wyszły spod pióra Krzysztofa Stefańskiego. Należą do nich przede wszystkim: *Jak zbudowano przemysłową Łódź…*; *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 roku*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2003; *Ludzie, którzy zbudowali Łódź: leksykon architektów i budowniczych miasta* (*do 1939 roku*), Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, Łódź 2009; *Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta: Geyerowie, Scheiblerowie, Poznańscy, Heinzlowie, Kindermannowie*, Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, Łódź 2014; *Narodziny miasta: rozwój przestrzenny i architektura Łodzi do 1914 roku*, Kusiński Książki o Łodzi, Łódź 2016; *Wille łódzkich fabrykantów*, Wydawnictwo Wing, Łódź 2016; *Łódź, pałace i wille*, Kusiński Książki o Łodzi, Łódź 2017.

[51] W planie występowały pewne nieregularności, które jednak nie niwelowały podstawowego założenia.

[52] Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź…*, s. 22–23. Por. Wojciech Kalinowski, *W sprawie genezy miast przemysłowych pierwszej połowy XIX wieku*, „Miscellanea Łódzkie" 1984, z. 1, s. 6–16.

[53] Ratusz w stylu klasycyzmu zaprojektowany przez Bonifacego Witkowskiego wybudowano w latach 1826–1827. Budowa w latach 1826–1828 kościoła ewangelicko-augsburskiego (również według projektu Witkowskiego) świadczy o znaczeniu osadników niemieckich już w pierwszych latach kształtowania się Łodzi przemysłowej. Znajdujący się w tym miejscu współcześnie kościół powstał w latach 80. XIX w. (1889–1891) według projektu Ottona Gehliga. Por. Krzysztof Stefański, *Atlas architektury dawnej Łodzi…*, s. 90–91.

[54] Dzieje i kształtowanie ulicy Piotrkowskiej najpełniej omawia Anna Rynkowska, *Ulica Piotrkowska*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1970.

[55] Nazwa „ulica Piotrkowska" pojawiła się po raz pierwszy w 1823 r. Por. *ibidem*, s. 8.

[56] W tym przypadku również ważną rolę odegrał Rajmund Rembieliński i podjęte przez niego decyzje. Ze względu na specyfikę cyklu produkcyjnego wyrobów lnianych

uporządkowana struktura urbanistyczna, której układ przecinających się pod kątem prostym ulic budzi skojarzenia z miastami amerykańskimi[57], jest bardzo dobrym przykładem jasnego, przejrzystego i celowego planowania[58]. Twórcze połączenie zasad regularnego projektu urbanistycznego z praktycznym charakterem i racjonalnością zastosowanych rozwiązań pozwoliło jednocześnie na rezygnację ze ścisłej regularności tam, gdzie wymagały tego logika i pragmatyzm podejmowanych działań[59].

W charakterystyczny dla Łodzi sposób „na długiej nitce ulicy Piotrkowskiej nanizane zostały trzy organizmy miejskie, będące wyrazem różnych form osadniczych"[60] – Stare Miasto, Nowe Miasto oraz osada Łódka. Ulica Piotrkowska będąca główną osią, wokół której rozwijała się Łódź, przyjęła również rolę centrum dwudziestowiecznego miasta, a ukształtowana w tym wieku struktura architektoniczno-urbanistyczna stanowi także podstawę współczesnej Łodzi (fot. 57).

Wytyczony w latach 20. dziewiętnastego stulecia układ charakterystycznych wąskich i długich działek rzemieślniczych wywarł wpływ na urbanistyczno-przestrzenny charakter Łodzi. Ze względu na powstawanie reprezentatywnej dla miasta zabudowy architektonicznej szczególne znaczenie miał natomiast okres od lat 70. XIX wieku aż do wybuchu pierwszej wojny światowej. Wówczas, dzięki sprzyjającej koniunkturze gospodarczej, powstało większość obiektów, które do dzisiaj determinują wygląd miasta, a także nastąpiło prze-

---

i konieczność korzystania z energii wodnej (w tym przypadku rzeki Jasieni) osada otrzymała silnie wydłużony kształt z wąskimi i długimi parcelami wzdłuż Piotrkowskiej. Wacław Ostrowski osadę Łódkę określa jako: „organizm rozległy, skomplikowany, złożony z różnorodnych tkanek, o wyraźnie odcinającej się dzielnicy wielkich fabryk […] zwiastun nowej ery w historii miasta". Wacław Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania…*, s. 57.

[57] Por. Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź…*, s. 26.

[58] Wacław Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania…*, s. 57–59. Istotną regulacją było również stworzenie na terenach lasu rządowego, włączonych w 1840 r. w obręb miasta, Nowej Dzielnicy. Miała ona zapewnić miejsce do życia licznie przybywającym do Łodzi nowym mieszkańcom. Zasadniczą jej oś wyznaczyła prostopadła do Piotrkowskiej ulica Główna (dzisiejsza Aleja Piłsudskiego), a gęsta siatka przecinających się pod kątem prostych ulic stanowiła rozwinięcie zgeometryzowanej formy przestrzennej miasta. Marek Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi…*, s. 103.

[59] Por. Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź…*, s. 25.

[60] Wacław Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania…*, s. 57. W 1863 r. północny odcinek ulicy Piotrkowskiej, pomiędzy Nowym a Starym Miastem, nazwano ulicą Nowomiejską. Nazwa ta istnieje również współcześnie. Jako „Stare Miasto" określano natomiast najstarszą część związaną z okresem Łodzi rolniczej. Nazwy tej zaczęto używać w latach 20. XIX w. wraz z rozpoczęciem prac związanych z wytyczeniem Nowego Miasta.

kształcenie osady rzemieślniczej w prężnie działające, potężne miasto, ośrodek przemysłowy na skalę europejską[61]. W okresie tym powstały m.in. ogromne, wielkoprzemysłowe kompleksy, a także liczne budowle reprezentacyjne, gmachy użyteczności publicznej, rezydencje oraz kamienice, przede wszystkim w stylu dominującego wówczas historyzmu, a nieco później również w stylu zdobywającej coraz większą popularność secesji. Miejsce wznoszonych wcześniej od frontu przy ulicy Piotrkowskiej drewnianych domów rękodzielniczych zajmować zaczęły reprezentacyjne kamienice o bogato zdobionych fasadach. Charakterystycznym rozwiązaniem architektonicznym stosowanym w centrum Łodzi był „dom rezydencjonalny"[62] czy też dom „o charakterze rezydencjonalno-użytkowym"[63], mieszczący zarówno część mieszkalną, jak i usytuowane na parterze pomieszczenia firmy, biura lub składy towarów. W głębi działek wznoszono natomiast oficyny przeznaczone na tańsze mieszkania na wynajem, a nierzadko też gęsto usytuowane budynki fabryczne[64].

Niezwykle gwałtowny rozwój Łodzi, widoczny w drugiej połowie XIX wieku, jak i koncentracja przemysłu nie szły niestety w parze z potrzebnym wówczas, przemyślanym i planowym poszerzaniem terenów miasta[65]. Przemieszanie funkcji mieszkaniowej oraz zakładów przemysłowych w centrum, tak charakterystyczne dla Łodzi, stało się jednocześnie jednym z większych problemów, a jego konsekwencje widoczne są również dzisiaj. Jak konstatowano pod koniec XIX wieku, „wielkie miasta mają swe dzielnice przemysłowe lub handlowe, Łódź cała jest wielką fabryką i olbrzymim składem towarów"[66].

---

[61] Szczególna intensyfikacja działań budowlanych nastąpiła w latach 80. i 90. XIX w. Irena Popławska, *Architektura Łodzi około 1900 r.* …, s. 113–114. Por. Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź*…

[62] Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź*…, s. 119.

[63] Irena Popławska, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku*, PWN, Warszawa 1992, s. 59.

[64] Zależnie od wielkości zajmowały od jednej do trzech dawnych działek rzemieślniczych. Irena Popławska, *Architektura Łodzi około 1900 r.* …, s. 114.

[65] Sytuacja ta, w połączeniu z napływem poszukującej pracy w fabrykach ludności, generowała również problemy mieszkaniowe i obniżanie standardów w tym zakresie. Zob. Wacław Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania*…, s. 88–90; Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź*…, s. 197.

[66] X.Y.Z., *Łódź w obrazach*, „Goniec Łódzki" 1898, nr 17, s. 2. W ówczesnej prasie krytyce poddawano również jednostronny rozwój, nastawiony na aspekty związane z przemysłem, a zaniedbujący inne sfery istotne dla funkcjonowania znaczącego miasta europejskiego, np. życie kulturalne. W ekspresyjny sposób odczucia te wyrażone zostały w publikacji prasowej z 1900 r.: „Łódź i sztuka! To paradoks, to dwa pojęcia wzajemnie się wykluczające, jak np. trąd i zdrowie, śmierć i życie, industrializm i piękno przyrody, spekulacja i miłość". Zob. *Z Łodzi*, „Głos" 1900, nr 13, s. 205.

Już w 1853 roku Oskar Flatt odnotował: „Nie mamy w całym kraju miasta, któreby tyle co Łódź zawdzięczało przemysłowi; – miasta, któreby przez przemysł z zupełnego zapomnienia, z zupełnej nicości, podniosło się na ten stopień zamożności i rozwoju; miasta, w któremby wydatniej przejawiało się życie fabryczne – słowem, miasta więcej typowo – fabrycznego”[67]. Stosowane w prasie końca XIX i początku XX wieku określenia „polski Manchester” czy „kraj sam dla siebie” dobrze określały stricte przemysłowy, a zarazem szczególny charakter Łodzi[68] (fot. 58). Jako nowoczesne miasto fabryczne Łódź budziła jednak ambiwalentne odczucia i oceny. Przyciągała odmiennym, nowoczesnym charakterem, fascynowała tempem rozwoju, ale też niepokoiła wyraźnymi kontrastami widocznymi w stosunkach ekonomicznych, społecznych i w zróżnicowanej estetyce zabudowy[69]. Nazywana była zarówno „ziemią obiecaną”, jak i „złym miastem”[70]. Szczególną atmosferę i klimat miasta utrwalił Władysław Reymont w powieści *Ziemia obiecana*[71]. Pisarz zafascynowany był „rozrostem miasta,

---

[67] Oskar Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Drukarnia Gazety Codziennej, Warszawa 1853, s. VI.

[68] Karolina Kołodziej, *Między „ziemią obiecaną” a „złym miastem” – cała (?) prawda o Łodzi w publicystyce i prasie warszawskiej, cz. 2*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2010, nr 13, s. 177.

[69] Aleksander Janowski z równym zaangażowaniem opisuje Łódź jako „las kominów, sterczących ku górze, […] zniszczenie natury, którą smok przemysłowy w paszczy swej przeżuwa i przekształca”, by za chwilę podziwiać „piękny park, drewniane bruki, telefoniczne połączenie z Warszawą, olbrzymie gmachy fabryczne, wspaniałe pałace i wille fabrykanckie, rzeźnie centralne, oświetlenie aurerowskie” i konstatować, że: „Pod pewnymi względami Łódź wyprzedziła nawet Warszawę: ma ona jedyne w kraju tramwaje elektryczne, ma też jedyny zwierzyniec w parku Helenowskim”. Aleksander Janowski, *Wycieczki po kraju. IV. Na szlaku nowej kolei. Warszawa–Łowicz–Łódź–Kalisz*, Księgarnia Jana Fiszera, Warszawa 1903, s. 70, 76. Zob. również: Antoni Sygietyński, *Znasz-li ten kraj?*, „Kurier Warszawski” 1898, nr 6, s. 3.

[70] „Jest w Polsce takie miasto: złe” – tak jednoznaczną deklaracją swoją opowieść o Łodzi rozpoczął Zygmunt Bartkiewicz. Pisane przez Bartkiewicza reportaże o mieście ukazywały się w 1907 r. w numerach 48–51 czasopisma „Świat”, a w 1911 r. jako samodzielna książka *Złe miasto. Obrazy z 1907 roku*. Zostały one również włączone do zbioru *Krwią i atramentem* opublikowanego w 1918 oraz *Trzy opowieści* z 1930 r. Zygmunt Bartkiewicz, *Złe miasto. Obrazy z 1907 roku*, Nakładem Jana Czempińskiego, G. Gebethner i Sp., Warszawa–Kraków 1911, s. 5.

[71] Powieść *Ziemia obiecana* opublikowana została w formie książkowej w 1899 r., ale już wcześniej, bo w latach 1897–1898 ukazywała się w odcinkach na łamach warszawskiego „Kuriera Codziennego” oraz krakowskiej „Nowej Reformy”. W 1974 r. powieść przeniósł na ekran wybitny polski reżyser Andrzej Wajda. Film był nominowany do Oscara i wielokrotnie nagradzany.

fortun, interesów z iście amerykańską szybkością", a także „psychologią napływających tłumów"[72]. Uwagę noblisty zwracała również ówczesna wielokulturowa i wielonarodowościowa społeczność Łodzi. Jak podkreślał, pisząc o mieszkańcach tego miasta w liście do Jana Lorentowicza, pasjonującym procesem było „mieszanie się ich i przenikanie, i urabianie w jeden typ tzw. *lodzermenscha*"[73]. Z drugiej jednak strony pejoratywnie, wręcz złowieszczo przedstawiał krajobraz industrialny – szare, wiecznie osnute dymem miasto-polip, w którym dominują „potworne cielska" fabryk, błoto i brud[74].

Jak zwraca uwagę Joseph Rykwert, duże, nowoczesne miasta niejednokrotnie wywoływały falę krytyki. Niepokoiły zarówno wielkie fabryki, jak i związane z przemysłem zanieczyszczenie środowiska. Nie oszczędzono nawet dziewiętnastowiecznego Londynu, w którym ponoć „smród końskiego łajna i moczu był obezwładniający"[75], czy też Paryża, który odstręczał brudem i nędzą przedmieść[76]. John Martin po pobycie w silnie uprzemysłowionym Black Country w środkowej Anglii stwierdził dobitnie, że „nawet w otchłaniach wiekuistej kary nie wyobraża sobie nic straszniejszego"[77]. Gwałtowny proces industrializacji budził szczególny sprzeciw wrażliwych społeczników i artystów w różnych częściach Europy. Wersy pisane przez angielskiego poetę Williama Wordswortha budzą nieodparte skojarzenie z opisami dziewiętnastowiecznej Łodzi: „Z nasionka jakiejś biednej wioski szybko wyrosło/ Tutaj ogromne miasto […]/ Skupiły się bezładnie ludzkie sadyby […]/ Nad którymi dym niestrudzonych ogni/ Wisi stale i obficie jak wieńce […]/ Wylewają się kapłani dnia;/ Kiedy wyrzuca ich z paszczy niestrudzony moloch,/ Nowa czereda mija się z nimi w zatłoczonej bramie […]/ Wchodzą i biorą się do wyznaczonej im roboty/ W tej świątyni, gdzie składa się/ Zyskowi, naczelnemu bożkowi tej krainy/ Bezustanną ofiarę"[78].

---

[72] Lech Budrecki, *Posłowie*, [w:] Władysław Reymont, *Ziemia obiecana*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1957, s. 335.

[73] *Ibidem*.

[74] Por. Władysław Reymont, *Ziemia obiecana*… Dwoistość uczuć w poetyckiej formie wyrażał później m.in. również związany z Łodzią Julian Tuwim, który pisał: „Więc kocham twą «urodę złą»,/ Jak matkę niedobrą – dziecię,/ Kocham twych ulic szarzyznę mdłą,/ Najdroższe miasto na świecie!". Julian Tuwim, *Wspomnienia o Łodzi*, „Wiadomości Literackie" 1934, nr 33, s. 19.

[75] Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, tłum. Tomasz Bieroń, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013 s. 41.

[76] *Ibidem*, s. 46.

[77] *Ibidem*, s. 68.

[78] William Wordsworth, *The Excursion. Book VIII. The Parsonage*, 1814, [w:] *Poetical Works of William Wordsworth*, vol. 6, Longman, London 1832, s. 277–298, tłum. za:

Po drugiej wojnie światowej, choć fabryki w Polsce Ludowej zostały znacjonalizowane[79], podstawę ekonomicznego rozwoju miasta nadal stanowił przemysł włókienniczy, a Łódź wciąż postrzegano jako miasto „stu fabryk" i „stu kominów"[80]. Inny los spotkał należące do łódzkich fabrykantów pałace, wille i rezydencje. Po ich przejęciu na rzecz skarbu państwa, często zmieniały swoją funkcję, co prowadziło do zniszczenia nie tylko wystroju, lecz również pierwotnych podziałów wnętrz. Los taki spotkał m.in. willę przy ulicy Czerwonej 4, należącą niegdyś do rodziny Geyerów, a po wojnie zamienioną na mieszkania zakładowe, a następnie komunalne[81]. Więcej szczęścia miały tak ważne dla Łodzi obiekty jak pałac Scheiblerów przy Wodnym Rynku, w którym w 1986 roku utworzono Muzeum Kinematografii[82], czy willa na Księżym Młynie prze-

---

Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca*…, s. 62. Interesującą analizę panujących w Łodzi przełomu XIX i XX w. stosunków społecznych, a przede wszystkim roli i sposobu postrzegania łódzkich robotników przedstawia Kamil Śmiechowski, *Łódź przełomu wieków XIX i XX – miasto robotników?*, [w:] Kamil Śmiechowski, Marta Sikorska-Kowalska, Kenshi Fukumoto, *Robotnicy Łodzi drugiej połowy XIX wieku. Nowe kierunki badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 13–48.

[79] Na mocy dekretu z 1946 r. o nacjonalizacji przemysłu przedsiębiorstwa wraz z zabudową przejmowane były na rzecz skarbu państwa.

[80] Jerzy Gzamm, *Łódź się zmienia, czyli trochę ogólnych wrażeń*, „Słowo Powszechne" 1951, nr 305, s. 2.

[81] Ludwik Geyer miał największe zasługi dla rozwoju Łodzi w pierwszym okresie jej rozbudowy (do 1860 r.). W latach 1835–1837 na jego zlecenie wybudowano tzw. Białą Fabrykę (nazwaną tak ze względu na pokrycie czerwonych cegieł elewacji białym tynkiem), najbardziej reprezentacyjny budynek fabryczny przy ulicy Piotrkowskiej. Była to pierwsza łódzka fabryka, w której zastosowano bardzo nowoczesne wówczas rozwiązanie, jakim była maszyna parowa. Jak wspomniano wcześniej, już w 1955 r. zapadła decyzja o przeznaczeniu fabryki na funkcje muzealne – początkowo na siedzibę Działu Tkactwa, będącego częścią Muzeum Sztuki w Łodzi, a od 1959 r. już samodzielnej placówki Muzeum Historii Włókiennictwa (po 1975 r. Centralne Muzeum Włókiennictwa). Z czasem fabrykę Geyera rozbudowywano, wznoszono również kolejne obiekty mieszkalne m.in. przy ul. Czerwonej 4. Jak przypuszcza Krzysztof Stefański, w willi tej mieszkał najprawdopodobniej Emil Geyer. Por. Krzysztof Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie*…, s. 27, 31–33, 41. Zob. również: Irena Popławska, *Architektura przemysłowa Łodzi w XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, s. 24–28; Krystyna Kondratiukowa, *Muzeum Historii Włókiennictwa w latach 1963–1975*, Centralne Muzeum Włókiennictwa, Łódź 1975; Piotr Jaworski, *Biała Fabryka Geyera w Łodzi*, Centralne Muzeum Włókiennictwa, Łódź 2005.

[82] O pałacu Scheiblerów przy Wodnym Rynku szerzej: Elżbieta Stefankiewicz, *Pałac Karola i Anny Scheiblerów / Karl und Anna Scheibler-Palast in Lodz*, [w:] *Sztuka w Łodzi (4) Geyer, Scheibler, i inni / Kunst in Lodz (4) Geyer, Scheibler und andere*, Oddział Łódzki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź 2007, s. 40–60; Bartosz M. Walczak,

kształcona z kolei w muzeum wnętrz fabrykanckich[83]. Wprowadzenie funkcji muzealnych pozwoliło bowiem na powstrzymanie dalszej degradacji obiektów oraz przeprowadzenie ich kompleksowej renowacji.

W czasie działań wojennych architektoniczna tkanka miasta nie została w sposób znaczący naruszona, nie wymagała więc większych uzupełnień. Istotna zmiana zaszła natomiast w sferze ideologicznej i propagandowej. W pierwszych latach powojennych gwałtownej i radykalnej krytyce poddano kapitalistyczną przeszłość miasta. W narracji tworzonej przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą dawnych fabrykantów i twórców potęgi Łodzi przedstawiano jako bezlitosnych wyzyskiwaczy i ciemiężców klasy robotniczej, którzy na różne sposoby starali się „wyrazić swe wiernopoddańcze uczucia" wobec władz carskich[84].

Komunistyczna propaganda ostro występowała przeciwko „sługusom obszarników i fabrykantów i reakcji zagranicznej"[85]. Zanegowano historyczną rolę i udział dawnych rodów fabrykanckich w rozwoju miasta, a tym samym zakwestionowano jego dziewiętnastowieczne korzenie. Jak podkreśla Grażyna Ewa Karpińska, obowiązująca ideologia odrzuciła „dawny świat symboli i wartości"[86]. Fabrykom nadawano nowe nazwy, lepiej pasujące do budowanego

---

Zespoły fabryczno-mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym w latach 1771–1914. Geneza –Rozwój – Typologia, „Zeszyty Naukowe" nr 1084, „Rozprawy Naukowe" nr 402, Politechnika Łódzka, Łódź 2010; Krzysztof Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie…*, s. 61–64.

[83] Willa wzniesiona została w połowie lat 70. XIX w. dla córki Anny i Karola Scheiblerów, Matyldy, oraz jej męża Edwarda Herbsta. Po opuszczeniu w 1942 r. willi przez Leona i Aleksandrę Herbstów mieściły się w niej instytucje, m.in. przedszkole, ośrodek szkoleniowy dla pracowników opieki społecznej czy dom pobytu dziennego dla nerwowo chorych. W 1975 r. obiekt został wpisany do rejestru zabytków, a już rok później podjęto działania zmierzające do przekształcenia willi Herbsta w muzeum. Prace ukończono jednak dopiero w 1990 r. O willi na Księżym Młynie szerzej m.in.: Krzysztof Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie…*, s. 62–64; Grażyna Kobojek, *Księży Młyn. Królestwo Scheiblerów*, Biblioteczka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Łodzi, Łódź 1998; Dorota Berbelska, *Rezydencja „Księży Młyn"*, [w:] *Księży Młyn*, red. Dorota Barbelska et al., Urząd Miasta Łodzi, Łódź 1998.

[84] Tadeusz Daniszewski, *1-szy maja 1892 r.*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 118, s. 10. Por. Franciszek Kubiak, *W fabryce i pałacu Eisenbrauna*, „Głos Robotniczy" 1945, nr 59, s. 4.

[85] L.B., *Nasza odpowiedź – 3 razy tak. Potężna manifestacja jedności proletariatu łódzkiego*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 98, s. 1.

[86] Grażyna E. Karpińska, *Miasto wymazywane: historia łódzkiego przypadku*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne" 2004, nr 8, s. 169. Hanna Świda-Ziemba określa wręcz jako niezwykły społeczny fenomen zachodzącą w ciągu pierwszych lat powojen-

obrazu Łodzi. Miejsce „kapitalistów" zajęli działacze rewolucyjni i robotniczy, jak Julian Marchlewski, Szymon Harnam czy Róża Luksemburg, usuwając w niepamięć Izreala Poznańskiego, Alfreda Biedermanna i Karola Steinerta. Łódź fabrykantów przeistoczyła się w Łódź robotników i włókniarek[87]. Rozpoczęto budowanie zupełnie nowej rzeczywistości, opartej na zasadzie kontrastu złych i dobrych czasów – wrogiej kapitalistycznej przeszłości i świetlanej socjalistycznej przyszłości[88]. Chcąc uwiarygodnić rządy komunistyczne oraz ugruntować „nowe oblicze miasta"[89], „czerwonej Łodzi" i „awangardy polskiego proletariatu"[90], ówczesne władze tworzyły narracje oparte na selektywnym czytaniu historii miasta, podkreślając przede wszystkim „przedwojenne rewolucyjne tradycje"[91]. Systematycznie wymazywano również pamięć o wielokulturowej przeszłości Łodzi. Krzysztof Stefański zwraca uwagę, że w nieco późniejszym okresie, szczególnie od lat 60. XX wieku, w tendencyjnie budowanym obrazie łódzkich fabrykantów niekiedy przemycano też rzetelne informacje, świadczące pozytywnie o opisywanych rodach[92].

W wyniku działań wojennych, jak również późniejszej powojennej polityki komunistycznej, radykalnemu przeobrażeniu uległa jednocześnie struktura

---

nych całkowitą zmianę „systemu znaczeń", a tym samym i „kodu komunikacyjnego". Hanna Świda-Ziemba, *My nowe życie tworzymy i nowy ład*, [w:] *Do i od socjalizmu. Dwa przełomy w ciągu półwiecza w Polsce*, red. Andrzej Siciński, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1998, s. 91.

[87] Por. Grażyna E. Karpińska, *Miasto wymazywane…*, s. 170–171.

[88] Zagadnienie procesu budowania akcji propagandowej w oparciu o negację świata przedwojennego, przeciwstawianego nowemu porządkowi poruszają m.in. Michael Fleming, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies in Post-Socialist Lódź*, „East European Politics and Societies" 2012, no. 2, s. 256; Grażyna Ewa Karpińska, *Miasto wymazywane…*, s. 165–178.

[89] Zob. Beata Beatus, *Zbudujemy organizację partyjną ludu łódzkiego. Przekształcimy Łódź w miasto przemysłu, kultury i dobrobytu mas pracujących. Wywiad z tow. Kozłowskim – pierwszym sekretarzem Komitetu Miejskiego Polskiej Partii Robotniczej*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 94, s. 4.

[90] *Rezolucja Wojewódzkiej Konferencji aktywu PPS i PPR*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 98, s. 1; Tadeusz Daniszewski, *W Łodzi przed pół wiekiem*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 118, s. 4.

[91] Beata Beatus, *Zbudujemy organizację…* Zagadnienie zostało poddane analizie m.in. w publikacji: Michael Fleming, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies…*, s. 254–273.

[92] Tak dzieje się m.in. w przypadku publikacji: Andrzej Berkowicz, *Geyerowska legenda*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1961; Bolesław Lesman, *Recepta na miliony* (*Z dziejów rodu Konów*), Książka i Wiedza, Warszawa 1967. Zob. Krzysztof Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie…*, s. 12.

ludności zamieszkującej Łódź. Proces ten nie sprzyjał tworzeniu silnej tożsamości lokalnej, bowiem, jak zauważa Ruth Finnegan, miasto „bez korzeni, które zapuściło tu wiele generacji, tylko udaje, że tworzy «społeczność»"[93]. Przerwanie ciągłości istnienia wielokulturowej i wielonarodowej Łodzi wiązało się zarówno z dramatyczną historią łódzkich Żydów i ich eksterminacją przeprowadzoną przez hitlerowców, jak i powojennym przymusowym wysiedlaniem ludności niemieckiej[94]. Po drugiej wojnie światowej można mówić w zasadzie o monokulturowym charakterze ludności łódzkiej, podczas gdy w latach 90. XIX wieku ponad 40% stanowili Niemcy, około 30% Polacy, a ponad 20% Żydzi, natomiast Rosjanie niecały 1%[95]. Tym samym została zniszczona społeczność, która tworzyła Łódź przedwojenną, była z nią emocjonalnie związana i mogła odegrać ważną rolę w podtrzymywaniu ciągłości historycznej miasta i jego spójności (fot. 59). Wymiana ludności i brak poczucia więzi nowych mieszkańców – sprowadzonych głównie z okolicznych wsi – z przedwojenną historią Łodzi ułatwiły ówczesnym władzom działania propagandowe podważające szacunek wobec dziewiętnastowiecznego rodowodu miasta.

Poza uwarunkowaniami politycznymi i ideologicznymi tworzeniu pozytywnego obrazu Łodzi i jej przeszłości nie sprzyjał także silnie obecny jeszcze do drugiej połowy XX wieku negatywny stosunek do architektury dziewiętnastowiecznego historyzmu i secesji[96], stylów dominujących w architektonicznej tkance miasta[97]. Co prawda, w latach 70. XX wieku część historycznych łódzkich budynków oraz zespołów architektonicznych objęto ochroną konserwatorską, jednak nie oznaczało to powszechnej zmiany w świadomości mieszkań-

---

[93] Ruth Finnegan, *Tales of the City. A Study of Narrative and Urban Life*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 41. Cyt. za: Maria Lewicka, *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 70.

[94] Inga B. Kuźma, Joanna Sadowska, *Łódzcy Niemcy – fragment pejzażu „Ziemi obiecanej". Problemy badawcze*, „Etnografia Polska" 2011, t. LV, z. 1–2, s. 97–132.

[95] Dane dotyczące ludności stałej na rok 1894: Niemcy 42,4%, Polacy 32,1%, Żydzi 24,9%, Rosjanie 0,6%. Wiesław Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej…*, s. 25.

[96] Tendencje te widoczne były jeszcze na początku drugiej połowy XX w. Zob. Andrzej K. Olszewski, *Przegląd koncepcji stylu narodowego w teorii architektury polskiej przełomu XIX i XX wieku*, „Sztuka i Krytyka" 1956, nr 3–4, s. 275–372. W Polsce do rehabilitacji secesji w znacznym stopniu przyczyniły się badania Mieczysława Wallisa i jego publikacje, szczególnie z lat 60., m.in. Mieczysław Wallis, *Secesja*, Arkady, Warszawa 1967.

[97] Próbie przełamania i zmiany podejścia do tych stylów oraz ich rehabilitacji służyły m.in. trzy zorganizowane w Łodzi znaczące konferencje poświęcone sztuce XIX w., z których pierwszą była sesja zorganizowana przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki w 1971. Kolejne odbyły się w roku 1979 i 1981.

ców i szerszej opinii publicznej, jeśli chodzi o ocenę miasta i jego architektury[98]. Jeszcze w latach 60. XX wieku szczególne znaczenie zyskały projekty architektoniczne i urbanistyczne zakładające znaczące ingerencje i przekształcenia w centrum Łodzi[99]. Planowano wówczas m.in. budowę wysokościowców[100] oraz stworzenie nowej przestrzeni centralnej, w której skoncentrowane byłyby istotne dla całego miasta usługi biurowo-handlowe[101]. W ten sposób śródmieście Łodzi zyskać miało charakter wielkomiejski, korespondujący z tworzoną po 1945 roku wizją miasta – prężnego ośrodka naukowego, kulturalnego i społecznego[102]. Jako ważne zadanie wskazywano również zmniejszenie gęstości zabudowy dzielnic śródmiejskich[103]. Plany te wiązały się z przekształceniem

---

[98] Znamienne są tu słowa Lecha Krzyżanowskiego, który, omawiając wystawę z 1971 r. dotyczącą łódzkiej architektury zabytkowej i budownictwa przemysłowego, podkreśla, że: „Autorzy wystawy stanęli przed niełatwym zadaniem przekonania odbiorców do walorów zabytków Łodzi", ponieważ nie budzą one skojarzeń z obiektami wartymi ochrony ze względu na wartości estetyczne czy historyczne. Lech Krzyżanowski, *Wystawa konserwatorska „Zabytkowa architektura i budownictwo przemysłowe Łodzi", listopad 1971*, „Ochrona Zabytków" 1972, t. 25, 1 (96), s. 55–56.

[99] Ogłoszony w 1964 r. konkurs na centrum Łodzi, choć miał charakter priorytetowy, nie został nigdy w pełni zrealizowany. Zamiast konsekwentnych, całościowych działań zmierzających do modernizacji i przebudowy tej części miasta uwagę skoncentrowano przede wszystkim na poszczególnych fragmentach śródmieścia. Choć między rokiem 1964 a 1974 wzniesiono ponad pół miliona metrów sześciennych przestrzeni przeznaczonej dla usług i administracji, nie osiągnięto zakładanej koncentracji administracji i usług. Nowe naniesienia usytuowano bowiem w różnych częściach śródmieścia. Zob. m.in. Zygmunt Nowak, Mirosław Wiśniewski, *Główne problemy planowania śródmieścia*, „Miasto" 1974, nr 12, s. 8.

[100] Plany budowy wysokościowców w Łodzi pojawiły się już w początkach lat 50. Zob. *Pierwszy z łódzkiej „piątki"*, „Głos Robotniczy" 1954, nr 201, s. 3.

[101] Nowoczesne centrum Łodzi miało być usytuowane w okolicy przecięcia dwóch zasadniczych, prostopadłych osi wyznaczonych przez ulice Piotrkowską i Główną (obecnie aleja Piłsudskiego). Realizacja tych projektów miała się przyczynić do funkcjonalnego podziału śródmieścia, które dotąd charakteryzowało się przemieszaniem funkcji mieszkaniowych, usługowych i przemysłowych. Zagadnienia związane z projektami modernizacji centrum Łodzi z lat 60. i 70. zostały szerzej omówione w artykule: Julia Sowińska-Heim, *Wizje nowoczesnego miasta w projektach centrum Łodzi…*, s. 239–245.

[102] Przy jednoczesnym zachowaniu ważnej roli miasta jako centrum przemysłowego. Zob. *Łódź w latach 1945–1960*, red. Edward Rosset, Łódź 1962, s. VII; Jerzy Lorens, *Łódzkie przeobrażenia*, „Dziennik Łódzki" 1973, nr 177, s. 1, 3.

[103] *Łódź od A do Z*, red. Henryk Rudnicki, Prasa Łódzka, Łódź 1958, s. 77. Por. Cyprian Jaworski, *Przestrzenne, wygodne, zielone miasto. Plan generalny Łodzi*, „Fundamenty" 1961, nr 26, s. 8. Stąd plan Łódzkiej Strefy Podmiejskiej.

istniejącego dziewiętnastowiecznego układu architektoniczno-urbanistycznego, który uznawano w znacznym stopniu za przeszkodę w rozwoju nowoczesnej Łodzi. Obliczono nawet, że przebudowa dzielnic centralnych jedynie na minimalnym zakładanym poziomie wymagałaby wyburzeń około 30% istniejącej zabudowy, a w przypadku przeprowadzenia „racjonalnej przebudowy" aż 60–70%[104].

Próby przekształcenia i modernizacji centrum miasta trwały przez kilka dziesięcioleci[105]. Wprowadzenie zasadniczych zmian w kompozycji przestrzennej i w programie funkcjonalnym obszarów centralnych, a także wprowadzenie do ścisłego centrum miasta zabudowy wysokiej dla budynków administracyjnych, a nieco później dla zabudowy mieszkaniowej[106], stanowiły znaczącą ingerencję w zwartą strukturę dziewiętnastowiecznego centrum. Dokonane wówczas ingerencje w architektoniczną tkankę miasta są do dziś wyraźnie widoczne, a liczne wyburzenia związane z przygotowaniami pod nowe ciągi komunikacyjne do tej pory zakłócają spójność przestrzeni miejskiej[107].

Warto jednocześnie zaznaczyć, że oprócz rzeczywistych potrzeb (wynikających m.in. ze złego stanu technicznego części budynków, znacznego zagęszczenia czy chęci funkcjonalnego uporządkowania centrum miasta) i wpływu aktualnych koncepcji architektonicznych na sposób myślenia o mieście, nie bez znaczenia pozostawał stosunek do przeszłości. Dziewiętnastowieczna zabytkowa zabudowa Łodzi w okresie Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej wielo-

---

[104] Bolesław Malisz, *Główne problemy planu przestrzennego zagospodarowania Łodzi*, „Łódzkie Czasopismo Gospodarcze" 1959, nr 2, s. 15.

[105] Do ważniejszych przekształceń należały również m.in.: niezrealizowany projekt Witolda Milo z lat 60. i 70. przewidujący nową zabudowę wokół placu Wolności; realizacja łódzkiej Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej czy tzw. trasa W–Z. *Program rozwoju i modernizacji Łodzi do 1975 roku i na dalsze lata* zakładał również przeniesienie znaczącej części funkcji fabrycznych do dzielnic przemysłowych położonych poza strefą śródmiejską (Teofilów, Dąbrowa, Nowe Sady). Por. Urząd Miasta Łodzi, *Miejscowy Plan Szczegółowy Zagospodarowania Przestrzennego Śródmieścia Łodzi*, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 1974.

[106] W 1968 r. ogłoszono m.in. konkurs na *Koncepcję przebudowy Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej*. Przeznaczony pod budowę obszar usytuowany przy ulicy Piotrkowskiej miał powierzchnię 85 ha. Najwyższe z pięciu wybudowanych wysokościowców liczyły aż dwadzieścia cztery kondygnacje. Współcześnie Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa nazywana jest potocznie łódzkim Manhattanem. Zob. *Problemy przebudowy Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Łodzi*. Materiały z konkursu TUP nr 11/68, Łódź 1969.

[107] Szczególnie ważną inwestycją komunikacyjną była budowa trasy przelotowej prowadzącej ze wschodu na zachód (tzw. Trasy W–Z; obecnie ulica Mickiewicza i aleja Piłsudskiego).

krotnie podlegała ostrej krytyce. Zgodnie z duchem ówczesnej propagandy postrzegana była jako wytwór „kapitalistycznej pogoni za zyskiem", tworzącej miasto „urągające zasadom racjonalnej urbanistyki", które należy zmienić i przystosować do nowej sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej[108]. Łódź jako „bezplanowo budowane miasto kapitalistycznego XIX wieku", okresu, który charakteryzował się „niezwykłym upadkiem myśli urbanistycznej w rozwoju budowy miast"[109], wymagała radykalnej przemiany. Jej cenne dziedzictwo kulturowe, jakim jest dziewiętnastowieczny zespół architektoniczno-urbanistyczny, w oficjalnych wypowiedziach przedstawicieli aparatu partyjnego, jak i w ówczesnej prasie często traktowane było jako „historycznie ukształtowana struktura, która nie odpowiada już współczesnym strukturom wielkich miast"[110] i którą poddać należy racjonalnemu przestrzennemu przekształceniu[111]. Wyburzanie dziewiętnastowiecznej zabudowy oznaczało m.in. likwidację „potwornego dziedzictwa kapitalistycznego"[112]. Ton ten złagodzono w latach 70. XX wieku, kiedy coraz wyraźniej zaczęło się mówić o potrzebie zachowania wartości historycznej i substancji zabytkowej, a przede wszystkim o ochronie dziewiętnastowiecznej siatki ulic w rejonie Piotrkowskiej[113]. Wzrost zainteresowania przeszłością oraz dyskusje i spory związane z kolejnymi decyzjami dotyczącymi wyburzeń postrzegane były jednak nadal przede wszystkim jako przeszkoda w realizacji śmiałych planów zmierzających do modernizacji miasta[114].

Modernistyczne wizje lat 60. i 70. XX wieku w gwałtowny sposób ingerowały w zastaną przestrzeń i architektoniczną tkankę centrum. Jednak pomimo ambiwalentnego podejścia do przeszłości i korzeni miasta główna zasada kom-

---

[108] *Łódź między IV a V Zjazdem PZPR: dorobek i zamierzenia*, Prasowe Zakłady Graficzne RSW „Prasa", Łódź 1968, s. 3.

[109] *Łódź od A do Z…*, s. 73. Por. Bolesław Malisz, *Główne problemy planu przestrzennego…*, s. 5.

[110] *Łódź między IV a V Zjazdem PZPR…*, s. 27.

[111] *Ibidem*, s. 28.

[112] [Od Redakcji], *Spostrzeżenia i refleksje*, „Fundamenty" 1961, nr 26, s. 3.

[113] W latach 70. zaobserwować można wzmożenie dyskusji na temat zasadności i słuszności wyburzania niektórych dziewiętnastowiecznych realizacji. W tym okresie opracowano m.in. *Ocenę wartości zabytkowych układu i ustalenie ogólnych wniosków konserwatorskich*. Jerzy Samujłło, *Szansa łódzkiej aglomeracji*, „Architektura" 1973, nr 5–6, s. 187. W 1971 r. w Łodzi zorganizowano również XXI Ogólnopolską Sesję Naukową Stowarzyszenia Historyków Sztuki poświęconą sztuce drugiej połowy XIX w. Towarzyszyła jej wspomniana już wystawa przygotowana przez konserwatora zabytków miasta Łodzi, prezentująca jej zabytkową architekturę i budownictwo przemysłowe. Nieco wcześniej powołano Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków miasta Łodzi.

[114] Zob. Lucjusz Włodkowski, *Łódź 2000*, Książka i Wiedza, Warszawa 1977, s. 100, 103.

pozycji planowanych przekształceń opierała się na zaakceptowaniu i przyjęciu osi ulicy Piotrkowskiej jako funkcjonalnie i historycznie uzasadnionej podstawy układu[115]. Wyraźnie wyróżniające się nowe naniesienia, mające nadać centrum Łodzi właściwą dla nowoczesnego miasta wielkomiejską skalę, tworzyły założenia prostopadłe do głównej osi. Wbrew propozycjom radykalnych przekształceń nowe projekty pozostawały na szczęście w ciągłym dialogu – choć prowadzonym w tonie nieco brutalnym i autorytarnym – z główną ulicą miasta.

Łódź – postindustrialne dziedzictwo

Po transformacji ustrojowej w 1989 roku Łódź znalazła się pod wpływem nakładających się procesów typowych dla miasta postsocjalistycznego i równocześnie postindustrialnego. Zmiana systemu, pociągająca za sobą przemiany gospodarcze, doprowadziła do upadku przemysłu włókienniczego stanowiącego dotychczas podstawę ekonomicznego funkcjonowania miasta. Tym samym w sposób niezwykle gwałtowny nastąpił koniec ery Łodzi przemysłowej[116]. Po postawieniu w stan likwidacji wielu łódzkich fabryk zagrożone zostało istnienie charakterystycznych i nierozerwalnie związanych z miejskim krajobrazem budynków i całych kompleksów industrialnych. Trudne do zagospodarowania olbrzymie dziewiętnastowieczne budowle fabryczne zaczęły ulegać degradacji. Pustostany stały się charakterystycznym elementem miejskiego krajobrazu Łodzi lat 90. XX wieku. Problem ten dotknął przede wszystkim ścisłe centrum miasta[117]. W samym tylko 1996 roku w Łodzi do wynajęcia wystawiono kilka milionów metrów kwadratowych powierzchni w halach fabrycznych. Jak podaje Bartosz M. Walczak, było to tyle, ile dziesięć lat wcześniej oferowano w całej północnej Anglii[118].

---

[115] Urząd Miasta Łodzi, *Miejscowy Plan Szczegółowy…*, s. 18.

[116] Załamanie przemysłu nastąpiło już na początku lat 90., w związku z restrukturyzacją zakładów. Kolejny kryzys miał miejsce po 1997 r. jako efekt redukcji handlu z Rosją.

[117] Charakterystyczne dla Łodzi przemieszanie funkcji spowodowało, że na obszarze łódzkiej Strefy Wielkomiejskiej, wyróżnionej w *Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+* jako obszar skupiający zabudowę architektoniczną oraz strukturę miejską określającą charakter i tożsamość miasta, współcześnie znajduje się 200 budynków fabrycznych, a także 27 pałaców i 47 willi fabrykanckich oraz ok. 3800 kamienic. *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*, red. Marek Janiak, Magdalena Wiśniewska, Bartosz Poniatowski, Biuro Architekta Miasta Urzędu Miasta Łodzi, Łódź 2013, s. 11 (dalej: *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+* [skrócona]). Dane liczbowe pochodzą z: Marek Janiak, *Ostatnie fascynujące i niezwykłe, ale nieodkryte miasto – Łódź*, „Renowacje i Zabytki" 2016, nr 1 (57), s. 46–63.

[118] Bartosz M. Walczak, *Dziedzictwo przemysłowe Łodzi: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, [w:] *Rewitalizacja miast poprzemysłowych – rola dziedzictwa kulturowego*,

O ile w XIX wieku nastąpił niezwykle szybki rozwój Łodzi, o tyle w latach 90. następnego stulecia, po przejściu do gospodarki rynkowej i w związku z zamknięciem dużych zakładów przemysłowych, miasto w sposób niemal równie dynamiczny dotknęła olbrzymia recesja. W konsekwencji przemian ustrojowych i konieczności zaistnienia w nowych warunkach nieodzowna stała się nie tylko rewizja koncepcji dotyczących ekonomicznego funkcjonowania Łodzi, ale również potrzeba stworzenia klarownego i pozytywnego wizerunku miasta oraz jego promocji[119], mających przynieść korzyści zarówno społeczne, jak i gospodarcze[120]. Jak podkreśla Jerzy Hausner, w dobie cywilizacji poprzemysłowej nie można rozdzielać rozwoju społecznego i gospodarczego, bowiem, rozwój „dokonuje się za sprawą przenikania i wzmacniania się tego, co ekonomiczne i społeczne, materialne i duchowe, twarde i miękkie"[121]. Dlatego też wpływ kultury na rozwój terytorialny nie ogranicza się do promocji i budowania „zewnętrznej atrakcyjności" mającej przyciągnąć inwestorów, turystów czy też nowych rezydentów, ale także czy przede wszystkim przyczynia się do „odkrywania, wykorzystywania, waloryzowania i pomnażania własnych zasobów", a w konsekwencji poprawy jakości życia mieszkańców[122].

Od lat 90. minionego wieku, obok poszukiwania sposobów na uratowanie niszczejącej architektonicznej tkanki Łodzi, pojawiły się podejmowane równolegle próby budowania nowego wizerunku i odnalezienia oraz ponownego zdefiniowania miejskiej tożsamości, w której istotną rolę odgrywa dziewiętnastowieczne dziedzictwo architektoniczne. Działania te wzajemnie się przenikają i zazębiają, w znacznym stopniu odwołując się do lokalnego dziedzictwa

---

red. Bartosz M. Walczak, Łódzka Okręgowa Izba Inżynierów Budownictwa i Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 2006, s. 37.

[119] Zob. m.in. Joanna Michlic, *Lodz in the Post-Communist Era: In Search of a New Identity*, [w:] *Post-Communist Cities: New Cultural Reorientations and Identities*, red. John Czaplicka, Ruble A. Blair, Johns Hopkins University Press, Washington 2008, s. 281–304; Craig Young, Sylwia Kaczmarek, *Changing the Perception of the Post-Socialist City: Place Promotion and Imagery in Łódź, Poland*, „The Geographical Journal" 1999, vol. 165, no. 2, s. 183–191; Susan S. Fainstein, *The Changing World Economy and Urban Restructuring*, [w:] *Leadership and Urban Regeneration: Cities in North America and Europe*, red. Dennis R. Judd, Michael Parkinson, Sage, London 1990, s. 31–47.

[120] W latach 90. władze miasta kładły silny nacisk przez przede wszystkim na działania mające przyciągnąć inwestorów zewnętrznych, jak również turystów i konsumentów. Por. Craig Young, Sylwia Kaczmarek, *Changing the Perception of the Post-Socialist City*…, s. 184.

[121] Jerzy Hausner, *Kultura i polityka rozwoju*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 101.

[122] *Ibidem*, s. 102.

kulturowego[123]. Procesy te są również silnie powiązane z wyraźnym zwrotem w traktowaniu historii miasta. Zmiany ustrojowe pobudziły do swoistej miejskiej autorefleksji i przyjrzenia się przeszłości Łodzi. Nie jest to refleksja w pełni krytyczna, a raczej poszukiwanie pozytywnych wartości mogących przyczynić się do konsolidacji lokalnej społeczności, a także stworzenia współczesnego, wyrazistego obrazu miasta. Podejmuje się przede wszystkim wysiłki zmierzające do rehabilitacji historii Łodzi sprzed 1918 roku. Powstają przy tym głównie narracje dotyczące wielokulturowych, etnicznie zróżnicowanych, europejskich korzeni miasta[124]. Do tych aspektów przeszłości odwołują się kampanie władz miejskich czy organizowane w mieście konferencje, akcje oraz dyskusje[125]. Jak zauważa Joanna Michlic, można wyróżnić trzy zasadnicze, powiązane ze sobą i do pewnego stopnia przenikające się cechy oficjalnie prowadzonej pozytyw-

---

[123] Podobny proces można obserwować również w innych miastach. Zob. *Tożsamość społeczno-kulturowa miasta postindustrialnego w Europie*, red. Bogdan Stawarz, Andrzej Kloch, Muzeum w Rybniku, Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Rybnik–Warszawa 2005, s. 5.

[124] Aspekty te analizują m.in.: Michael Fleming, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies*…, s. 254–273; Craig Young, Sylwia Kaczmarek, *Changing the Perception of the Post-Socialist City*…; Joanna Michlic, *Lodz in the Post-Communist Era*… Odwoływanie się do przeszłości z okresu gwałtownego, wręcz spektakularnego rozwoju Łodzi przełomu XIX i XX w. oraz przypomnienie jej wartości ma niewątpliwie pozytywny charakter, chociaż często podlega znacznej idealizacji. Niektóre problemy i kwestie ulegają również swego rodzaju spłyceniu. Pewne wątpliwości budzić może już nawet promowanie idei współtworzenia miasta przez cztery kultury: Niemców, Żydów, Polaków i Rosjan, podkreślanej m.in. przez Festiwal Czterech Kultur czy kampanię Urzędu Miasta Łodzi promującą Łódź jako miasto kreatywne (*Łódź kreuje*), ponieważ, pomimo że po powstaniu styczniowym w konsekwencji działań rusyfikacyjnych znacznie nasilił się napływ ludności rosyjskiej, jej liczba utrzymywała się na poziomie 1% ogółu mieszkańców (poza krótkim okresem w latach 1905–1906, gdy wzrosła do 3%). Obawy może również wzbudzać zbyt silne skupienie się na przedwojennych dziejach miasta, prowadzące do zaniedbania czy wręcz wymazywania niektórych ważnych aspektów z lat 1945–1989. Por. Michael Fleming, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies*…, s. 265, 267–268. Dane dotyczące ludności zob.: Julian Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica" 1982, nr 11 [całość].

[125] Ciekawym przedsięwzięciem była np. konferencja *Tożsamość miasta – łódzkie wyzwanie*, 25–26 listopada 2005 r., Łódź, czy zainicjowana przez Fundację Ulicy Piotrkowskiej akcja *Tożsamość Łodzi*, mająca na celu stworzenie „definicji tożsamości Łodzi" oraz wywołanie publicznej dyskusji na ten temat. *Tożsamość Łodzi* (*założenia programu budowania definicji tożsamości Łodzi*), oprac. Fundacja Ulicy Piotrkowskiej, Łódź 2005, http://piotrkowska.pl/dokumenty/201207041455200.tozsamosclodzi.pdf (dostęp: 25.02.2018).

nej reinterpretacji przeszłości Łodzi sprzed 1918 roku. Przede wszystkim historia miasta zaczęła być traktowana jako podstawowy punkt odniesienia, źródło tradycji, którą należy współcześnie kontynuować. Pojawiło się też nieco skrajne pragnienie „nowego początku", „nowego złotego wieku", przy jednoczesnym odcięciu się od czasów komunistycznych. Drugim charakterystycznym rysem jest podkreślanie nowoczesnego oraz wyjątkowego charakteru dawnej Łodzi (wspomniana już wielokulturowość, a także dynamika, rozwój, kreatywność ekonomiczna) i próba przeniesienia tych cech na współczesność. Ponadto akcentuje się europejskie korzenie i charakter miasta sprzed 1918 roku oraz dążenie do przekształcenia współczesnej Łodzi w prawdziwie miasto europejskie[126].

Odwołania do XIX wieku, okresu szybkiego rozwoju miasta, gdy, jak opisuje Oskar Flatt, „było najpierw ubóstwo, padła potem iskra życia, […] wzmagała się pomyślność i po kilku wątpliwych krokach [Łódź] stanęła u szczytu"[127], mogły też dwudziestowiecznemu miastu, zmagającemu się w latach 90. z likwidacją kolejnych zakładów i wzrastającym bezrobociem, dawać nadzieję na przełamanie kryzysu i możliwość odrodzenia. Charakterystyczna w tym kontekście była inicjatywa podjęta w 1995 roku przez Biuro Strategii Miasta Łodzi i realizowana pod hasłem *Ziemia Obiecana – Raz jeszcze*. Stanowić miała ona swoisty pomost pomiędzy przeszłością a teraźniejszością. Kładąc nacisk na łódzką dziewiętnastowieczną przedsiębiorczość, podkreślano jednocześnie możliwość przywrócenia – za sprawą odważnych i aktywnych ludzi – dawnej atmosfery dynamiki oraz kreatywności, również we współczesnym mieście[128].

W oficjalnym dyskursie i podejmowanych działaniach wyraźnie rysuje się również dążenie do uszanowania i zachowania specyficznego architektonicznego charakteru Łodzi jako miasta przemysłowego[129]. W dokumentach przygotowywanych na zlecenie władz miasta, zauważyć można tendencję do przypi-

---

[126] Joanna Michlic, *Lodz in the Post-Communist Era*…, s. 289–290.

[127] Oskar Flatt, *Opis miasta Łodzi*…, s. 10.

[128] Sylwia Kaczmarek i Craig Young zwracają jednocześnie uwagę, że całkowicie pomijano przy tym wszelkie krytyczne konotacje tego wyrażenia obecne zarówno w powieści Władysława Reymonta, jak i filmie Andrzeja Wajdy. Craig Young, Sylwia Kaczmarek, *The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe: The Case of Lódz, Poland,* „European Urban and Regional Studies" 2008, vol. 15 (1), s. 60.

[129] M.in. Uchwała Nr LXIX/1753/18 Rady Miasta w Łodzi z dnia 28 marca 2018 r. w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi. Odniesienia te znajdowały się również we wcześniejszej: Uchwale Nr XCIX/1826/10 Rady Miasta Łodzi z dnia 27 października 2010 r. w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi, a także w *Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*.

sywania dziewiętnastowiecznej architekturze łódzkiej niejako podwójnej roli. Z jednej strony traktowana jest ona bowiem jako istotny element tworzący tożsamość miasta (co wykorzystywane jest do budowania jego marki i tzw. tożsamości konkurencyjnej)[130], a z drugiej, architektura ta ma być czynnikiem pobudzającym identyfikację oraz poczucie więzi z Łodzią wśród jej mieszkańców (aspekt społeczny)[131].

Już w pierwszym okresie przemian, w latach 90., podjęto próbę wyeksponowania tych elementów, które pozwalają na klarowne zdefiniowanie przestrzeni miasta oraz wydobycie jego rysu charakterystycznego i określenie tożsamości. W *Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego Łodzi* z 1993 roku podkreślono potrzebę odrodzenia historycznej spuścizny Łodzi i stworzenia impulsu do powstania narracji tożsamościowej i identyfikacji łodzian z miastem[132]. Największy nacisk położono wówczas na ożywienie ulicy Piotrkowskiej. Charakterystyczna czterokilometrowa arteria była w zasadzie od początku istnienia Łodzi przemysłowej postrzegana jako wizytówka miasta[133] (fot. 61). Już w XIX wieku traktowano ją jako elitarną część miasta – to tutaj zainstalowano pierwsze latarnie, tędy jeździły dorożki, a w latach 90. XIX wieku pierwsze tramwaje elektryczne. Na Piotrkowskiej skupiało się życie handlowe, towarzyskie i kulturalne. Warto podkreślić, że sto lat później, w latach 90. XX wieku, a więc w pierwszym okresie transformacji, aż blisko 50% terenów poprzemysłowych usytuowanych jedynie przy ulicy Piotrkowskiej zmieniło swoją funkcję[134]. Co znamienne, w przyjętym

---

[130] Simon Anholt, *Tożsamość konkurencyjna*, Fundacja Promocja Polski, Warszawa 2007, s. 44.

[131] Grażyna E. Karpińska zachowane w łódzkiej przestrzeni miejskiej obiekty poprzemysłowe określa wręcz jako depozytariuszy „pamięci o przemysłowej kulturze miasta", odsyłających do przeszłości i pomagających w ten sposób w jej rekonstruowaniu. Grażyna E. Karpińska, *Palimpsestowe oblicze miasta. Przykład Łodzi przemysłowej*, „Ochrona Zabytków" 2004, nr 3–4, s. 137.

[132] W *Miejscowym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Łodzi* z 1993 r., wyróżniono „obszar tożsamości miasta", którego podstawową oś stanowi ulica Piotrkowska. Uchwała Nr LVII/491/93 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 2 czerwca 1993 r. w sprawie przyjęcia Miejscowego ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 1993 r. Nr 6, poz. 71. Por. Kazimierz Bald, *Plansza XLIV: Przestrzeń dobra publicznego, obszar tożsamości miasta Łodzi*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi…*

[133] Por. m.in. Anna Rynkowska, *Ulica Piotrkowska*, „Odgłosy" 1965, nr 38, s. 8; Anita Wolaniuk, Renata Przewłocka, *Plansza XXXVI: Ulica Piotrkowska*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi…*; Elwira Olejniczak, *Obraz Łodzi w tekstach reportaży tygodnika „Odgłosy" (1958–1992)*, Primum Verbum, Łódź 2011, s. 52–68.

[134] Maria Piech, *Plansza XXVI: Przemiany przestrzenne, gałęziowe i funkcjonalne terenów przemysłowych Łodzi w latach 1938–1999*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi…*

w 2004 roku przez Radę Miejską *Uproszczonym Lokalnym Programie Rewitalizacji wybranych terenów śródmiejskich oraz pofabrycznych Łodzi na lata 2004–2013* podkreślono, że upadek przemysłu i w konsekwencji następująca w śródmieściu zmiana z funkcji przemysłowej na usługową (handlową, kulturalną, biznesową czy bankową) po raz pierwszy w dwustuletniej historii miasta stworzyła niepowtarzalną okazję do uporządkowania centrum i nadania mu charakteru wielkomiejskiego[135]. Punktem wyjściowym była co prawda świadomość trudnego położenia, w jakim znalazła się Łódź, w tym degradacji tkanki architektonicznej, jednak sytuacja ta potraktowana została jako punkt zwrotny, który paradoksalnie stał się szansą dla Łodzi.

Najbardziej widoczną formą zmiany stosunku do przeszłości miasta i próby stworzenia pomostu pomiędzy przeszłością a współczesnością są prowadzone na dużą skalę adaptacje łódzkiej architektury poprzemysłowej do nowej funkcji i jej modernizacje. Po pierwszym okresie przemian zachodzących w Łodzi w latach 90. XX wieku, wraz z początkiem XXI stulecia rozpoczął się zakrojony na dużą skalę proces adaptacji budynków pofabrycznych. I tak w Łodzi powstały wielokrotnie nagradzane realizacje, takie jak, m.in., Manufaktura (określana jako „największe centrum handlowe Europy Wschodniej"[136]) czy lofty U Scheiblera (nowoczesne mieszkania w dawnej ogromnej, czterokondygnacyjnej przędzalni)[137] (fot. 60). W ten sposób przeprowadzono również fragmentaryczną

---

[135] Uchwała Nr XXXIV/0568/04 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 14 lipca 2004 r. w sprawie przyjęcia Uproszczonego lokalnego program rewitalizacji wybranych terenów śródmiejskich oraz pofabrycznych Łodzi na lata 2004–2013, s. 5.

[136] Michał Frąk, *„Le Monde" pisze o Łodzi: miasto kontrastów*, „Gazeta Wyborcza" 2011, nr 256, s. 4. Por. Mieczysław Michalski, *Koncepcja rewitalizacji kompleksu fabrycznego I.K. Poznańskiego*, [w:] *Siedziby muzealne w poprzemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998, s. 126.

[137] Manufaktura została uznana m.in. za Produkt Turystyczny Roku 2006, była laureatką ULI Global Awards 2007 (m.in. za jakość stworzonej przestrzeni publicznej) oraz zdobywczynią nagród w konkursie miesięcznika CiJ w kategoriach dla najlepszego centrum handlowego i najlepszego produktu budownictwa ogólnego. Uznano ją także za najlepszy w Europie Środkowo-Wschodniej obiekt przeznaczony na funkcje handlowe i rekreacyjne – CEE Real Estate Quality Awards 2006. Poza tym otrzymała certyfikaty, takie jak REEAM in-use czy Złoty Certyfikat POT 2010. Natomiast „lofty" U Scheiblera zostały uznane m.in. za najlepszą polską modernizację w konkursie Europa & Africa Property Awards 2010. Założeniem było połączenie dawnej architektury z utrzymanymi w podobnej estetyce nowymi apartamentowcami. Omówienie loftów U Scheiblera pod kątem atrakcyjności nowych przestrzeni mieszkalnych zob.: Jerzy Dzieciuchowicz, Lidia Groeger, *Nowa przestrzeń mieszkaniowa. Lofty i rezydencje Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016. Zob. również: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi (dalej: WUOZŁ), Łódź, ul. Tymienieckiego 25.

rewitalizację terenów należących niegdyś do dwóch największych łódzkich potentatów przemysłowych XIX wieku, Izraela K. Poznańskiego i Karola W. Scheiblera[138]. Realizacje związane z wprowadzeniem nowej funkcji przyjmują zróżnicowane formy, od projektów w skali makro (jak rewitalizacja EC1 jako części Nowego Centrum Łodzi czy też Księżego Młyna[139]) po mikro projekty zlokalizowane w różnych częściach miasta. Ciekawymi przykładami, od 2011 roku wpisującymi się w koncepcję miejskiej regeneracji pod wspólnym hasłem działań kreatywnych i przemysłu kulturalnego, są m.in. łódzka OFF Piotrkowska (projekt sprawiający wrażenie spontanicznej i niekontrolowanej adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji), Art Inkubator[140] czy Wi-Ma

---

Projekt architektoniczny odtworzenia budynku, sygn. 205/49. O adaptacji obiektów poprzemysłowych na cele mieszkaniowe zob. m.in.: Marek Gawdzik, *Funkcja mieszkaniowa w strukturach poprzemysłowych*, [w:] *Architektura morska i przemysłowa – nowe wyzwania*, red. Maria Stawicka-Wałkowska et. al., Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2009, s. 59–66.

[138] Szerzej o współczesnych adaptacjach obiektów pofabrycznych należących niegdyś do „imperium" Karola W. Scheiblera: Julia Sowińska-Heim, *The Identity of a City. Modern Conversion of Karol Scheibler's Post-Industrial „Empire" in Lodz*, [w:] *Proceedings in Advanced Research in Scientific Areas. The 1st Virtual International Conference*, EDIS – Publishing Institution of the University of Zilina, Žilina 2012, s. 1240–1245.

[139] Znaczącym projektem są również aktualnie prowadzące działania zmierzające do adaptacji m.in. do funkcji biurowych, usługowych oraz na przestrzeń publiczną obiektów wzniesionych na przełomie XIX i XX w. dla państwowej rozlewni wódek i spirytusu przy ul. Kopcińskiego 58. Na powierzchni ponad 29 tys. m^2 ma powstać wielofunkcyjne Monopolis. Obiekt został już częściowo zajęty przez NFZ – Łódzki Oddział Wojewódzki.

[140] Łódzki Art_Inkubator rozpoczął działalność w 2014 r. jako jeden z projektów utworzonej w 2007 r. Fabryki Sztuki. W latach 2012–2013 przeprowadzono adaptację objętych ochroną konserwatorską budynków magazynowych przynależących niegdyś do Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera przy ul. Tymienieckiego 3. Architektoniczny projekt adaptacji wykonała Pracownia Projektowa Joanna Kucharska-Kosatka (budynek A) oraz pracownia architektoniczna Tu i Tam (budynek B i C). Siedziba Art_Inkubatora została laureatem konkursu *Zabytek zadbany 2015* w kategorii Architektura przemysłowa i dziedzictwo techniki, organizowanego przez Generalnego Konserwatora Zabytków. Szerzej zob.: Piotr Ugorowicz, *Art_Inkubator. Przykład modelowej adaptacji zabytku poprzemysłowego*, „Renowacje i Zabytki" 2016, nr 1 (57), s. 122–133. Fabryka Sztuki, w ramach której powstał Art_Inkubator, jest interesującym wspólnym projektem miasta (nadzór sprawuje Prezydent Miasta Łodzi) oraz Fundacji Łódź Art Centre i Stowarzyszenia Teatralnego Chorea. Powołana została Uchwałą Nr LXXVI/1483/06 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 18 października 2006 r. w sprawie utworzenia i nadania statutu instytucji kultury pod nazwą Fabryka Sztuki w Łodzi.

– strefa działań alternatywnych[141]. Wszystkie te przedsięwzięcia funkcjonują w przestrzeniach pofabrycznych.

Spośród wielu ważnych dla tożsamości Łodzi historycznych obiektów i zespołów architektonicznych poddanych zmianie funkcjonalnej, wybrane i szerzej omówione zostaną te projekty, które mają istotne znaczenie dla współczesnych procesów zachodzących w mieście, jak Manufaktura, OFF Piotrkowska czy EC1. Z tego też względu jedynie wspomniane lub wręcz pominięte zostały te, które, choć są elementem bardzo ważnego dziedzictwa dziewiętnastowiecznego, jak np. Księży Młyn[142], w mniejszym stopniu wchodzą w korelację ze współczesną tkanką miejską.

---

[141] W dawnych Zakładach Przemysłu Bawełnianego Juliusza Kunitzera i Juliusza Heinzla. Obecna nazwa – WI-MA – Zakłady Przemysłów Twórczych – łączy przeszłość ze współczesnością.

[142] Rozległe tereny Księżego Młyna (Pffafendorf) stanowiły ważną część powstającego od lat 50. XIX w. i systematycznie rozbudowywanego zespołu urbanistyczno-architektonicznego Karola W. Scheiblera. Na terenie tym w latach 60. XIX w. powstało m.in. osiedle robotnicze. Ceglane nieotynkowane elewacje famuł i usytuowanej naprzeciwko olbrzymiej, czterokondygnacyjnej przędzalni do dzisiaj stanowią charakterystyczny i rozpoznawalny element architektonicznego pejzażu Łodzi. Po transformacji ustrojowej w 1989 r. ten jeden z największych dziewiętnastowiecznych zespołów fabryczno-rezydencjonalnych w Europie został podzielony, a wybrane części założenia przystosowano do nowych, zróżnicowanych funkcji zarówno kulturalnych i artystycznych (Łódź Art Center oraz Fabryka Sztuki), jak i biurowych (Textorial Park) czy też mieszkaniowych (wspomniane już „lofty" U Scheiblera). Nie udało się przy tym zachować integralności zespołu, choć potrzeba całościowego ujęcia wyraźnie wskazywana była na etapie przygotowywanych opracowań obszaru. Krzysztof Pawłowski, *Od rekomendacji warszawskiej do programu Pro-revita*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe: materiały pokonferencyjne*, red. Andrzej Rottermund, Polski Komitet do Spraw UNESCO, Warszawa 2014, s. 31–47. Szerzej o zmianach funkcjonalnych na tym obszarze: Julia Sowińska-Heim, *The Identity of a City*…, s. 1240–1245. Natomiast o Księżym Młynie przede wszystkim w kontekście jego historii zob. Przemysław Szymański, *Księży Młyn doliną sztuki – planowanie pasywne czy aktywne*, [w:] *Rewitalizacja kompleksu Księżego Młyna*, red. Tadeusz Markowski, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 2006, s. 58–86. Z kolei o historii, roli i znaczeniu zespołu Księży Młyn w przestrzeni miasta zob. m.in.: Irena Popławska, *Zespół fabryczno-rezydencjalny „Księży Młyn" w Łodzi*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1972, nr 4, s. 295–304; Stefan Pytlas, *Powstanie i początki działalności zakładu przemysłu bawełnianego Karola Scheiblera w Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego: Nauki Humanistyczno-Społeczne" 1975, z. 111, s. 111–123; Wiesław Puś, Stefan Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex" (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979; Antoni Szram,

Funkcje komercyjne a tożsamość miejsca

Najgłośniejszy, najbardziej spektakularny i znaczący dla Łodzi i mieszkańców miasta efekt przyniosła rewitalizacja obszaru i adaptacja do nowej funkcji części dawnego zespołu fabrycznego Izraela K. Poznańskiego[143]. Należące niegdyś do Poznańskiego zakłady przemysłu bawełnianego stanowiły drugi co do wielkości i potęgi zespół fabryczny w Łodzi, po zakładach Karola W. Scheiblera[144]. Stworzony w latach 70. i 80. XIX wieku i sukcesywnie rozbudowywany do wybuchu pierwszej wojny światowej, ogromny kompleks składał się z zespołu fabrycznego, domów robotniczych, kościoła, szpitala, stołówki pełniącej również funkcje kulturalne oraz innych obiektów funkcjonalnie dopełniających założenie. W bezpośrednim sąsiedztwie fabryki wzniesiono również pałac z prywatnym ogrodem. Całość stanowiła i nadal stanowi ważny komponent architektoniczny i urbanistyczny w przestrzeni miasta[145]. Charakterystyczne

---

The Impact of the Investor on the Work of the Architect Taking as Examples the Activities of Factory Owners in Łódź – I.K. Poznański and K. Scheibler, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1984, z. 1–2, s. 281–287; Bartosz M. Walczak, *Księży Młyn w kontekście rozwoju zespołów fabryczno-mieszkalnych w Europie*, [w:] *Muzealizacja, rewitalizacja czy destrukcja? Wobec dziedzictwa XIX-wiecznej architektury*, red. Cezary Pawlak, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2007, s. 47–68; Piotr Jaworski, *Tekstylne królestwo Scheiblerów. Największe w Łodzi i w Europie*, [w:] *Filmowy pałac ziemi obiecanej. W stronę Scheiblerów*, red. Ewa M. Bladowska, Łódź 2011, s. 41–102; Peter Ch. Scheibler, *Scheiblerowie w drodze do ziemi obiecanej*, wstęp Kazimierz Badziak, tłum. Mateusz Krakowiak, Maria Goldstein, Wydawnictwo Hamal Andrzej Machejek, Muzeum Kinematografii w Łodzi, Łódź 2014; Krzysztof Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie*…, s. 48–87; Zob. również: WUOZŁ, Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Łódź. Osiedle domów dla robotników tzw. „Księży Młyn" i pałac Herbsta, oprac. Teresa Szyburska, mps, Warszawa 1972; *Zintegrowany program rewitalizacji Księżego Młyna*, oprac. Zespół ds. rewitalizacji Księżego Młyna.

[143] Fabryki Towarzystwa Akcyjnego Wyrobów Bawełnianych I.K. Poznańskiego.

[144] Zakłady Karola W. Scheiblera skupiały ponad połowę (ok. 60%) przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim. Przędza produkowana przez łódzkie zakłady cieszyła się bardzo dobrą opinią, została m.in. wyróżniona złotym medalem na wystawie przemysłowej w Paryżu w 1878 r. APŁ, Łódzcy fabrykanci, http://www.lodz.ap.gov.pl/art,57,lodzcy-fabrykanci (dostęp: 12.06.2018).

[145] Zob. m.in: Irena Popławska, *Architektura przemysłowa Łodzi*…, s. 59–69; Kazimierz Badziak, *Wielkość i upadek fortuny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. Stanisław Liszewski, Wiesław Puś, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991, s. 79–113; Ewa Markiewicz-Kozańska, *Przemiany urbanistyczne w przedsiębiorstwie I.K. Poznańskiego w Łodzi w II połowie XIX w.*, „Urbanistyka. Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe" 1995, z. 1, s. 18–25; Antoni Szram, *Inicjatywy budowlane I.K. Poznańskiego jako*

formy ceglanej bramy, prowadzącej niegdyś na teren fabryki (fot. 62), i olbrzymiej bryły pięciokondygnacyjnej przędzalni są jednymi z najbardziej rozpoznawalnych miejsc związanych z Łodzią.

Przez ponad sto lat fabryka była symbolem potęgi łódzkiego przemysłu. W połowie drugiej dekady ubiegłego wieku, w czasie pierwszej wojny światowej, zatrudniano w niej około siedem tysięcy osób[146]. Po 1945 roku zakłady zostały znacjonalizowane, jednak z dwunastoma tysiącami pracowników nadal stanowiły drugie co do wielkości miejsce zatrudnienia w łódzkim przemyśle. Po transformacji ustrojowej w 1991 roku mieszczące się wówczas w dawnej fabryce Izraela K. Poznańskiego Zakłady Przemysłu Bawełnianego „Poltex"[147] postawione zostały w stan likwidacji[148]. Sześć lat później ostatecznie zakończono produkcję, a substancja architektoniczna zaczęła ulegać postępującej degradacji[149]. Tym samym ważny teren poprzemysłowy, położony w obszarze centralnym miasta[150], w pobliżu ulicy Piotrkowskiej, obejmujący aż blisko 27 ha, stał się przestrzenią funkcjonalnie martwą.

W 1991 roku pojawiły się pierwsze propozycje wprowadzenia nowej funkcji do opustoszałych hall fabrycznych i przekształcenia ich w przestrzennie wystawienniczo-targowe[151]. Warunkiem było przejęcie terenów przez miasto,

---

wyraz mecenatu artystycznego łódzkiego przemysłowca, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Łódź 1998, s. 15–45; Kazimierz Badziak, *Szkice do dziejów rodziny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, red. Maja Jakóbczyk, Katarzyna Kuropatwa-Pik, Cezary Pawlak, Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 2012; NID o/t Łódź, *Opracowanie dotyczące historii rozwoju przestrzennego zespołu fabrycznego Poznańskiego*, oprac. Agnieszka Lorenc-Karczewska, Włodzimierz Witkowski, Maciej Jaskulski (msp).

[146] David M. Smith, *Moral Geographies: Ethics in a World of Difference*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2000, s. 57. W okresie międzywojennym zakłady znalazły się w sytuacji kryzysowej i zanotowały spadek produkcji.

[147] Po 1945 r. przedsiębiorstwu nadano nazwę Zakładów Przemysłu Bawełnianego Nr 2, a następnie Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Juliana Marchlewskiego. W 1970 r. dodano nazwę „Poltex", a z kolei w latach 80. zrezygnowano z patronatu Juliana Marchlewskiego.

[148] Decyzją Ministra Przemysłu z dnia 1.08.1991.

[149] Zakłady ostatecznie zakończyły pracę w 1997 r. Do tego momentu działał jeszcze oddział wykańczalni.

[150] Załącznik do uchwały Nr XXXIV/568/04 Rady Miejskiej z dnia 14 lipca 2004 r. o przyjęciu *Uproszczonego lokalnego programu rewitalizacji wybranych terenów śródmiejskich oraz pofabrycznych na lata 2004–2013*.

[151] Co zgodne było z oficjalną koncepcją promocji Łodzi jako centrum targów branżowych.

do czego jednak nie doszło. We wspomnianym już *Miejscowym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Łodzi* z 1993 roku teren zajmowany przez dawne zakłady Izraela K. Poznańskiego uznany został jako „obszar szczególnej tożsamości miasta", a tym samym „przestrzeń dobra publicznego"[152]. Zakładano wówczas wprowadzenie na tych obszarach funkcji zgodnych z charakterem rekreacyjnym wyznaczonym w *Miejscowym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Łodzi*, w ramach tzw. *Zielonego Kręgu Tradycji i Kultury*, oraz zachowanie istniejących budynków i układu urbanistycznego. W 1997 r. Rada Miejska w Łodzi przyjęła uchwałę zmieniającą przeznaczenie terenów po byłych zakładach Izraela K. Poznańskiego na „ogólnomiejskie cele handlowo-usługowe" i dopuściła wprowadzenie nowych obiektów architektonicznych, które, jak zaznaczono, powinny jednak harmonizować z zabytkową zabudową[153].

Po kilku latach poszukiwania inwestora oraz koncepcji na zagospodarowanie opuszczonych budynków[154] podpisano umowę z francuską firmą Apsys, globalnym zarządcą wielkopowierzchniowych i wielofunkcyjnych centrów handlowych[155]. W latach 1999–2006 przeprowadzono działania zmierzające do ekonomicznej i społecznej rewaloryzacji ważnego obszaru w centrum miasta. W 2006 roku na terenie dawnych zakładów, w zmodernizowanych budynkach pofabrycznych uzupełnionych o nową zabudowę, otwarto olbrzymie centrum handlowo-rozrywkowe Manufaktura, największą tego rodzaju inwestycję w Polsce, a według informacji podawanych przez inwestora i media, nawet w całej Europie Środkowo-Wschodniej[156]. Dawna funkcja została całkowicie zastą-

---

[152] *Miejscowy plan ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi* zatwierdzony uchwałą Nr LVII/491/93 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 2 czerwca 1993 r., Dz. Urz. Woj. Łódzkiego Nr 6, poz. 71. Założenia te zgodne były z zasadami sformułowanymi w *Konserwatorskiej polityce ochrony wartości kulturowych przestrzeni Łodzi*, przygotowanymi przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Łodzi.

[153] Uchwała Nr LXIII/623/97 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 18 czerwca 1997 r. w sprawie Zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi w części obejmującej obszar pomiędzy ul. Drewnowską, ul. Zachodnią, ul. Ogrodową i projektowanym przebiciem ul. Gen. L. Żeligowskiego, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 1997 r. Nr 15 poz. 95, § 3.

[154] Poszukiwaniem inwestora zajmował się przede wszystkim ówczesny likwidator zakładów Mieczysław Michalski.

[155] W 2012 r. firma Apsys sprzedała Manufakturę ze znacznym zyskiem niemieckiemu funduszowi inwestycyjnemu Union Investment. Kwota 390 mln euro była najwyższą sumą osiągniętą w tym roku na sprzedaży nieruchomości komercyjnych w Polsce. Urząd Miasta Łodzi nie skorzystał z prawa pierwokupu.

[156] Według danych Manufaktura nadal pozostaje największą galerią handlową w Polsce. Zob. MS, *Top 10: największe galerie handlowe w Polsce*, „Murator Plus",

piona nową. Zgodnie z duchem czasu miejsce produkcji zajęła konsumpcja. Na terenie centrum dominują sklepy, ale są tu również restauracje, kawiarnie, kina, dyskoteki, ścianka wspinaczkowa itd. Rangę miejsca podnosić ma obecność oddziału Muzeum Sztuki w Łodzi (ms2), który znalazł siedzibę w dawnej tzw. tkalni wysokiej z 1895 roku[157]. Na oficjalnej stronie internetowej Manufaktury obecność muzeów wymieniona jest jako pierwsza, choć procentowo zajmują one niewielką powierzchnię[158]. Wprowadzenie do przestrzeni komercyjnej instytucji kultury nienastawionych na osiąganie zysków jest zresztą współcześnie chętnie stosowanym zabiegiem[159]. Ważną część łódzkiego kompleksu stanowi również czterogwiazdkowy Andel's Hotel[160] zajmujący charakterystyczny monumentalny budynek dawnej przędzalni z lat 1876–1878[161] (fot. 64–65).

31.01.2018, https://www.muratorplus.pl/inwestycje/ inwestycje-komercyjne/top--10-najwieksze-galerie-handlowe-w-polsce-fotogaleria-aa-zY5f-6QZY-5D5F.html (dostęp: 12.05.2018); BJ, *Rotshild w Poznańskim?*, „Gazeta Wyborcza – Łodź" 2000, nr 25, s. 1.

[157] Natomiast ze strony muzeum wyraźnie widać odcinanie się od „trudnego sąsiedztwa" komercyjnego centrum handlowego. Szerzej: Julia Sowińska-Heim, *Sztuka awangardowa w XIX-wiecznej fabryce*, [w:] *Acta Artis. Studia ofiarowane profesor Wandzie Nowakowskiej*, red. Aneta Pawłowska, Eleonora Jedlińska, Krzysztof Stefański, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2016, s. 419–435. Projekt modernizacji wpisanego do rejestru zabytków budynku tkalni wykonany został przez biuro architektoniczne Bożeny i Jacka Ferdzynów. W latach 2007–2008 dokonano konserwacji i renowacji elewacji budynków oraz ścian ceglanych, zachowano również oryginalny układ konstrukcyjny oraz stalowe klatki schodowe. Zob. Archiwum Muzeum Sztuki w Łodzi Dział Dokumentacji Naukowej Zbiory Specjalne (dalej: Archiwum MSŁ), Dokumentacja prawna i techniczna obiektów własnych. Modernizacja i adaptacja XIX w. budynku pofabrycznego na Muzeum Sztuki. Projekt budowlany, sygn. AG-201/78/10; Archiwum MSŁ, Łódź, ul. Ogrodowa 17. Dokumentacja powykonawcza prac konserwatorskich, oprac. MOSAICON, sygn. AG-201/78/19.

[158] *Manufaktura napędza Łódź*, http://www.manufaktura-convention.pl/o-nas/manufaktura-napedza-lodz/ (dostęp: 24.06.2018). Oprócz oddziału Muzeum Sztuki w Łodzi ms2 na terenie Manufaktury znajduje się również Muzeum Fabryki oraz Centrum Nauki Experymentarium.

[159] Małgorzata Dolistowska, *Miasta wielokrotnego zapisu – ikonosfera nowych przestrzeni tożsamości*, „Czasopismo Techniczne" 2010, s. 59.

[160] Po sprzedaży w 2017 r. nazwę zmieniono na Hotel Vienna House Andel's Lodz.

[161] Przędzalnia ucierpiała w pożarze w 1890 r. i w związku z tym wymagała późniejszej interwencji architektonicznej. Był to drugi co do wielkości obiekt fabryczny w Łodzi, po przędzalni Karola W. Scheiblera. Por. Krzysztof Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie…*, s. 98; Irena Popławska, *Architektura przemysłowa Łodzi…*, s. 66–67. Prace adaptacyjne przeprowadził w latach 2007–2009 zespół OP Architekten pod kierownictwem Wojciecha Popławskiego.

W czasie prac zmierzających do całkowitej transformacji funkcjonalnej budynków zachowano znaczną część istniejącej dziewiętnastowiecznej tkanki architektonicznej. Było to zgodne z zaleceniami konserwatorskimi, bowiem już w 1971 roku budynek przędzalni wraz z bramą wjazdową prowadzącą na teren fabryki oraz przyległym pałacem wpisany został do rejestru zabytków[162]. Nastąpiła ekonomiczna i społeczna reanimacja miejsca. Obiekty zabytkowe dyskretnie uzupełniono nowoczesną architekturą. Choć nowe naniesienia zajmują powierzchnię sięgającą aż 95 000 m^2, podczas gdy powierzchnia obiektów zmodernizowanych wynosi nieco mniej, bo około 90 000 m^2 [163], wizualną dominantę stanowią charakterystyczne dla łódzkiej architektury XIX wieku czerwone ceglane budynki nawiązujące do średniowiecznej architektury obronnej[164]. Dawne i nowe obiekty wspólnie tworzą przemyślaną i harmonijną kompozycję przestrzenną. Dzięki zróżnicowanym gabarytom oraz formom odnowionych zabytkowych budynków, a także ich usytuowaniu powstał urozmaicony, pozbawiony monotonii układ przestrzenny. Centrum stanowi rynek o powierzchni 30 000 m^2, utworzony w miejscu wcześniejszej zabudowy fabrycznej tworzącej pierwotnie sieć wąskich uliczek wewnętrznych (fot. 66). Stało się tak pomimo wyrażanych już w 1996 roku przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

---

[162] W rejestrze tym znalazł się również drewniany kościół św. Józefa, a także budynki należące do dawnej Fabryki Towarzystwa Akcyjnego Wyrobów Bawełnianych I.K. Poznańskiego (m.in. elektrownia, tkalnia, niciarnia, stary bielnik, drukarnia, wykańczalnia, odlewnia, parowozownia, budynek straży, budynek warsztatów elektrycznych, budynek magazynu niskiego, a także kantor, stołówka robotnicza i trzy domy robotnicze). W 2004 r. ochroną objęto również otoczenie zespołu fabrycznego. W 2015 r. pałac wraz z biurem fabrycznym i przędzalnią wysoką uznane zostały za Pomnik Historii (jako część Pomnika Historii: *Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego*, obok: układu urbanistycznego pl. Wolności, ul. Stanisława Moniuszki i ul. Piotrkowskiej wraz z zespołem fabryczno-rezydencjalnym Ludwika Geyera, części zespołu fabryczno-rezydencjalno-mieszkalnego Karola Wilhelma Scheiblera oraz Starego Cmentarza i Nowego Cmentarza Żydowskiego). Por. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 16 lutego 2015 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego", Dz.U. z 2015 r., poz. 315. Zob. również *Materiały do wniosku o uznanie elementów krajobrazu kulturowego miasta poprzemysłowego w Łodzi za Pomnik Historii*, oprac. Krzysztof Pawłowski, Jan Salm, Bartosz M. Walczak, Łódź 2009 [mps.].

[163] Jerzy Dzieciuchowicz, *Wielkie centrum handlowe w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej. Manufaktura i Ptak w Rzgowie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012, s. 37.

[164] W dekoracji architektonicznej, szczególnie w górnych częściach wież, pojawiają się również motywy nawiązujące do wczesnego renesansu. Zob. Krzysztof Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź…*, s. 103.

obaw, że planowane wyburzenia w obrębie zespołu objętego ścisłą ochroną konserwatorską doprowadzą do bezpowrotnej utraty specyfiki miejsca, związanej z oddziaływaniem układu wewnętrznych uliczek oraz charakterystycznych przejść utworzonych pomiędzy ceglaną architekturą o spójnych historycznych formach[165].

Główna powierzchnia handlowa znajduje się w nowo wybudowanym obiekcie, który, choć wielkością przewyższa pozostałe, nie stanowi fizycznej dominanty, bowiem jego wysokość nie przekracza wysokości pozostałych budynków, a dzięki szklanej fasadzie jest to architektura neutralna, niemal niezauważalna[166] (fot. 63). Ważne jest jednak usytuowanie głównej galerii handlowej jako zamknięcia rynku, w miejscu, do którego prowadzą wszystkie najważniejsze osie kompozycyjne. Na wprost, od strony ulicy Zachodniej, znajduje się obecnie główne, „otwarte" wejście na teren Manufaktury, a więc to tutaj w sposób naturalny skierowany jest najważniejszy ciąg pieszy. Ten kierunek wyznaczają również chodniki, a przede wszystkim rzędy fontann, ponoć najdłuższych w Europie[167]. Szklana elewacja, choć fizycznie „zamyka" rynek, to jednak poprzez swą transparentność otwiera się na inną rzeczywistość i obiecuje przejście do innego, w pełni już nowoczesnego świata.

W wyniku przekształceń powstał wizualnie spójny zespół architektoniczny, który dzięki swoistej estetyce architektury zabytkowej zdaje się mieć niepowtarzalny charakter[168]. Stojąc na rynku Manufaktury, odnosimy wrażenie obcowania z dawną XIX-wieczną Łodzią. Niemniej, jak w przypadku wielu obiektów i zespołów przystosowywanych do nowych, konsumpcyjnych celów, zespół pofabryczny uległ oczyszczeniu i przekształceniu w celu podniesienia jego atrakcyjności i statusu. Aby uzyskać interesującą, przyciągającą mieszkańców oraz przyjezdnych formę, został poddany rozległemu i przemyślanemu

---

[165] W trakcie prac nad funkcjonalnym przekształceniem terenu oraz budową nowej przestrzeni handlowej planowano nawet wyburzenie wpisanej do rejestru zabytków najstarszej (1872 r.) łódzkiej hali tkalni z pilastym dachem. Finalnie została ona jednak zachowana. WUOZŁ, *Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Ogrodowa 17/19* (*Z.P.B. im. J. Marchlewskiego*), sygn. 212/13–15. Wyburzono m.in. obiekty tkalni i farbiarni widoczne na rycinach z końca XIX w. Por. Archiwum MSŁ, sygn. AG-201/78/10, pkt. 3.1.

[166] Obiekt powstał w miejscu wyburzonej parterowej hali szedowej oraz dwukondygnacyjnego budynku żelbetowego.

[167] *O nas. Manufaktura napędza Łódź*, http://www.manufaktura.com/26/o_nas (dostęp: 8.12.2018). Współczesne fontanny są specyficznym nawiązaniem do przeszłości i istniejących w tym miejscu stawów fabrycznych, a także płynącej pod ziemią rzeki Łódki.

[168] Projekt koncepcyjny opracowany został w biurze Sud Architectes.

procesowi spektakularyzacji[169], a budynki pofabryczne odpowiednio przekształcono. W efekcie powstała przestrzeń „wypreparowana", o charakterze silnie hybrydowym.

W trakcie zmiany funkcjonalnej główny nacisk położono na zachowanie zewnętrznej formy dziewiętnastowiecznych obiektów architektonicznych, przy znacznych ingerencjach i zmianach dotyczących wnętrz. Budynki wchodzące w skład dawnej fabryki Izraela K. Poznańskiego stały się tym samym atrakcyjną scenografią. Niektóre fragmenty zabudowy sprowadzono do roli ścian parawanowych (fot. 67–68). Np. ceglane mury dawnego budynku tkalni niskiej z 1872 roku nie tylko kryją przestrzenie handlowe i restauracyjne, ale stanowią również przesłonę dla ukrytego na dachu parkingu. Stojąc na rynku Manufaktury, w oknach ostatniego piętra zobaczyć można parkujące na tej kondygnacji samochody. Sherban Cantacuzino już w latach 70. XX wieku podkreślał, że tego rodzaju działania są rozwiązaniami radykalnymi, w których tylko strona zewnętrzna jako przynależna strefie publicznej „dumnie deklaruje respekt dla przeszłości"[170]. Jukka Jokilehto również przypominał, że, ochronę samych tylko elewacji można zaakceptować jedynie w wyjątkowych sytuacjach[171]. Z kolei Gustavo Araoz uważa, że współczesną Europę i Stany Zjednoczone opanowała swoista „pandemia fasadyzmu", która stanowi istotne wyzwanie dla współczesnej ochrony dziedzictwa architektonicznego. Jako jeden z ważniejszych problemów diagnozuje on również nadmierną wymianę tkanki architektonicznej w trakcie adaptacji dziedzictwa do nowej funkcji[172].

---

[169] Niebezpieczeństwa płynące ze spektakularyzacji współczesnej przestrzeni konsumpcji poddane zostały interesującej analizie m.in. w: Susan G. *Davis, Spectacular Nature: Corporate Culture and the Sea World Experience*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1997; Steven Miles, *Space for Consumption: Pleasure and Placelessness in the Post-Industrial City*, Sage, London 2010, s. 158; *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*, red. Michael Sorkin, Hill and Wang, New York 1992.

[170] Sherban Cantacuzino, *New Uses*…, s. 190.

[171] Jukka Jokilehto, *Authenticity in Restoration Principles and Practices*, „Association for Preservation Technology" 1985, no. 3/4, s. 9. Także Jan Tajchman zwracał uwagę na szczególne niebezpieczeństwo w przypadku adaptacji do nowej funkcji, związane ze zniszczeniem pierwotnego układu funkcjonalno-przestrzennego. Jako negatywny przykład przedstawił budynek dawnych koszar w Toruniu z lat 1819–1825 przekształcony w Hotel Bulwar, natomiast jako rozwiązanie pozytywne Hotel Spichrz, również w Toruniu. Jan Tajchman, Beata Piaskowa, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnej funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014, s. 299–314.

[172] Gustavo Araoz, *Protecting Heritage Places Under the New Heritage Paradigm and Defining Its Tolerance for Change. A challenge for ICOMOS*, [w:] *Conservation Turn – Return*

Poprzez radykalną zmianę przeznaczenia nastąpił również całkowity rozdział pomiędzy wnętrzem i zewnętrzem, formą i funkcją, podczas gdy pierwotnie program funkcjonalny budynku znajdował swój wyraz zarówno w konstrukcji, jak i jego dekoracji[173]. Doszło do, charakterystycznego zresztą dla najnowszej architektury, zaprzeczenia hasła, że „forma podąża za funkcją"[174]. Powstały natomiast typowe dla współczesności kontrasty i nieoczekiwane połączenia.

Manufaktura, choć jest miejscem komercyjnym nastawionym na masową konsumpcję, dzięki stworzeniu ułudy odtworzenia fragmentu tradycyjnego miasta zdaje się zaprzeczać anonimowości współczesnych „nie-miejsc", do jakich należą także centra handlowe[175]. Wyraźne odwołania i budowanie wizerunku miejsca w odniesieniu do lokalnej tożsamości architektonicznej powstają w oparciu o synergię tradycji i nowoczesności i prowadzą do mimowolnego utożsamiania przez odbiorców miejsca z wizytówką miasta[176]. W ten sposób

---

to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change: Proceedings of the International Conferences of the ICOMOS, International Scientific Committee for the Theory and Philosophy of Conservation and Restoration: Prague, May 5th-9th 2009, Florence, March 3th-6th 2011, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 47–52. Niezgodność z zasadami konserwacji działań prowadzących do usunięcia wewnętrznej struktury obiektu historycznego a pozostawienia jedynie fasady, jednoznacznie podkreślona została m.in. w: *ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*, ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe 2003, art. 1.3: https://www.icomos.org/charters/structures_e.pdf (dostęp: 20.12.2018).

[173] Irena Popławska, *Architektura przemysłowa Łodzi…*, s. 68.

[174] Słynne hasło sformułowane przez modernistę Louisa Sullivana. W kontekście poruszanych zagadnień interesująca wydaje się koncepcja japońskiego architekta i teoretyka Kisha Kurokawy, który stwierdza, że podczas gdy „architektura wieku maszyny wyrażała funkcję", architektura współczesna, jako symbioza różnych kultur oraz elementów nowoczesności i tradycji, powinna wyrażać znaczenie. Kisho Kurokawa, *The Philosophy of Symbiosis*, Academy Pr, London 1994. Za: *Teorie i manifesty architektury współczesnej*, red. Charles Jencks, Karl Kropf, tłum. Daniela Szymczak, Grupa Sztuka Architektury, Warszawa 2013, s. 129.

[175] Marc Augé, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, tłum. Roman Chymkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

[176] Jak zadeklarowano na oficjalnej stronie Manufaktury, „Wnętrze galerii oraz elementy małej architektury na rynku zaprojektowane zostały tak, by wpisywać się w historię Łodzi. Taki wizerunek Manufaktury zaprojektowała renomowana designerska firma Virgile&Stone z Londynu współpracująca z biurem architektonicznym z Lyonu – Sud Architectes. Jej projektanci zamieszkali w Łodzi, obserwowali miasto, ludzi, kulturę, poznawali historię i język polski, by stworzony przez nich nowoczesny

tworzony jest rodzaj znaku reklamowego, łatwego w odbiorze i przeznaczonego do natychmiastowej konsumpcji. Wykorzystanie istniejącej zabudowy, stanowiącej integralny element krajobrazu miejskiego, uwiarygodnia i legitymizuje nowe komercyjne centrum. Jak zauważa Gregory Ashworth, poprzez podkreślanie historycznej ciągłości formy buduje się wrażenie wiarygodności, a także uczciwości[177]. Jednocześnie jednak może dojść do niepokojącego zjawiska nagromadzenia znaków i symboli, w których kulturowe znaczenia stają się przede wszystkim komercyjnym artefaktem. W traktowaniu miasta, krajobrazu miejskiego i budynków, a także ich cech oraz znaczeń jako towaru pojawia się podstawowe niebezpieczeństwo, że są one atrakcyjne tak długo, jak długo przynoszą zyski[178].

Manufaktura uznawana jest za „ikonę" przemysłowej Łodzi, a zarazem symbol jej postindustrialnego odrodzenia. Obraz ten utrwalają hasła reklamowe mówiące o współczesnej Manufakturze, czyli *de facto* centrum handlowo-rozrywkowym, jako „bijącym sercu miasta" i nowym jego centrum[179]. Nie ma tu jednak mowy o głębszych odniesieniach do historii i architektonicznej wartości zabytkowego zespołu. Jak podkreślają oficjalne komunikaty, Manufaktura to przede wszystkim miejsce spotkań i spędzania czasu w atrakcyjnym otoczeniu, łączącym interesującą, kontrastującą ze sobą „historię i tożsamość miasta z nowoczesnością, nową jakością"[180], to miejsce, w którym „przestrzeń kultury i wyrafinowanej rozrywki znakomicie łączy się ze światem handlu i rekreacji"[181]. Następuje reinterpretacja dziedzictwa przez pryzmat współczesnych potrzeb i trendów, tak aby powstała przestrzeń atrakcyjna dla współczesnego użytkownika[182]. Dziedzictwo architektoniczne to już nie tylko miejsce czy bu-

---

projekt jak najsilniej był związany z Łodzią i jej tożsamością". *Manufaktura: rewitalizacja*, https://www.manufaktura.com/site/479/powstanie-manufaktury/rewitalizacja (dostęp: 12.06.2018). Zagadnienie to analizują m.in.: Danuta Kochanowska, *Śródmiejskie przestrzenie publiczne – współczesne przekształcenia*, [w:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, red. Mieczysław Kochanowski, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2002, s. 27–59; Audrey Kirbi, Tony Kent, *The Local Icon: Reuse of Buildings in Place Marketing*, „Journal of Town and City Management" 2010, vol. 1 (1), s. 80–91.

[177] Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa* [w:] *Miasto historyczne*…, s. 36.

[178] Mariusz Czepczyński, *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities*…, s. 153.

[179] *Manufaktura dzisiaj*, https://www.manufaktura.com/site/592/manufaktura-dzisiaj/manufaktura-dzisiaj (dostęp: 5.06.2018).

[180] *Manufaktura: rewitalizacja*, https://www.manufaktura.com/site/479/powstanie-manufaktury/rewitalizacja (dostęp: 12.06.2018).

[181] *Manufaktura dzisiaj*, https://www.manufaktura.com/site/592/manufaktura-dzisiaj/manufaktura-dzisiaj (dostęp: 5.06.2018).

[182] Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2015, s. 32.

dynki, forma i styl, lecz zdarzenie[183], proces, w którym negocjuje się i kreuje nowe wartości i narracje[184].

W tym kontekście słuszne wydaje się, zgodnie z raportem *Detroit Opportunity Sites*, zaklasyfikowanie sposobu przekształcenia dawnych zakładów Izraela K. Poznańskiego w centrum handlowe Manufaktura jako działania skoncentrowanego na potencjale wynikającym z „twórczej restauracji" obiektów industrialnych w celu ich ponownego wykorzystania do innych, nieprzemysłowych funkcji[185] (fot. 69–70).

Przypadek Manufaktury jest dobrym przykładem pewnych charakterystycznych dla współczesności trendów, ale także związanych z nimi niebezpieczeństw. Analogie w sposobie myślenia o zmianie funkcjonalnej dziedzictwa architektonicznego obserwować można również w wielu innych realizacjach. Podobnym obiektem z tego samego okresu czasowego jest m.in. Stary Browar w Poznaniu. W tym przypadku centrum handlowe promowane jest jako „autentyczne centrum kultury i edukacji" oferujące „new true urban experience: sztukę nabywania, sprzedawania, tworzenia"[186]. Stary Browar w Poznaniu powstał na terenie dziewiętnastowiecznego browaru Ambrosiusa Huggera, jednak w przeciwieństwie do Manufaktury nad historyczną zabudową dominują tutaj zdecydowanie współczesne naniesienia[187].

Podejmując próbę oceny przystosowania dawnych budynków pofabrycznych zakładów Izraela K. Poznańskiego do nowej funkcji, pamiętać należy, że w okresie, kiedy zapadały decyzje co do sposobów ratowania tego niezwykle ważnego dla miasta założenia architektonicznego, Łódź przeżywała głęboką zapaść. Olbrzymie gabaryty budynków pofabrycznych oraz rozmiary całego obszaru stanowiły nie lada wyzwanie inwestycyjne wymagające znaczących nakładów finansowych[188]. W latach 90. XX wieku zmiana funkcjonalna, choć tak bardzo potrzebna, wydawała się z tych względów trudna do zrealizowania.

---

[183] Ewa Rewers, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków 2005.

[184] Laurajane Smith, Paul A. Shackel, Gary Campbell, *Heritage, Labour and the Working*, Routledge, New York 2011.

[185] *Detroit Opportunity Sites Final Report*…

[186] *Poznaj Stary Browar. Idea*, http://starybrowar5050.com/o-centrum/ (dostęp: 8.12.2018).

[187] Stary Browar w Poznaniu był wielokrotnie nagradzany, m.in. został uznany za jedną z ikon architektury polskiej po 1989 r., a w 2012 zwyciężył w plebiscycie *7 Nowych Cudów Polski* organizowanym przez „National Geographic Traveler". Co ciekawe, w 2008 r. Międzynarodowa Rada Centrów Handlowych (ICSC) uznała tę realizację za najlepsze centrum handlowe w Europie w kategorii Extensions/Refurbishments.

[188] Inwestycja wyniosła w efekcie około 200 mln euro.

Ponadto w mieście postsocjalistycznym wizja stworzenia atrakcyjnych, tętniących życiem przestrzeni handlowych stanowiła swoiste *novum*, znane jedynie z miast Europy Zachodniej. Złożona przez zagranicznego inwestora propozycja zachowania i utrzymania ważnej dla Łodzi zabytkowej architektury, a także ożywienia (zarówno ekonomicznego, jak i społecznego) tej części śródmieścia i stworzenia miejsc atrakcyjnych dla mieszkańców, choć budziła pewne obawy, wydawała się wówczas najkorzystniejszym rozwiązaniem[189].

W przypadku Manufaktury wystąpiło charakterystyczne dla współczesnych centrów tematycznych dążenie do podejmowania działań mających zapewnić poczucie autentyczności przestrzeni przy jednoczesnym uważnym kontrolowaniu budowanego obrazu. Jak podkreślono w *Nizhny Tagil Charter*, wartość i „autentyczność terenu może zostać znacznie zmniejszona , jeśli usunięte zostaną maszyny lub komponenty lub jeśli zniszczone zostaną elementy pomocnicze, które stanowią część całego terenu"[190]. W przestrzeni ogólnodostępnej łódzkiego centrum handlowego brakuje autentycznych artefaktów, które zamknięto w niewielkim muzeum mającym przypominać o pierwotnym charakterze i historii miejsca. W tym przypadku zabrakło „wartości dawności", o której znaczeniu, również w wymiarze artystycznym i emocjonalnym, pisał m.in. Jan Tajchman[191]. Jako przykłady odmiennego podejścia przytoczyć

---

[189] Te obawy i nadzieje dobrze oddaje opinia ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, który zwracał uwagę na mankamenty koncepcji niewykorzystującej w odpowiednim stopniu walorów architektury historycznej, a jednocześnie wyrażał przekonanie, że powstające w tym miejscu centrum handlowe mogłoby przynieść środki pozwalające na dalsze pozytywne przekształcenia zabytkowego zespołu architektonicznego. Jednak już na etapie prac projektowych dostrzegał on również zagrożenia dla tradycyjnego handlu ulokowanego w śródmieściu. WUOZŁ, sygn. 212/13–15. W 2002 r., a więc już w trakcie trwania prac związanych z adaptacją do nowej funkcji, obawy związane z usytuowaniem w okolicach ulicy Piotrkowskiej tak znaczącego centrum handlowego wyraził również ówczesny prezydent Łodzi Jerzy Kropiwnicki, postrzegając to jako potencjalne zagrożenie dla głównej ulicy miasta. W kontekście sposobu podejścia do historycznej struktury architektonicznej i urbanistycznej dodać można, że w przypadku przekształcenia dawnych zakładów Izraela K. Poznańskiego nie powstał „master plan", nie sporządzono również projektu powykonawczego.

[190] *Nizhny Tagil Charter*, 5.I, s. 5.

[191] Pojęcie „wartość dawności" zawiązane jest z koncepcją *Alterswert* Aloisa Riegla. Jan Tajchman, *Metoda zabezpieczenia i rewitalizacji ruin historycznych jako szczególny rodzaj konserwacji i restauracji zabytków architektury*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych – ochrona i adaptacja do nowych funkcji. Ruinen der Sakraldenkmäler Schutz und Anpassung an neue Funktionen: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej / Tagungsband der internationalen wissenschaftlichen Konferenz: Gubin 6–8 listopada 2008 r. / Gubin 6.–8. November 2008*, Fundacja Fara Gubińska, 2008, s. 139. Por. *Stan-*

można zaadaptowany do celów kulturalnych zespół pokopalniany w Genk (C-mine, Belgia)[192] (fot. 48–51) i dawną hutę stali w Bochum (Jahrhunderthalle, Niemcy)[193] (fot. 71–72). W tych przypadkach dbałość o zachowanie charakteru miejsca, umożliwiająca lepsze dostrzeżenie i zrozumienie jego pierwotnego charakteru i *genius loci*, jest znacząca. Teraźniejszość i przeszłość splatają się ze sobą, co podkreśla ciągłość historyczną, architektoniczną i społeczną. Współczesne życie zdaje się toczyć w symbiozie z przeszłością, historią miejsca oraz związanych z nim ludzi.

Jak pokazuje przykład Be-mine w Beringen (Belgia), rozwiązania takie możliwe są również w przypadku przestrzeni komercyjnych. Nad całym terenem górują widoczne już z daleka szyby górnicze[194], a na 32 hektarach terenu pokopalnianego powstaje kompleks łączący zróżnicowane funkcje, m.in. handlową, mieszkaniową i rekreacyjną[195] (fot. 73). Rozpoczęcie użytkowania poszczególnych części przed ukończeniem prac nad całym założeniem pozwala na stopniowe „oswajanie" przestrzeni przez użytkowników, nie otrzymują oni bowiem gotowego, finalnego produktu, lecz mogą obserwować zachodzące zmiany. Pomieszczenia zaadaptowane do nowych funkcji, jak bar, ściana wspinaczkowa czy nowoczesna kawiarnia, w znacznym stopniu zachowują swój pierwotny wygląd, podobnie jak urządzenia i inne elementy przypominające o poprzedniej funkcji miejsca. Część z nich wykorzystana zostaje w niestandardowy sposób, jak wózki kopalniane tworzące ogrodzenie kawiarni czy specjalistyczne maszyny służące współcześnie jako bufet. Elementy te, nieodnowione, noszące ślady zużycia, dają możliwość choć częściowego obcowania z przeszłością, przypominając o niepowtarzalnej historii miejsca. Pozostawiono też pokopalnianą hałdę, na której zaaranżowano ścieżki rowerowe, a także plac zabaw z tunelami, linami do wspinaczki czy zjeżdżalniami wykorzystującymi naturalne ukształtowanie terenu (fot. 75). W ten sposób zachowano i przystosowano do nowej funkcji również charakterystyczne otoczenie kopalni[196].

---

dardy opracowania dokumentacji projektowej dla tzw. zabytków nieruchomych (*propozycja*), oprac. Jan Tajchman, ICOMOS 2013.

[192] C-mine, pierwotnie nazywane Winterslag, to jedna z trzech ważnych kopalń utworzonych na terenie Genk na początku XX w. Kopalnię zamknięto w 1986 r., a w roku 2000 powstała koncepcja funkcjonalnego przekształcenia obszaru przez wprowadzenie przemysłów kreatywnych. Rok później miasto wykupiło teren i przystąpiono do realizacji projektu.

[193] Huta stali działała w tym miejscu przez ponad sto lat w okresie od 1842 do 1968 r.

[194] W Łodzi wyburzono większość kominów fabrycznych.

[195] Projekt ma zostać ukończony w 2019 r.

[196] Ważną część stanowi również muzeum poświęcone kopalni i pracującym w niej ludziom. Na terenie kompleksu pozostawiono fragmenty zachowanych torów

Nie brakuje także elementów mających uatrakcyjnić i przyciągnąć odbiorców, jak dawny zbiornik do oczyszczania wody, w którym teraz można nurkować wśród fragmentów pofabrycznych konstrukcji, podziwiając kolorowe, tropikalne ryby (fot. 74). W przypadku tej realizacji w sposób szczególny jednak podkreślane są przede wszystkim aspekty związane ze zrównoważonym rozwojem.

Różnice w podejściu do adaptacji terenu postindustrialnego widoczne na przykładzie Manufaktury i Be-mine wynikają niewątpliwie z wielu czynników. Jednym z nich jest być może silnie obecna w Łodzi przełomu XX i XXI wieku potrzeba zerwania z obrazem zaniedbanego, pofabrycznego miasta. Pamiętać trzeba również, że w czasie, gdy formułowano postulaty zawarte w *Nizhny Tagil Charter*, prace związane ze zmianą funkcjonalną dawnych zakładów Izraela K. Poznańskiego były już zaawansowane. Niestety, o ile jeszcze do niedawna Manufaktura stanowiła interesujący w skali europejskiej przykład pobudzającej miejską regenerację adaptacji do nowej funkcji, o tyle obecnie zaczyna być kojarzona z niekorzystnym efektem „disneylandyzacji" przestrzeni miejskiej[197].

Po dokonaniu zmian nie da się już przywrócić pierwotnej infrastruktury, urządzeń i maszyn, ciągle jednak możliwe jest przypominanie o pierwotnym charakterze, znaczeniu i historii miejsca. Przeszłości nie należy zamykać jedy-

---

i wagoniki przypominające, że w przeszłości istotną rolę na tym terenie odgrywała sieć połączeń kolejowych umożliwiających transport węgla przez miasto. Jest też edukacyjna trasa spacerowa pozwalająca na poznanie historii transportu oraz mieszkańców żyjących w pobliżu linii kolejowej. Indywidualne historie „zwykłych" ludzi, w tym współczesnych, stanowią ważny aspekt i dodatkowo podkreślają ciągłość społeczną, mimo zachodzących zmian. Podobne podejście do przeszłości obecne jest również w Zollverein w Essen.

[197] Głosy takie bardzo wyraźne były m.in. w podczas dyskusji prowadzonej w trakcie *EAAE Thematic Network on Conservation – Workshop V. Conservation/Adaptation: Keeping Alive the Spirit of the Place. Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, 13–16 października, Liège–Hasselt, 2015. Jan Tajchman, odnosząc się do działań podjętych w związku z utworzeniem łódzkiej Manufaktury, w kilku zaledwie zdaniach poddał bardzo negatywnej ocenie całokształt przeprowadzonych działań, nazywając je „dewastacją", a nie „rewitalizacją". Jan Tajchman, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Ochrona Zabytków" 2008, t. 56, nr 1 (240), s. 87. O negatywnych skutkach współczesnych ingerencji prowadzących do zatarcia zabytkowych walorów dawnych obiektów fabrycznych Izraela K. Poznańskiego wspomina również m.in. Bogumiła J. Rouba, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak musi być?*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych…*, s. 113–128. Por. Bogumiła J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków" 2008, t. 56, nr 1 (240), s. 62.

nie w niewielkich pomieszczeniach Muzeum Fabryki[198], lecz powinna ona wyraźnie zaistnieć również w przestrzeni rynku[199].

W przypadku rozległych zespołów poprzemysłowych znaczącym problemem jest też zachowanie integralności założenia. Na skutek modernizacji i adaptacji na centrum handlowe jedynie części dawnego kompleksu Izraela K. Poznańskiego obszar ten utracił swoją pierwotną spójność. W obrębie zespołu nastąpiły nowe podziały modyfikujące wcześniejszą kompozycję. Przede wszystkim ulica Ogrodowa, stanowiąca niegdyś oś wewnętrzną, wyznacza obecnie granicę kompleksu, natomiast rolę osi centralnej przejął sztucznie utworzony rynek Manufaktury[200]. Po stronie dawnej fabryki powstała swoista oaza w zdegradowanym miejskim krajobrazie Łodzi, kontrastująca z położonymi naprzeciwko domami robotniczymi przynależącymi do śródmiejskiej enklawy biedy[201]. Przekształcenia związane ze zmianą funkcjonalną obiektów

---

[198] W projektach dotyczących zmiany funkcjonalnej zespołów pofabrycznych np. w niemieckim Essen (Zollverein) czy belgijskim Genk (C-mine), a nawet w Beringen (Be-mine), które ma bardziej komercyjny charakter, autotematyczne muzea stanowią istotną część założenia i ogrywają ważną rolę. W odniesieniu do łódzkiej Manufaktury Jan Tajchman stwierdził wręcz, że: „Przy ogromnej powierzchni istniejących budynków – jak na ironię – pozostawiono małe pomieszczenie z kilkoma zaledwie maszynami włókienniczymi". Jan Tajchman, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów…*, s. 87.

[199] Choć w 2017 r. rynek oficjalnie otrzymał nazwę Rynku Włókniarek Łódzkich, poza tkanką architektoniczmą trudno jednak odnaleźć tutaj materialne ślady i nawiązania do przeszłości. Porównując ze wspomnianymi już przykładami, chociażby z terenów Zagłębia Ruhry, nawet dla przypadkowego przechodnia dostępne są tam plansze czy też tablice prezentujące w przystępny, a jednocześnie merytoryczny sposób informacje dotyczące przeszłości miejsca, funkcjonalnego znaczenia poszczególnych budynków oraz maszyn, a także dokonanych przekształceń.

[200] Nowe podziały wynikające z wprowadzenia zróżnicowanych funkcji do przemyślanych niegdyś zespołów architektonicznych wpływają również na zacieranie pierwotnej koncepcji i ideowego wyrazu kompleksu. Spojrzenie na dawne łódzkie zespoły fabryczne, przede wszystkim Zjednoczone Zakłady Przemysłu Bawełnianego Karola W. Scheiblera i Ludwika Grohmana, pod kątem wyrazu relacji przestrzenno-społecznych przybliżają m.in.: Andrzej Majer, *Księży Młyn w Łodzi: sentymentalizm vs. pragmatyzm*, [w:] *Rewitalizacja kompleksu Księżego Młyna…*, s. 49–57; David M. Smith, *Moral Geographies…*, s. 53–68. Z kolei z perspektywy urbanistycznej na zagrożenia wynikające z nowych podziałów geodezyjnych na terenach poprzemysłowych uwagę zwraca Krzysztof Gasidło, *Problemy przekształceń…*

[201] Joanna Grotowska-Leder, *Łódzkie enklawy biedy*, [w:] *Żyć i pracować w enklawach biedy* (*Klimaty łódzkie*), red. Wielisława Warzywoda-Kruszyńska, Instytut Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 40.

pofabrycznych zmusiły władze miasta do podjęcia działań również w sąsiadujących obszarach – m.in. przystąpiono do remontu, modernizacji i zmiany funkcjonalnej dawnych domów robotniczych.

Wpisane do Rejestru Zabytków famuły przy ulicy Ogrodowej[202] znalazły się na mapie *Priorytetowych projektów rewitalizacji obszarowej centrum Łodzi na lata 2014–2020+* Urzędu Miasta Łodzi[203]. Przewidziano tam kompleksowe wyremontowanie budynków i podniesienie standardu mieszkań[204] oraz zagospodarowanie terenu i stworzenie nowych lokali usługowych[205]. Dawni mieszkańcy, z których wielu przez pokolenia było związanych z zakładami bawełnianymi na ulicy Ogrodowej, otrzymali lokale zastępcze w innych częściach miasta[206]. W 2013 roku, a więc tuż po ogłoszeniu decyzji dotyczących remontu i modernizacji dziewiętnastowiecznych famuł, zakładano, że część lokatorów będzie mogła powrócić do swoich mieszkań[207], jednak w 2018 roku zdecydowano o wprowadzeniu jedynie funkcji usługowej. Zmianę tę w sposób bardzo ogólny tłumaczy się m.in. względami ekonomiczno-społecznymi, jak również położeniem inwestycji w prestiżowej lokalizacji „naprzeciw hotelu Andel's i Manufaktury"[208]. W zastosowanej retoryce znaczenie miejsca i wartość kompleksu zostają więc powiązane bardziej z komercyjnym sukcesem centrum handlowego niż jego znaczeniem historycznym i społecznym. W tym przypadku wydaje się zachodzić proces nie tylko ekonomicznej i społecznej, ale rów-

---

[202] Są to trzy posesje o numerach 24, 26 i 28 przy ulicy Ogrodowej.

[203] *Priorytetowe projekty rewitalizacji obszarowej centrum Łodzi na lata 2014–2020+* były przedmiotem konsultacji społecznych przeprowadzonych przez Biuro ds. Rewitalizacji na podstawie Zarządzenia Nr 6083/VI/14 Prezydenta Miasta Łodzi z dnia 7 kwietnia 2014 r.; *Rewitalizacja obszarowa centrum Łodzi. Wstępny plan projektu 7 – część inwestycyjna*, oprac. Biuro ds. Rewitalizacji i Rozwoju Zabudowy Miasta, Łódź; *Rewitalizacja obszarowa centrum Łodzi. Wstępny plan projektu 8 – część inwestycyjna*, oprac. Biuro ds. Rewitalizacji i Rozwoju Zabudowy Miasta, Łódź.

[204] W tym wykonanie tak podstawowych prac, jak zlikwidowanie wspólnych toalet na korytarzach oraz podłączenie budynków do sieci kanalizacyjnej i ciepłowniczej.

[205] Projekt ten realizowany jest w ramach programu Mia100 Kamienic.

[206] Szerzej o problemie pomijania łódzkich robotników w procesie budowania współczesnego wizerunku miasta: Michael Fleming, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies…*, s. 267–268. Zob. również: Julia Sowińska-Heim, *Margins and Marginalizations in a Post-Socialist Urban Area…*, s. 297–312.

[207] *Famuły jak nowe*, 14.08.2013, strona Urzędu Miasta Łodzi, http://uml.lodz.pl/miasto/aktualnosci/?news=23962 (dostęp: 3.05.2015).

[208] Decyzje te dotyczą obecnie remontowanej famuły na ul. Ogrodowej 24. Karolina Szamburska, *Rozpoczynamy druki etap remontu famuły przy ul. Ogrodowej 24*, https://uml.lodz.pl/aktualnosci/artykul/rozpoczynamy-drugi-etap-remontu-famuly-przy-ul-ogrodowej-24-id21558/2018/7/5/ (dostęp: 20.09.2018).

nież symbolicznej gentryfikacji tej części miasta[209]. Gentryfikacji, czyli procesu, w którym w wyniku podniesienia wartości materialnej i rynkowej fragmentu obszaru miejskiego dochodzi do zmiany demograficzno-społecznej i pojawiają się nowi „interesariusze", z reguły zamożniejsi niż dotychczasowi mieszkańcy. Konsekwencją są przekształcenia widoczne zarówno na poziomie społecznym, jak i tożsamościowym oraz symbolicznym. Proces gentryfikacji budzi przede wszystkim negatywne konotacje, jednak autorzy tacy jak Sharon Zukin wskazują również na jego aspekty pozytywne, jak przywrócenie danemu miejscu wartości[210].

---

[209] W tym przypadku chodzi przede wszystkim o zmianę statusu społecznego i ekonomicznego użytkowników, a nie mieszkańców, do których odniosła się Ruth Glass, gdy po raz pierwszy zastosowała to pojęcie. Autorka poddała wówczas analizie zachodzące w dawnej londyńskiej dzielnicy robotniczej Islington zmiany, które spowodowały wymianę mieszkańców – wyparcie robotników i wprowadzenie do tej części miasta ludzi z wyższych klas społecznych. Gentryfikację wskazuje się właśnie jako jedno z możliwych negatywnych zjawisk wynikających z rewitalizacji. Ruth Glass, *Introduction: Aspects of Change*, [w:] *London: Aspects of Change*, red. Centre for Urban Studies, MacKibbon and Kee, London 1964, s. xiii–xlii. Zob. Tom Slater, *Gentrification of the City*, [w:] *The New Blackwell Companion to the City*, red. Gary Bridge, Sophie Watson, Wiley-Blackwell, Chichester 2011, s. 571–585. Przegląd sposobów ujęcia pojęcia „gentryfikacja" w literaturze światowej, zob. Aleksandra Jadach-Sepioło, *Gentryfikacja miast*, „Problemy Rozwoju Miast" 2007, nr 4/3, s. 66–79. Michael Fleming, analizując sposoby budowania wizerunku Łodzi, pisze wręcz o fetyszyzacji miejsca przy zbyt małej uwadze zwróconej jednocześnie na potrzeby mieszkańców – przede wszystkim tych, którzy wywodzą się z klasy robotniczej – postrzeganych jako niechciane sąsiedztwo, którego obecność budzi niepokój o bezpieczeństwo i estetykę miejsca. Michael Fleming, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies*…, s. 267–268. Urząd Miasta Łodzi podejmuje jednak na terenie objętym rewitalizacją działania zmierzające do społecznej integracji. Natomiast kontrowersyjna kwestia przenoszenia w inne części miasta lokatorów famuł wymagałaby głębszych badań lokalnych (jednak już z innych dziedzin niż historia czy historia sztuki). Jak bowiem wynika z relacji łódzkich „latarników społecznych" pomagających mieszkańcom terenów przeznaczonych do rewitalizacji w przeprowadzce, tylko w nielicznych przypadkach deklarują oni chęć powrotu do wcześniejszego miejsca zamieszkania po zakończeniu jego remontu (np. na sześćdziesiąt rodzin, tylko jedna osoba). Dyskusja podczas konferencji *Urban Regeneration Mix. Phase I Final Translation Workshop. Conference for ULG Partners with the Participation of Partner Cities*, Łódź 2018. Nie zmienia to jednak faktu, że zmiana charakteru miejsca nie powinna prowadzić do zacierania jego historii i zapominania o jego pierwotnym znaczeniu.

[210] Sharon Zukin, *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1993. Autorka zauważa jednak również negatywne aspekty związane z gentryfikacją, w tym przede wszystkim przenosze-

Centrum handlowe, choć promowane jest jako współczesna „siła napędowa Łodzi" i „bijące serce miasta"[211], nie przyczynia się jednak w sposób bezpośredni do rozwoju pozostałych obszarów, a przeciwnie, stanowi dla nich wręcz zagrażającą ich funkcjonowaniu konkurencję[212]. Choć w *Strategii ulicy Piotrkowskiej* wyraźnie podkreślono, że jako „dziedzictwo i tożsamość […] miasta, jego najcenniejszy skarb i wizytówka"[213] pełni ona rolę nadrzędną w stosunku do innych kompleksów w przestrzeni miejskiej o podobnych funkcjach (kulturalnych, rozrywkowych, biznesowych)[214], to w praktyce utrzymanie równowagi okazało się niezwykle trudne. Centrum handlowe utworzone w zaadaptowanym na cele komercyjne dziewiętnastowiecznym zespole pofabrycznym przejęło funkcję nowego miejskiego forum, masowo skupiającego mieszkańców[215].

---

nie lokatorów w inne rejony miasta na skutek wzrostu czynszów i opłat za wynajem na terenie objętym procesem regeneracji. Sharon Zukin, *Gentrification in Three Paradoxes*, „City and Community" 2016, no. 15 (3), s. 202–207. Na problemy te uwagę zwracają również: Japonica Brown-Saracino, *The Gentrification Debates: A Reader*, Routledge, New York–Oxon 2010; Hans Pruijt, *Is the Institutionalization of Urban Movements Inevitable? A Comparison of the Opportunities for Sustained Squatting in New York City and Amsterdam*, „International Journal of Urban and Regional Research" 2003, no. 27 (1), s. 133–157; Kate Shaw, *The Place of Alternative Culture and the Politics of its Protection in Berlin, Amsterdam and Melbourne*, „Planning Theory & Practice" 2005, vol. 6, no. 2, s. 149–169.

[211] Por. *Manufaktura dzisiaj*, https://www.manufaktura.com/site/592/manufaktura-dzisiaj/manufaktura-dzisiaj (dostęp: 5.06.2018); *O nas. Manufaktura napędza Łódź*, http://www.manufaktura.com/26/o_nas (dostęp: 5.06.2016).

[212] Problem ten dotyczył przede wszystkim ulicy Piotrkowskiej, co znalazło odzwierciedlenie w dyskusjach prowadzonych na łamach lokalnej prasy. Zob. m.in.: Michał Danielewski, Aleksandra Przybylska, *Od dziś miasto jest tam*, „Gazeta Wyborcza – Kultura" 2007, nr 260, s. 21; *Łódzki Disneyland. Debata o Manufakturze*, „Gazeta Wyborcza – Łódź" 2004, nr 261, s. 4; Aleksandra Hac, *Łączmy to, co kochamy, z tym, co w Łodzi najlepsze*, „Gazeta Wyborcza – Łódź" 2009, nr 294, s. 5.

[213] *Strategia rozwoju ulicy Piotrkowskiej w Łodzi na lata 2009–2020*, oprac. Sztab Piotrkowska, Łódź 2009, s. 6.

[214] *Ibidem*, s. 5.

[215] Przypadek prywatnego rynku Manufaktury powołanego do życia przez globalne konsorcjum wpisuje się również w dyskusję na temat problemu zanikania tradycyjnej miejskiej przestrzeni publicznej, jej prywatyzacji, a przez to często również komercjalizacji. Na temat komercjalizacji przestrzeni publicznej zob. m.in.: *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych*, red. Piotr Lorens, Justyna Martyniuk-Pęczek, Wydawnictwo Urbanista, Gdańska 2010; Mieczysław Kochanowski, *Pytania i niepokoje*, [w:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego…*, s. 5–8. Według Piotra Lorensa podstawą współczesnego definiowania przestrzeni publicznej powinna być jej funkcja stwarzania warunków odpowiednich do bezpośredniego nawiązywania kontaktów

Lokalizacja w ścisłym centrum Łodzi i zróżnicowana oferta „dla wszystkich" sprawiły, że Manufaktura zyskała rangę najpopularniejszego miejsca w mieście. Wśród mieszkańców Łodzi ulica Piotrkowska nadal postrzegana jest jako symbol miasta[216], jednak w krótkim czasie po otwarciu Manufaktury aż 40% ankietowanych uznało, że odebrała ona głównej ulicy Łodzi rolę podstawowego miejsca spotkań[217]. Istotne znaczenie miało tu utworzenie pomiędzy bu-

---

interpersonalnych. Definicja ta zostaje tym samym uniezależniona od praw własności. Piotr Lorens, *Tematyzacja przestrzeni publicznej jako wyraz dywersyfikacji struktury urbanistycznej miasta doby globalizacji*, [w:] *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Mikołaj Madurowicz, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2007, s. 86. Zagadnienia i problemy dotykające przestrzeni miejskiej w szerokim ujęciu teoretycznym ukazuje publikacja *Przestrzeń, filozofia i architektura. Osiem rozmów o poznawaniu, produkowaniu i konsumowaniu przestrzeni*, red. Ewa Rewers, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 1999. Autorka zwraca również uwagę, że: „Zmierzchowi tradycyjnie ujmowanej strefy publicznej, a także przestrzeni publicznej w miastach, towarzyszy rozmywanie się zastanych, w miarę stabilnych tożsamości zbiorowych ich mieszkańców, utrata prawomocności przez tradycję (np. architektoniczną i urbanistyczną w miastach)". Ewa Rewers, *Miasto jako przedmiot badań filozofii*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, red. Bohdan Jałowiecki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 67.

[216] 45,7% ankietowanych uznało, że Łódź kojarzy się przede wszystkim z ulicą Piotrkowską. Zob. Ewa Boryczka, Mariusz Sokołowicz, *Tożsamość i wizerunek dużego miasta wobec międzynarodowej mobilności osób dobrze wykształconych. Przykład Łodzi w oczach studentów łódzkich uczelni*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka" 2011, nr 24, s. 6.

[217] Badania przeprowadzono w latach 2008–2009. Marcin Wójcik, *„Manufaktura" jako „miejsce" integrujące w przestrzeni społecznej Łodzi*, [w:] *Łódzka Metropolia. Problemy integracji społecznej i przestrzennej*, red. Andrzej Suliborski, Zbigniew Przygodzki, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2010, s. 48. W latach 90. ulica Piotrkowska stanowiła ważną strefę, w którą inwestowano znaczące fundusze zarówno publiczne, jak i prywatne. Główna arteria Łodzi zasłynęła wówczas z nagromadzenia punktów gastronomicznych. W 2004 r. odnotowano tutaj aż 70% wszystkich kawiarni i 60% restauracji. Na początku XXI w. znaczenie ulicy Piotrkowskiej jako miejsca spotkań nie tylko zmalało, ale przede wszystkim straciła ona rolę ważnej przestrzeni handlowej. Zasadniczy spadek liczby markowych sklepów w obrębie ulicy Piotrkowskiej nastąpił po 2006 r., a więc po otwarciu Manufaktury. Z głównej arterii miasta wycofane zostały przede wszystkim punkty handlowe znanych markowych sklepów. Był to kierunek odwrotny od tego, który można było obserwować w latach 90. Według badań przeprowadzonych w 2000 r. aż ponad 50% podmiotów gospodarczych usytuowanych przy ulicy Piotrkowskiej stanowiły sklepy. Zachodzące zmiany postrzegano wręcz jako zwiastun „końca" ulicy Piotrkowskiej. W końcowych wnioskach programu URBAMECO, współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego

dynkami pofabrycznymi wspomnianego wcześniej rynku, który stał się ważną przestrzenią publiczną. Latem można przyjść tutaj na plażę, zimą jeździć na łyżwach[218], a o każdej porze roku spędzić czas w estetycznej, zadbanej i dyskretnie chronionej przestrzeni. Sielska atmosfera wśród fontann i kafejek, choć daleka od pierwotnego charakteru miejsca, dobrze wpisała się w potrzebę stworzenia w Łodzi uporządkowanej, spójnej estetycznie przestrzeni publicznej.

Ważnym wyzwaniem stało się opracowanie rozwiązań, które sprzyjałyby harmonijnej koegzystencji kompleksu handlowo-rozrywkowego z historyczną, pogrążoną w kryzysie strukturą miasta, w tym przede wszystkim Placem Wolności (historycznym Rynkiem Nowego Miasta), ulicą Piotrkowską oraz Starym Rynkiem. Stworzenie powiązań pomiędzy charakterystycznymi dla miasta przestrzeniami o „indywidualnym charakterze", takimi właśnie jak Manufaktura, stałoby się istotnym czynnikiem, który pozwoliłby przywrócić centralnej przestrzeni miasta pożądaną spójność[219].

---

w 2009 r., podkreślono również, że ulica Piotrkowska traci swój prestiż zarówno jako przestrzeń kulturalna, jak i biznesowa. Por. Jacek Nalewajko, *Rozwój, funkcjonowanie i miejsce usług gastronomicznych w przestrzeni* Łodzi, [w:] *Łódź wybrane zagadnienia zagospodarowania przestrzennego*, red. Tadeusz Marszał, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 159–178; Anita Wolaniuk, *Przemiany funkcjonalne głównej osi urbanistycznej* Łodzi, [w:] *Duże i średnie miasta polskie w okresie transformacji*, red. Iwona Jażdżewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009, s. 176, 181; Anita Wolaniuk, *Plansza LI: Przemiany funkcjonalne w otoczeniu ulicy Piotrkowskiej,* [w:] *Atlas miasta Łodzi:* (*suplement 1*), red. Stanisław Liszewski, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2009; *Local Action Plan for Piotrkowska Street*, raport z projektu URBAMECO – *City Project / City Areas / Poor Areas / Economic Development*, http://urbact.eu/sites/default/ files/lap_piotrkowska.pdf (dostęp: 14.05.2018).

[218] Zróżnicowane wydarzenia przyciągają nowych potencjalnych klientów, zwiększając tym samym dochody. Susan G. Davis opisuje tworzenie zdywersyfikowanej oferty mającej zaspokoić zróżnicowane potrzeby jako element spektakularyzacji i uatrakcyjniania miejsca. Susan G. Davis, *Spectacular nature*…

[219] Na aspekty te zwracano uwagę już w *Uproszczonym Lokalnym Programie Rewitalizacji wybranych terenów śródmiejskich i pofabrycznych Łodzi na lata 2004–2013*, w którym obszar pomiędzy zespołem dawnej fabryki Poznańskiego a Nowym Miastem wskazano jako jeden z węzłowych, a sposób jego zaplanowania uznano za kluczowy dla stworzenia synergii pomiędzy Manufakturą i historyczną strukturą miasta. Uchwała Nr XXXIV/0568/04 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 14 lipca 2004 r. w sprawie przyjęcia Uproszczonego lokalnego program rewitalizacji wybranych terenów śródmiejskich oraz pofabrycznych Łodzi na lata 2004–2013, s. 11–12, 14. W celu znalezienia sposobów zintegrowania tej części miasta ogłoszono m.in. w 2009 r. konkurs *U źródeł Piotrkowskiej*. Z kolei odpowiedź na potrzebę całościowego spojrzenia na architektoniczne i urbanistyczne przemiany tkanki miejskiej i zintegrowania rozpro-

Analizując ideę *SynergiCity* (miasta synergii), Paul Hardin Kapp za pozytywne uznaje aspekty związane ze zmianą funkcjonalną terenu postindustrialnego, która, wykorzystując najlepsze atrybuty miejsca, tworzy także otoczenie przyjazne pod względem estetycznym. Jak zauważa, możliwe jest zachowanie historycznego charakteru dzielnicy przy jednoczesnej zmianie jej postrzegania – już nie jako zaniedbanej części miasta, lecz „nowej, zrównoważonej, ekonomicznej siły napędowej". Działania zmierzające do przebudowy zdegradowanych obszarów poprzemysłowych pozwalające na ponowne ożywienie śródmieścia Kapp traktuje wręcz jako istotę ochrony zabytków na szczeblu miejskim[220]. Jak zauważają z kolei Audrey Kirby i Anthony Kent, ponowne wykorzystanie obiektów historycznych do nowych, komercyjnych funkcji może stanowić istotną część wizerunku i marki miasta. Jednocześnie zwracają oni uwagę, że w przypadku adaptacji obiektów do funkcji handlowych ważne jest zarówno łączenie roli, jaką budynki historyczne odgrywają w procesie podtrzymywania wspólnej tożsamości i historii, jak i korzyści ekonomiczne, którym sprzyja kontekstualizacja miejsc komercyjnych. Według autorów odrestaurowane budynki pozostają wizualnymi znakami przypominającymi lokalnej społeczności ich historię, zapewniającymi ciągłość i swojskość przestrzeni miejskich, ponieważ „rzeczywista" przeszłość została utracona[221]. Tendencja ta

---

szonych w przestrzeni Łodzi ważnych i interesujących obszarów stanowiła *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*, wyznaczająca kierunki dla *Lokalnego Programu Rewitalizacji na lata 2014–2020+*. Wyróżniono w niej Strefę Wielkomiejską, w której skoncentrowana jest historyczna tkanka architektoniczna z dominującą charakterystyczną zabudową oraz regularną siatką ulic i kwartałów. W *Strategii* uwzględniono m.in. wyniki warsztatów „Zszywanie miasta", jak również inne liczne dokumenty, w tym wyniki konkursów *U źródeł Piotrkowskiej* z 2009 r. oraz *Wielkomiejska Piotrkowska* i *Koncepcja zagospodarowania Pasażu im. Leona Schillera w Łodzi* z 2010 r. Uchwała Nr LV/1146/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 16 stycznia 2013 r. w sprawie Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+ (dalej: *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*).

[220] Paul H. Kapp podkreśla jednocześnie obserwowane w miastach europejskich znaczące zainteresowanie ponownym wykorzystaniem dawnych magazynów i fabryk, co postrzegane jest wręcz jako atrakcyjna zmiana. Paul Hardin Kapp, *Historic Preservation…*, s. 28. Współredagowana przez niego książka *SynergiCity: Reinventing the Postindustrial City* otrzymała od Center for Historic Preservation przy University of Mary Washington nagrodę Historic Preservation Book Award, a także została uznana za najlepszą książkę akademicką w 2013 r.

[221] Audrey Kirby, Anthony Kent, *The Local Icon…*, s. 88. Por. Zbigniew K. Zuziak, *Rewitalizacja miejskiej przestrzeni dziedzictwa kultury – doświadczenia brytyjskie*, [w:] *Miasto historyczne…*, s. 60–73. W tym kontekście interesująca jest publikacja Freda Taggarta analizującego kolejne kroki, jakie należy podjąć w przypadku wprowadzania nowej funkcji do dziedzictwa architektonicznego, by możliwa była faktyczna współ-

w sposób szczególny nasiliła się na przełomie XX i XXI wieku. Kirby i Kent przedstawiają formułowane przez siebie tezy przede wszystkim w kontekście marketingu miejsca i poprzez analizę przykładów miast z Wielkiej Brytanii.

Wprowadzenie nowej funkcji w dawne mury wydaje się jedynym sposobem na uratowanie ulegającego degradacji architektonicznego i postindustrialnego dziedzictwa miasta i tym samym zachowanie jego tożsamości i ciągłości architektonicznej. Jednak nadmierna estetyzacja miejsca i obiektów historycznych, nastawiona przede wszystkim na sprostanie współczesnym wymogom, może doprowadzić do utraty wartości historycznych. W przypadku funkcji związanych z konsumpcją istnieje szczególne niebezpieczeństwo zbyt daleko idącego, dosłownego, wykorzystania dziedzictwa w celu zaspokojenia aktualnych potrzeb społecznych i zwiększenia zysków[222]. W sytuacji znacznych modyfikacji tkanki architektonicznej i estetyzacji przestrzeni dawne obiekty stają się bardziej scenografią dla współczesnego widowiska rozrywki i konsumpcji, niż rzeczywistym świadectwem przeszłości. W wyniku adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowych funkcji szczególne napięcie i potencjalny konflikt powstają bowiem pomiędzy wartością kulturową a użytkową i ekonomiczną. Konieczne jest zachowanie właściwych granic w interpretacji i wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego, choć, jak pesymistycznie konstatuje Sharon Zukin, współcześnie to właśnie zakupy stały się doświadczeniem głęboko kulturowym[223].

Gregory Ashworth, opisując „miasta dziedzictwa", zauważa, że współcześnie miasto kształtowane jest „w tym samym stopniu dzięki twórczej wyobraźni, co dzięki badaniom historycznym, a historii nie można odróżnić od mitologii i literatury. […] Najbliższą analogię stanowić może potraktowanie zabytków i wydarzeń z przeszłości jako surowca, który wydobywany jest selektywnie i wykorzystywany zgodnie ze współczesnymi wymogami"[224]. Adam Miłobędzki, wskazując na niekorzystne zmiany podejścia do reliktów przeszłości związane ze zmniejszaniem ich roli „jako przekaźnika zbiorowej pamięci"[225], poddaje ostrej krytyce realizacje, w których tradycję historyczną potraktowano powierzchownie, zbanalizowano i tym samym sprowadzono do swoistego parku tematycznego. Jak konstatuje, „Te wszystkie mizerne derywaty oryginal-

---

praca i aktywizacja lokalnej społeczności. Fred Taggart, *Regeneration Through Heritage…*, s. 74–88.

[222] Konsumpcja oznacza dosłownie właśnie „wykorzystywanie dóbr i usług do zaspokojenia potrzeb". *Słownik Języka Polskiego PWN*.

[223] Sharon Zukin, *Point of Purchase: How Shopping Changed American Culture*, Routledge, New York–London 2004, s. 7.

[224] Gregory Ashworth, *Planowanie dziedzictwa…* (1997), s. 28.

[225] Adam Miłobędzki, *Ochrona zabytków w dzisiejszym świecie...*, s. 324.

nego, romantycznego kultu zabytków, pragmatycznie dobierające luźne (koncepcyjne i/lub materialne) cytaty z historii, żyją już dziś własnym życiem"[226]. Jako przykłady podaje działania związane z rewitalizacją miast historycznych, prowadzące niekiedy do: „«miejskiego rezerwatu zabytkowego» (Bardiów, Lewocza) lub ku teatralnemu archeologizmowi Skansenu czy Williamsburga, żeby nie wspomnieć o najgorszym – bajkowym surrealizmie Disneylandu"[227].

Funkcje związane z kulturą i działania kreatywne

Podejście, w którym w rewitalizacji obszarów miejskich bazowano na prywatnym sektorze i projektach developerskich, dominowało w krajach Europy Zachodniej w latach 80. XX wieku. Charakterystycznym zjawiskiem było wówczas tworzenie flagowych, znaczących i prestiżowych projektów, skoncentrowanych na przemianie niewielkich, punktowo potraktowanych obszarów miejskich. Działania te dotyczyć mogły oczywiście zarówno wznoszenia budowli nowych, jak i zmiany funkcjonalnej już istniejących. W znacznej mierze zjawisko to podyktowane było wzrostem znaczenia i potrzebą kreowania wizerunku miasta oraz budowania strategii opartych na marketingu miejsca (tzw. marketingu terytorialnym)[228]. Spektakularne realizacje miały stać się wizytówką, potwierdzeniem atrakcyjności i rozwoju metropolii. Według Sue Wilkinson powstające w ten sposób „wyspy odnowienia" czy też ożywienia, pobudzenia były najbardziej widocznymi symbolami regeneracji i jako takie ważnym elementem miejskiej strategii[229]. Następujące w ten sposób rozproszenie, fragmentaryzacja i heterogoniczność stały się akceptowalnym elementem postmodernistycznych miast[230].

---

[226] *Ibidem*, s. 325.

[227] *Ibidem*.

[228] John McCarthy, Alan Pollock, *Urban Regeneration in Glasgow and Dundee: a Comparative Evaluation*, „Land Use Policy", 1997, vol. 14, no. 2, s. 138. McCarthy i Pollock powołują się m.in. na: Franco Bianchini et al., *Flagship Project in Urban Regeneration*, [w:] *Rebuilding the City: Property-led Urban Regeneration*, red. Patsy Healey, et al., E. & F.N. Spon, London 1992, s. 245–255.

[229] Sue Wilkinson, *Towards a New City? A Case Study of Image-Improvement Initiatives in Newcastle upon Tyne*, [w:] *Rebuilding the City: Property-led Urban Regeneration…*, s. 174–210. Za: John McCarthy, Alan Pollock, *Urban Regeneration in Glasgow and Dundee…*, s. 138.

[230] Patsy Healey, Simin Davoudi, Mo O'Toole, *Property-led Urban Regeneration*, [w:] *Rebuilding the City: Property-led Urban Regeneration…*, s. 277–289. Patsy Healey, *Urban Complexity and Spatial Strategies. Towards a Relation Planning for Our Times*, Routledge, London–New York 2007, s. 21. Por. Manuel Castells, *Społeczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007. Zob. też. Sławomir Gzell, *Miasto sieci*

John McCarthy i Alan Pollock, analizując ten problem m.in. na przykładzie Glasgow, wskazują, że punktowe działania oparte na prywatnej własności, choć przyniosły efekty związane zarówno z procesem rewitalizacji, jak i poprawą wizerunku, miały jednak charakter selektywny i wiązały się z niekorzystnymi zmianami w innych częściach miasta. Do głosu dochodziły bowiem przede wszystkim kryteria komercyjne, które zaczynały dominować nad pierwotnymi celami wynikającymi z polityki miejskiej[231].

Jednocześnie, badając zmiany zachodzące we współczesnym mieście, coraz więcej miejsca poświęca się pojęciu „miasta sieci" czy „miasta patchworkowego". Patsy Healey opisuje dzisiejsze aglomeracje nie jako jasno zdefiniowany obszar o określonych granicach przestrzennych i dynamice zmian, lecz złożoną mieszaninę węzłów i sieci, miejsc i przepływów, w których współistnieją zróżnicowane relacje, działania i wartości – wzajemnie na siebie oddziałując, łącząc się, wchodząc w konflikty, ale też tworząc kreatywną synergię. Healey podkreśla, że mogą koncentrować się one wokół zróżnicowanych działań zbiorowych, zarówno formalnych, związanych z inicjatywą władz, jak i nieformalnych, podejmowanych z inicjatywy mieszkańców. Celem jest bowiem wywieranie wpływu na relacje społeczno-przestrzenne w mieście przy zachowaniu heterogeniczności potrzeb oraz poszukiwaniu zróżnicowanych wartości[232].

Powstawanie sieci połączeń, prowadzące do kształtowania modelu rozwoju miasta opartego na zasadach partnerskiej współpracy pomiędzy różnymi interesariuszami, odgrywa również istotną rolę w tworzeniu miast kreatywnych[233]. Jednocześnie od lat 90. w Europie i Stanach Zjednoczonych można zaobserwować tendencję do sytuowania na postindustrialnych terenach śródmiejskich poddanych przebudowie i rewaloryzacji, działalności związanej z nowymi sektorami gospodarki, takimi jak przemysły kreatywne, wysoko wyspecjalizowane usługi finansowe czy technologiczne (głównie technologie informacyjne), ale również z kulturą i sposobami spędzania wolnego czasu.

---

i jego społeczność – ku konkretyzacji zapisów Nowej Karty Ateńskiej 2003, [w:] *Nowe przestrzenie w mieście. Ich organizacja i funkcje*, red. Iwona Jażdżewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006, s. 63–77.

[231] Choć w Glasgow znaczna część inwestycji finansowana była z pieniędzy miejskich. John McCarthy, Alan Pollock, *Urban Regeneration in Glasgow and Dundee…*, s. 142. Zagadnienia związane z udziałem prywatnych inwestorów w projektach dotyczących regeneracji dziedzictwa uwzględniając również polskie przykłady omawia: Monika Murzyn-Kupisz, *The Socio-economic Impact of Built Heritage Projects Conducted by Private Investors*, „Journal of Cultural Heritage" 2013, vol. 14 (2), s. 156–162.

[232] Patsy Healey, *Urban Complexity and Spatial Strategies…*, s. 1.

[233] Charles Landry, *Kreatywne miasto: zestaw narzędzi dla miejskich innowatorów*, tłum. Olga Siara, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013, s. 153.

Dziedziny te postrzegane są jako istotny element ekonomicznego rozwoju miasta i budowy jego pozytywnego wizerunku oraz impuls dla miejskiej regeneracji[234]. Tworząc swoiste tematyczne centra[235], nadają dawnym obszarom nowe, prestiżowe i symboliczne znaczenie, a także wpływają na organizację przestrzenną oraz strukturę miasta.

Choć sama idea koncentracji podobnych aktywności w obrębie jednego obszaru nie jest zjawiskiem nowym, czego przykładem mogą być chociażby słynne ulice, jak Wall Street czy Fifth Avenue w Nowym Jorku, to jednak nastąpił istotny zwrot w sposobie, w jaki nowe sektory wpływają na zmiany w kształtowaniu śródmieścia[236]. Konepcja prowadzenia miejskiej regeneracji w oparciu o kulturę i działania kreatywne, a także dążenie do tworzenia przyjaznego otoczenia miejskiego i przestrzeni publicznych przy zaangażowaniu znanych architektów, stanowiła podstawę działań podjętych m.in. w Bilbao, Turynie, Barcelonie czy Glasgow, które było jednym z pierwszych miast opierających politykę rewitalizacji i kampanię marketingową przede wszystkim na działaniach związanych z kulturą[237].

Koncepcję miasta kreatywnego, w oparciu o przeprowadzone analizy potencjału Łodzi, władze miejskie wybrały w 2011 roku jako tę, która miała skonsolidować i właściwe ukierunkować działania zmierzające do zbudowania wyrazistego wizerunku oraz marki miasta w postsocjalistycznej rzeczywisto-

---

[234] Zob. *Cultural and Urban Regeneration. Cultural Activities and Creative Industries: a Driving Force For Urban Regeneration. Conclusions and Recommendations*, The URBACT Culture network, Lille Métropole 2006, s. 17, http://urbact.eu/sites/default/files/conclusionsuc-english.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[235] Thomas A. Hutton określa je jako „signifying precincts", których jednak nie należy mylić z „parkami tematycznymi". Thomas A. Hutton, *The New Economy of the Inner City*, „Cities" 2004, vol. 21, no. 2 s. 89–108. Za: Aspa Gospodini, *Portraying, Classifying and Understanding…*, s. 314.

[236] *Ibidem*, s. 313.

[237] W Glasgow pierwsze działania podjęto już na początku lat 80. Jak zauważają Hélène Roth i Emmanuèle Cunningham-Sabot, odniesienia do Glasgow, ale także Barcelony, Turynu czy Bilbao, wyraźne są w dążeniu do przekształcenia w miasto kreatywne m.in. francuskiego Saint-Étienne. Również w tym mieście ważną rolę w procesie regeneracji odgrywa rozwój projektów kulturalnych. Strategia przyjęta zarówno w Glasgow, jak i Saint-Étienne zakłada, że miasto stanie się atrakcyjnym miejscem do życia, z wartościowymi przestrzeniami publicznymi oraz poddanymi regeneracji osiedlami mieszkaniowymi. Zob. Hélène Roth, Emmanuèle Cunningham-Sabot, *Shrinking Cities in the Growth Paradigm: Towards Standardised Regrowing Strategies?*, [w:] *Parallel Patterns of Shrinking Cities and Urban Growth: Spatial Planning for City Regions and Rural Areas*, red. Robin Ganser, Rocky Piro, Routledge, London–New York 2016, s. 62–64.

ści[238]. Przyjęcie tej koncepcji pozwoliło na wpisanie się w tendencje ogólnoeuropejskie, przy jednoczesnym odwołaniu do lokalnego dziedzictwa architektonicznego, kulturalnego (filmu, designu, fotografii, mody) oraz awangardowych działań artystycznych[239]. Pod wspólnym hasłem działań kreatywnych i przemysłu kulturalnego znalazły się przy tym zróżnicowane realizacje zmierzające do ożywienia obiektów poprzemysłowych. Do interesujących projektów należą m.in. wspomniane już OFF Piotrkowska, Art Inkubator i Łódź Art Center czy Wi-Ma – strefa działań alternatywnych. Wśród nich znajdują się również wiodące projekty miejskie, czyli EC1 oraz rewitalizacja Księżego Młyna. W przypadku tej ostatniej koncepcja związana z charakterem i funkcjonowaniem miejsca nadal ewoluuje, trudno jest więc na obecnym etapie stwierdzić, jaki będzie jej efekt finalny[240].

---

[238] W okresie wcześniejszym, począwszy od lat 90. XX w., Łódź nie miała opracowanego dokumentu strategii marki miasta. Aktywność związana z budowaniem wizerunku miasta nie została opatrzona wspólnym czytelnym hasłem i miała przede wszystkim charakter pojedynczych i zróżnicowanych działań. W założeniu rolą *Strategii marki i komunikacji marketingowej* stało się nadanie spójności i sprecyzowanie kierunku podejmowanym krokom. Zob. Uchwała Nr VIII/81/11 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 23 lutego 2011 r. w sprawie przyjęcia do realizacji dokumentu pod nazwą Strategia marki i komunikacji marketingowej marki Łodzi na lata 2010–2016, s. 1 (dalej: *Strategia marki i promocji miasta Łódź 2010–2016*). Zjawisko włączania kultury i działań kreatywnych w miejskie strategie w celu polepszenia rozwoju ekonomicznego jest zjawiskiem występującym coraz częściej. Zob. Thomas Borén, Craig Young, *Conceptual Export and Theory Mobilities: Exploring the Reception and Development of the „Creative City Thesis" in the Post-Socialist Urban Realm*, „Eurasian Geography and Economic" 2016, vol. 57 (4–5), s. 588–606. Szerzej koncepcja Łodzi jako miasta kreatywnego i jej znaczenie w procesie odnowy miejskiej i adaptacji do nowej funkcji omówiona została w: Julia Sowińska-Heim, *Łódź as the Creative City: Cultural Industries and the Process of Urban Revival*, [w:] *Heritage and the City…*, s. 217–238. W dalszej części rozdziału pojawiają się odniesienia do wybranych wniosków zawartych w tym artykule. Analizy dotyczące OFF Piotrkowskiej stały się również początkowym impulsem do stworzenia koncepcji przedstawionej w artykule: Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives as a Catalyst for Regeneration of Heritage Sites: Vernacular Transformation and its Influence on the Formal Adaptive Reuse Practice*, „Cities" 2018, vol. 78, s. 128–139.

[239] Według danych przygotowanych przez Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego w 2011 r., a więc na początku omawianych zmian, w 228 obiektach zabytkowych siedzibę miały aż 272 instytucje kultury (w tym przede wszystkim muzea, galerie oraz ośrodki kultury). *Program rozwoju kultury w województwie łódzkim na lata 2014–2020*, oprac. Departament Kultury i Edukacji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Łódzkiego, Łódź 2011, s. 23.

[240] Decyzję o rozpoczęciu prac związanych z rewitalizacją dawnego osiedla robotniczego na Księżym Młynie Rada Miasta w Łodzi podjęła w 2007 r. Trzy lata później planowane działania powiązano z ideą stworzenia w tym miejscu modelowej Dzielnicy

Kreatywność postrzega się jako tę cechę miasta, która wywołać ma pożądane zmiany[241]. Wykorzystanie potencjału kulturowego i architektonicznego oraz tworzenie korelacji pomiędzy kulturą i biznesem traktowane jest bowiem jako jeden z istotnych czynników wpływających na odbudowanie pozytywnego wizerunku Łodzi, a także pobudzenie jej rozwoju ekonomicznego[242]. Budowania marki Łodzi w oparciu o ideę przemysłów kreatywnych ma zwiększyć atrakcyjność miasta dla inwestorów, turystów oraz mieszkańców[243], co jest szczególnie ważne w kontekście problemów demograficznych, z którymi Łódź się boryka. W oficjalnym dyskursie głównymi filarami budowy miasta opartego na nowoczesnej gospodarce są przede wszystkim kreatywni i przedsiębiorczy mieszkańcy oraz nowoczesne przedsiębiorstwa[244]. Przemysł kreatywny postrzegany jest jako bodziec kulturotwórczy, a kultura z kolei jako ważny czynnik pozytywnie wpływający na rozwój ekonomiczny miasta oraz jego odbiór społeczny[245].

Kreatywnej. Decyzja wiązała się przede wszystkim z próbą włączenia projektu w bieżące działania związane z ubieganiem się Łodzi o tytuł Europejskiej Stolicy Kultury. Uchwała Nr XCI/1585/10 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 7 lipca 2010 r. w sprawie ustalenia kierunków działania dla Prezydenta Miasta Łodzi w zakresie przygotowania zintegrowanego programu rozwoju terenów Księżego Młyna „Księży Młyn 2016", s. 2. Szerzej o zgadnieniu: Julia Sowińska-Heim, *Łódź as the Creative City*…, s. 217–238. Aktualnie, choć nie zrezygnowano całkowicie z wprowadzenia nowych funkcji związanych z działalnością artystyczną, odstąpiono od pomysłu skupiania ich pod wspólnym, silnie eksponowanym hasłem przemysłów kreatywnych. Oprócz kilku utworzonych na Księżym Młynie pracowni artystycznych (w planach było ich ponad czterdzieści) ciekawy wydaje się mogący ożywić to miejsce projekt stworzenia Akademickiego Centrum Designu w dawnym gmachu szkolnym przekazanym przez miasto Akademii Sztuk Pięknych w Łodzi. W 2018 r. projekt uzyskał dofinansowanie z Unii Europejskiej, co pozwoli na kontynuację prac remontowych kolejnych famuł. W działania włączono również prywatnych inwestorów.

[241] Jak zauważa Andrzej Majer, jest to jednak założenie czynione niestety zbyt często na wyrost. Andrzej Majer, *Odrodzenie miast*, Łódź–Warszawa 2014, s. 113.

[242] Zob.: *Strategia zarządzania marką Łódź na lata 2010–2016*, https://uml.lodz.pl/dla-biznesu/przemysly-kreatywne/czym-jest-sektor-kreatywny/ (dostęp: 12.06.2018).

[243] Za cel ostateczny uznano właśnie wzrost jakości życia łódzkiego społeczeństwa. *Strategia zarządzania marką Łódź na lata 2010–2016*, s. 4.

[244] Zob. Uchwała Nr XLIII/824/12 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 25 czerwca 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii zintegrowanego rozwoju Łodzi 2020+; *Strategia zarządzania marką Łódź na lata 2010–2016*; Anna Krawczyk, *Kolebka innowacyjności* (wywiad z Prezydent miasta Łodzi Hanną Zdanowską), „Łódź Kreuje Innowacje. Magazyn informacyjny miasta Łodzi" 2014, nr 1, s. 6–9.

[245] *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*, s. 8, 16.

Współcześnie wnętrza pofabryczne traktowane są jako interesująca i oryginalna przestrzeń do prezentacji designu, fotografii, mody czy działań *stricte* artystycznych. W *Strategii marki i promocji miasta Łodzi na lata 2010–2016* pojawia się konstatacja, że poprzez nietypowy kontekst oraz nieoczekiwane korelacje architektury postindustrialnej przydaje ona podejmowanym działaniom „wyrazistości"[246].

Podstawowa idea budowania związków pomiędzy regeneracją tkanki miejskiej a kreatywnością i aktywizacją lokalnej społeczności opiera się na niestandardowym przesłaniu, że choć Łódź nie jest miastem pięknym, to jednak dzięki swej historii oraz wielokulturowemu dziedzictwu i postindustrialnej architekturze inspiruje, pobudza do twórczego działania[247] i zapewnia korzystne warunki rozwoju dla osób kreatywnych, utalentowanych, które z pasją realizują swoje pomysły. Specyficzna atmosfera i estetyka postindustrialnej architektury wytwarzają kreatywną energię, natomiast twórcze i nieszablonowe działania nadają miastu szczególny charakter i zmieniają je na lepsze. Tworzy się paralelne porównania w odniesieniu do przeszłości miasta, gdy „styk maszyny i człowieka, [i] towarzyszący człowiekowi ciągły proces wytwarzania skłaniał ludzi do tworzenia czegoś nietuzinkowego, innego, kontestującego zastane kanony i reguły"[248].

Jednym z kluczowych projektów związanych z działalnością kulturalno-artystyczną oraz edukacyjną w Łodzi jest adaptacja do nowej funkcji najstarszej łódzkiej elektrowni EC1[249]. W 2008 roku powołano specjalną instytucję

---

[246] *Strategia zarządzania marką Łódź na lata 2010–2016*, s. 19, 58.

[247] Ten kierunek budowania pozytywnego wizerunku miasta wskazywano już w drugiej połowie lat 90. XX w. Sylwia Kaczmarek, *Kreowanie wizerunku miasta przemysłowego na przykładzie Glasgow i Łodzi*, [w:] *Marketing terytorialny: Strategiczne wyzwania dla miast i regionów*, red. Tomasz Domański, Łódź 1997, s. 171.

[248] *Strategia zarządzania marką Łódź na lata 2010–2016*, s. 28.

[249] Elektrownia rozpoczęła działalność jesienią 1907 r. Była wówczas drugą co do wielkości inwestycją tego rodzaju na terenie Królestwa Polskiego. Miała za zadanie przede wszystkim zaopatrywać w energię łódzkie fabryki, jak również zaspakajać potrzeby miejskie (np. oświetlenie ulic) i mieszkaniowe. Nazwa EC1 stosowana jest dopiero od lat 50. XX w., kiedy wybudowano i uruchomiono drugą łódzką elektrociepłownię EC2. O historii EC1 zob.: *Elektrownia Łódzka XXV lat 1907–1932*, oprac. Edward Ulmann, Ludwik Tołłoczko, Łódzkie Towarzystwo Elektryczne Sp. Akc. w Łodzi, Łódź 1932 oraz nowsze opracowania: Beata Kowalska-Wajnkaim, *100 lat łódzkiej energetyki*, Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2007; Marcin J. Szymański, *Łódzka Elektrownia i Gazownia do 1939 roku*, Wydawnictwo Księży Młyn, Łódź 2016. Projekt związany z funkcjonalnym przekształceniem dawnej elektrowni nie został jeszcze ukończony, choć poszczególne jej części oddano już do użytku.

EC1 Łódź – Miasto Kultury[250], która od 2015 roku współprowadzona jest przez Miasto Łódź oraz Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego[251]. Modernizacja i wprowadzenie nowych funkcji do EC1 stanowi jedną z dwóch najważniejszych, obok przebudowy dworca Łódź Fabryczna, części projektu Nowe Centrum Łodzi, zakładającego rewitalizację obszaru o powierzchni około 90 hektarów, położonego w ścisłym centrum miasta[252]. Co istotne, projekt ten potraktowany został jako kluczowy nie tylko z punktu widzenia regeneracji i gospodarczego pobudzenia tej części miasta, ale również odbudowy czy wręcz stworzenia współczesnej tożsamości Łodzi[253]. Jako najważniejszy cel wskazano przy tym „wykreowanie nowego funkcjonalnego centrum miasta"[254]. Znamienne

---

[250] Uchwała Nr XXX/588/08 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 9 kwietnia 2008 r. w sprawie utworzenia i nadania statusu instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź– Miasto Kultury" w Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 2008 r. Nr 131, poz. 1288. Instytucja ta uzyskała status samorządowej instytucji kultury.

[251] Umowa w sprawie prowadzenia jako wspólnej instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź – Miasto Kultury" w Łodzi z dnia 22 września 2015 r., http://www.bip.ec1lodz.pl/files/docs/umowa_z_ministerstwem.pdf (dostęp: 12.06.2018). Por. Uchwała Nr XVIII/408/15 Rady Miejskiej z dnia 7 października 2015 r. zmieniająca uchwałę w sprawie utworzenia i nadania statutu instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź – Miasto Kultury" w Łodzi.

[252] Jest to obszar w śródmieściu ograniczony ulicami Narutowicza, Kopcińskiego, Tuwima i Piotrkowską. Projekt dotyczący EC1 stał się impulsem do stworzenia programu NCŁ. Por. *Instytucja Kultury „EC1 Łódź – Miasto Kultury". Raport końcowy,* Raport nr 4 z dnia 8 kwietnia 2012 r., oprac. KPMG Advisoty, s. 8, 12.

[253] Podstawowe założenia projektu dotyczącego EC1 w kontekście kwestii tożsamościowych poddała analizie Grażyna E. Karpińska, *Miasto kultury w EC-1. O nowej łódzkiej tradycji,* [w:] *Antropolog w mieście i o mieście,* red. eadem, Polskie Towarzystwo Ludyczne, Wrocław–Łódź 2012, s. 135–154.

[254] Projekt przyjęty został przez Radę Miasta w 2007 r. a następnie zmieniony w 2012 r. Zob. Uchwała Nr XVII/279/07 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 sierpnia 2007 r. w sprawie przyjęcia Programu Nowe Centrum Łodzi; Uchwała Nr XLV/840/12 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 4 lipca 2012 r. zmieniająca uchwałę w sprawie przyjęcia Programu Nowe Centrum Łodzi. Program wskazany został w Strategii Zintegrowanego Rozwoju Łodzi 2020+ jako cel strategiczny w filarze gospodarka i infrastruktura, mający stworzyć nowoczesny „obszar aktywności społecznej i gospodarczej o bardzo dobrej dostępności komunikacyjnej". Poddany rewitalizacji obszar podzielono na trzy strefy: strefa I obejmuje przede wszystkim projekt adaptacji na cele kulturalno-artystyczne EC1, stworzenie Specjalnej Strefy Sztuki oraz przebudowę dworca Łódź Fabryczna; strefa II powiązana jest przede wszystkim z funkcjami komercyjnymi, natomiast w strefie III dominuje funkcja mieszkaniowa. *Raport z wykonania zadania 1 pn. „Rekomendacje w zakresie integrowania przedsięwzięć rewitalizacyjnych wraz z diagnostyką dotychczasowych praktyk"*, [w:] *Łódź rewitalizuje. Zestaw rekomendacji dla pro-*

dla dążeń widocznych w całej powojennej historii Łodzi jest to, że również w tym przypadku pojawiła się chęć stworzenia nowego miejskiego rynku[255].

Już sama nazwa „Miasto Kultury" ma świadczyć o randze, jaką nadano przedsięwzięciu adaptacji EC1 do nowej funkcji[256]. Podjęto tutaj próbę skupienia na jednym obszarze działalności kulturalno-artystycznej, w tym nowo stworzonych i ulokowanych w budynkach EC1 Wschód instytucji: Narodowego Centrum Kultury Filmowej[257], Łódź Film Commission[258], nowoczesnego planetarium[259], sal konferencyjnych, przestrzeni wystawienniczych i kinowych oraz Centrum Komiksu i Narracji Interaktywnej[260] (część południowo-wschodnia EC1). W EC1 Zachód powstało natomiast interaktywne Centrum Nauki i Techniki mające za zadanie zachowanie dziedzictwa industrialnego i dokumentację przeszłości związanej z łódzką elektrociepłownią[261]. Ważną częścią koncepcji jest również prowadzenie nowoczesnego i bogatego programu edukacyjnego opartego na zachowanej infrastrukturze i historii miejsca[262]. Podział obszaru odpowia-

---

wadzenia procesu rewitalizacji w centrum Łodzi, oprac. Ds Consulting, 2015, s. 17. Najważniejsze aspekty związane zarówno z kwestiami funkcjonalno-przestrzennymi, jak i ekonomicznymi i społecznymi przedstawiono w opracowaniu: *Master Plan realizacji Programu Nowe Centrum Łodzi*, t. I–VII, oprac. Deloitte, 2014.

[255] Uchwała Nr XVII/279/07 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 sierpnia 2007 r. w sprawie przyjęcia Programu Nowe Centrum Łodzi.

[256] Mogą tutaj powstać skojarzenia z projektami takimi jak Miasto Sztuki i Nauki w Walencji, które stanowić ma kulturalną wizytówkę regionu, łącząc funkcje związane zarówno ze sztuką (m.in. opera, kino, część wystawiennicza), jak i nauką, technologią oraz przyrodą. Uwagę przyciągają również nowoczesne projekty architektoniczne Santiaga Calatravy oraz Felixa Candeli. Choć miejsce cieszy się popularnością, nie odniosło jednak takiego sukcesu jak koncepcja zrealizowana w Bilbao.

[257] Narodowe Centrum Kultury Filmowej powołano do życia w 2015 r. Czas realizacji zaplanowany został na lata 2016–2019, jednak dopiero w 2018 r. rozstrzygnięto konkurs na projekt Centrum.

[258] Przede wszystkim zajmujących się działalność filmową i telewizyjną czy, szerzej, audiowizualną.

[259] Otrzymało ono nagrodę 7 Nowych Cudów Polski 2016 w plebiscycie organizowanym przez „National Geographic Traveler".

[260] W 2018 r. wydano pozwolenie na budowę Centrum. Działania podjęto w ramach projektu rewitalizacji EC1 Południowy-Wschód.

[261] O sposobach i wyzwaniach związanych z tworzeniem dokumentacji dziedzictwa przemysłowego (również w kontekście szerszych aspektów np. społecznych) zob. m.in.: Miles Oglethorpe, Miriam McDonald, *Recording and Documentation*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled*…, s. 55–62; Gustav Rossnes, *Process Recording*, [w:] *ibidem*, s. 63–69.

[262] Uchwała Nr VII/116/15 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 25 lutego 2015 r. w sprawie Statutu „EC1 – Miasto Kultury" w Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 2015 r., poz. 1147, § 5.

da historycznym uwarunkowaniom, bowiem część określana jako EC1 Wschód obejmuje obiekty najstarsze, które w 2007 roku wpisane zostały do rejestru zabytków (fot. 76–77), natomiast na EC1 Zachód składają się budowle wzniesione w latach 20. XX w. w ramach ówczesnej rozbudowy elektrowni[263].

Funkcje związane z kulturą postrzegane są współcześnie jako dobra alternatywa dla pierwotnego sposobu użytkowania budynków fabrycznych[264]. Jak zauważa Sir Peter Hall, są one traktowane obecnie wręcz jako magiczny substytut dla utraconych fabryk i magazynów – sposób na wykreowanie nowego, atrakcyjnego wizerunku miasta[265], a także impuls dla miejskiej regeneracji i odbudowy tożsamości. Działalność kulturalną uważa się również za ważny element miejskiej gospodarki[266], istotny z punktu widzenia zarówno jego mieszkańców, jak i turystów. Dysponujące dużymi przestrzeniami budynki pofabryczne dobrze służą funkcjom związanym ze sztuką, kulturą czy edukacją, co z kolei pozwala na właściwe wykorzystanie istniejącej przestrzeni bez konieczności wprowadzania radykalnych ingerencji i postrzegane jest jako najbliższe idei działania dla społeczności[267], a w konsekwencji dobrze koresponduje z zawartym w *Karcie Weneckiej* z 1964 roku zapisem, że konserwacji obiektów architektonicznych sprzyja ich przeznaczenie na cele użyteczne społecznie[268] (fot. 80–81). Procesy koncentracji funkcji kulturalnych i ich kumulacji na większych obszarach czy

---

[263] Do rejestru zabytków wpisano maszynownię, pompownię, kotłownię, a także komin. W ramach zespołu EC1 Wschód znajdują się budynki wzniesione w okresie od 1906 do 1927 r. Natomiast obiekty EC1 Zachód zostały wpisane w 2008 r. do ewidencji zabytków. Teren dawnej elektrowni zajmuje powierzchnię ponad 5 ha.

[264] Aspa Gospodini, *Portraying, Classifying and Understanding…*, s. 317. Znaczące przykłady zagraniczne przywołane zostały już w rozdziale trzecim niniejszej książki. Natomiast wśród polskich przykładów wymienić można m.in. przekształcenie obiektów dawnej kopalni „Katowice" w siedzibę Muzeum Śląskiego w Katowicach, utworzenie Muzeum Powstania Warszawskiego w dawnej Elektrowni Tramwajów Miejskich czy zaadaptowanie elektrociepłowni na Centrum Sztuki Współczesnej „Elektrownia" w Radomiu i jej rozbudowa, a także projekty oparte na współistnieniu form współczesnych i architektury przemysłowej, jak w przypadku krakowskiego Muzeum Tadeusza Kantora i Ośrodka Dokumentacji Sztuki Tadeusza Kantora Cricoteca czy Muzeum Sztuki Współczesnej MOCAK również w Krakowie.

[265] Peter Hall, *Creative Cities and Economic Development*, „Urban Studies" 2000, vol. 37, s. 640. Za: *ibidem*, s. 227.

[266] Aspa Gospodini, *Portraying, Classifying and Understanding…*, s. 316–318.

[267] Marc Dubois, *Refurbishing the House of God: Adaptive Reuse of Religious Buildings in Flanders*, „The Low Countries" 2002, vol. 10, s. 70–75; Pino Rauti, *Redundant Religious Buildings: Report of the Committee on Culture and Education*, Council of Europe, Strasbourg 1989, s. 25.

[268] *Karta Wenecka*, art. 5.

całych kwartałach poprzemysłowych nasiliły się od lat 90. XX wieku, przy czym powstające rozwiązania łączą w sobie często wartości związane z dziedzictwem architektonicznym i nowoczesne koncepcje projektowe.

W przypadku EC1, jak przyznano na oficjalnej stronie przedsięwzięcia, „zachowana została kubatura, forma i w większości zewnętrzne cechy elewacji budynków z charakterystycznymi detalami w celu utrzymania klimatu historycznego"[269]. W projekcie tym założono również łączenie obiektów stanowią-

---

[269] *EC1. Historia*, http://ec1lodz.pl/historia-ec1 (dostęp: 12.04.2018). Na zespół EC1 Zachód składają się przede wszystkim: budynek dawnej rozdzielni elektrycznej, chłodnia kominowa i pompownia, kotłownia oraz maszynownia. Budynek rozdzielni wykonany został w konstrukcji stalowej z wypełnieniem z cegły pełnej. W tej części zachowano znaczącą liczbę oryginalnych maszyn, jak również odtworzono częściowo wcześniejszą formę zabudowy, bowiem po rozpoczęciu prac okazało się, że konstrukcja budynków jest w złym stanie technicznym. Zob. WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3. Rewitalizacja EC1 Łódź i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne. EC-1 Zachód, sygn. 802/20. Por. *EC1 program funkcjonalno-użytkowy. Aranżacja i przebudowa budynków EC1 Wschód na potrzeby projektu pn. „Poszerzenie oferty kulturalno-edukacyjnej Narodowego Centrum Kultury Filmowej"*, Łódź 2017; *Łódź: Usługi projektowe polegające na aktualizacji dokumentacji projektowej, niezbędnej do wykonania prac budowlanych objętych Zadaniem 2 EC1 Zachód, w ramach Projektu Rewitalizacja EC1 i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne*. EC1 Biuletyn Informacji Publicznej, Łódź 2011. W części EC1 Wschód podstawę zespołu stanowią trzy obiekty. Pierwszy z nich pełnił pierwotnie funkcje administracyjno-biurowe oraz socjalne i, podobnie jak pozostałe budynki EC1 Wschód, wymurowany został z cegły nietynkowanej na zewnątrz. W wyniku prac adaptacyjnych usunięto wtórnie nadbudowane drugie piętro i zastąpiono je nowoczesną szklaną formą nakrytą dachem z blachy nierdzewnej. W tej części znajduje się również zabytkowy komin objęty nadzorem konserwatorskim. Ze względu niemożliwość zapewnienia bezpieczeństwa usytuowanego na szczycie tarasu nie przekształcono w ogólnodostępny punkt widokowy. Od drugiej strony do komina przylega zabytkowy budynek maszynowni z 1907 r. W jej wnętrzu znajduje się jednonawowa i jednoprzestrzenna dawna hala maszyn. Obiekt ten zaadaptowano na galerię, nie wprowadzając w nim istotnych zmian konstrukcyjnych ani znaczących ingerencji w formę zewnętrzną budynku. Aby nie obciążać dodatkowo pierwotnej konstrukcji dachu, która zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi nie mogła ulec modyfikacji, ponad istniejącą konstrukcją zaprojektowano dodatkowe przykrycie dachowe. Do wnętrza wprowadzono antresolę. Przeprowadzono prace konserwatorskie elewacji oraz zabytkowego wystroju wnętrza m.in. stalowych schodów i balustrady o motywie secesyjnym, ceramicznych okładzin ścian (ceramika m.in. Villeroy&Boch) i posadzki. Zachowano secesyjną stolarkę drzwiową, natomiast wymieniono ślusarkę okienną. O pierwotnej funkcji przypomina pozostawiony we wnętrzu, odnowiony i poddany konserwacji żuraw mostowy (wyk. Towarzystwo Przemysłu Metalowego K. Rudzki i Ska Warszawa). Wykonano również rekonstrukcje

cych dziedzictwo architektoniczne Łodzi z naniesieniami współczesnymi. I tak do odnowionego historycznego budynku elektrociepłowni dobudowano nowoczesną część zaprojektowaną przez poznańskich architektów z biura architektonicznego Home of Houses[270] (fot. 78). Nadmienić też warto, że pierwotna koncepcja, która powstawała w oparciu o partnerstwo pomiędzy miastem a podmiotem prywatnym (Fundacja Sztuki Świata[271]), zakładała ożywienie

---

ceramicznych detali elewacji (gzymsy, attyki i sterczyny). Rozebrano wtórne elementy i ingerencje. Trzeci budynek z 1909 r., przylegający do dwóch pozostałych i połączony z nimi funkcjonalnie, mieścił pierwotnie kotłownię. W wyniku przeprowadzonych prac został wyburzony a z oryginalnej substancji architektonicznej pozostawiono w elewacji jedynie fragment ściany. Zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi wskazano jednak konieczność zaznaczenia w posadzce biegu pierwotnej ściany. Rozbiórkę przeprowadzono przede wszystkim ze względu na zły stan techniczny obiektu. WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3. Rewitalizacja EC1 Łódź i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne. Zagadnienie nr 1 – rewitalizacja EC1 Wschód. Budynek S1, t. 1, sygn. 802/9 a, b; WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3, Rewitalizacja EC1 Łódź i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne. Zagadnienie nr 1 – rewitalizacja EC1 Wschód, sygn. 802/8; WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3, Projekt budowlany centrum sztuki filmowej w obiekcie EC-1 Wschód. Rewitalizacja EC1 i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne, sygn. 802/1; WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3, Rewitalizacja elektrociepłowni EC1 Wschód. Program prac konserwatorskich elewacji oraz zabytkowego wystroju wnętrz, sygn. 802/14; WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3, Projekt rozbiórki budynku kotłowni WC1 Wschód, Łódź, ul. Targowa wraz z projektem zabezpieczeń, sygn. 802/5.

[270] Zespół, we współpracy z MTT Architecture Group, wykonał projekt rozbudowy, przebudowy i adaptacji EC1 Wschód. Na pierwszym etapie zleceniodawcą była Fundacja Sztuki Świata, natomiast inwestorem Miasto Łódź – Urząd Miasta Łodzi. Zob. WUOZŁ, sygn. 802/1, oraz WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3, Zamienny projekt budowlany: Centrum Sztuki Filmowej w obiektach EC1 Wschód, sygn. 802/6. Natomiast w przypadku zmiany funkcjonalnej EC1 Zachód ogłoszono konkurs, który rozstrzygnięty został w listopadzie 2007 r. Zwyciężył wspólny projekt łódzkich pracowni projektowych Mirosława Wiśniewskiego i Biura Realizacji Inwestycji „Fronton" Zbigniewa Bińczyka. Został on również skierowany do realizacji. W projekcie Centrum Nauki i Techniki wykorzystano dawne wyposażenie elektrowni (m.in. generatory, kotły, aparaty), które zestawiono z nowymi urządzeniami pozwalającymi na tworzenie interaktywnych wystaw. Jak deklarowali architekci, przyjęli oni zasadę 50/50% dawnego i nowego wyposażenia.

[271] Fundacja Sztuki Świata założona została przez amerykańskiego reżysera Davida Lyncha, Marka Żydowicza, twórcę Międzynarodowego Festiwalu Filmowego Camerimage, oraz łodzianina Andrzeja Walczaka współzałożyciela firmy Atlas. Zgod-

tego fragmentu miasta poprzez realizację centrum kongresowo-festiwalowego Camerimage Łódź Centre według projektu wykonanego przez Franka Ghery'ego. Obiekt ten miał być w założeniu inwestycją niezwykle atrakcyjną, przyciągającą uwagę i przynoszącą korzyści, jak stało się to w przypadku Muzeum Guggenheima w Bilbao[272]. W znajdujących się w bezpośredniej bliskości obiektach EC1 Wschód planowano natomiast utworzenie studia dźwiękowego znanego amerykańskiego twórcy filmowego Davida Lyncha, a także wyodrębnienie przestrzeni o funkcjach kulturalno-artystycznych, takich jak sale ekspozycyjne, biblioteka, centrum jazzu i muzyki popularnej oraz planetarium[273]. W sąsiedztwie obiektów EC1 miała powstać Specjalna Strefa Sztuki będąca centrum sztuki współczesnej. Już wówczas istniała też koncepcja utworzenia Muzeum Techniki w budynkach EC1 Zachód. Zgodnie z przyjętymi założeniami adaptacje budynków dawnej elektrociepłowni do celów kulturalno-artystycznych miały wzmocnić rangę Łodzi jako ważnego ośrodka kulturalnego, a także stworzyć odpowiednie warunki do rozwoju twórczości artystycznej i filmowej[274]. Atrakcyjność i rangę projektu dodatkowo podnosiły znane nazwiska projektantów – obok Franka Gehry'ego m.in. Daniela Libeskinda[275] i Roba Kriera, w którego pracowni przygotowano koncepcję

---

nie z uchwałą z 2008 r. w sprawie utworzenia powołano Instytucję Kultury EC1, która miała się opierać na współpracy pomiędzy Miastem Łódź a Fundacją Sztuki Świata w utworzeniu i prowadzeniu instytucji kultury „EC1 Łódź – Miasto Kultury" w Łodzi. Uchwała Nr XXX/588/08 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 9 kwietnia 2008 r. w sprawie utworzenia i nadania statusu instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź–Miasto Kultury" w Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 2008 r. Nr 131, poz. 1288.

[272] Zob. *Camerimage Łódź Center – opis i wizualizacje*, https://camerimage.pl/camerimage-lodz-center-opis-i-wizualizacje/ (dostęp: 12.04.2018).

[273] Projekt koncepcyjny przebudowy i rozbudowy budynku dawnej elektrowni EC1 powstał dla Urzędu Miasta Łodzi z inicjatywy Fundacji Sztuki Świata. Zob. WUOZŁ, Dokumentacja naukowo-techniczna, Łódź, ul. Targowa 1/3, Projekt przebudowy i rozbudowy budynku dawnej elektrowni wraz ze zmianą sposobu użytkowania na potrzeby wielofunkcyjnego centrum kultury z usługami towarzyszącymi, sygn. 802/3.

[274] Uchwała Nr XII/199/07 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 30 maja 2007 r. w sprawie wyrażenia zgody na realizację projektu pn. „Rewitalizacja EC1 i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne", finansowanego z mechanizmu skierowanego do regionów o najmniejszej szacowanej alokacji per capita w ramach Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia (NSRO) 2007–2013, § 2.

[275] Daniel Libeskind wykonał wizualizację symbolicznej Bramy Miasta mającej prowadzić do Nowego Centrum Łodzi. Projekt według jego koncepcji nie zostanie jednak zrealizowany. Obecny projekt stworzył Przemo Łukasik z Medusa group, a jego wykonawcą będzie firma Skanska.

zagospodarowania przestrzennego dla Nowego Centrum Łodzi[276]. Zgodnie z nią kompleks EC1 Wschód pełniłby funkcję pierzei południowej przy Rynku Kobro, planowanym jako najważniejsze miejsce nowego centrum. W ten sposób wyeksponowany zostałby jednak przede wszystkim nowy projekt architektoniczny a nie zabytkowa, charakterystyczna dla Łodzi ceglana zabudowa postindustrialna. Spektakularne rozwiązania miały również ożywić wnętrza. W najbardziej wartościowym pod względem zabytkowym obiekcie zespołu architektonicznego, jakim jest hala maszyn (fot. 79), w przestrzeni nad posadzką przewidywano zawieszenie Teatru Dźwięku, firmowanego przez Davida Lyncha, oraz mobilną widownię[277].

Do realizacji tak pomyślanego projektu jednak nie doszło[278]. Ze względu na pozyskane już fundusze unijne konieczne stało się zachowanie i zrealizowanie przyjętych ogólnych założeń programu funkcjonalnego, który podporządkowany został pierwotnym potrzebom Fundacji Sztuki Świata. Niemniej obecnie założenie stworzenia „bazy infrastrukturalnej dla nowych instytucji kultury i edukacji prezentujących i promujących osiągnięcia w zakresie nauki, sztuki i filmu"[279] może budzić wątpliwości ze względu na fakt, że w innych rejonach Łodzi od dawna funkcjonują znane na świecie instytucje kulturalne, jak Łódzka Szkoła Filmowa, Muzeum Sztuki w Łodzi czy też Centralne Muzeum Włókiennictwa. Planowane w ramach projektu EC1 wykreowanie „w Łodzi nowoczesnego ośrodka z bogatą ofertą imprez, festiwali i wydarzeń kulturalnych" oraz „podniesienie atrakcyjności turystycznej miasta dla mieszkańców samej Łodzi

---

[276] Projekt dla obszaru ujętego ulicami Sienkiewicza–Narutowicza–Kopcińskiego–Tuwima sporządzony został w 2007 r.

[277] WUOZŁ, sygn. 802/3.

[278] M.in. ze względu na to, że Fundacja nie dysponowała odpowiednimi środkami umożliwiającymi wyposażenie budynków EC1. Umowa z miastem zerwana została w 2010 r., a w kolejnym roku Fundację zobowiązano do przeniesienia własności EC1 Wschód na rzecz miasta. Przedłużające się spory negatywnie wpłynęły na realizację projektu. Jednocześnie we wspomnianym już raporcie z 2012 r. na temat oceny dotychczasowej realizacji projektu Miasto nie zabezpieczyło w należyty sposób swoich interesów nie zapewniając odpowiedniego wpływu na podejmowane decyzje, natomiast zobowiązało się do znaczących nakładów finansowych. Zob. *Instytucja Kultury „EC1 Łódź – Miasto Kultury". Raport końcowy,* Raport nr 4 z dnia 8 kwietnia 2012 r., oprac. KPMG Advisory, s. 23–24. Wskazano również na znaczący problem braku precyzyjnego określenia i zdefiniowania poszczególnych etapów realizacji wyznaczonych celów. *Ibidem*, s. 11–12.

[279] W ramach projektu Unii Europejskiej realizowanego przez „EC1 Łódź – Miasto Kultury" zatytułowanego *Rewitalizacja EC1 i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne* (*2008–2015*). *Rewitalizacja EC1,* http://ec1lodz.pl/aktualno%C5%9Bci/rewitalizacja-ec1 (dostęp: 12.04.2018).

i regionu, a także wzrost liczby turystów odwiedzających Łódź"[280] powinno w pierwszej kolejności opierać się na najlepszym wykorzystaniu już istniejącego potencjału. W dyskusjach toczonych wokół projektu wyraźnie widać dualizm, bowiem z jednej strony inwestycja przedstawiana jest jako priorytetowa dla miasta i radykalnie polepszająca jego funkcjonowanie, a z drugiej brakuje przekonania, czy Łódź potrzebuje tak dużych nowych przestrzeni wystawienniczych i kulturalnych oraz czy miasto stać będzie na ich utrzymanie. Ponadto elektrownia przy ulicy Targowej, choć jest ciekawym obiektem z początku XX wieku, nie stanowiła dotąd znaczącego miejsca w przestrzeni miejskiej ani w świadomości mieszkańców[281].

Zmiana funkcjonalna dużych obszarów postindustrialnych położonych w przestrzeniach śródmiejskich stwarza cenną możliwość włączenia terenów wcześniej zamkniętych i niedostępnych dla mieszkańców w życie miasta. Podejmowane działania wymagają jednak bardzo starannego przemyślenia i sprecyzowania celu oraz znaczenia kulturowego nowych, powstających w ten

---

[280] *Ibidem*.

[281] W projekcie „Efekt Bilbao czy kult cargo?", prowadzonym w ramach Obserwatorium Kultury 2016 przez zespół socjologów z IS UMK pod kierunkiem prof. Krzysztofa Olechnickiego, zwrócono również uwagę, że swoistym zagrożeniem dla pozytywnego odbioru EC1 mogą stać się ogromne niezagospodarowane w sposób właściwy przestrzenie obiektów pofabrycznych. Ogólnodostępny hall EC1 Wschód – za sprawą m.in. bezosobowego charakteru projektu wnętrza, pustych „zimnych" przestrzeni i dominanty w postaci ruchomych schodów – przyrównany został do przestrzeni tranzytowej, nie-miejsca Marca Augé. Jak wykazały badania, EC1 w jej obecnym kształcie jest miejscem, do którego przychodzi się w konkretnym celu (np. do planetarium), nie jest to natomiast miejsce, w którym się chętnie przebywa. Próbą zmiany tego stanu rzeczy jest opracowana w marcu 2017 r. nowa koncepcja programowa Narodowego Centrum Kultury Filmowej w Łodzi, której siedzibą ma się stać właśnie EC1 Wschód. W ramach projektu podjęto starania o utworzenie w tym miejscu m.in. przestrzeni wystawienniczych, w których prezentowane będą wystawy związane z kinematografią i produkcją filmową, a także archiwum związanego z historią filmu, kin, kawiarni, stref edukacyjnych i wypoczynkowych. Koncepcja ta wymaga wykonania nowego projektu pozwalającego na dostosowanie wnętrz EC1 Wschód do zmienionego programu funkcjonalnego. W 2018 r. ogłoszono konkurs na *Opracowanie projektu przebudowy EC1 Wschód wraz ze stworzeniem koncepcji plastyczno-przestrzennej wnętrz Narodowego Centrum Kultury Filmowej*. Zob. *Koncepcja programowa Narodowego Centrum Kultury Filmowej w Łodzi*, oprac. Rafał Syska et al., Łódź 1 marca 2017 r. W efekcie wyłoniono dwa konsorcja, z których jedno zostanie wybrane jako wykonawca projektu. Są to biura architektoniczne nsMoonStudio oraz New Amsterdam. Przewiduje się również wprowadzenie zmian w przestrzeni wokół planetarium i przekształcenie jej w miejsce służące edukacji, wystawiennictwu i wypoczynkowi.

sposób przestrzeni miejskich. Jak podkreślono w odniesieniu do projektu Jahrhunderthalle i Westpark w Bochum w Zagłębiu Ruhry, tylko miejsce, które pozwala na realizację określonych celów kulturowych i estetycznych, nie utraci swojej tożsamości w trakcie nieuniknionych, przyszłych przekształceń[282]. Powstające w obrębie śródmieścia wyspecjalizowane obszary skupiające funkcje kulturalne pełnią również rolę ważnych, przyciągających mieszkańców przestrzeni publicznych. Uzupełnione o modne restauracje, kawiarnie, sklepy czy butiki, mogą ożywiać dany obszar i czynić go bardziej atrakcyjnym.

Interesującym rozwiązaniem, zastosowanym m.in. w Bochum, jest połączenie funkcji kulturalnych i roli terenu rekreacyjnego. Podstawę stanowi tu symbioza pomiędzy historycznymi świadectwami przeszłości przemysłowej a roślinnością (w znacznej mierze porastającą teren w sposób spontaniczny) i nowymi budynkami. Wspólnie tworzą one wyjątkową estetykę „industrialnej" przestrzeni parkowej[283] (fot. 72).

Niezależnie od przyjętego podejścia nowe projekty powinny przede wszystkim opierać się na zachowaniu lokalnej zabudowy, która dzięki użyciu jej na nowo może ożywić rewitalizowane obszary i pozwoli na podtrzymanie szczególnego klimatu tych miejsc[284]. Czas pokaże, czy EC1 takim miejscem się stanie.

Aktualnie podstawowym problemem jest scalenie obszaru zajmowanego przez zaadaptowane do nowej funkcji budynki dawnej elektrowni z otaczającą przestrzenią miejską[285]. Ukończenie projektu Nowego Centrum Łodzi pozwoli

---

[282] *Jahrhunderthalle Bochum – Montagehalle für Kunst*, red. Johannes Busmann, Ralf F. Broekman, Verlag Müller and Busmann KG, Wuppertal 2003, s. 51.

[283] *Ibidem*, s. 47–48. Podobnie Landschaftspark Duisburg-Nord w Zagłębiu Ruhry. Szerzej ten rodzaj podejścia koncepcyjnego opisany został w rozdziale trzecim.

[284] Interesującym przykładem jest również zmiana funkcjonalna dawnej huty w Dolnich Vítkovicach w Czechach, która była czynna w latach 1828–1998. Od 2003 r. podjęto działania zmierzające do regeneracji i adaptacji budynków do nowej funkcji. W projekcie połączono funkcje kulturalne, edukacyjne i rekreacyjne, a zachowane charakterystyczne obiekty hutnicze uzupełniono o współczesne naniesienia według projektu Josefa Pleskota.

[285] Jak zauważają Lucyna Nyka i Jakub Szczepański, w projektach, których celem jest ożywienie i regeneracja obszarów miejskich poprzez wprowadzenie szeroko rozumianej działalności kulturalnej, nie wystarcza ulokowanie odpowiednich instytucji na obszarach wymagających ożywienia, lecz konieczne jest stworzenie przemyślanej koncepcji połączenia ich z przestrzenią publiczną i to, jak podkreślają autorzy, „rozumianą zarówno w sensie architektonicznym, jak i społecznym". Lucyna Nyka, Jakub Szczepański, *Rola projektów kultury w rewitalizacji obszarów miejskich*, [w:] *Kultura dla rewitalizacji – rewitalizacja dla kultury*, red. Lucyna Nyka, Jakub Szczepański, Centrum Sztuki Współczesnej Łaźnia, Gdańsk 2010, s. 8.

być może na stworzenie spójnej struktury w tej części miasta. Jednak nie jest to oczywiste. Z przeprowadzonych w 2014 roku badań wynika, że w przypadku tej realizacji brakuje rozpoznawalnej wizji, przez co nie jest ona odczytywana wśród mieszkańców jako całość, lecz kojarzona z poszczególnymi projektami (rewitalizacja EC1 i przebudowa dworca Łódź Fabryczna)[286]. W raporcie przygotowanym rok później na zlecenie Urzędu Miasta Łodzi również zauważono, że choć projekt spełnia kryteria dużego miejskiego programu inwestycyjnego, pojawiają się obawy, czy możliwe będzie scalenie poszczególnych jego elementów, a tym samym pełna aktywizacja obszaru, czy też dojdzie raczej do jego rozbicia. Jako decydujący aspekt podano przy tym stopień uwzględnienia potrzeb społecznych, a jako pozytywny przykład przywołano plan dla zespołu „Garnizon" w Gdańsku biorący pod uwagę harmonijne łączenie obiektów kultury, funkcji usługowych i mieszkaniowych oraz przestrzeni zielonych i rekreacyjnych. Jako realizacje mogące zainspirować do poszukiwania rozwiązań w łódzkim projekcie wskazano również przebudowę dzielnicy Kreuzberg oraz projekt Europacity w Berlinie[287].

Podobnie jak w przypadku Manufaktury, konieczne stało się więc poszukiwanie propozycji dotyczących zintegrowania Nowego Centrum Łodzi (w tym EC1) z historycznym i faktycznym centrum miasta, czyli ulicą Piotrkowską. Już w 2011 roku pojawiła się inicjatywa o znamiennej nazwie „Zszywanie miasta"[288]. Ze względu na położenie EC1 w mniej atrakcyjnej, choć nadal śródmiejskiej części Łodzi stworzenie spójnej struktury urbanistycznej wydaje się warunkiem koniecznym, by obiekty te były chętniej odwiedzane przez mieszkańców. Niezbędne jest również dopracowanie charakteru przestrzeni publicznej wokół zaadaptowanych do nowych funkcji budynków[289].

Cechą charakterystyczną dla zmiany zarówno funkcjonalnej na cele kulturalno-artystyczne EC1, jak i komercyjnej Manufaktury jest nadawanie im rangi realizacji kluczowych – symboli i ikon, nowego „serca miasta"[290] – które odmienić

---

[286] *Master Plan realizacji Programu Nowe Centrum Łodzi, Tom III: Wizja Nowego Centrum Łodzi…*

[287] *Raport z wykonania zadania 1…*, s. 18–19.

[288] Patronat nad przedsięwzięciem objęła Prezydent Miasta Łodzi, współorganizatorem była natomiast Miejska Pracownia Urbanistyczna.

[289] Co znamienne, w *Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+* wskazano, że to właśnie wprowadzenie przestrzeni publicznych jest czynnikiem wiążącym funkcjonalnie poddane przekształceniom zespoły fabryczne z miastem, „czyniąc je integralną częścią struktury Łodzi". *Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+*, s. 31.

[290] Nowe Centrum Łodzi, podobnie jak Manufaktura, określane jest jako „Serce miasta, gdzie tradycja łączy się z nowoczesnością". Zob. *Master Plan realizacji Programu Nowe Centrum Łodzi, Tom III…*

mają sytuację Łodzi i dać impuls dla jej rozwoju i „nowego początku”[291]. W ten sposób tworzą się negatywne konotacje sugerujące wizję miasta jako ruiny czy też struktury pozbawionej dotychczas interesujących, miastotwórczych obszarów. Powstaje niebezpieczeństwo uzurpacji i wykreowania kolejnego kontrapunktu, zamiast uczestniczenia w całościowym działaniu na rzecz miasta. Organizm, w którym „bije kilka serc” konkurujących ze sobą nie staje się przez to silniejszy, natomiast grozi mu utrata spójności i nadmierna fragmentaryzacja.

W Łodzi idee związane z regeneracją i ożywieniem społecznym i ekonomicznym zespołu pofabrycznego poprzez wprowadzenie funkcji powiązanych z przemysłem kreatywnym zrealizowane zostały w najbardziej konsekwentny sposób w projekcie OFF Piotrkowska, dotyczącym adaptacji do nowej funkcji dawnej fabryki bawełny Franciszka Ramischa[292]. Projekt oficjalnie rozpoczął się w 2011 roku i nieprzypadkowo zbiegł się z ogłoszoną w tym czasie przez władze miejskie ideą promowania Łodzi jako miasta kreatywnego. „Kultura w Łodzi ma charakter OFF-owy!” – to zdanie pochodzące ze *Strategii marki i promocji miasta Łodzi na lata 2010–2016*[293] uzyskało swą materialną formę właśnie na OFF Piotrkowskiej. Zniszczoną i zaniedbaną pofabryczną tkankę architektoniczną zajęli projektanci mody, architekci i designerzy. Swą przestrzeń znalazły tutaj również galerie i niszowe sklepy. Jednak o specyfice i klimacie miejsca decydują przede wszystkim tętniące życiem restauracje i klubokawiarnie (fot. 82–84).

---

[291] W przypadku Łodzi dodatkowym aspektem jest obecny od dziesięcioleci swoisty imperatyw stworzenia nowego, „prawdziwego” centrum miasta. Widoczny był on zarówno w projektach z lat 60., jak i w obecnie podejmowanych działaniach. W Uchwale Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 sierpnia 2007 r. o przyjęciu programu Nowe Centrum Łodzi m.in. można przeczytać, że: „Łódź nie posiada typowego centrum. Życie miasta koncentruje się raczej wzdłuż ulicy Piotrkowskiej, a nie na obszarze wokół rynku lub placu. Realizacja programu ma spowodować wykreowanie takiego centrum w Łodzi, które stanowić będzie miejsce rozrywki i kultury z bogatą ofertą spędzania wolnego czasu”.

[292] Teren dawnych zakładów zajmuje powierzchnię 1,3 ha bezpośrednio przy ulicy Piotrkowskiej 138/140. Poszczególne obiekty zespołu fabrycznego wzniesione zostały w latach 1889–1910. Po drugiej wojnie światowej zakład znacjonalizowano, jednak produkcja trwała do 1990 r. W drugiej połowie lat 90. na terenie dawnej fabryki Ramischa od strony ulicy Piotrkowskiej, a więc w jej najbardziej reprezentacyjnej części, zaczęły powstawać prowizoryczne budki oferujące tanie jedzenie. To tzw. łódzkie *China Town* stało się synonimem zaniedbania i architektonicznego chaosu. WUOZ, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, *Dawny zespół fabryczny Franciszka, Ramischa*, oprac. Elżbieta Kajzer, Łódź 2008; WUOZ, *Dokumentacja historyczno-architektoniczna zabudowań dawnej fabryki F. Ramischa przy ul. Piotrkowskiej 138/140 w Łodzi*, oprac. Jan Salm, Łódź 2007, sygn. 798 D.N.Hist.

[293] *Strategia marki i promocji miasta Łodzi na lata 2010–2016*.

OFF Piotrkowska już w pierwszym wizualnym odbiorze stanowi kontrapunkt dla zespołów pofabrycznych, które w związku ze zmianą funkcjonalną poddane zostały szczegółowo zaplanowanej modernizacji i daleko idącej estetyzacji, tak jak w przypadku Manufaktury i EC1. Odnosi się tutaj wrażenie swobody podejmowanych działań, w tym spontanicznej, wynikającej z oddolnej inicjatywy adaptacji budynków do nowej funkcji. OFF Piotrkowska zdaje się dobrze odpowiadać potrzebom klasy kreatywnej poszukującej miejsc otwartych na różnorodność, dających możliwość wyrażania siebie oraz potwierdzania własnej tożsamości, o których pisał Richard Florida[294]. W tym przypadku ważną rolę odgrywa również „wartość dawności", widoczna przede wszystkim w sferze estetycznej, swego rodzaju patynie, „skorodowaniu powierzchni". Nie chodzi tutaj jednak o pokazanie odległego rodowodu zabytku, o czym pisał wspomniany już Jan Tajchman[295], ale o potwierdzenie autentyczności miejsca oraz zobrazowanie twórczej synergii przeszłości i współczesności miasta. Ma ona więc w znacznej mierze wartość emocjonalną.

Kupując ten teren w 2008 roku, deweloper wiązał z nim początkowo zupełnie inne plany[296]. Na terenie dawnej fabryki miał powstać hotel oraz kompleks handlowo-biurowy. Stworzona wówczas koncepcja bliższa była więc realizacjom takim jak Manufaktura[297]. Jednak spadek koniunktury spowodował, że zrezygnowano z tak dużej inwestycji. Zabudowania pofabryczne udostępniono natomiast na różnego rodzaju działania kulturalne jak: koncerty, wystawy, warsztaty czy spotkania dyskusyjne. Głównym animatorem było wówczas Stowarzyszenie Fabrykancka, łódzka niezależna organizacja, która w dawnej fabryce Ramischa stworzyła miejsce dla działań artystycznych – FabrySTREFĘ. W 2012 roku Stowarzyszenie opuściło to miejsce, jednak wówczas budziło ono już konotacje pozytywne, przyciągające wielu chętnych najemców[298].

Według założeń prywatnego właściciela firmy deweloperskiej OPG Orange Property Group głównym celem projektu OFF Piotrkowska było stworzenie kontrpropozycji dla „głównego konsumenckiego nurtu"[299]. Narracja

---

[294] Richard L. Florida, *Narodziny klasy kreatywnej oraz jej wpływ na przeobrażenia w charakterze pracy, wypoczynku, społeczeństwa i życia codziennego*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010, s. 35.

[295] Jan Tajchman, *Metoda zabezpieczenia i rewitalizacji ruin historycznych…*, s. 139.

[296] WUOZŁ, Łódź, ul. Piotrkowska 138/140. Koncepcja Orange Property Group (dawna fabryka F. Ramischa), sygn. 799 D.N.Hist.

[297] Jednak w innej, mniejszej skali.

[298] Wcześniej miejsce to było w Łodzi synonimem zaniedbania i nieestetycznej prowizorycznej zabudowy.

[299] Co stanowi bezpośrednie odniesienie do centrum handlowo-rozrywkowego Manufaktura. *OFF Piotrkowska – centrum przemysłów kreatywnych*, http://offpiotr-

ta chętnie podejmowana jest również przez media, które przedstawiają OFF Piotrkowską jako „alternatywne serce miasta"[300]. Ważne stało się tutaj wykorzystanie niszowych akcji kulturalnych jako impulsu do rozwoju miejsca. Istotne znaczenie dla ożywienia pofabrycznej tkanki architektonicznej i rodzaju budowanych konotacji miało zaangażowanie oddolnych inicjatyw już na pierwszych etapach przedsięwzięcia. Estetyka nieodnowionych, opuszczonych fabrycznych obiektów oraz swobodna aranżacja wnętrz, bez znaczących ingerencji w zastaną tkankę architektoniczną, dobrze korespondowały z nieoficjalnym charakterem podejmowanych działań artystycznych, a także dawały poczucie autentyczności miejsca kreowanej przez jego użytkowników. Daniela Sandler, analizując nieformalne działania dotyczące ochrony dziedzictwa architektonicznego, wskazuje, że w odróżnieniu od projektów formalnych, dominuje w nich przede wszystkim elastyczny i dynamiczny charakter wprowadzanych zmian, oparty w znacznej mierze na improwizacji, rozwiązaniach tymczasowych i prowizorycznych[301]. Z kolei Jasna Cizler podkreśla pozytywne działanie (w procesie miejskiej regeneracji) inicjatyw powstających oddolnie jako tych, które, w przeciwieństwie do projektów komercyjnych, mogą pozwolić na uniknięcie zjawiska gentryfikacji[302]. Oddanie przestrzeni na *offowe* działania kulturalne pozwoliło jednocześnie deweloperowi na minimalizację nakładów finansowych potrzebnych do aktywizacji miejsca.

Przedsięwzięciu niemal od początku towarzyszyło poczucie, iż swoboda oddolnie inicjowanych działań kulturalnych, jak i charakterystyczna estetyka miejsca nieodnawianego i jakby „zatrzymanego w czasie" mają charakter przejściowy. Już zaledwie dwa lata po oficjalnym powołaniu do życia OFF Piotrkowskiej w prasie zaczęły pojawiać się głosy sygnalizujące pierwsze sympto-

---

kowska.com/ (dostęp: 5.01.2018). Zdaniem Andrzeja Majera miejsce to podąża za tendencjami nowego sposobu funkcjonowania kultury konsumpcji we współczesnym mieście, w których przedsięwzięcia komercyjne budowane są „na bazie alternatywnych ideologii, wpisujących się w wizję bycia w opozycji wobec standardowej kultury masowej". Andrzej Majer, *Mikropolis. Socjologa miasta osobistego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, s. 155.

[300] bż/b, *Alternatywne serce miasta. Poznajcie OFF Piotrkowską*, 2014, „TVN 24", https://www.tvn24.pl/lodz,69/alternatywne-serce-miasta-poznajcie-off-piotrkowska,481497.html (dostęp: 5.01.2018); *Łódź*, „FashionPost by Fashion", 2015, https://fashionpost.pl/lodz/ (dostęp: 5.01.2018).

[301] Daniela Sandler, *Counterpreservation: Decrepitude and Memory in Post-Unification Berlin*, „Third Text" 2011, vol. 25 (6), s. 687.

[302] Jasna Cizler, *The Role of Creative and Civil Initiatives in Transforming Post-Industrial Landscapes: A Case Study of Industrial Heritage Re-use in the Czech Republic*, „Architecture and Civil Engineering" 2014, vol. 12 (3), s. 207–219.

matyczne zmiany (droższe i bardziej ekskluzywne sklepy, snobistyczne marki, a tym samym zamożniejsi klienci), a także obawy, czy utrzymanie *status quo* w dłuższej perspektywie jest możliwe i czy nie dojdzie jednak mimo wszystko do procesu gentryfikacji[303].

W momencie powołania do życia projektu OFF Piotrkowska rozpoczęto realizację spójnej wizji dla całego obszaru. Działania podejmowane przez dewelopera pod hasłami tworzenia „centrum przemysłów kreatywnych" charakteryzuje jednoczesne stopniowe i długofalowe wprowadzanie zmian według wytyczonego planu. Następuje konsekwentna eliminacja elementów niekompatybilnych z pożądaną wizją oraz zastępowanie ich pasującymi rozwiązaniami (nowi najemcy, nowe projekty i nowe modne lokale itp.). W ten sposób płynnie wprowadzane kolejne fazy komercjalizacji przestrzeni stają się niemal niewyczuwalne.

Obecnie OFF Piotrkowska wkracza w kolejną fazę. W 2016 roku pofabryczne lokale zaoferowano startupowcom oraz firmom zajmującym się innowacyjnymi technologiami z branży IT. Udostępnione im wnętrza mają mieć nietypowy charakter, który umożliwi czy nawet sprowokuje łączenie pracy, ruchu i sportu (niestandardowy projekt wnętrz wykonała pracownia projektowa Oshi). Nowe miejsca dla branż technologicznych sprzyjać mają także rozwijaniu idei networkingu. Na terenie dawnej fabryki powstają dwa nowoczesne budynki, w których obok biur znajdą się również przestrzenie handlowe i inne usługi[304]. Pierwszy, Sepia Office, powstaje w wyniku przekształceń i ingerencji w istniejący dziewiętnastowieczny budynek pofabryczny obejmujący zarówno elewację, jak i wnętrza. Natomiast drugi, Teal Office, biurowiec klasy A, wzniesiony został w niezabudowanej części działki od strony ulicy Roosvelta. Według założeń dewelopera budynek ma harmonijnie współistnieć z dziewiętnastowieczną architekturą, a jednocześnie wprowadzać nową jakość w pofabryczne otoczenie. Wprowadzane zmiany tłumaczy się z jednej strony dbałością o poprawę stanu łódzkich zabytków, a jednocześnie zgod-

---

[303] Hanna Gill-Piątek, *Gentryfikacja, czyli jak Off-Piotrkowska zmierza do Paryża*, „Dziennik Łódzki", 17.08.2013, http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/970083,gentryfikacja-czyli-jak-offpiotrkowska-zmierza-do-paryza,id,t.html (dostęp: 8.12.2018); Agnieszka Danowska, *OFF Piotrkowska się zmienia. Jak uwiodła ludzi z kasą?*, „Gazeta Wyborcza – Łódź", 9.08.2013; Matylda Witkowska, *OFF Piotrkowska to najmodniejsze miejsce w Łodzi. Czy się zmieni?* „Dziennik Łódzki", 26.01.2014, https://dzienniklodzki.pl/off-piotrkowska-to-najmodniejsze-miejsce-w-lodzi-czy-sie-nie-zmieni-zdjecia/ar/3306994 (dostęp: 8.12.2018).

[304] Łączna powierzchnia obu budynków wynosi 5500 m^2. Na przestrzenie biurowe oddane zostaną pomieszczenia na wyższych kondygnacjach, natomiast na parterze wprowadzone zostaną usługi.

nym z ideą kreatywności otwarciem na nowości (nowe funkcje, nowa architektura, nowe jakości itd.)[305].

Niewykluczone, że w przyszłości historia adaptacji pofabrycznych terenów należących niegdyś do Franciszka Ramischa do nowej funkcji zatoczy w pewnym sensie koło – od planów budowy obiektów komercyjnych w 2007 roku przez niezależną aktywność stowarzyszeń i klubów artystycznych i „przemysł kreatywny" po elegancki projekt nastawiony przede wszystkim na działalność komercyjną. Początkowe przyzwolenie na oddolne inicjowanie działań kulturalnych, a następnie umiejętne wpisanie się w koncepcję „działań kreatywnych", przy przemyślanej promocji i podkreślaniu unikalnego charakteru OFF Piotrkowskiej, umożliwiło jednak stworzenie miejsca wymykającego się negatywnie postrzeganej komercjalizacji.

Charles Landry i Masayuki Sasaki w szczególny sposób podkreślają ideę kreatywności związanej ze sztuką i kulturą jako drogi do miejskiej regeneracji i sposobu na rozwiązywanie i redukcję problemów społecznych, m.in. poprzez włączanie i aktywizację społeczności lokalnych[306]. W przypadku OFF Piotrkowskiej aktywizacja ta miała jednak szczególny charakter i znaczenie. Nieformalny i spontaniczny charakter wprowadzania nowej funkcji stał się bowiem dla dewelopera impulsem i inspiracją w tworzeniu koncepcji ożywienia miejsca oraz prowadzenia dalszych już zaplanowanych działań, co istotne, realizowanych płynnie i stopniowo, bez ustanawiania jednoznacznych granic pomiędzy kolejnymi etapami przedsięwzięcia.

Sytuacja, w której oddolnie i nieformalnie podejmowane inicjatywy związane z ożywieniem obiektów i większych obszarów miejskich martwych funkcjonalnie prowadzą do zmiany postrzegania wartości miejsca (społecznej, architektonicznej, historycznej, urbanistycznej czy też ekonomicznej), nie jest przypadkiem nowym i odosobnionym. Ciekawym przykładem jest chociażby berlińskie Kunsthaus Tacheles, stworzone przez artystów jako nieformalne centrum artystyczne, które powstało w dawnym pasażu handlowym z początku XX wieku. Choć obiekt ten pełnił po drugiej wojnie światowej zróżnicowane funkcje, jako przykład architektury burżuazyjnej był zaniedbywany i zaczął ule-

---

[305] Michał Styś, *OPG Property Professionals w sprawie planów rozwoju terenów OFF Piotrkowska Centre*, „Dziennik Łódzki", 17.06.2016, http://www.dzienniklodzki.pl/wiadomosci/lodz/a/opg-property-professionals-w-sprawie-planow-rozwoju-terenu-off-piotrkowska-center-list-otwarty,10122580/ (dostęp: 8.12.2018).

[306] Charles Landry, *The Creativity City Index*, „City, Culture and Society" 2011, vol. 2, s. 173–176; Masayuki Sasaki, *Urban Regeneration Through Cultural Creativity and Social Inclusion: Rethinking Creative City Theory through a Japanese Case Study*, „Cities" 2010, vol. 27, Supplement 1, s. S3.

gać degradacji[307]. W 1981 roku został znacząco uszkodzony na skutek kontrolowanej eksplozji. Ruina, przejęta na początku lat 90. w wyniku oddolnej inicjatywy na działania kulturalne, podlegała ciągłym zmianom i przekształceniom dokonywanym przez użytkowników[308]. Nie odbywały się one jednak według z góry ustalonego planu czy wyznaczonego, perspektywicznego celu, lecz miały charakter tymczasowych, nietrwałych interwencji wynikających z aktualnych potrzeb i prowadzonych akcji artystycznych. Jak podaje Janet Steward, artyści przyjęli jako motto metaforyczne zdanie: „Ideały zostały zrujnowane – pozwólcie nam ocalić ruiny!"[309] Z czasem miejsce stało się znanym i ważnym centrum kultury alternatywnej w Berlinie, a wtedy jego postrzeganie społeczne i kulturowe uległo zmianie. W latach 90. obiekt został wpisany na listę zabytków i objęty ochroną. Teren wzbudzał coraz większe zainteresowanie inwestorów i w 1998 roku rząd federalny zdecydował o jego sprzedaży firmie deweloperskiej Fundus Group. Artyści uzyskali zgodę na użytkowanie budynku jeszcze przez kolejnych dziesięć lat. Po ostatecznym zamknięciu działającego w nim nieformalnego centrum kulturalnego budynek czeka na podjęcie dalszych działań i wprowadzenie do niego nowej funkcji[310].

Po kryzysie ekonomicznym, który rozpoczął się pod koniec pierwszej dekady XXI wieku, nastąpił wyraźny wzrost zainteresowania nieformalnymi działaniami oddolnymi prowadzącymi do funkcjonalnego ożywienia pustostanów. W tym kontekście wskazywane są przede wszystkim funkcje związane z działaniami artystycznymi, wydarzeniami kulturalnymi, ale też prowadzeniem kameralnych restauracji i barów, jak również z oddolnymi inicjatywami tworzenia wspólnych przestrzeni biurowych skupiających działalność związaną z szeroko ujętymi przemysłami kreatywnymi. Odgrywają one znaczącą rolę w zachowaniu i utrzymaniu architektonicznego dziedzictwa poprzemysłowego[311]. Zjawi-

---

[307] Janet Steward, *Das Kunsthaus Tacheles: The Berlin Architecture Debate of the 1990s in Micro-historical Context*, [w:] *Recasting German Identity. Culture, Politics, and Literature in the Berlin Republic*, red. Stuart Taberner, Frank Finlay, Camden House 2002, s. 57.

[308] Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York 2001; Doreen Jakob, *Constructing the Creative Neighborhood: Hopes and Limitations of Creative City Policies in Berlin*, „City, Culture and Society" 2010, vol. 1 (4), s. 193–198; Kate Shaw, *The Place of Alternative Culture and the Politics*…, s. 149–169; Daniela Sandler, *Counterpreservation*…, s. 687–697.

[309] Janet Steward, *Das Kunsthaus Tacheles*…, s. 56.

[310] Ponieważ został objęty ochroną, nie może zostać wyburzony.

[311] Jasna Cizler, *The Role of Creative and Civil Initiatives*…, s. 207–219; Katarzyna Kosmala, Roman Sebastyanski, *The Roles of Artists' Collective in the Gdansk Shipyard's Heritage Protection*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable

sko to jak do tej pory wymyka się jednoznacznym ocenom i definicjom, jednak można wskazać wspólne cechy występujące w poszczególnych przypadkach, a mianowicie inicjowanie procesów i uczestnictwo w nich oddolnie tworzonych grup społecznych, niskie nakłady finansowe oraz tymczasowy, a zarazem nowatorski i eksperymentalny charakter dokonywanych zmian[312].

Autorzy, tacy jak Jasna Cizler, Klaus Overmeyer, Laura Pfeifer czy Donovan Finn, wskazują potrzebę stworzenia nowego modelu adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji, który uwzględniałby w działaniach instytucjonalnych czy też inwestorskich nieformalne i innowacyjne zmiany wynikające z autentycznych potrzeb społeczności[313]. Strategia oparta na włączaniu działań oddolnych i planowaniu długoterminowego procesu zmian, prowadzącego do wzrostu znaczenia oraz wartości społecznej i kulturowej, a w konsekwencji i ekonomicznej miejsca, wprowadzona została właśnie w łódzkim projekcie OFF Piotrkowska. Istnieje jednak niebezpieczeństwo, że w tym przypadku społeczne zaangażowanie i współpraca pomiędzy inwestorem a społecznością lokalną będą miały finalnie charakter przejściowy i z czasem przekształcą się w przedsięwzięcie o charakterze głównie komercyjnym.

Projektem opartym na współpracy pomiędzy inicjatorami działań oddolnych a formalnie działającymi instytucjami, w tym przypadku władzami miejskimi, w wyniku którego udaje się uzyskać i utrzymać wartości ważne dla obu stron, jest Broedplaatsen w Amsterdamie. Pomimo początkowo negatywnego nastawienia władz miasta do popularnych już od lat 60. XX wieku „squotów", na przełomie XX i XXI wieku uznały one, że tego rodzaju miejsca, szczególnie te związane z alternatywną sceną kulturalną, mogą przynieść dodatkową wartość i rozpoczęły współpracę z nimi, jak na razie bez komercyjnych planów na przyszłość[314].

Development" 2013, vol. 3 (2), s. 116–129; Maros Krivy, *The Idea of Empty Space: Pro Kaapeli Movement and the Cable Factory in Helsinki*, „Yhdyskuntasuunnittelu" 2010, vol. 48 (3), s. 9–25; Masayuki Sasaki, *Urban Regeneration Through Cultural Creativity and Social Inclusion…*, s. S3–S9.

[312] Szerzej o zjawisku i kwestiach terminologicznych zob. Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives…*, s. 128–139.

[313] Jasna Cizler, *The Role of Creative and Civil Initiatives…*, s. 209; Donovan Finn, *DIY Urbanism; Implications for Cities*, „Journal of Urbanism" 2014, vol. 7 (4), s. 381–398; Klaus Overmeyer, *Urban Pioneers: Berlin. Stadtentwicklung durch Zwischennutzung/Temporary Use and Urban Development in Berlin*, Jovis Verlag, Berlin 2007; Laura Pfeifer, *The Planner's Guide to Tactical Urbanism*, Montreal 2014, https://reginaurban ecology.files.wordpress.com/2013/10/tuguide1.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[314] W Łodzi co prawda OFF Piotrkowska cieszy się wyraźnym poparciem władz lokalnych, jednak trudno jest w tym przypadku mówić o długoplanowej współpracy wy-

Włączanie oddolnie podejmowanych działań oraz inicjatyw w proces zmiany funkcjonalnej budynku czy też zespołu architektonicznego ma istotne znaczenie społeczne. Poprzez bezpośrednie zaangażowanie w tworzenie współczesnej historii miejsca możliwe jest wzmocnienie związków łączących z nim lokalną społeczność, bardziej niż w przypadku projektu odgórnie narzuconego przez inwestora (zarówno dewelopera, jak i władze miasta). Do pewnego stopnia podejście to pozwala również na lepsze rozpoznanie potrzeb lokalnej społeczności w związku z wprowadzaniem nowych funkcji do konkretnych obiektów, a także na zrozumienie niematerialnych wartości postrzeganych przez społeczeństwo jako ważne i warte ochrony.

W uchwalonym w lipcu 2018 roku *Gminnym Programie Rewitalizacji miasta Łodzi* (*GPR*)[315] uwzględniono preferencje mieszkańców i chociaż priorytetowymi projektami miejskimi pozostają: Nowe Centrum Łodzi, w tym EC1, Zintegrowany Program Rewitalizacji Księżego Młyna oraz Strategia Rozwoju ulicy Piotrkowskiej, to jako wzorcowe realizacje wskazano OFF Piotrkowską oraz Manufakturę[316]. W dokumencie tym stwierdzono, że potrzebne są myśli przewodnie czy też tematy wiodące pozwalające na uporządkowanie przestrzeni miejskiej, a także łatwą identyfikację poszczególnych obszarów ulokowanych w obrębie centrum miasta[317]. Uznano również, że dzięki takim rozwiązaniom

---

kraczającej poza włączanie miejsca w budowanie wizerunku miasta. Natomiast współpraca taka została nawiązana na płaszczyźnie formalnej w przypadku tworzenia Art_Incubatora przy ul. Tymienieckiego 3, jednak projekt ten ma zupełnie inny charakter.

[315] Uchwała Nr LXXIII/1980/18 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 5 lipca 2018 r. zmieniająca uchwałę w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji miasta Łodzi (dalej: *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+*). Jest to druga wersja gminnego programu rewitalizacji, który po raz pierwszy przyjęto Uchwałą Nr XXXV/916/16 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 września 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji miasta Łodzi (dalej: *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2016+*). Omawiane zagadnienia uwzględnione zostały zarówno w opracowaniu z 2016, jak i z 2018 r.

[316] Analiza opinii zawartych w *Raporcie z konsultacji społecznych dotyczących Założeń Lokalnego Programu Rewitalizacji Łodzi 2020+,* Łódź 2015, pokazuje, że w kontekście zarządzania łódzkimi strefami poprzemysłowymi mieszkańcy większe nadzieje wiążą z kapitałem prywatnym, uznając, że to dzięki niemu mogą powstać projekty bardziej nowatorskie, na wzór działających już i odnoszących sukcesy miejsc, takich jak Manufaktura, OFF Piotrkowska czy Piotrkowska 217 (znana m.in. ze Street Food Festival). Przy czym pewne obawy wśród mieszkańców budzi związane ze zmianą funkcjonalną obszarów śródmiejskich i ich regeneracją zagrożenie gentryfikacją.

[317] W *Gminnym Programie Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+* wprost podkreślono potrzebę wspierania tematyzacji przestrzeni miejskiej. *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+*, s. 39.

możliwe będzie lepsze budowanie więzi z danym miejscem. Stwierdzono ponadto, że OFF Piotrkowska i Manufaktura odniosły sukces ze względu na czytelność ich odpowiedzi na potrzeby mieszkańców za sprawą świadomie i konsekwentnie zaplanowanej funkcji i estetyki miejsca[318]. Sukces OFF Piotrkowskiej wiązany jest w *GPR* także z podjęciem odważnego dialogu współczesności z dziedzictwem[319]. Dialogu, który zgodnie z dokumentem może odegrać istotną rolę w przeciwdziałaniu, by w Łodzi nie powstała „przestrzeń homogeniczna, będąca naiwną rekonstrukcją miasta XIX-wiecznego", oraz jej swoistej „muzealizacji"[320]. Zawarta w *GPR* deklaracja o potrzebie rozszerzenia „filozofii" zastosowanej przy tworzeniu OFF Piotrkowskiej i Manufaktury również na inne kwartały w centrum miasta ma charakter bardzo ogólny. Otwartym pytaniem pozostaje kwestia, w jaki sposób idea ta zostanie zrealizowana, tym bardziej, że sposób kształtowania obu obszarów opierał się na odmiennych koncepcjach, założeniach i estetyce.

Dotychczasowe negatywne skojarzenia związane z przemysłowym charakterem Łodzi, jak zanieczyszczenie, bezrobocie czy brak wykraczających poza XIX wiek odniesień i korzeni kulturowych, zastępowane są współcześnie pozytywnymi konotacjami opartymi w dużej mierze na wartościach unikatowej postindustrialnej architektury XIX wieku[321]. Rewitalizacja obszarów postindustrialnych i nadanie im nowych funkcji oraz przypomnienie i podkreślenie wielokulturowego dziedzictwa miasta wymienia się wśród ważnych pozytywnych efektów transformacji ustrojowej[322]. Przekształcenia funkcjonalne budynków pofabrycznych odbywały się co prawda również w okresie poprzedzającym 1989 rok, jednak ze względu na nieporównywalnie mniejszą skalę zjawiska oraz jego odmienny charakter nie prowadziły wówczas do znaczących przemian w funkcjonowaniu miasta[323].

---

[318] *Ibidem*, s. 47; *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2016+*, s. 69.

[319] *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+*, s. 45; *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2016+*, s. 68.

[320] *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+*, s. 46–47. *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2016+*, s. 99.

[321] Ważnymi odniesieniami są również wielokulturowość dziewiętnastowiecznej Łodzi i jej europejski charakter.

[322] Waldemar Cudny, *Socio – Economic Changes in Lodz – Results of Twenty Years of System Transformation*, „Geograficky Časopis" 2012, no. 15, s. 3–27.

[323] W Łodzi już w latach 50. miały miejsce wspomniane wcześniej prace remontowe i adaptacyjne związane z dostosowaniem do celów muzealnych Białej Fabryki Ludwika Geyera. Z kolei w dawnym zespole mieszkalno-fabrycznym należącym niegdyś do Juliusza Heinzla (ul. Piotrkowska 104) po drugiej wojnie światowej siedzibę znalazło Prezydium Rady Narodowej Miasta Łodzi (obecnie mieści się tam Urząd Miasta

Upadek tradycyjnego przemysłu sprawił, że budynki i obszary o dużym znaczeniu społecznym, stanowiące charakterystyczne znaki w pejzażu architektonicznym miasta, zagrożone zostały degradacją. Wprowadzenie nowej funkcji dało możliwość ich uratowania przed zniszczeniem, a jednocześnie ponownego włączenia do żywej tkanki miejskiej. Wiele z dotychczas zamkniętych enklaw fabrycznych zostało otwartych i udostępnionych szerokiej grupie społecznej, co stworzyło nową przestrzeń publiczną[324].

Łodzi i Urząd Wojewódzki). Budynki te uległy znacznym przekształceniom, dobudowom i rozbudowom, a obiekty fabryczne również częściowej rozbiórce. Zmiany rozpoczęto na przełomie lat 40. i 50., ale o charakterze całości zadecydował opracowany przez Ignacego (Izaaka) Gutmana projekt, którego realizację rozpoczęto w 1951 r. Archiwum Państwowe w Łodzi, Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi, sygn. 1483. Pojedyncze przykłady zmiany funkcjonalnej różnych obiektów z województwa łódzkiego z lat 1945–1975, przede wszystkim na cele społeczno-kulturalne, odnaleźć można w publikacji: Mieczysław Pracuta, *Ochrona zabytków na terenie województwa łódzkiego w latach 1945–1975*, Wojewódzki Urząd Konserwacji Zabytków, Łódź 2008. Podtrzymanie funkcji użytkowej obiektów zabytkowych w okresie powojennym postrzegane było jako działanie pozytywne. Zob. Jan Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" 1946, R. VIII, nr 1–2, s. 48–52. Na przełomie lat 60. i 70. wzrosło zainteresowanie problemami związanymi ze zmianą funkcjonalną. Jak zauważa Hanna Strukowa, w wyniku podjętych wówczas działań i regulacji w latach 1973–1974 w całej Polsce liczba obiektów zabytkowych wskazanych do wprowadzenia nowej funkcji wyniosła 140, a nie, jak dotychczas, zaledwie kilkanaście rocznie. Wyraźnie jednak przy tym podkreślono, że niestety stan obiektów zabytkowych przekazanych do użytkowania jednostkom państwowym i samorządowym był nagminnie zły. Chcąc odwrócić ten stan rzeczy, Generalny Konserwator Zabytków ogłosił nawet w 1975 r. konkurs na najlepszego użytkownika obiektu zabytkowego. Hanna Strukowa, *Problemy użytkowania zabytków architektury*, „Ochrona Zabytków" 1976, t. 29, nr 2 (113), s. 116–121. Ciekawe w kontekście adaptacji i znamienne dla tego okresu są m.in.: Uchwała Rady Ministrów Nr 318 z dnia 8 grudnia 1960 r. o zasadach wykorzystania obiektów zabytkowych na cele użytkowe, M.P. z 1961 r. Nr 1, poz. VI, https://www.infor.pl/monitor-polski/r1961/nr1/ (dostęp: 8.12.2018); Pismo Okólne Prezesa Rady Ministrów, Nr 83 z dnia 31 lipca 1971 r. w sprawie zabezpieczenia przed zniszczeniem, dewastacją lub uszkodzeniem obiektów zabytkowych, przekazanych w użytkowanie jednostkom państwowym i społecznym; Pismo Okólne Prezesa Rady Ministrów Nr 57 z dnia 28 lipca 1972 r. w sprawie wzmożenia opieki nad konserwacją obiektów zabytkowych.

[324] Większość miast w Polsce mierzy się z zagadnieniem sposobów na zachowanie i zmianę funkcjonalną większych lub mniejszych zespołów i obiektów poprzemysłowych. Jak podaje Bolesław Domański, przeprowadzone w 1998 r. badania ankietowe, w których udział wzięły 463 miasta polskie, wykazały, że na terenie aż ponad 3/4 miast powyżej 50 000 mieszkańców oraz w ponad połowie miast średniej wielkości znaj-

Najtrudniejszym wyzwaniem wydaje się zachowanie pierwotnego charakteru miejsca i jego atmosfery. Przy różnorodności aspektów związanych z dziedzictwem architektonicznym, wartościami estetycznymi, urbanistycznymi, a także historią miejsca czy pamięcią zbiorową, konfrontowanych ze współczesnym dążeniem do stworzenia miejsca atrakcyjnego, przynoszącego bezpośrednie i pośrednie korzyści ekonomiczne, łatwo przekroczyć granicę pomiędzy twórczą interpretacją przeszłości i zachowaniem klimatu a trywializacją i komercjalizacją.

Istotnym zagrożeniem jest również fragmentaryzacja miasta wynikająca ze zmiany funkcjonalnej jedynie wybranych obszarów urbanistyczno-architektonicznych, zdegradowanych na skutek deindustrializacji. Brak całościowego spojrzenia i wizji działania sprzyja dodatkowo zarówno procesom gentryfikacji, jak i gettoizacji. Powstające nowe „konfiguracje i konteksty" zmieniają dotychczasowy obraz miasta.

Niezależnie od przyjętego programu funkcjonalnego (kulturalnego, komercyjnego itd.) w działaniach zmierzających do rewitalizacji oraz adaptacji dużych zespołów postindustrialnych do nowej funkcji konieczne jest przede wszystkim konsekwentne, perspektywiczne oraz całościowe myślenie o mieście i zachodzących w nim procesach, przekształceniach i przeobrażeniach, a także o ich wpływie na strukturę miasta. Współcześnie istotnym zadaniem polityki i planowania przestrzennego staje się właściwe wyważenie pomiędzy możliwymi do osiągnięcia korzyściami ekonomicznymi i potrzebami rynku a ochroną dziedzictwa kulturowego, jakością przestrzeni miejskiej oraz zachowaniem wartości kulturowych i historycznych[325].

---

dowały się pozbawione funkcji i niezagospodarowane tereny poprzemysłowe. Bolesław Domański, *Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych w miastach…*, s. 107–142. Podobne procesy obserwować można m.in. na Śląsku, gdzie podejmuje się działania zmierzające do funkcjonalnego ożywienia znacznych obszarów pokopalnianych. Pozytywne przykłady zmian dokonywanych na tym terenie dostrzeżone zostały m.in. przez międzynarodowy komitet TICCIH. Zob. *Heritage at Risk: ICOMOS Word Report 2001/2002 on Monuments and Sites in Danger*, red. Dinu Bumbaru et al., ICOMOS, München 2001, s. 20, http://www.icomos.de/admin/ckeditor/plugins/alphamanager/uploads/pdf/HatR2001_02.pdf (dostęp: 8.12.2018).

[325] Por. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 1945.

Fot. 48–51. C-mine – funkcje kulturalne i przemysły kreatywne w dawnej kopalni, projekt 51N4E, Genk (fot. Julia Sowińska–Heim)

Fot. 52. Kompleks przemysłowy dawnej kopalni Zollverein w Essen wpisany w 2001 roku na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 53–54. Ruhr Muzeum w dawnej kopalni Zollverein, kawiarnia i wejście do części wystawienniczej, projekt adaptacji Rem Koolhass, Office of Metropolitan Architecture (OMA), Henrich Böll i Hans Krabel, realizacja 2010–2011, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 55. Restauracja w dawnej koksowni kompleksu kopalnianego Zollverein, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 56. Koło wykorzystywane niegdyś do transportu koksu obecnie pełni funkcję olbrzymiej karuzeli umożliwiającej podróż w górę i pod ziemię, w głąb kopalni Zollverein, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 57. Łódź około 1840 roku – mapa

Fot. 58. Etykieta fabryczna firmy „I.K. Poznański" z 1873 roku

Fot. 59. Skład fortepianów Gebethnera i Wolffa

Fot. 60. Dawna przędzalnia zespołu fabrycznego Karola W. Scheiblera zaadaptowana na funkcje mieszkalne, realizacja 2007–2010, Łódź (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 61. Ulica Piotrkowska – główna oś historycznej i współczesnej Łodzi (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 62. Brama prowadząca na teren dawnego zespołu fabrycznego Izraela K. Poznańskiego, obecnie część centrum handlowego Manufaktura (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 63. Obiekty pofabryczne i nowa galeria handlowa na terenie Manufaktury (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 64–65. Andel's Hotel w dziewiętnastowiecznym budynku przędzalni (tzw. wysokiej) należącej do zespołu fabrycznego Izraela K. Poznańskiego (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 66. „Rynek” Manufaktury (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 67–70. Manufaktura – przykłady współczesnych ingerencji w dziewiętnastowieczną tkankę architektoniczną i reinterpretacji zespołu pofabrycznego (fot. Julia Sowińska-Heim)

Boston Life + mała litera art
KORESPONDENCE
You come, we'll show you what we do
Przyjdźcie, pokażemy Wam, co robimy
7.06 - 20.10. 2013
GARBACE

BEACH BAR
GRILL

Fot. 71–72. Jahrhunderthalle i Westpark w Bochum w Zagłębiu Ruhry. Dawna huta stali zaadaptowana na funkcje kulturalne i teren rekreacyjny, początek projektu 1988 (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 73–75. Be-mine – dawny zespół kopalni adaptowany na funkcje handlową, mieszkaniową i rekreacyjną, opracowanie Master Planu 2009, planowane ukończenie projektu 2019, Beringen (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 76–79. EC1 Wschód, najstarsza elektrownia w Łodzi po adaptacji na cele kulturalno-artystyczne (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 80–81. Art_Incubator i klubokawiarnia w dawnych budynkach magazynowych Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera (fot. Julia Sowińska-Heim)

Fot. 82–84. OFF Piotrkowska – centrum przemysłów kreatywnych w budynkach dawnej fabryki Franciszka Ramischa (fot. Julia Sowińska-Heim)

TAMIZO
ARCHITECTS
MATEUSZ
STOLARSKI
LEMURIA
sushi & bar
YELLOW
YELLOW
LUNCH 19,-

Krajobraz miasta przeobraża się pod wpływem wielu zjawisk. Wymiana starych budowli na nowe jest najważniejszym, lecz tylko jednym z elementów tej nieustającej ewolucji. Przemiany są następstwem adaptacji budynków do nowej funkcji i modernizacji starych fasad zgodnie ze współczesnymi potrzebami. Wynikają z nowych konfiguracji i kontekstów urbanistycznych, które tworzy zmiana nawet pojedynczych budowli i poszczególnych fragmentów przestrzeni.

Aleksander Wallis, *Ameryka – miasto*

…klimat i substancja miasta jest zawsze wyczuwalna dla mieszkańców i odwiedzających. Substancja ta, świadomie bądź nieświadomie przyswajana, widziana, dotykana, wąchana, przenika, jest uchwytną reprezentacją czegoś nieuchwytnego, a mianowicie społeczności, która ją zamieszkuje, i jej aspiracji.

Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*

Zakończenie

Zaprezentowane w publikacji rozważania miały na celu pokazanie przede wszystkim, jak złożonym i ważnym zagadnieniem są zmiany i przekształcenia – tytułowe transformacje i redefinicje, implikowane współcześnie przez adaptację dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji. Jak zaznaczono we wstępie, podstawowym zamierzeniem było nakreślenie wybranych zagadnień, problemów oraz wyzwań, a także pokazanie zróżnicowanych teoretycznych perspektyw, które mogą zostać wykorzystane do obserwacji pozytywnych oraz negatywnych skutków zmiany funkcjonalnej. Celem nie było przy tym stworzenie konkretnego narzędzia metodologicznego do oceny praktyki konserwatorskiej czy architektonicznej. Szczegółowe omówienia ingerencji w strukturę budowli, choć niewątpliwie interesujące i istotne, wykraczają więc poza charakter oraz ramy niniejszego tekstu. Wobec skali zjawiska adaptacji do nowej funkcji i przyjętych założeń, dla zachowania klarowności wywodu w sposób zamierzony ograniczony został dobór prezentowanych realizacji.

Adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji i włączanie obiektów z przeszłości we współczesne życie miasta budzi zróżnicowane oceny. Z jednej strony postrzegane jest jako jedyna szansa na powstrzymanie degradacji i uratowanie przed zniszczeniem obiektów wartych ochrony, z drugiej wywołuje obawy przed zbyt daleko idącymi przeobrażeniami podyktowanymi aktualnymi potrzebami i korzyściami, a w konsekwencji nieodwracalną utratą wartości historycznych. Powstaje przy tym szczególne napięcie i potencjalny konflikt pomiędzy autentycznością i integralnością obiektu a jego wartością użytkową i ekonomiczną.

Współczesna skala zjawiska i złożoność problematyki są następstwem wieloaspektowych przemian następujących w ostatnich dziesięcioleciach zarówno w sferze społecznej, jak i kulturowej, ekonomicznej i gospodarczej. Procesy te są nieodwracalne, jednak niezależnie od ich oceny, mając świadomość istniejących zagrożeń oraz korzyści, można poszukiwać sposobów na optymalizację rozwiązań.

Jak już wspominano, wzrost znaczenia adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji wynika m.in. ze względów praktycznych związanych z kurczeniem się terenów miejskich pod nowe inwestycje. Jednocześnie, co istotne i brzemienne w skutkach, znaczącemu rozszerzeniu uległ zakres ochrony dziedzictwa kulturowego, powiększony również o obiekty ważne z powodu ich lokalnego znaczenia społecznego, historycznego, estetycznego czy kulturo-

wego. W tej sytuacji niemożliwe staje się wyłączenie wszystkich budowli uznawanych za warte ochrony z aktywnego życia miejskiego.

Współcześnie adaptacja odgrywa niezwykle ważną rolę w zrównoważonym rozwoju miasta. W takim ujęciu uwzględniane są nie tylko wartości bezpośrednio związane z dziedzictwem kulturowym, ale także znaczenie decyzji dotyczących jego zachowania i ochrony dla społeczności, środowiska i finansów[1]. Z tej perspektywy jako korzystniejsze postrzega się zachowanie obiektów już istniejących i ich przekształcanie niż dokonywanie znaczących wyburzeń w miejskiej tkance architektonicznej. Wprowadzenie nowej funkcji ważne jest również w kontekście działań podejmowanych w celu regeneracji i rewitalizacji obszarów miejskich. Nie bez znaczenia pozostaje także aktualna tendencja do ograniczania znaczących subwencji przeznaczanych do tej pory na ochronę dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym podkreślaniu jego roli jako istotnego dla społeczeństwa zasobu, również w sensie ekonomicznym[2].

---

[1] Isabel Villaseñor Alonso, Valerie Magar Meurs, *Assessing the Performance of Conservation Activities*, [w:] *Measuring Heritage: Conservation Performance*, red. Silvio Mendes Zancheti, Katriina Similä, CECI and ICCROM, Olinda–Rome 2012, s. 2, https://studfiles.net/preview/5592286/ (dostęp: 8.12.2018).

[2] Zob. m.in. *Cultural Heritage Counts for Europe* [full report], red. Claire Giraud-Labaltem, Kate Pugh, Sneška Quaedvlieg-Mihailović, Joanna Sanetra-Szeliga, Brian Smith, Aziliz Vandesande, Clara Thys, International Cultural Centre, Krakow 2015, http://blogs.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope/outcomes/ (dostęp: 8.12.2018); Gustavo Araoz, *Protecting Heritage Places Under the New Heritage Paradigm and Defining Its Tolerance for Change. A challenge for ICOMOS*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change: Proceedings of the International Conferences of the ICOMOS, International Scientific Committee for the Theory and Philosophy of Conservation and Restoration: Prague, May 5th-9th 2009, Florence, March 3th-6th 2011*, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 47–52. Por. Bie Plevoets, Julia Sowińska-Heim, *Community Initiatives as a Catalyst for Regeneration of Heritage Sites: Vernacular Transformation and its Influence on the Formal Adaptive Reuse Practice*, „Cities" 2018, vol. 78, s. 128–139. Zagadnienia te szerzej omówione zostały w niniejszej książce. Wobec intensywności zjawiska finansowanie i utrzymanie wszystkich wartych zachowania obiektów architektonicznych przekroczyłoby możliwości budżetu instytucji i organów państwowych i samorządowych. W tej sytuacji wprowadzenie nowej, współczesnej funkcji przynoszącej zyski staje się sposobem na uratowanie przed degradacją wielu budowli, jak również zespołów architektonicznych. Jako przykład posłużyć może omawiany wcześniej przypadek łódzkiej dawnej fabryki Towarzystwa Akcyjnego Wyrobów Bawełnianych Izraela K. Poznańskiego. W tym przypadku miasto również nie miało możliwości finansowych, by wykupić tereny już po dokonanych zmianach funkcjonalnych. Centrum handlowe Manufaktura sprzedane zostało funduszowi inwestycyjnemu Union Investment za ok. 1,6 mld zł.

Jednocześnie różnorodność wartości wiązanych współcześnie z dziedzictwem kulturowym spowodowała, że dotychczasowa wąska grupa specjalistów podejmujących decyzje o tym, co jest warte ochrony i w jaki sposób powinno tej ochronie podlegać, znacznie się powiększyła[3]. Zagadnienia dotyczące dziedzictwa mogą stać się zarówno polem interdyscyplinarnej współpracy, jaki i konfliktów wynikających z odmiennych dążeń i celów poszczególnych grup społecznych i zawodowych mających różne priorytety, jak zachowanie autentyczności substancji materialnej, stworzenie wartościowej przestrzeni publicznej, czerpanie zysków czy promocję obszaru[4]. Jak podkreślają Marta de la Torre i Randall Mason, „demokratyzacja" ta, choć wniosła do dyskusji na temat dziedzictwa i sposobów jego ochrony nowe aspekty, czyniąc ją zdecydowanie bardziej złożoną i skomplikowaną, powinna być jednak postrzegana jako pozytywna zmiana świadcząca o znaczeniu dziedzictwa dla dzisiejszego społeczeństwa[5].

W tym kontekście interesujące wydają się nakreślone w tekście Andrzeja Tomaszewskiego zróżnicowane postawy i oczekiwania stanowiące podstawę teoretyczną dla zasad restauracji. Jako pierwszy wymienia on punkt widzenia erudyty, „który nie chce utracić najmniejszego nawet śladu faz budowlanych i artystycznych w historii zabytku i który żąda, ażeby ewentualne dodatki nie utrudniały rozróżnienia elementów i nie tworzyły falsyfikatu wprowadzającego w błąd przyszłego badacza". Kolejny jest punkt widzenia architekta, „który stawia na jedność architektoniczną i który chce […], ażeby zabytek znowu stał się żywy i aby zostały przywrócone zarówno jego funkcja, jak i wartość artystyczna". Trzeci to punkt widzenia zwykłego obywatela, „który ma szczególny stosunek do zabytków swojego miasta i wyraża to na różne sposoby, raz żądając, ażeby zabytek był zachowany w takim kształcie, w jakim go zna od zawsze, innym razem żądając jego rewaloryzacji albo nawet całko-

---

Była to jedna z największych transakcji na polskim rynku nieruchomości komercyjnych w 2012 r.

[3] Jest to zjawisko znaczące, wykraczające poza grupę specjalistów bezpośrednio zaangażowanych w tworzenie interdyscyplinarnego projektu konserwatorskiego, wśród których Bogusława Rouba wskazuje architektów, konserwatorów-restauratorów, zabytkoznawców, a także instalatorów. Bogumiła J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków" 2008, t. 56, nr 1 (240), s. 68–69.

[4] Na możliwe obszary konfliktów uwagę zwraca m.in. Monika Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe w kontekście rozwoju lokalnego*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 240.

[5] Marta de la Torre, Randall Mason, *Introduction*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, red. Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002, s. 3.

witej rekonstrukcji". Do tego dochodzi jeszcze „spojrzenie administratora lub właściciela, którzy chcąc użytkować zabytek, często wprowadzają rozmaite udogodnienia"[6]. Stwierdzenia te są tym bardziej interesujące, że ich pierwotnym autorem był Gustavo Giovannoni (dyrektor Scuola Reale dell'Architettura w Rzymie), a zaprezentowano je w trakcie obrad Międzynarodowej Konferencji w sprawie Ochrony i Konserwacji Zabytków Sztuki i Historii w Atenach w 1931 roku[7]. To wówczas zalecono unikanie „ekstremów" przy jednoczesnym przestrzeganiu zasad takich jak: zachowanie respektu „dla wszystkich faz budowy mających wartość artystyczną lub historyczną", ograniczanie do minimum wszelkich niekoniecznych zabiegów i dodatków; oznaczanie dodatków; szacunek wobec warunków otoczenia zabytku oraz prowadzenie precyzyjnej dokumentacji przeprowadzanych prac[8]. Tomaszewski konstatuje, że charakteryzujący *Kartę Ateńską* z 1932 roku dialektyczny i otwarty sposób nie tylko formułowania zaleceń, ale również stawiania pytań, z czasem uległ zawężeniu i zastąpiony został doktrynalnym podejściem cechującym *Kartę Wenecką* z 1964 roku. Odejście od proponowanych gotowych rozwiązań i powrót do „myślenia eksperymentalnego" przyniosły natomiast zdaniem Tomaszewskiego „ostatnie interkulturowe dyskusje teoretyczne na temat autentyzmu i wartości niematerialnych"[9].

Warto przypomnieć, że Ada Louise Huxtable już w latach 60. XX wieku podkreślała, że choć znacznie łatwiej jest poddać obiekty historyczne „kwarantannie", wyłączając je ze współczesnego funkcjonowania miasta, to jednak warto podjąć trud poszukiwania sposobów na zachowanie charakterystycznych budynków i próbę zintegrowania ich z życiem[10]. Następstwem adaptacji do nowej funkcji są nie tylko ingerencje w materialną substancję obiektu, ale również powstawanie nowych kontekstów urbanistycznych, kulturowych czy społecznych. Rozszerzanie pojęcia „zabytku" i objęcie opieką również miejsc

---

[6] Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, wybór i oprac. Ewa Święcka, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012, s. 123–124.

[7] Gustavo Giovannoni, *La restauration des monuments en Italie*, [w:] *La Conservation des Monuments d'Art et d'Histoire*, Paris 1933, s. 60–69. Za: Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 124.

[8] *Ibidem*.

[9] *Ibidem*, s. 133. Określenie „myślenie eksperymentalne" nawiązuje do wyodrębnionego przez Paula Léona podziału restauracji na trzy okresy: empiryczny, doktrynalny i eksperymentalny. Paul Léon, *La restauration des monuments en France*, [w:] *La Conservation des Monuments…*, s. 60–69. Za: Andrzej Tomaszewski, *Ku nowej filozofii…*, s. 123–124.

[10] Ada Louise Huxtable, *Lively Original Versus Dead Copy*, „New York Times" 1965, May, s. 4, 13.

o znaczeniu kulturowym (w tym grup budynków)[11], które coraz częściej dotyczy większych obszarów wewnątrzmiejskich, ulokowanych również w centrach miast, sprawia, że konieczne staje się szersze spojrzenie na zagadnienie, uwzględniające możliwe konsekwencje wprowadzanych zmian w powiązaniu z procesami zachodzącymi w przestrzeni miejskiej.

Na koniec raz jeszcze warto podkreślić, że współcześnie adaptację do nowej funkcji budowli czy zespołu architektonicznego o znaczeniu społecznym, kulturowym lub historycznym postrzega się nie tylko jako sposób na ratowanie materialnego świadectwa przeszłości, lecz również próbę ocalenia niematerialnych wartości ważnych dla lokalnej społeczności. Obiekty historyczne odgrywają ważną rolę w podtrzymywaniu więzi i tożsamości społecznej, wspólna przeszłość i doświadczenie miejsca biorą udział w budowaniu pamięci i doświadczaniu ciągłości[12]. Jak zauważa Aleida Assmann, „Podczas gdy kulturowe konstelacje znaczeń można zbudować, a następnie ponownie rozmontować, trwałość miejsc zobowiązuje do pamięci długotrwałej, która tak łatwo nie niknie, nawet jeśli całkowicie zmieni się porządek geopolityczny"[13].

Dbałość o zachowanie ważnych dla miasta obiektów architektonicznych istotna jest więc zarówno ze względu na zachowanie specyfiki miasta, charakterystycznych dla krajobrazu miejskiego budowli (René Dubos mówił tutaj o „strukturze osobowości" miasta[14]), jak i na wzmacnianie lokalnej społeczno-

---

[11] *Karta z Burra* z 1979 r. W dokumencie obok grup budynków wymienione zostały również tereny, widoki i przestrzenie, które jednak w kontekście omawianych zagadnień dotyczących zmiany funkcjonalnej mają mniejsze znaczenie. W tym ujęciu istotna była również nieco wcześniejsza *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r.* (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190), w której wskazano konieczność objęcia ochroną dziedzictwa kulturowego ważnego z punktu widzenia sztuki, nauki i historii, w tym m.in. zespołów architektonicznych o wyjątkowej wartości ze względu na architekturę, homogeniczność lub zintegrowanie z krajobrazem. Szerzej zagadnienia te omówione zostały w rozdziale drugim.

[12] Anita Jacobson-Widding, *Introduction*, [w:] *Identity: Personal and Socio-Cultural: a Symposium*, red. Anita Jacobson-Widding, Almquist & Wiksell / Humanities Press, Uppsala 1983, s. 13–32; Isabel Villaseñor Alonso, Valerie Magar Meurs, *Assessing the Performance of Conservation Activities*…, s. 1–14.

[13] Autorka sformułowała tę myśl, analizując kwestie związane ze znaczeniem pamięci miejsc historycznych, w tym traumatycznych, które, co istotne, pomimo „wszelkiej symbolicznej interpretacji i eksploatacji nadal są czymś więcej, a mianowicie – pozostają sobą" i dzięki temu pełnią rolę ważnego punktu odniesienia. Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 185.

[14] Jak podkreśla René Dubos, miasta mają „cechy swoiste", które sprawiają, że pomimo zachodzących w nich zmian zachowują „strukturę osobowości", przez co nadal

ści poprzez pozostawienie istotnych, architektonicznych punktów odniesienia dających poczucie zakorzenienia. Rolę dziedzictwa kulturowego w budowaniu poczucia wspólnoty postrzega się również w szerszym kontekście jej pozytywnego wpływu na wzmacnianie relacji społecznych. W dokumentach opracowanych przez English Heritage stwierdzono wręcz, że ochrona i rewaloryzacja środowiska historycznego, wpływając pozytywnie na poczucie miejsca, może przyczynić się do integracji społecznej, a w konsekwencji nawet do obniżenia poziomu przestępczości[15].

Dziedzictwo architektoniczne podlega ciągłej konfrontacji ze zmieniającym się w szybkim tempie światem. Już w samej idei miasta istnieje jedność przeszłości i przyszłości[16], a tkanka miejska staje się metaforą społeczeństwa[17] oraz procesów i przemian, którym ono podlega. Wprowadzenie nowej funkcji w historyczne mury to szczególne spotkanie tradycji i nowoczesności, stanowi więc nierozerwalną część złożonych procesów wpisanych w życie miast, w których przeszłość staje się integralną – otwartą i dynamiczną – częścią współczesności. Jednocześnie powstaje wyraźne napięcie pomiędzy autentycznością a zmianą.

Współcześnie zachowanie właściwego balansu pomiędzy ochroną wartości historycznych, niematerialnych wartości kulturowych i znaczenia społecznego a korzyściami ekonomicznymi i użytkowymi, w tym turystyką, stanowi istotne wyzwanie zarówno dla konserwatorów, jak i architektów, historyków architektury, historyków, oraz władz miasta, inwestorów i właścicieli nieruchomości. Przy złożoności problematyki, na obecnym etapie badań trudne lub wręcz niemożliwe wydaje się sformułowanie znormalizowanej metody czy zdefiniowa-

---

są rozpoznawalne i możliwa jest ich identyfikacja. René J. Dubos, *Pochwała różnorodności*, tłum. Ewa Krasińska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.

[15] English Heritage, *Heritage Dividend Methodology: measuring the impact of heritage projects*, 2005, s. 10, https://www.english-heritage.org.uk/ (dostęp: 8.12.2018). Za: Isabel Villaseñor Alonso, Valerie Magar Meurs, *Assessing the Performance of Conservation Activities…*, s. 3. Poczucie wspólnoty i związanej z nią tożsamości kulturowej przy zbyt silnych i jednostronnych odwołaniach do odrębności narodowej, religijnej czy etnicznej może jednak stać się również źródłem konfliktu. Wpływ dziedzictwa kulturowego na społeczeństwo poddano wieloaspektowej analizie i badaniu m.in. w projekcie *Measuring the Social Contribution of the Historic Environment. A Project of the Institute of Field Archaeologists and Atkins Heritage for the National Trust. Project Report*, IFA–Atkins 2004.

[16] Aldo Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts–London 1982, s. 131.

[17] Joseph Rykwert, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, tłum. Tomasz Bieroń, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

nie konkretnych wskaźników służących do oceny zachodzących procesów i dokonywanych zmian[18]. Uwzględnienie zróżnicowanych wartości i perspektyw, a także współczesne przyjęcie założenia, że dziedzictwo podlega nie tylko poznawaniu i ochronie, ale również waloryzowaniu, interpretacji oraz twórczemu uzupełnianiu i przeobrażaniu[19], wymaga jednocześnie każdorazowo[20] jasnego określania granic kompromisu. Jako idealną postrzega się taką interwencję, w której dodane zostaje nowe znaczenie kulturowe, a jednocześnie pierwotna artykulacja i znaczenie obiektu nadal mogą być swobodnie odczytywane, tak by pomimo wprowadzanych zmian pozostał on świadectwem przeszłości. Mądry i przemyślany dialog pomiędzy przeszłością a współczesnością może wówczas przynieść pozytywne efekty i prowadzić do powstania nowych wartości.

---

[18] Por. Isabel Villaseñor Alonso, Valerie Magar Meurs, *Assessing the Performance of Conservation Activities*…, s. 3.

[19] Jerzy Hausner, *Kultura i polityka rozwoju*, [w:] *Kultura a rozwój*…, s. 102.

[20] W połączeniu z indywidualnymi, lokalnymi uwarunkowaniami, w tym przede wszystkim ze znaczeniem budowli i jej wartością: historyczną, kulturową, architektoniczną, estetyczną i społeczną, ale również jej usytuowaniem w przestrzeni miejskiej, wielkością czy stopniem zachowania.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne i dokumentacyjne

Archiwum Muzeum Fabryki w Łodzi
Materiały ikonograficzne oraz prasowe dotyczące Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. J. Marchlewskiego „Poltex" w Łodzi.

Archiwum Muzeum Sztuki w Łodzi Dział Dokumentacji Naukowej Zbiory Specjalne
Łódź, ul. Ogrodowa nr 17 opracowanie konserwatorskie, sygn. AG-201/51/21.
Dokumentacja prawna i techniczna obiektów, sygn. AG-201/78/10.
Dokumentacja powykonawcza prac konserwatorskich, sygn. AG-201/78/19.

Archiwum Państwowe w Łodzi
Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi, sygn. 1483.

Miejski Konserwator Zabytków
Karty ewidencyjne zespołów i założeń zespołów fabrycznych.

Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Łodzi
Opracowanie dotyczące historii rozwoju przestrzennego zespołu fabrycznego Poznańskiego, oprac. Agnieszka Lorenc-Karczewska, Włodzimierz Witkowski, Maciej Jaskulski.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi
1. Dokumentacja naukowo-techniczna:
Łódź, ul. Tymienieckiego 25, sygn. 205/49.
Łódź, ul. Ogrodowa 17/19 (Z.P.B. im. J. Marchlewskiego), sygn. 212/13–15.
Łódź, ul. Targowa 1/3, sygn. 802/1; sygn. 802/3; sygn. 802/5; sygn. 802/6; sygn. 802/8; sygn. 802/9 a, b; sygn. 802/14; sygn. 802/20.

2. Dokumentacja historyczno-architektoniczna:
Łódź, ul. Piotrkowska 138/140, sygn. 799 D.N.Hist.
Dokumentacja historyczno-architektoniczna zabudowań dawnej fabryki F. Ramischa przy ul. Piotrkowskiej 138/140 w Łodzi, oprac. Jan Salm, Łódź 2007, sygn. 798 D.N.Hist.

Łódź. Osiedle domów dla robotników tzw. „Księży Młyn" i pałac Herbsta, oprac. Teresa Szyburska, Warszawa 1972.

3. Karty Ewidencyjne Łódzkich Zabytków Architektury i Budownictwa – wybór.

II. Dokumenty międzynarodowe i europejskie (wybór)*

Deklaracje, dokumenty, karty, konwencje, wytyczne, zalecenia

Burra Charter (1999) – The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, Australian ICOMOS, Burra 1999, http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Burra Charter (2013) – The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, Australian ICOMOS, Burra 2013, http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Deklaracja Amsterdamska, przyjęta na Kongresie w sprawie Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego w Amsterdamie, 21–25 października 1975, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 12.06.2018).

Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca), przyjęta przez XVI Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Québec, 4 października 2008, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Deklaracja z Xi'an w sprawie konserwacji otoczenia budowli, miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo, przyjęta przez XV Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Xi'an (Chiny), 21 października 2005 (dostęp: 8.12.2018).

Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych, przyjęta przez CIVVIH, XVII Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Paryż, 28 listopada 2011, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Dokument z Nara o autentyzmie, uzgodniony przez uczestników konferencji „Nara Conference on Authenticity in relation to the World Heritage Convention" organizowanej przez UNESCO, ICCROM, ICOMOS, Nara (Japonia), 1–6 listopada 1994, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 8.12.2018).

European Charter of the Architectural Heritage, adopted by the Council of Europe, October 1975, http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/culture/cultureMain/Instruments/European_Charter.pdf (dostęp: 12.06.2018).

Europejska konwencja krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r., Dz.U. z 2006 r. Nr 14, poz. 98.

Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r., Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564.

---

* W języku angielskim zapisane zostały te dokumenty, z których autorka korzystała w oryginalnej wersji językowej.

ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites, ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS, Québec, 4 October 2008, http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf (dostęp: 8.12.2018).

ICOMOS Charter on the Built Vernacular Heritage, ratified by ICOMOS 12th General Assembly, Mexico, October 1999, https://www.nid.pl/upload/iblock/1c8/1c891d23650d659c0911237a218e2cf5.pdf (dostęp: 8.12.2018).

ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage, ratified by ICOMOS 14th General Assembly, Victoria Falls (Zimbabwe) 2003, https://www.icomos.org/charters/structures_e.pdf (dostęp: 20.12.2018).

ICOMOS International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance, ratified by ICOMOS 12th General Assembly, Mexico, October 1999, https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf (dostęp: 8.12.2018).

ICOMOS New Zealand Charter for the Conversion of Places of Cultural Heritage Value, New Zealand 2010, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/ICOMOS_NZ_Charter_2010_FINAL_11_Oct_2010.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Karta Ateńska – Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r., Ateny, 21–30 października 1931, http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/karta%20atenska.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Karta Krakowska – Pryncypia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego, Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, Kraków, 26 października 2000, http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/Karta%20Krakowska%202000.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Karta ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym, ICAHM–ICOMOS, Lozanna 1990, http://www.icomos-poland.org/pl/dokumenty-doktrynalne.html (dostęp: 8.12.2018).

Karta Wenecka – Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych (Karta Wenecka 1964), sporządzona w trakcie II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników w Wenecji w 1964, przyjęta przez ICOMOS w 1965, https://www.nid.pl/upload/iblock/15f/15f3d8201c79013f37d81be7c64697f5.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Karta z Burra – Karta ICOMOS Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym, przyjęta przez Australijski Komitet Narodowy ICOMOS, Burra 1979, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Konwencja Rady Europy o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 r., Dz.U. z 2012 r., poz. 210.

Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, przyjęta w Faro dnia 27 października 2005, https://nid.pl/upload/iblock/844/8445eee1eed20fe93856a52376d47eaa.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018.

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r., Dz.U. z 2007 r. Nr 215, poz. 1585.

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r., Dz.U. z 1976, Nr 32, poz. 190.

Międzynarodowa Karta ochrony miast historycznych ICOMOS, przyjęta na VIII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS, Toledo–Waszyngton, październik 1987, https://nid.pl/upload/iblock/c24/c24426151a435a21a02c80d717cf8a7c.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), Nizhny Tagil, 17 July 2003, www.ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Paris Declaration on Heritage as a Driver of Development. Adopted at Paris, UNESCO Headquarters, on Thursday 1st December 2011, ICOMOS XVIIème Assemblée Générale, Paris 2011, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_Declaration_de_Paris_EN_20120109.pdf (dostęp: 8.12.2018).

World Heritage Committee Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. First Session UNESCO, Paris, 27 June–1 July 1977, http://whc.unesco.org/archive/opguide77b.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Wspólne wytyczne ICOMOS–TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie), Paryż, 28 listopada 2011, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Zalecenia UNESCO dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym (Rekomendacja Warszawska), Konferencja Generalna UNESCO, Warszawa/Nairobi, 26 listopada 1976, http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vaddemecumpl.pdf (dostęp: 12.06.2018).

Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, Konferencja Generalna UNESCO, Paryż, 10 listopada 2011, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Rekomendacje/rekomenkrajobraz.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Pozostałe źródła

Adaptive Reuse: Preserving our Past, Build our Future, Australian Government Department of the Environment and Heritage, Canberra 2004.

Address by Mr Federico Mayor, Director General of UNESCO at the Third International Symposium of the World Heritage Cities, Bergen, 28 June 1995, http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001010/101086E.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Architectural Heritage*:* Inventory and Documentation Methods in Europe. Proceedings, European Colloquy Organized by the Council of *Europe* and the French Ministry for Education and Culture – Direction du Patrimoine: Nantes, 28–31 Oc-

tober 1992, Council of Europe, Strasbourg 1993, https://pdfs.semanticscholar.org/ed38/80edad5d34473e9b41f343a7ecd7942be1a3.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Budapest Declaration – Building European civil society through community development, Budapest, April 2004, http://www.iacdglobal.org/wp-content/uploads/2017/01/Postion-statement-Budapest.pdf (dostęp: 20.12.2018).

Code on the Ethics of Co-existence in Conserving Significant Places, Australian ICOMOS 1998, http://australia. icomos.org/wp-content/uploads/Code-on-the--Ethics-of-Co-existence. pdf (dostęp: 8.12.2018).

Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions: Towards an Integrated Approach to Cultural Heritage for Europe, European Commission, Brussels, 22 July 2014, http://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/publications/2014-heritage-communication_en.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Cultural and urban regeneration. Cultural activities and creative industries: a driving force for urban regeneration. Conclusions and Recommendations from the work done by the URBACT Culture network, Lille Métropole 2006, s. 19, http://urbact.eu/sites/default/files/conclusionsuc-english.pdf (dostęp: 20.12.2018).

Getting Cultural Heritage to Work for Europe. Report of the Horizon 2020 Expert Group on Cultural Heritage, European Commission, Directorate-General of Research and Innovation, Brussels 2015, https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b01a0d 0a-2a4f-4de0-88f7-85bf2dc6e004 (dostęp: 8.12.2018).

Heritage at Risk: ICOMOS Word Report on Monuments and Sites in Danger, http://www.icomos.de/index.php?lang=Deutsch&contentid=182&navid=231 (dostęp: 8.12.2018).

ICOMOS Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties. A publication of the International Council on Monuments and Sites, ICOMOS, Paris 2011, https://www.icomos.org/world_heritage/HIA_20110201.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Norms of Quito – ICOMOS Final Report of the Meeting on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and Historic Value, Quito, Equador, from November 29 to December 2 1967 r., https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/168-the-norms-of-quito (dostęp: 22.12.2018).

Nowa Karta Ateńska 2003. Wizja miast XXI wieku, Europejska Rada Urbanistów, Lizbona, 20 listopada 2003, red. pol. Towarzystwo Urbanistów Polskich, tłum. z edycji franc. Stanisław Wyganowski, http://www.zabytki-tonz.pl/pliki/karta%20atenska%202003_pl.pdf (dostęp: 12.06.2018).

Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987, http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (dostęp: 12.07.2018).

Reusing Redundant Buildings: Case Studies of Good Practice in Urban Regeneration – Prepared for the Department of the Environment by URBED (Urban and Economic Development) Ltd., H.M.S.O., London 1987.

Sustaining the Historic Environment: New Perspectives on the Future: an English Heritage Discussion Document, English Heritage, London 1997.
UNESCO Report of the Rapporteur on the Second Meeting of the Bureau of the Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage in Paris, UNESCO Paris, 28–30 May 1979, http://whc.unesco.org/archive/repbur79.htm (dostęp: 8.12.2018).
World Heritage List: Historic Centre of Warsaw, http://whc.unesco.org/en/list/30 (dostęp: 8.12.2018).

III. Dokumenty krajowe (wybór)

Akty prawa krajowego (w układzie chronologicznym)

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczpospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz.U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265.
Uchwała Rady Ministrów Nr 318 z dnia 8 grudnia 1960 r. o zasadach wykorzystania obiektów zabytkowych na cele użytkowe, M.P. z 1961 r. Nr 1, poz. VI.
Miejscowy Plan Szczegółowy Zagospodarowania Przestrzennego Śródmieścia Łodzi, Urząd Miasta Łodzi, Łódź październik 1974.
Uchwała Nr LVII/491/93 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 2 czerwca 1993 r. w sprawie przyjęcia Miejscowego ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 1993 r. Nr 6, poz. 71.
Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 1202.
Uchwała Nr LXIII/623/97 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 18 czerwca 1997 r. w sprawie Zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi w części obejmującej obszar pomiędzy ul. Drewnowską, ul. Zachodnią, ul. Ogrodową i projektowanym przebiciem ul. Gen. L. Żeligowskiego, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 1997 r. Nr 15 poz. 95.
Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 1945.
Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 2067.
Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 1 lipca 2004 r. w sprawie przyjęcia Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004–2006, Dz.U. z 2004 r. Nr 166, poz. 1745.
Uchwała Nr XXXIV/0568/04 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 14 lipca 2004 r. w sprawie przyjęcia Uproszczonego lokalnego program rewitalizacji wybranych terenów śródmiejskich oraz pofabrycznych Łodzi na lata 2004–2013, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/index.php?str=183&id=15236 (dostęp: 8.12.2018).
Uchwała Nr O/01/2006 Krajowej Rady Izby Architektów z 2006 r. w sprawie Standardów wykonywania zawodu i zakresu usług architekta, http://www.izbaarchitektow.pl/pliki/standardy_wykonywania_zawodu_i_zakres_uslug_architekta.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr LXXVI/1483/06 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 18 października 2006 r. w sprawie utworzenia i nadania statutu instytucji kultury pod nazwą Fabryka Sztuki w Łodzi, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?plik=uchwaly/rm/04_1483.DOC (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr XII/199/07 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 30 maja 2007 r. w sprawie wyrażenia zgody na realizację projektu pn. „Rewitalizacja EC1 i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne", finansowanego z mechanizmu skierowanego do regionów o najmniejszej szacowanej alokacji per capita w ramach Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia (NSRO) 2007–2013, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?plik=uchwaly/rm/05_0199.DOC (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr XVII/279/07 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 sierpnia 2007 r. w sprawie przyjęcia Programu Nowe Centrum Łodzi, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?plik=uchwaly/rm/05_0279.DOC (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr XXX/588/08 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 9 kwietnia 2008 r. w sprawie utworzenia i nadania statusu instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź–Miasto Kultury" w Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 2008 r. Nr 131, poz. 1288.

Uchwała Nr XCI/1585/10 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 7 lipca 2010 r. w sprawie ustalenia kierunków działania dla Prezydenta Miasta Łodzi w zakresie przygotowania zintegrowanego programu rozwoju terenów Księżego Młyna „Księży Młyn 2016", http://naszksiezymlyn.pl/akty-prawne/ (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr XCIX/1826/10 Rady Miasta Łodzi z dnia 27 października 2010 r. w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi [uchwała ta utraciła moc na podstawie uchwały NrXLII/1110/17],http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/index.php?str=83&id=25916 (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr VIII/81/11 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 23 lutego 2011 r. w sprawie przyjęcia do realizacji dokumentu pod nazwą Strategia marki i komunikacji marketingowej marki Łodzi na lata 2010–2016, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?plik=uchwaly/rm/06_81.PDF (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr XLIII/824/12 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 25 czerwca 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii zintegrowanego rozwoju Łodzi 2020+, https://bip.uml.lodz.pl/miasto/dokumenty-strategiczne-miasta/ (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr XLV/840/12 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 4 lipca 2012 r. zmieniająca uchwałę w sprawie przyjęcia Programu Nowe Centrum Łodzi, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?plik=uchwaly/rm/06_840.DOC (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr LV/1146/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 16 stycznia 2013 r. w sprawie Strategii przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+, https://bip.uml.lodz.pl/miasto/dokumenty-strategiczne-miasta/ (dostęp: 8.12.2018).

Uchwała Nr LXVI/1415/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 3 lipca 2013 r. w sprawie aktualności Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi, http://www.mpu.lodz.pl/data/other/uchwala_rm_06_1415.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 16 lutego 2015 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego", Dz.U. z 2015 r., poz. 315.

Uchwała Nr VII/116/15 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 25 lutego 2015 r. w sprawie Statutu „EC1 – Miasto Kultury" w Łodzi, Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z 2015 r., poz. 1147.
Uchwała Nr XVIII/408/15 Rady Miejskiej z dnia 7 października 2015 r. zmieniająca uchwałę w sprawie utworzenia i nadania statutu instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź – Miasto Kultury" w Łodzi, https://www.infor.pl/akt-prawny/U72.2015.193.0003922,uchwala-nr-xviii40815-rady-miejskiej-w-lodzi-zmieniajaca-uchwale-wsprawie-utworzenia-inadania-statutu-instytucji-kultury-pod-nazwa-ec1-lodz-miasto-kultury-wlodzi.html (dostęp: 8.12.2018).
Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 1398.
Uchwała Nr 198 Rady Ministrów z dnia 20 października 2015 r. w sprawie przyjęcia Krajowej Polityki Miejskiej, M.P. z 2015 r., poz. 1235.
Uchwała Nr XXXV/916/16 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 września 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji miasta Łodzi, http://archiwum.uml.lodz.pl/rewitalizacja/dokumenty_i_materialy_do_pobrania/ (dostęp: 8.12.2018).
Uchwała Nr LXIX/1753/18 Rady Miasta w Łodzi z dnia 28 marca 2018 r. w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi, https://bip.uml.lodz.pl/files/bip/public/rada_miejska/interpelacje/7/1753.pdf (dostęp: 8.12.2018).
Uchwała Nr LXXIII/1980/18 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 5 lipca 2018 r. zmieniająca uchwałę w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji miasta Łodzi, https://rewitalizacja.uml.lodz.pl/files/public/PORTAL_REWITALIZACJA/GPR/1980.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Pozostałe źródła

EC1 program funkcjonalno-użytkowy. Aranżacja i przebudowa budynków EC1 Wschód na potrzeby projektu pn. „Poszerzenie oferty kulturalno-edukacyjnej Narodowego Centrum Kultury Filmowej", Łódź 2017.
Koncepcja programowa Narodowego Centrum Kultury Filmowej w Łodzi, oprac. Rafał Syska et al., Łódź 2017.
Local Action Plan for Piotrkowska Street: raport z projektu URBAMECO – City Project / City Areas / Poor Areas / Economic Development, http://urbact.eu/sites/default/ files/lap_piotrkowska.pdf (dostęp: 14.05.2018).
Lokalny Program Rewitalizacji Łodzi 2020+. Założenia, http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?id=40419&PHPSESSID=a8e4cc6f375661620320c8c3a73b274c (dostęp: 8.12.2018).
Łódź: Usługi projektowe polegające na aktualizacji dokumentacji projektowej, niezbędnej do wykonania prac budowlanych objętych Zadaniem 2 EC1 Zachód, w ramach Projektu Rewitalizacja EC1 i jej adaptacja na cele kulturalno-artystyczne. EC1 Biuletyn Informacji Publicznej, Łódź 2011.
Master Plan realizacji Programu Nowe Centrum Łodzi, t. I–VII, oprac. Deloitte, 2014.
Materiały do wniosku o uznanie elementów krajobrazu kulturowego miasta poprzemysłowego w Łodzi za Pomnik Historii, oprac. Krzysztof Pawłowski, Jan Salm, Bartosz M. Walczak, Łódź 2009.
Narodowy Plan Rewitalizacji 2022, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa 2014.

Problemy przebudowy Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Łodzi. Materiały z konkursu TUP nr 11/68, Łódź 1969.

Program rozwoju kultury w województwie łódzkim na lata 2014–2020, oprac. Departament Kultury i Edukacji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Łódzkiego, https://www.lodzkie.pl/kultura/program-rozwoju-kultury/download/316_7458572b6a-54584a6b4e20e0b40fbf92 (dostęp: 8.12.2018).

Raport na temat funkcjonownia systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989, red. Jacek Purchla, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Kraków 2008.

Raport z konsultacji społecznych dotyczących założeń Lokalnego Programu Rewitalizacji Łodzi 2020+, Łódź 2015, archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?id=41383&-PHPSESSID=a8e4cc6f375661620320c8c3a73b274c (dostęp: 8.12.2018).

Raport z wykonania zadania 1 pn. „Rekomendacje w zakresie integrowania przedsięwzięć rewitalizacyjnych wraz z diagnostyką dotychczasowych praktyk", [w:] Łódź rewitalizuje. Zestaw rekomendacji dla prowadzenia procesu rewitalizacji w centrum Łodzi, oprac. Ds Consulting, 2015.

Rewitalizacja obszarowa centrum Łodzi. Wstępny plan projektu 7 – część inwestycyjna, oprac. Biuro ds. Rewitalizacji i Rozwoju Zabudowy Miasta.

Rewitalizacja obszarowa centrum Łodzi. Wstępny plan projektu 8 – część inwestycyjna, oprac. Biuro ds. Rewitalizacji i Rozwoju Zabudowy Miasta.

Standardy opracowania dokumentacji projektowej dla tzw. zabytków nieruchomych (propozycja), oprac. Jan Tajchman, ICOMOS 2013.

Strategia przestrzennego rozwoju Łodzi 2020+ [wersja skrócona], red. Marek Janiak, Magdalena Wiśniewska, Bartosz Poniatowski, Biuro Architekta Miasta Urzędu Miasta Łodzi, Łódź 2013.

Strategia rozwoju ulicy Piotrkowskiej w Łodzi na lata 2009–2020, oprac. Sztab Piotrkowska, Łódź 2009.

Strategia zarządzania marką Łódź na lata 2010–2016, https://uml.lodz.pl/dla-biznesu/przemysly-kreatywne/czym-jest-sektor-kreatywny/ (dostęp: 12.06.2018).

Tożsamość Łodzi (założenia programu budowania definicji tożsamości Łodzi), oprac. Fundacja Ulicy Piotrkowskiej, Łódź 2005, http://piotrkowska.pl/dokumenty/201207041455200.tozsamosclodzi.pdf (dostęp: 25.02.2018).

Umowa w sprawie prowadzenia jako wspólnej instytucji kultury pod nazwą „EC1 Łódź – Miasto Kultury" w Łodzi z dnia 22 września 2015 r., http://www.bip.ec-1lodz.pl/files/docs/umowa_z_ministerstwem.pdf (dostęp: 12.06.2018).

Zintegrowany program rewitalizacji Księżego Młyna, oprac. Zespół ds. rewitalizacji Księżego Młyna: http://archiwum.bip.uml.lodz.pl/_plik.php?id=29848&PHP-SESSID=6a9dd6fe6a89 9f5f48d597 b51992ec80 (dostęp: 12.06.2018).

III. Publikacje

A Comparative Study of Łódź and Manchester. Geographies of European Cities in Transition, red. Stanisław Liszewski, Craig Young, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.

Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009.

Affelt Waldemar J., *Dziedzictwo w kontekście rozwoju zrównoważonego*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Warszawa–Lublin 2008, s. 7–16.

Affelt Waldemar J., *Estetyka zabytku budownictwa jako wyzwanie dla jego adaptacji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 7–18.

Affelt Waldemar J., *O wartościach architektury przemysłowej i nie tylko*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013, s. 17–36.

Affelt Waldemar J., *Przesłanki aksjologiczne konserwacji zasobów dziedzictwa techniki*, [w:] *Rewitalizacja dziedzictwa przemysłowego*, red. Julian Kołodziej, Instytut Historii Nauki PAN, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Warszawa–Bydgoszcz 2011, s. 121–142.

Alonso Isabel V., Meurs Valerie M., *Assessing the Performance of Conservation Activities*, [w:] *Measuring Heritage: Conservation Performance*, red. Silvio Mendes Zancheti, Katriina Similä, CECI and ICCROM, Olinda–Rome 2012.

Anholt Simon, *Tożsamość konkurencyjna*, Fundacja Promocja Polski, Warszawa 2007.

Araoz Gustavo, *Preserving Heritage Places under the New Paradigm*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development", 2011, no. 1, s. 55–60.

Araoz Gustavo, *Protecting Heritage Places under the New Heritage Paradigm and Defining its Tolerance for Change. A Leadership Challenge for ICOMOS*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change: Proceedings of the International Conferences of the ICOMOS, International Scientific Committee for the Theory and Philosophy of Conservation and Restoration: Prague, May 5th-9th 2009, Florence, March 3th-6th 2011*, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 47–52.

Archeologia przemysłowa w Polsce, t. 1–3, red. Stanisław Januszewski, Fundacja Otwartego Muzeum Techniki, Wrocław 2012.

Archeologia przemysłowa w Polsce, t. 4, red. Stanisław Januszewski, Fundacja Otwartego Muzeum Techniki, Wrocław 2013.

Argan Gulio C., Contardi Bruno, *Michelangelo: Architect*, Phaidon Press, Milano 2004.

The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity, red. Brian Graham, Peter Howards, Ashgate, Cornwall 2008.

Ashworth Gregory, *Planowanie dziedzictwa*, [w:] *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1997, s. 25–48.

Ashworth Gregory, *Planowanie dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2015.

Assmann Aleida, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.

Atlas Miasta Łodzi, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002.

Atlas miasta Łodzi (*suplement 1*), red. Stanisław Liszewski, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2009.

Augé Marc, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, tłum. Roman Chymkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

Aurora Fernández Per, Mozas Javier, Arpa Javier, *Reclaim Remediate Reuse Recycle*, A+t Architecture Publishers, Vitoria–Gasteiz 2012. Por. *Reduce Reuse Recycle. Architecture as Resource. German Pavilion. La Biennale di Venezia 2012*, red. Muck Petzet, Florian Heilmeyer, Hatje CantzVerlag, Ostfildern 2012.

Badziak Kazimierz, *Szkice do dziejów rodziny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, red. Maja Jakóbczyk, Katarzyna Kuropatwa-Pik, Cezary Pawlak, Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 2012, s. 15–45.

Badziak Kazimierz, *Wielkość i upadek fortuny Poznańskich. U źródeł awansu ekonomicznego i społecznego*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. Stanisław Liszewski, Wiesław Puś, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991, s. 79–113.

Badziak Kazimierz, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2009, s. 27–61.

Bald Kazimierz, *Plansza XLIV: Przestrzeń dobra publicznego, obszar tożsamości miasta Łodzi*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002.

Baranowski Bohdan, Łódź rolnicza (*od połowy XVI do początku XIX w.*), Prezydium Łódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu, Łódź 1973.

Barbacci Alfredo, *Konserwacja zabytków we Włoszech* (*1956*), [w:] *Zabytek i historia wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX w.*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 205–240.

Barndt Kerstin, *„Memory Traces of an Abandoned of Futures". Industrial Ruins in the Postindustrial Landscapes of Germany*, [w:] *Ruins of Modernity*, red. Julia Hell, Andreas Schönle, Duke University Press, Durham–London 2010, s. 270–293.

Bartkiewicz Zygmunt, *Złe miasto. Obrazy z 1907 roku*, Nakładem Jana Czempińskiego, G. Gebethner i Sp., Warszawa–Kraków 1911.

Bauman Zygmunt, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Instytut Kultury, Warszawa 1994.

Bauman Zygmunt, *Kultura w płynnej nowoczesności*, Agora, Warszawa 2011.

Bauman Zygmunt, *Płynna nowoczesność*, tłum. Tomasz Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

Beatus Beata, *Zbudujemy organizację partyjną ludu łódzkiego. Przekształcimy Łódź w miasto przemysłu, kultury i dobrobytu mas pracujących. Wywiad z tow. Kozłowskim – pierwszym sekretarzem Komitetu Miejskiego Polskiej Partii Robotniczej*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 94, s. 4.

Bell Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York 1976.

Benjamin Walter, *Źródło dramatu żałobnego w Niemczech*, tłum. Andrzej Kopacki, Sic!, Warszawa 2013.

Berkowicz Andrzej, *Geyerowska legenda*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1961.

Bernstein Levitt, *Royal Exchange Theatre, Manchester*: https://www.levittbernstein.co.uk/project-stories/royal-exchange-theatre/ (dostęp: 8.12.2018).

Binney Marcus, Burman Peter, *Chapels and Churches: Who Cares*, British Tourist Authority, London 1977.

Bishop Peter, Lesley Williams, *The Temporary City*, Routledge, London–New York 2012.

Bofill Ricardo, *La Fábrica*, http://www.ricardobofill.com/la-fabrica/read/ (dostęp: 8.12.2018).

Bofill Ricardo, *Ricardo Bofill Taller de Arquitectura*, [w:] *Time, Space, Existence: Made in Europe. La Biennale di Venezia 2014*, Global Art Affairs Foundation, Venezia 2014, s. 36–37.

Boito Camillo, *Questioni pratiche di belle arti, restauri, concorsi, legislazione, professione, insegnamento*, Ulrico Hoepli, Milan 1893.

Boito Camillo, *Zagadnienie praktyczne sztuk pięknych (1893)*, [w:] *Zabytek i historia: wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX w.*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 201–204.

Bonenberg Wojciech, *Aspekt badawczy w procesie rewitalizacji*, [w:] *Rewitalizacja miast/Urban Regeneration: vol. II*, red. Wojciech Bonenberg, Krzysztof Baczyński, s. 79–90.

Bonenberg Wojciech, *The Future of the City. Between Science and Creative Vision*, „Technical Transactions. Architecture", 2014, z. 2-A, s. 33–50.

Borén Thomas, Young Craig, *Conceptual Export and Theory Mobilities: Exploring the Reception and Development of the „Creative City Thesis" in the Post-Socialist Urban Realm*, „Eurasian Geography and Economic" 2016, vol. 57 (4–5), s. 588–606.

Borusiewicz Władysław, *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Arkady, Warszawa 1971.

Boym Svetlana, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York 2001.

Brooker Graeme, Stone Sally, *(Re)readings. Interior Architecture and the Design Principles of Remodeling Existing Buildings*, RIBA Enterprises, London 2004.

Brown-Saracino Japonica, *The Gentrification Debates: A Reader*, Routledge, New York–Oxon 2010.

Budrecki Lech, *Posłowie*, [w:] Władysław Reymont, *Ziemia obiecana*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1957, s. 325–341.

Bukal Grzegorz, *Karta Wenecka – zapisy i możliwości ich zastosowania w praktyce*, [w:] *Karta Wenecka 1964–2014*, red. Weronika Bukowska, Janusz Krawczyk, Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2015, s. 151–164.

Bukal Grzegorz, *Ochrona i zagrożenie wartości zabytków – czyli o skutkach braku wartościowania i co dalej...*, [w:] *Wartościowanie zabytków architektury*, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków; Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa2013, s. 61–70.

Bulanda Andrzej, Mucha Włodzimierz, *Bulanda i Mucha Architekci 1991–2011*, Trygon, Warszawa 2011.

Bullen Peter, Love Peter, *A New Future for the Past: a Model for Adaptive Reuse Decision-making*, „Built Environment Project and Asset Management" 2011, vol. 1 (1), s. 32–44.

Bullen Peter, Love Peter, *The Rhetoric of Adaptive Reuse or Reality of Demolition: Views from the Field*, „Cities", 2010, vol. 27, s. 215–224.

Byrne Dyne, Brayshaw Helen, Ireland Tracy, *Social Significance a Discussion Paper*, NSW National Parks and Wildlife Service, Hurstville 2001.

bż/b, *Alternatywne serce miasta. Poznajcie OFF Piotrkowską,* 2014, „TVN 24", https://www.tvn24.pl/lodz,69/alternatywne-serce-miasta-poznajcie-off-piotrkowska,481497.html (dostęp: 5.01.2018).

Cameron Christina, *From Warsaw to Mostar: the World Heritage Committee and Authenticity*, „APT Bulletin: Journal of Preservation Technology", 2008, no. 2–3, s. 19–24.

Camocini Barbara, Rebaglio Agnese, *Restoration Economy. Manufaktura, Łódź*, „Int/AR", 2012, vol. 3, s. 7–16.

Campbell Robert, *Thoughts On José Rafael Moneo, Essay*, „The Boston Guide" [The Pritzker Architecture Prize], https://www.pritzkerprize.com/sites/default/files/inline-files/1996_essay.pdf (dostęp: 8.12.2018).

Cantacuzino Sherban, *New Uses for Old Buildings*, „The Architectural Review" 1972, s. 262–324.

Cantacuzino Sherban, *New Uses for Old Buildings*, Architectural Press, London 1975.

Carlo Scarpa – the Other City – die andere Stadt, red. Peter Noever, Ernst und Sohn, Berlin 1989.

Carlo Scarpa: the Complete Works, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, New York 1984.

Carlyle Thomas, *Signs of the Times* (*1829*), https://pdcrodas.webs.ull.es/anglo/CarlyleSignsOfTheTimes.pdf (dostęp: 12.06.2018).

Casanelles Eusebi, *TICCIH's Charter for Industrial Heritage*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 228–233.

Castells Manuel, *Siła tożsamości*, tłum. Sebastian Szymański, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

Castells Manuel, *Społeczeństwo sieci*, tłum. Janusz Stawiński, Sebastian Szymański et al., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

Chen Jie, Judd Bruce, Hawken Scott, *Adaptive Reuse of Industrial Heritage for Cultural Purposes in Beijing, Shanghai and Chongqing*, „Structural Survey", 2016, vol. 34, nr 4/5, s. 331–350.

Choay Françoise, *Alegoría del Patrimonio*, Editorial Gustavo Gili, SL, Barcelona 2007.

Choay Françoise, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Cizler Jasna, *The Role of Creative and Civil Initiatives in Transforming Post-Industrial Landscapes: A Case Study of Industrial Heritage Re-use in the Czech Republic*, „Architecture and Civil Engineering", 2014, vol. 12 (3), s. 207–219.

Collingwood Robin G., *The Idea of History*, Oxford University Press, Oxford 1994.

Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value', red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt 2017.

Cossons Neil, *Why Preserve the Industrial Heritage*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The In-

ternational Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 6–16.
Cramer Johannes, Breitling Stefan, *Architecture in Existing Fabric*, Birkhäuser, Berlin 2007.
Crippa Maria A., *Carlo Scarpa: Theory, Design, Project*, MIT Press, Cambridge 1986.
Cudny Waldemar, *Socio – Economic Changes in Lodz – Results of Twenty Years of System Transformation*, „Geograficky Časopis" 2012, no. 15, s. 3–27.
Cultural Heritage Counts for Europe [full report], red. Claire Giraud-Labaltem, Kate Pugh, Sneška Quaedvlieg-Mihailović, Joanna Sanetra-Szeliga, Brian Smith, Aziliz Vandesande, Clara Thys, International Cultural Centre, Krakow 2015, http://blogs.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope/outcomes/ (dostęp: 8.12.2018).
Cultural Heritage in the 21st Century. Opportunities and Challenges, red. Monika A. Murzyn, Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2007.
Cunnington Pamela, *Change of Use: the Conversion of Old Buildings*, Alpha Books, London 1988.
Czepczyński Mariusz, *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*, Ashgate, Hampshire 2008.
Czubiński Jacek, *Wawelski spór Stanisława Tomkiewicza z Adolfem Szyszko-Bohuszem*, „Wiadomości Konserwatorskie" 2013, nr 36, s. 38–45.
dal Co Francesco, *The Architecture of Carlo Scarpa*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, Electa/Rizzoli, New York 1984, s. 24–69.
Danielewski Michał, Przybylska Aleksandra, *Od dziś miasto jest tam*, „Gazeta Wyborcza – Kultura" 2007, nr 260, s. 21.
Daniszewski Tadeusz, *1-szy maja 1892 r.*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 118, s. 10.
Daniszewski Tadeusz, *W Łodzi przed pół wiekiem*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 118, s. 4.
Davis Susan G., *Spectacular Nature: Corporate Culture and the Sea World Experience*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1997.
de la Torre Marta, Mason Randall, *Introduction*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, red. Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002, s. 3–4.
Dehio Georg, *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu*, [w:] Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, tłum. i wstęp Ryszard Kasperowicz, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 91–114.
Dettloff Paweł, Fabiański Marcin, Fischinger Andrzej, *Zamek królewski na Wawelu. Sto lat odnowy (1905–2005)*, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2005.
Dettloff Paweł, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Universitas, Kraków 2006.
The Documentation Centre: Architecture, https://museums.nuernberg.de/ documentation-center/architecture/ (dostęp: 8.12.2018).
Dolistowska Małgorzata, *Miasta wielokrotnego zapisu – ikonosfera nowych przestrzeni tożsamości*, „Czasopismo Techniczne. Architektura", 2010, z. 7-A/2, s. 57–60.
Domański Bolesław, *Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych w miastach*, [w:] *Rewitalizacja, rehabilitacja, restrukturyzacja. Odnowa miast*, red. Zygmunt Ziobrowski, Danuta Ptaszycka-Jackowska, Anna Rębowska, Andrzej Geissler, Instytut

Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej Oddział w Krakowie, Kraków 2000, s. 107–142.
Dominguez Martin, *Interview with Carlo Scarpa*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, s. 297–299.
Douglas James, *Building Adaptation*, Elsevier, Oxford 2006.
Dressler Zbigniew, *Restrukturyzacja obszarów poprzemysłowych*, Agencja Rozwoju Regionu Krakowskiego, Kraków 1995.
Dubois Marc, *Refurbishing the House of God: Adaptive Reuse of Religious Buildings in Flanders*, „The Low Countries" 2002, no. 10, s. 70–75.
Dubos René J., *Pochwała różnorodności*, tłum. Ewa Krasińska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
Dymnicka Małgorzata, *Tożsamości miejskie*, [w:] Miasto Przestrzeń *Tożsamość. Studium trzech miast: Gdańsk, Gliwice, Wrocław*, Wydwnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017, s. 15–48.
Dymnicka Małgorzata, *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
Dzieciuchowicz Jerzy, *Wielkie centrum handlowe w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej. Manufaktura i Ptak w Rzgowie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.
Dzieciuchowicz Jerzy, Groeger Lidia, *Nowa przestrzeń mieszkaniowa. Lofty i rezydencje Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania, red. Monika A. Murzyn, Jacek Purchla, Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2007.
Dziedzictwo XX wieku – kryteria wyboru, zasady ochrony, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2017.
EC1. Historia, http://ec1lodz.pl/historia-ec1 (dostęp: 12.04.2018).
Elektrownia Łódzka XXV lat 1907–1932, oprac. Edward Ulmann, Ludwik Tołłoczko, Łódzkie Towarzystwo Elektryczne Sp. Akc. w Łodzi, Łódź 1932.
Eley Peter, Worthington John, *Industrial Rehabilitation,* Architectural Press, London 1984.
Engelberg Meinrad, *Renovatio Ecclesiae. Die „Barockisierung" mittelalterlicher Kirchen*, Imhof, Augsburg 2005.
Fainstein Susan S., *The Changing World Economy and Urban Restructuring*, [w:] *Leadership and Urban Regeneration: Cities in North America and Europe*, red. Dennis R. Judd, Michael Parkinson, Sage, London 1990, s. 31–47.
Fairclough Graham, *Cultural Landscape, Sustainability, and Living with Change?*, [w:] *Managing Change: Sustainable Approaches to the Conservation of the Built Environment. 4th Annual US/ICOMOS International Symposium, Philadelphia–Pensylvania 2001*, red. Jeanne Marie Teutonico, Frank Matero, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2003, s. 23–46.
Fairs Marcus, *A Shop in Church by Merkx+Girod Architecten*, „dezeen magazine", 2007, http://www.dezeen.com/2007/12/04/a-shop-in-a-church-by-merkx-girod-architecten/ (dostęp: 8.12.2018).
Falk Nikolas, *New Uses for Old Industrial Buildings*, [w:] *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000, s. 89–102.

Faulkner Peter, *Ruskin and Morris*, „The Journal of the William Morris Society" 2000, vol. 14, no. 1, s. 6–17.

Fazette Bordage, *The Factories: Conversion for Urban Culture*, Birkhäuser, Basel 2002.

Feilden Bernard M., *Conservation of Historic Buildings*, Architectural Press, Oxford 2003.

Feilden Bernard M., Jokilehto Jukka, *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*, ICCROM, Rome 1993.

Finn Donovan, *DIY Urbanism; Implications for Cities*, „Journal of Urbanism" 2014, vol. 7(4), s. 381–398.

The First Heritage Forum of Central Europe, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012.

Flatt Oskar, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Drukarnia Gazety Codziennej, Warszawa 1853.

Fleming Michael, *Legitimating Urban „Revitalisation" Strategies in Post-Socialist Lódź*, „East European Politics and Societies" 2012, no. 2, s. 254–273.

Florida Richard L., *Narodziny klasy kreatywnej oraz jej wpływ na przeobrażenia w charakterze pracy, wypoczynku, społeczeństwa i życia codziennego*, tłum. T. Krzyżanowski, M. Penkala, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010.

Florida Richard, *The Death and Life of Great Industrial Cities*, [w:] *SynergiCity: Reinventing the Postindustrial City*, red. Paul Hardin Kapp, Paul J. Armstrong, University of Illinois Press, Urbana, Chicago–Springfield 2012, s. vii–viii.

Frąk Michał, *„Le Monde" pisze o Łodzi: miasto kontrastów*, „Gazeta Wyborcza", 2011, nr 256, s. 4.

Frampton Kenneth, *Carlo Scarpa and the Adoration of Joint*, [w:] *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*, red. John Cava, MIT Press, Cambridge 1995, s. 299–333.

Franger Benjamin, *Adaptive re-use*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 110–117.

Frey Bruno S., *The Evaluation of Cultural Heritage: Some Critical Issues*, [w:] *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, red. Michael Hutter, Ilde Rizzo, Palgrave Macmillan, London 1997, s. 31–49.

Frodl Walter, *Pojęcie i kryteria wartościowania zabytków: ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, tłum. Marian Arszyński, Ministerstwo Kultury i Sztuki. Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, Warszawa 1966.

Frycz Jerzy, *Modernizm i konserwacja zabytków*, [w:] *Sztuka około roku 1900: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1967*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1969, s. 93–112.

Frycz Jerzy, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.

Fukuyama Francis, *Koniec historii*, tłum. Tomasz Bieroń, Marek Wichrowski, Znak, Kraków 2009.

Fuses Joseph, Viader Joan M., *Joseph Fuses, Joan Maria Viader: Works, 1983–1993*, Universidad de Navarra, Pamplona 1997.

Fuses Joseph, Viader Joan M., *Restoration of Les Aligues Building for the Central Administration of the University of Girona*, http://www.fusesviader.com/en/project/restoration-les-algues-girona (dostęp: 8.12.2018).

Gądecki Jacek, *Architektura i tożsamość. Rzecz o antropologii architektury*, Wydawnictwo Rolewski, Złotoryja 2005.

Gangel Tanitha, *The Experience of the Book: the Interior of Bookshops in the Netherlanden through the Years*, MA Thesis Book and Digital Media Studies, 2015, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/ 1887/35590/MA-thesis_Gangel_TheExperienceoftheBook.pdf?sequence=1 (dostęp: 8.12.2018).

Ganiatsas Vassilis, *Heritage as Ethical Paradigms of Identity and Change: In Need of New Conceptual Tools, Practices or Attitude?*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change: Proceedings of the International Conferences of the ICOMOS, International Scientific Committee for the Theory and Philosophy of Conservation and Restoration: Prague, May 5th-9th 2009, Florence, March 3th-6th 2011*, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 151–161.

Garrod Brian, Fyall Alan, *Managing Heritage Tourism*, „Annals of Tourism Research" 2000, vol. 27, no. 3, s. 682–708.

Gasidło Krzysztof, *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010.

Gasidło Krzysztof, *Metody poszukiwania rozwiązań w projektowaniu architektonicznym*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2016.

Gasidło Krzysztof, *Problemy przekształceń terenów poprzemysłowych*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 1998.

Gawdzik Marek, *Funkcja mieszkaniowa w strukturach poprzemysłowych*, [w:] *Architektura morska i przemysłowa – nowe wyzwania*, red. Maria Stawicka-Wałkowska et. al., Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2009, s. 59–66.

Gawdzik Marek, *Przeobrażenia architektury: adaptacje, modernizacje, rehabilitacje*, Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum", Gdańsk 2005.

Gawdzik Marek, *Rewitalizacja obiektów poprzemysłowych – źródło nowej formy architektonicznej*, [w:] *Architektura morska i przemysłowa – nowe wyzwania*, red. Maria Stawicka-Wałkowska et. al., Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2009, s. 49–57.

Gibson Lisanne, Pendlebury John R., *Valuing Historic Environments*, Ashgate Publishing, Farnham 2009.

Giddens Anthony, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja" i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

Gillis John R., *Memory and Identity: the History of a Relationship*, [w:] *Commemorations: The Politics of National Identity*, red. John R. Gillis, Princeton University Press, Princeton 1994, s. 3–24.

Gill-Piątek Hanna, *Gentryfikacja, czyli jak Off-Piotrkowska zmierza do Paryża*, „Dziennik Łódzki", 17.08.2013, http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/970083,gentryfikacja-czyli-jak-offpiotrkowska-zmierza-do-paryza,id,t.html (dostęp: 8.12.2018).

Ginsbert Adam, *Łódź. Studium monograficzne*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1962.

Giovannoni Gustavo, *Vecchie città ed edilizia nuova*, Unione tipografico-editrice torinese, Torino 1931.

Glancey Jonathan, *In the Beginning Was the Bestseller*, „The Guardian" 2008, http://www.theguardian.com/artanddesign/2008/apr/09/architecture.bestbookshops (dostęp: 8.12.2018).

Glass Ruth, *Introduction: Aspects of Change*, [w:] *London: Aspects of Change*, red. Centre for Urban Studies, MacKibbon and Kee, London 1964, s. xiii–xlii.

Glendinning Miles, *The Conservation Movement A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity*, Routledge, London–New York 2013.

Gospodini Aspa, *Portraying, Classifying and Understanding the Emerging Landscapes in the Post-Industrial City*, „Cities" 2006, vol. 23, no. 5, s. 311–330.

Gra o miasto, red. Bohdan Jałowiecki, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 1992.

Graham Stephen, Patsy Healey, *Relational Concepts of Space and Place: Issues for Planning Theory and Practice*, „European Planning Studies" 1999, vol. 7, no. 5, s. 623–646.

Grotowska-Leder Joanna, *Łódzkie enklawy biedy*, [w:] *Żyć i pracować w enklawach biedy* (*Klimaty łódzkie*), red. Wielisława Warzywoda-Kruszyńska, Instytut Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 36–63.

Gryglewski Piotr, *De Sacra Antiquitate. Odwołania do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Neriton, Warszawa 2012.

Gutowska Krystyna, Kobyliński Zbigniew, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym: nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne" 2011, nr 6, s. 51–72.

Gutowski Maciej, *Cywilizacyjne i kulturowe czynniki kształtowania domu mieszkalnego dzisiaj*, [w:] *Budownictwo mieszkaniowe w krajach Europy Środkowej i Wschodniej w okresie transformacji. Architektura*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 1997, s. 199–202.

Gzamm Jerzy, *Łódź się zmienia, czyli trochę ogólnych wrażeń*, „Słowo Powszechne" 1951, nr 305, s. 2.

Gzell Sławomir, *Miasto sieci i jego społeczność – ku konkretyzacji zapisów Nowej Karty Ateńskiej 2003*, [w:] *Nowe przestrzenie w mieście. Ich organizacja i funkcje*, red. Iwona Jażdżewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006, s. 63–77.

Hac Aleksandra, *Łączmy to, co kochamy, z tym, co w Łodzi najlepsze*, „Gazeta Wyborcza – Łódź", 2009, nr 294, s. 5.

Harney Marion, *Genius loci Restored: the Challenge of Adaptive Reuse*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt 2017, s. 151–162.

Hausner Jerzy, *Kultura i polityka rozwoju*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 81–103.

Healey Patsy, Davoudi Simin, O'Toole Mo, *Property-led Urban Regeneration*, [w:] *Rebuilding the City: Property-led Urban Regeneration*, red. Patsy Healey, et al., E. & F.N. Spon, London 1992, s. 277–289.

Healey Patsy, *Urban Complexity and Spatial Strategies. Towards a Relation Planning for Our Times*, Routledge, London–New York 2007.

Heritage and the City, red. Robert Kusek, Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2017.

Herzog & de Meuron, *Eleven Stations at Tate Modern*, 2000, https://www.herzogdemeuron.com/index/projects/complete-works/126-150/126-tate-modern.html (dostęp: 8.12.2018).

Highfield David, *The Rehabilitation and Re-use of Old Buildings*, Spon Press, London–New York 1987.

Hirsch Robert, *Praktyczne zastosowanie wartościowania zabytków czyli kategorie ochrony konserwatorskiej budynków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Urzędu Miasta Stołecznego Warszawa, Politechnika Lubelska, Fundacja Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2012, s. 67–74.

Hirt Sonia, *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*, Wiley-Blackwell, Cambridge–Oxford 2012.

Hirt Sonia, Stanilov Kiril, *Twenty Years of Transition: the Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and Former Soviet Union, 1989–2009*, UnHabitat, Nairobi 2009.

Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage, red. Nicholas Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., Alessandra Melucco Vaccaro, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 1996.

Hodjat Mahdi, *Conservation of Conservation Methods*, [w:] *Conserving the Authentic: Essays in Honour of Jukka Jokilehto*, red. Nicholas Stanley-Price, Joseph King, ICCROM, Rome 2009, s. 117–123.

Holtorf Cornelius, Fairclough Graham, *The New Heritage and Re-shapings of the Past*, [w:] *Reclaiming Archeology: Beyond the Tropes of Modernity*, red. Alfredo González-Ruibal, Routledge, New York 2013, s. 195–210.

HRH The Prince of Wales, *Making Heritage Industrial Buildings Work*, [w:] *Industrial Buildings: Conversion and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000, s. 1–8.

Hutton Thomas A., *The New Economy of the Inner City*, „Cities", 2004, vol. 21, nr 2 s. 89–108.

Huxtable Ada L., *Lively Original Versus Dead Copy*, „New York Times" 1965, maj, s. 4, 13.

Huyssen Andreas, *Nostalgia for Ruins*, „Grey Room" 2006, no. 23, s. 6–21.

Industrial Buildings. Conservation and Regeneration, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000.

Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012.

Industrial Heritage Sites in Transformation. Clash of Discourses, red. Heike Oevermann, Harald A. Mieg, Routledge, New York–London, 2015.

Jacobs Jane, *The Death and Life of Great American Cities*, Vintage Books, New York 1961, s. 187–190.

Jacobson-Widding Anita, *Introduction*, [w:] *Identity: Personal and Socio-Cultural: a Symposium*, red. Anita Jacobson-Widding, Almquist & Wiksell / Humanities Press, Uppsala 1983, s. 13–32.

Jadach-Sepioło Aleksandra, *Gentryfikacja miast*, „Problemy Rozwoju Miast" 2007, nr 4/3, s. 66–79.

Jahrhunderthalle Bochum – Montagehalle für Kunst, red. Johannes Busmann, Ralf F. Broekman, Verlag Müller and Busmann KG, Wuppertal 2003.

Jakob Doreen, *Constructing the Creative Neighborhood: Hopes and Limitations of Creative City Policies in Berlin*, „City, Culture and Society" 2010, vol. 1 (4), s. 193–198.

Jałowiecki Bohdan, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni w okresie transformacji systemowej*, „Biuletyn KPZK PAN" 1996, z. 175, s. 21–50.

Jałowiecki Bohdan, *Tożsamość ludzi, tożsamość miejsc*, [w:] *Gdańszczanie i ich miasto w perspektywie historyczno-socjologicznej*, red. Małgorzata Dymnicka, Zbigniew Opacki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 146–152.

Janczak Julian, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica" 1982, nr 11 [całość].

Janczak Julian, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, [w:] *Polacy. Niemcy. Żydzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. Paweł Samuś, Wydawnictwo *Ibidem*, Łódź 1997, s. 40–69.

Janiak Marek, *Ostatnie fascynujące i niezwykłe, ale nieodkryte miasto – Łódź*, „Renowacje i Zabytki" 2016, nr 1 (57), s. 46–63.

Janowski Aleksander, *Wycieczki po kraju. IV. Na szlaku nowej kolei. Warszawa–Łowicz–Łódź–Kalisz*, Księgarnia Jana Fiszera, Warszawa 1903.

Januszewski Stanisław, *Archeologia przemysłowa – jej narodziny i przedmiot badań*, „Spotkania z Zabytkami" 2010, nr 3/4, s. 6–15.

Jaworski Cyprian, *Przestrzenne, wygodne, zielone miasto. Plan generalny Łodzi*, „Fundamenty" 1961, nr 26, s. 8.

Jaworski Piotr, *Biała Fabryka Geyera w Łodzi*, Centralne Muzeum Włókiennictwa, Łódź 2005.

Jaworski Piotr, *Tekstylne królestwo Scheiblerów. Największe w Łodzi i w Europie*, [w:] *Filmowy pałac ziemi obiecanej. W stronę Scheiblerów*, red. Ewa M. Bladowska, Łódź 2011, s. 41–102.

Jessen Johann, Schneider Joachem, *Conversions – the new normal*, [w:] *Building in Existing Fabric. Refurbishment. Extensions. New Design*, red. Christian Schittich, Institut für internationale Architektur-Dokumentation, Basel 2003, s. 11–21.

Jokilehto Jukka, *A History of Architectural Conservation*, Elsevier, Oxford 1999.

Jokilehto Jukka, *A History of Architectural Conservation, The Contribution of English, French, German and Italian Thought Towards International Approach to the Conservation of Cultural Property*, The University of York, York 1986.

Jokilehto Jukka, *Authenticity in Restoration Principles and Practices*, „Association for Preservation Technology" 1985, no. 3/4, s. 5–11.

Jurkowlaniec Grażyna, *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiątki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.

Kaczmarek Sylwia, *Kreowanie wizerunku miasta przemysłowego na przykładzie Glasgow i Łodzi*, [w:] *Marketing terytorialny: Strategiczne wyzwania dla miast i regionów*, red. Tomasz Domański, Łódź 1997, s. 171.

Kaczmarek Sylwia, *Proces rewitalizacji terenów poprzemysłowych a organizacja przestrzeni miejskiej*, [w:] *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych w Łodzi* (*Revitalisation of Post-Industrial Urban Areas in Lodz*), red. Tadeusz Markowski, Sylwia Kaczmarek, Joanna Olenderek, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk", t. 132, Warszawa 2010, s. 7–18.

Kaczmarek Sylwia, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.

Kaczmarek Sylwia, Kaczmarek Jacek, *Tereny poprzemysłowe Łodzi jako element potencjału miasta*, [w:] *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych Łodzi*, red. Tadeusz Markowski, Sylwia Kaczmarek, Joanna Olenderek, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk" 2010, t. 132, s. 68–79.

Kadłuczka Andrzej, *Konserwacja zabytków i architektoniczne projektowanie konserwatorskie*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1999.

Kadłuczka Andrzej, *Ochrona zabytków architektury. Tom I. Zarys doktryn i teorii*, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków 2000.

Kalinowski Lech, *Max Dvořák i jego metoda badań nad sztuką*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974. Zob. również: *Listy Maxa Dvořáka do Karola Lanckorońskiego* (*1907–1921*), oprac. Bogusław Dybaś, Joanna Winiewicz, Polska Akademia Nauk. Stacja Naukowa w Wiedniu, Wiedeń 2015.

Kalinowski Wojciech, *W sprawie genezy miast przemysłowych pierwszej połowy XIX wieku*, „Miscellanea Łódzkie" 1984, z. 1, s. 6–16.

Kant Immanuel, *Dzieła zebrane, t. II: Krytyka czystego rozumu*, tłum. Mirosław Żelazny, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013.

Kapp Paul H., *Historic Preservation: the Foundation of SynergiCity*, [w:] *SynergiCity: Reinventing the Postindustrial City*, red. Paul Hardin Kapp, Paul J. Armstrong, University of Illinois Press, Urbana, Chicago–Springfield 2012, s. 28–39.

Karpińska Grażyna E., *Miasto kultury w EC-1. O nowej łódzkiej tradycji*, [w:] *Antropolog w mieście i o mieście*, red. Grażyna E. Karpińska, Polskie Towarzystwo Ludyczne, Wrocław–Łódź 2012, s. 135–154.

Karpińska Grażyna E., *Miasto wymazywane: historia łódzkiego przypadku*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne" 2004, nr 8, s. 165–178.

Karpińska Grażyna E., *Palimpsestowe oblicze miasta. Przykład Łodzi przemysłowej*, „Ochrona Zabytków" 2004, nr 3–4, s. 127–140.

Karta Krakowska 2000 dziesięć lat później, red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011.

Kazimierczak Jarosław, *Wpływ rewitalizacji terenów poprzemysłowych na organizację przestrzeni centralnej w Manchesterze, Lyonie i Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.

Kenny Neil, Kingcome Nigel, *Disneyfication of Cornwall – Developing a Poldark Heritage Complex*, „International Journal of Heritage Studies", 1998, vol. 4, nr 1, s. 45–59.

Kind-Barkauskas Friedbert, Kauhsen Bruno, Polónyi Stefan, Brandt Jőrg, *Concrete Construction Manual*, Birkhäuser, Munich 2002.

Kirbi Audrey, Kent Tony, *The Local Icon: Reuse of Buildings in Place Marketing*, „Journal of Town and City Management" 2010, vol. 1 (1), s. 80–91.

Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2016.

Kobojek Grażyna, *Księży Młyn. Królestwo Scheiblerów*, Biblioteczka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Łodzi, Łódź 1998.

Kochanowska Danuta, *Śródmiejskie przestrzenie publiczne – współczesne przekształcenia*, [w:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, red. Mieczysław Kochanowski, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2002, s. 27–59.

Kochanowski Mieczysław, *Pytania i niepokoje*, [w:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, red. Mieczysław Kochanowski, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2002, s. 5–8.

Kolankiewicz Leszek, *Istota dziedzictwa niematerialnego w rozumieniu Konwencji UNESCO z 2003 roku*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe: materiały pokonferencyjne*, red. Andrzej Rottermund, Polski Komitet do Spraw UNESCO, Warszawa 2014, s. 61–104.

Kołodziej Karolina, *Między „ziemią obiecaną" a „złym miastem" – cała (?) prawda o Łodzi w publicystyce i prasie warszawskiej, cz. 2*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica" 2010, nr 13, s. 177–188.

Kondratiukowa Krystyna, *Muzeum Historii Włókiennictwa w latach 1963–1975*, Centralne Muzeum Włókiennictwa, Łódź 1975.

Koolhaas Rem (with a supplement by Jorge Otero-Pailos), *Preservation is Overtaking Us*, Columbia University Press, New York 2014.

Koolhaas Rem, Miyoshi Masao, *A Dialogue between Rem Koolhaas and Masao Miyoshi*, „boundary 2" 1997, vol. 24, nr 2, s. 1–19.

Koselleck Reinhart, *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, Jarosław Merecki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2012.

Kosmala Katarzyna, Sebastyanski Roman, *The Roles of Artists' Collective in the Gdansk Shipyard's Heritage Protection*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development" 2013, vol. 3 (2), s. 116–129.

Koter Marek, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.

Koter Marek, *Plansza IV: Łódź i okolice w I połowie XIX w.*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002.

Koter Marek, Zawilski Paweł, Grabarczyk Tadeusz, *Plansza III: Łódź w czasach wczesnodziejowych oraz tzw. okresie rolniczym (od pradziejów do początku XIX w.)*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002.

Kowalska-Wajnkaim Beata, *100 lat łódzkiej energetyki*, Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2007.

Kowalski Krzysztof, *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

Krasny Piotr, *„Forma Pastoris". Działalność św. Karola Boromeusza jako wzorzec patronatu biskupiego nad sztuką sakralną*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 7: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 2, red. Jerzy Lileyko, Irena Rolska-Boruch, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2006, s. 7–36.

Krasny Piotr, *Po starém způsobu vel opere gotico. O roli średniowiecznych zakonów w podtrzymywaniu średniowiecznej tradycji architektonicznej w Europie Środkowej*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 291–306.

Krassowski Czesław, *Udział warszawskiej uczelni architektonicznej w kształtowaniu architektury polskiej*, „Architektura" 1983, nr 2, s. 24–29.

Krawczyk Anna, *Kolebka innowacyjności* (wywiad z Prezydent miasta Łodzi Hanną Zdanowską), „Łódź Kreuje Innowacje. Magazyn informacyjny miasta Łodzi" 2014, nr 1, s. 6–9.

Krawczyk Janusz, *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo" 2013, t. XLIV, s. 507–529.

Krawczyk Janusz, *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2008, s. 63–74.

Krenz Jacek, *Tożsamość miasta – między chaosem a złożonością*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego: autentyzm – integralność – kontynuacja*, red. Romana Cielątkowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Gdańsk 2001, s. 67–60.

Krivy Maros, *The Idea of Empty Space: Pro Kaapeli Movement and the Cable Factory in Helsinki*, „Yhdyskuntasuunnittelu" 2010, vol. 48 (3), s. 9–25.

Kronenberg Maciej, *Wpływ dziedzictwa przemysłowego na atrakcyjność turystyczną miasta. Przykład Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.

Krzyżanowski Lech, *Wystawa konserwatorska „Zabytkowa architektura i budownictwo przemysłowe Łodzi", listopad 1971*, „Ochrona Zabytków" 1972, t. 25, 1 (96), s. 55–56.

Księży Młyn, red. Dorota Barbelska et al., Urząd Miasta Łodzi, Łódź 1998.

Kubiak Franciszek, *W fabryce i pałacu Eisenbrauna*, „Głos Robotniczy" 1945, nr 59, s. 4.

Kubicki Paweł, *Miasto w sieci znaczeń. Kraków i jego tożsamość*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010.

Kultura a rozwój, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

Kuźma Inga B., Sadowska Joanna, *Łódzcy Niemcy – fragment pejzażu „Ziemi obiecanej". Problemy badawcze*, „Etnografia Polska" 2011, t. LV, z. 1–2, s. 97–132.

L.B., *Nasza odpowiedź – 3 razy tak. Potężna manifestacja jedności proletariatu łódzkiego*, „Głos Robotniczy" 1946, nr 98, s. 1.

Lalewicz Marian, *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji zwołanej w 1931 r. w Atenach w sprawie ochrony i konserwacji zabytków historii sztuki*, Warszawa 1932.

Landry Charles, *Kreatywne miasto: zestaw narzędzi dla miejskich innowatorów*, tłum. Olga Siara, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.

Landry Charles, *The Creativity City Index*, „City, Culture and Society" 2011, vol. 2, s. 173–176.

Landry Charles, Bianchini Franco, *The Creative City*, Demos, London, 1998.

Latham Derek, *Creative Re-use of Building* (vol. 1, vol. 2), Donhead, Shaftesbury 2000.

Latz Peter, *Landscape Park Duisburg-Nord: the Metamorphosis of an Industrial Site*, [w:] *Manufactured Sites. Rethinking the Post-Industrial Landscape*, red. Niall Kirkwood, Taylor & Francis, London–New York 2011, s. 150–165.

Latz Peter, *RUST RED – The Landscape Park Duisburg-Nord*, Hirmer Publishers, München 2016.

Lauterbach Alfred, *Rozważania konserwatorskie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" 1938, R. VI, z. 4, s. 330–334.

Layton Robert, *Introduction: Conflict in the Archaeology of Living Traditions*, [w:] *Conflict in the Archaeology of Living Traditions*, red. Robert Layton, Unwin Hyman, London, s. 1–21.

Lefebvre Henri, *Prawo do miasta*, tłum. Ewa Majewska, Łukasz Stanek, „Praktyka Teoretyczna" 2012, nr 5, s. 183–197.

Lesman Bolesław, *Recepta na miliony* (*Z dziejów rodu Konów*), Książka i Wiedza, Warszawa 1967.

Leśniakowska Marta, *Co to jest architektura*, Kanon, Warszawa 1996.

Lewicka Maria, *Miasto jako przedmiot badań psychologii*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, red. Bohdan Jałowiecki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 120–134.

Lewicka Maria, *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

Lewicka Maria, *What Makes Neighborhood Different from Home and City? Effects of Place Scale on Place Attachment*, „Journal of Psychology" 2010, no. 30, s. 35–51.

Lewicki Jakub, *Między waloryzacją a klasyfikacją czyli o skutecznej ochronie zabytków w Polsce*, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Naukowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Lublin–Warszawa 2011, s. 171–182.

Lewicki Jakub, *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2016, s. 91–108.

Lewicki Jakub, *O restauracji wnętrz na Wawelu w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona i Konserwacja Zabytków" 2000, nr 11, s. 37–81.

Libeskind Daniel, *Przełom: przygody w życiu i architekturze*, tłum. Małgorzata Zawadka, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2008.

The Limits of Heritage. The 2nd Heritage Forum of Central Europe, red. Katarzyna Jagodzińska, Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2015.

Lipe William D., *Value and Meaning in Cultural Resources*, [w:] *Approaches to the Archaeological Heritage*, red. Henry Cleere, Cambridge University Press, New York 1984, s. 1–11.

Litak Eliza, *Pamięć jako „lustro i lampa" tożsamości. Pamięć i tożsamość zbiorowa oraz wybrane aspekty relacji między nimi*, [w:] *Pejzaże tożsamości teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Eliza Litak, Renata Furman, Hubert Bożek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 149–262.

Lomholt Isabelle, *Bookstore Selexyz Dominicanen Maastricht: Dutch Book Shop*, „e-architect", 2014, http://www.e-architect.co.uk/holland/ bookstore-selexyz-dominicanen-maastricht (dostęp: 8.12.2018).

Loos Adolf, *Wystawa Bożonarodzeniowa w Muzeum Austriackim. Mieszczańskie sprzęty domowe – pokój Leflera,* 1987, [w:] Adolf Loos, *Ornament i zbrodnia: eseje wybrane*, tłum. Agnieszka Stępnikowska-Berns, Fundacja Centrum Architektury, BWA, Warszawa–Tarnów 2013, s. 39–46.

Lorens Jerzy, *Łódzkie przeobrażenia*, „Dziennik Łódzki", 1973, nr 177, s. 1, 3.

Lorens Piotr, *Tematyzacja przestrzeni publicznej jako wyraz dywersyfikacji struktury urbanistycznej miasta doby globalizacji*, [w:] *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Mikołaj Madurowicz, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2007, s. 83–91.

Lorens Piotr, Załuski Daniel, *Obszary poprzemysłowe – problemy restrukturyzacji*, „Biuletyn KPZK PAN" 1996, z. 175, s. 129–144.

Los Sergio, *Carlo Scarpa: an Architectural Guide,* Arsenale Editrice, Venice 1995.

Lynch Kevin, *Obraz miasta*, tłum. Tomasz Jeleński, Wydawnictwo Archivolta, Kraków 2011.

Łódzki Disneyland. Debata o Manufakturze, „Gazeta Wyborcza – Łódź", 2004, nr 261, s. 4.

Łódź między IV a V Zjazdem PZPR: dorobek i zamierzenia, Prasowe Zakłady Graficzne RSW „Prasa", Łódź 1968.

Łódź od A do Z, red. Henryk Rudnicki, Prasa Łódzka, Łódź 1958.

Łódź w latach 1945–1960, red. Edward Rosset, Towarzystwo Przyjaciół Łodzi, Łódź 1962.

Łódź: dzieje miasta. *Tom I: Do 1918 r.*, red. Bohdan Baranowski, Jan Fijałek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Łódź 1980.

Macdonald Sharon, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Routledge, London 2009.

Machado Rodolfo, *Towards a Theory of Remodeling. Old as Palimpsest*, „Progressive Architecture" 1976, no. 11, s. 46–49.

Magagnato Licisco, *The Castelvecchio Museum*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, New York 1984, s. 159–160.

Majer Andrzej, *Księży Młyn w Łodzi: sentymentalizm vs. Pragmatyzm*, [w:] *Rewitalizacja kompleksu Księżego Młyna*, red. Tadeusz Markowski, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 2006, s. 49–57.

Majer Andrzej, *Mikropolis. Socjologa miasta osobistego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015.

Majer Andrzej, *Odrodzenie miast*, Łódź–Warszawa 2014.

Majewski Alfred, *Wawel, dzieje i konserwacja*, Arkady, Warszawa 1993.

Malisz Bolesław, *Główne problemy planu przestrzennego zagospodarowania Łodzi*, „Łódzkie Czasopismo Gospodarcze", 1959, nr 2, s. 5–21.

Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2007.

Managing Change: Sustainable Approaches to the Conservation of the Built Environment. 4th Annual US/ICOMOS International Symposium, Philadelphia–Pennsylvania 2001, red. Jeanne Marie Teutonico, Frank Matero, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2003.

Managing Cultural Heritage. An International Research Perspective, red. Sara B. Baraldi et al., Ashgate, Farnham 2015.

Manson Randall, *Economics and Historic Preservation: a Guide and Review of the Literature*, The Brookings Institution, Pennsylvania 2005.

Manufactured Sites. Rethinking the Post-Industrial Landscape, red. Niall Kirkwood, Taylor and Francis, London–New York 2011.

Manufaktura dzisiaj, https://www.manufaktura.com/site/592/manufaktura-dzisiaj/manufaktura-dzisiaj (dostęp: 5.06.2018).

Manufaktura napędza Łódź, http://www.manufaktura-convention.pl/o-nas/manufaktura-napedza-lodz/ (dostęp: 24.06.2018).

Manufaktura: rewitalizacja, https://www.manufaktura.com/site/479/powstanie-manufaktury/rewitalizacja (dostęp: 12.06.2018).

Marasović Jerko, Marasović Tomislav, *Diocletian Palace*, Art Monuments of Yugoslavia, Zora, Zagreb 1970.

Markiewicz-Kozańska Ewa, *Przemiany urbanistyczne w przedsiębiorstwie I.K. Poznańskiego w Łodzi w II połowie XIX w.*, „Urbanistyka. Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe" 1995, z. 1, s. 18–25.

Mason Randall, *Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, red. Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002, s. 5–30.

Mączyński Franciszek, *Johna Ruskina: „Siedem lamp architektury" (w streszczeniu)*, „Architekt" 1902, nr 11–12; 1903, nr 1–7.

McCarthy John, Pollock Alan, *Urban Regeneration in Glasgow and Dundee: a Comparative Evaluation*, „Land Use Policy" 1997, vol. 14, no. 2, s. 137–149.

Measuring the Social Contribution of the Historic Environment. A Project of the Institute of Field Archaeologists and Atkins Heritage for the National Trust. Project Report, IFA–Atkins 2004.

Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Kraków 1997.

Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku, red. Bohdan Jałowiecki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

Miasto postsocjalistyczne: Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany: XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, red. Iwona Jażdżewska, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000.

Michalski Mieczysław, *Koncepcja rewitalizacji kompleksu fabrycznego I.K. Poznańskiego*, [w:] *Siedziby muzealne w przemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi*, red. W. Kaczmarek, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998, s. 120–126.

Michlic Joanna, *Lodz in the Post-Communist Era: In Search of a New Identity*, [w:] *Post-Communist Cities: New Cultural Reorientations and Identities*, red. John Czaplicka, Ruble A. Blair, Johns Hopkins University Press, Washington 2008, s. 281–304.

Miles Steven, *Space for Consumption: Pleasure and Placelessness in the Post-Industrial City*, Sage, London 2010.

Miłobędzki Adam, *Klasyfikacja zabytków – niektóre aspekty wartościowania*, [w:] *O wartości dzieła sztuki. Materiały II seminarium metodologicznego SHS, Radziejowice 19–21 maja 1966*, Desa, Warszawa 1968, s. 101–111.

Miłobędzki Adam, *Ochrona zabytków w dzisiejszym świecie*, [w:] *Od świata granic do świata horyzontów*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2001, s. 323–327.

Mısırlısoy Damla, Gűnçe Kağan, Adaptive Reuse Strategies for Heritage Buildings: a Holistic Approach, „Sustainable Cities and Society" 2016, vol. 26, s. 91–98.

Modelowe przekształcenia terenów poprzemysłowych i zdegradowanych, red. Krzysztof Gasidło, Centrum Usług Drukarskich, Katowice 1999.

Moore Rowan, Ryan Raymund, *Building the Tate Modern: Herzog & De Meuron*, Harry N. Abrams, London 2000.

Morris William, *Manifesto of the Society for the Protection of Ancient Buildings*, [w:] *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, red. Nicholas Stanley Price, M. Kirby Talley Jr., Alessandra Melucco Vaccaro, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 1996, s. 319–321.

Mostaedi Arian, *Building Conversion and Renovation*, Carles Broto i Comerma, Barcelona 2003.

Mourato Susana, Mazzanti Massimiliano, *Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, red. Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002, s. 51–73.

Murphy Richard, *Carlo Scarpa and Castelvecchio*, Butterworth Architecture, London 1990.

Murzyn-Kupisz Monika, *Dziedzictwo kulturowe w kontekście rozwoju lokalnego*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 237–263.

Murzyn-Kupisz Monika, *The Socio-economic Impact of Built Heritage Projects Conducted by Private Investors*, „Journal of Cultural Heritage" 2013, 14 (2), s. 156–162.

Muzealizacja, rewitalizacja czy destrukcja? Wobec dziedzictwa XIX-wiecznej architektury, red. Cezary Pawlak, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2007, s. 47–68.

Nagel Alexander, Wood Christopher S., *Anachronic Renaissance*, MIT Press, New York 2010.

Nagel Alexander, Wood Christopher S., *Toward a New Model of Renaissance Anachronism*, „Art Bulletin" 2005, vol. 87, no. 3, s. 403–432.

Nalewajko Jacek, *Rozwój, funkcjonowanie i miejsce usług gastronomicznych w przestrzeni Łodzi*, [w:] *Łódź wybrane zagadnienia zagospodarowania przestrzennego*, red. Tadeusz Marszał, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 159–178.

NODH. Duisburg-Nord – Blast Furnace Park, https://www.latzundpartner.de/en/projekte/postindustrielle-landschaften/duisburg-nord-hochofenpark/ (dostęp: 12.06.2018).

Nora Pierre, *Czas pamięci*, przeł. Wiktor Dłuski, „Res Publica Nowa" 2001, nr 7, s. 37–43.

Nora Pierre, *Jak pisać historię Francji?*, [w:] *(Kon)teksty pamięci: antologia*, red. Kornelia Kończal, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014, s. 15–30.

Nora Pierre, *Między pamięcią a historią: les lieux de mémoire*, tłum. Paweł Mościcki, „Tytuł roboczy: archiwum" 2009, nr 2, s. 4–12.

Norberg-Schulz Charles, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, New York 1979.

Nowak Zygmunt, Wiśniewski Mirosław, *Główne problemy planowania śródmieścia,* „Miasto" 1974, nr 12, s. 8.

Nuryanti Wiendu, *Heritage and Postmodern Tourism*, „Annals of Tourism Research" 1996, vol. 23, no. 2, s. 249–260.

Nyka Lucyna, *Od architektury cyrkulacji do urbanistycznych krajobrazów*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2006.

Nyka Lucyna, *Postrzeganie zabytkowego miasta*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, red. Grzegorz Bukała, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2006, s. 171–181.

Nyka Lucyna, *W kierunku zmiennej metafory miasta – miejsca, zdarzenia, krajobrazy*, [w:] *Kazimierz Wejchert: teoria kompozycji urbanistycznej*, red. Sławomir Gzell, Akapit-DTP, Warszawa 2003, s. 52–61.

Nyka Lucyna, Szczepański Jakub, *Rola projektów kultury w rewitalizacji obszarów miejskich*, [w:] *Kultura dla rewitalizacji – rewitalizacja dla kultury*, red. Lucyna Nyka, Jakub Szczepański, Centrum Sztuki Współczesnej Łaźnia, Gdańsk 2010.

O nas. Manufaktura napędza Łódź, http://www.manufaktura.com/26/o_nas (dostęp: 8.12.2018).

Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015.

Odnowa miast. Doświadczenia brytyjskie i francuskie oraz wybrane materiały Urzędu Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast, red. Zygmunt Ziobrowski, Antoni Matuszko, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej Oddział w Krakowie, Kraków 2000.

OFF Piotrkowska – centrum przemysłów kreatywnych, http://offpiotrkowska.com/ (dostęp: 05.01.2018).

Oglethorpe Miles, McDonald Miriam, *Recording and Documentation*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 55–62.

Old & New Design Manual for Revitalizing Existing Buildings, red. Frank Peter Jäger, Birkhäuser, Basel 2010.

Olejniczak Elwira, *Obraz Łodzi w tekstach reportaży tygodnika „Odgłosy"* (*1958–1992*), Primum Verbum, Łódź 2011.

Olenderek Joanna, Olenderek Maciej, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w rewitalizacji tzw. Kampusu b. Politechniki Łódzkiej*, [w:] *Ochrona wartości w procesie adaptacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2015, s. 197–208.

Olszewski Andrzej K., *Przegląd koncepcji stylu narodowego w teorii architektury polskiej przełomu XIX i XX wieku*, „Sztuka i Krytyka" 1956, nr 3–4, s. 275–372.

Omilanowska Małgorzata, *Rekonstrukcje architektoniczne jako dzieła sztuki*, „Herito" 2016, nr 1–2, s. 68–93.

Ostrowska-Kębłowska Zofia, *Problem historyzmu w badaniach nad architekturą XIX w.*, [w:] *Myśl o sztuce: materiały Sesji zorganizowanej z okazji czterdziestolecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1974*, red. Teresa Hrankowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1976, s. 88–93.

Ostrowski Wacław, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce: 1815–1830*, Towarzystwo Urbanistów Polskich, Warszawa 1949.

Overmeyer Klaus, *Urban Pioneers: Berlin. Stadtentwicklung durch Zwischennutzung/ Temporary Use and Urban Development in Berlin*, Jovis Verlag, Berlin 2007.

Palmer Marilyn, Neaverson Peter, *Industrial Archeology. Principles and Practice*, Routledge, London–New York 1998.

Panofsky Erwin, *Das Erste Blatt aus dem „Libro" Giorgio Vasaris. Eine Studie über die Beurteilung der Gotik in der italienischen Renaissance* (*Mit einem Exkurs über zwei Fassadenprojekte Domenico Beccafumis*), „Städel-Jahrbuch" 1930, vol. 6, s. 26–72.

Panofsky Erwin, *Renaissance and Renascences in Western Art*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1960.

Parysek Jerzy J., *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2005.

Pawłowska Krystyna, *O wartości zabytków*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, red. Krystyna Pawłowska, Magdalena Swaryczewska, Wydawnictwo UJ, Kraków 2002.

Pawłowski Krzysztof, *Geneza i konsekwencje zainteresowania architekturą i urbanistyką przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Inspiracje – Metamorfozy – Refleksje. Sztuka w Łodzi 7*, red. Karolina Stanilewicz, Łukasz Sadowski, Aleksandra Sumorok, Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddział w Łodzi, Łódź 2017, s. 9–14.

Pawłowski Krzysztof, *ICOMOS – trzy dziesięciolecia a wyzwania trzeciego tysiąclecia*, [w:] *Polski Komitet Narodowy ICOMOS 1965–2015: 50 lat w służbie ochrony zabytków*, red. Katarzyna Pałubska, PKN Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, s. 59–70.

Pawłowski Krzysztof, *Od Karty Weneckiej do Rekomendacji Warszawskiej*, [w:] *Polski Komitet Narodowy ICOMOS 1965–2015: 50 lat w służbie ochrony zabytków*, red. Katarzyna Pałubska, PKN Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, s. 51–57.

Pawłowski Krzysztof, *Od rekomendacji warszawskiej do programu Pro-revita*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe: materiały pokonferencyjne*, red. Andrzej Rottermund, Polski Komitet do Spraw UNESCO, Warszawa 2014, s. 31–47.

Peacock Alan, *A Future for the Past: The Political Economy of Heritage*, „Proceedings of the British Academy" 1994, no. 87, s. 189–243.

Pencakowski Paweł, *Recepcja dzieł dawnej sztuki i pamiątek przeszłości w diecezji krakowskiej w epoce kontrreformacji*, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2009.

Pendlebury John, Short Michael, While Aidan, *Urban Word Heritage Sites and the Problem of Authenticity*, „Cities" 2009, no. 26, s. 349–358.

Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej, red. Mikołaj Madurowicz, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2007.

Pérez de Arce Rodrigo, *Urban Transformations and the Architecture of Additions*, „Architectural Design" 1978, no. 4, s. 237–266.

Petzet Michael, *Conservation or Managing Change?*, [w:] *Conservation Turn – Return to Conservation. Tolerance for Change. Limits of Change*, red. Wilfried Lipp et al., Edizioni Polistampa, Firenze 2012, s. 53–56.

Petzet Michael, *International Principles of Preservation*, Hendrik Verlag, Berlin 2010.
Pfeifer Laura, *The Planner's Guide to Tactical Urbanism*, Montreal 2014, https://reginaurban ecology.files.wordpress.com/2013/10/tuguide1.pdf (dostęp: 8.12.2018).
Piech Maria, *Przemiany funkcjonalne terenów przemysłowych w latach 1988–1996 (w granicach kolei obwodowej)*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2004.
Pierwszy z łódzkiej „piątki", „Głos Robotniczy" 1954, nr 201, s. 3.
Piwocki Ksawery, *Pierwsza nowoczesna teoria sztuki. Poglądy Aloisa Riegla*, Warszawa 1970.
Places of Pain and Shame: Dealing with „Difficult Heritage", red. William Logan, Keir Reeves, Routledge, London 2009.
Plevoets Bie, Sowińska-Heim Julia, *Community Initiatives as a Catalyst for Regeneration of Heritage Sites: Vernacular Transformation and its Influence on the Formal Adaptive Reuse Practice*, „Cities" 2018, vol. 78, s. 128–139.
Plevoets Bie, Van Cleempoel Koenraad, *Adaptive Reuse as a Strategy Towards Conservation of Cultural Heritage: a Literature Review*, [w:] *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, red. Carlos Brebbia, Luigia Binda, WIT Press, Chianciano Terme 2011, s. 155–164.
Plevoets Bie, Van Cleempoel Koenraad, *Adaptive Reuse as an Emerging Discipline: a Historic Survey*, [w:] *Reinventing Architecture and Interiors: A Socio-political View on Building Adaptation*, red. Graham Cairns, Libri Publishers, London 2013, s. 13–32.
Plevoets Bie, Van Cleempoel Koenraad, *Adaptive Reuse Towards Conservation of Cultural Heritage: a Literature Review*, [w:] *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, red. Carlos Brebbia, Luigia Binda, WIT Press, Chianciano Terme 2011, s. 155–164.
Plevoets Bie, Van Cleempoel Koenraad, *Developing a Retail-Reuse Evaluation Tool*, [w:] *Tangible Risks, Intangible Opportunities: Long-term Risk Preparedness and Responses for Threats to Cultural Heritage*, red. Sofia Avgerinou-Kolonias, Melvin Campos Ocampo, Guillermo Barzuna Pérez, ICOMOS, San José 2015, s. 92–106.
Plevoets Bie, Van Cleempoel Koenraad, *Retail-Reuse of Historic Buildings: Developing Guidelines for Designer and Conservators*, „WTA Schriftenreihe. Building Materials and Building Technology to Preserve the Built Heritage" 2009, no. 33 (1), s. 61–80.
Poland's Manchester Becomes Chic. Conversion of a Former Textile Factory into a Hotel, [w:] *Old. Design Manual for Revitalizing Existing Buildings*, red. Frank Peter Jäger, Birkhäuser Architecture, Basel 2010, s. 136–139.
Polyák Levente, *Recycling the Industrial between West and East. Heritage and the Politics of Urban Memory in New York and Budapest*, [w:] *Industrial Heritage Sites in Transformation. Clash of Discourses*, red. Heike Oevermann, Harald A. Mieg, Routledge, New York–London 2015, s. 167–184.
Pomian Krzysztof, *Jak uprawiać historię kultury*, „Przegląd Historyczny" 1995, t. 86, z. 1, s. 1–13.
Popławska Irena, *Architektura Łodzi około 1900 r.*, [w:] *Sztuka około 1900: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków grudzień 1967*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 113–128.
Popławska Irena, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1992.

Popławska Irena, *Architektura przemysłowa Łodzi w XIX wieku, Państwowe Wydawnictwo Naukowe*, Warszawa 1973.

Popławska Irena, *Zespół fabryczno-rezydencjalny „Księży Młyn" w Łodzi*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1972, nr 4, s. 295–304.

Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej, red. Joanna Sanetra-Szeliga, Katarzyna Jagodzińska, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2017.

The Post-Socialist City. Continuity and Change in Urban Space and Imagery, red. Alfrun Kliems, Marina Dmitrieva, Jovis Verlag, Berlin 2010.

The Post-Socialist City. Urban, Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism, red. Kiril Stanilov, Springer, Dordrecht 2007.

Poulios Ioannis, *Discussing Strategy in Heritage Conservation. Living Heritage Approach as an Example of Strategic Innovation*, „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development" 2014, vol. 4, no. 1, s. 16–34.

Poulios Ioannis, *Is Every Heritage Site a 'Living' One? Linking Conservation to Communities' Association with Sites*, „The Historic Environment: Policy and Practice" 2011, vol. 2, no. 2, s. 144–156.

Powell Kenneth, *Architecture Reborn. Converting Old Buildings for New Uses*, Rizzoli International Publications, New York 1999.

Pracuta Mieczysław, *Ochrona zabytków na terenie województwa łódzkiego w latach 1945–1975*, Wojewódzki Urząd Konserwacji Zabytków, Łódź 2008.

Problemy kształtowania przestrzeni publicznych, red. Piotr Lorens, Justyna Martyniuk-Pęczek, Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk 2010.

Pruijt Hans, *Is the Institutionalization of Urban Movements Inevitable? A Comparison of the Opportunities for Sustained Squatting in New York City and Amsterdam*, „International Journal of Urban and Regional Research" 2003, no. 27 (1), s. 133–157.

Przestrzeń, filozofia i architektura. Osiem rozmów o poznawaniu, produkowaniu i konsumowaniu przestrzeni, red. Ewa Rewers, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 1999.

Purchla Jacek, *Dziedzictwo a rozwój. Zarządzanie miastami zabytkowymi a prawa rynku w doświadczeniu Europy Środkowej*, [w:] *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1997, s. 9–18.

Purchla Jacek, *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2005.

Purchla Jacek, *Dziedzictwo kulturowe*, [w:] *Kultura a rozwój*, red. Jerzy Hausner, Anna Karwińska, Jacek Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Kraków 2013, s. 39–56.

Puś Wiesław, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] Marek Koter, Mariusz Kulesza, Wiesław Puś, Stefan Pytlas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 9–39.

Puś Wiesław, Pytlas Stefan, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex" (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.

Pytlas Stefan, *Powstanie i początki działalności zakładu przemysłu bawełnianego Karola Scheiblera w Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego: Nauki Humanistyczno-Społeczne" 1975, z. 111, s. 111–123.

Rabun Stanley, Kelso Richard, *Building Evaluation for Adaptive Reuse and Preservation*, Wiley, New Jersey 2009.

Raport roczny prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmunda Rembielińskiego do namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka o czynnościach Sekcji Fabrycznej w 1984 roku, [w:] Krzysztof P. Woźniak, *Rajmund Rembieliński. Wizjoner i menadżer Łodzi przemysłowej. Raporty z lat 1824–1830*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 139–163.

Reduce Reuse Recycle. Architecture as Resource. German Pavilion. La Biennale di Venezia 2012, red. Muck Petzet, Florian Heilmeyer, Hatje CantzVerlag, Ostfildern 2012.

Redundant Religious Buildings: Report of the Committee on Culture and Education, red. Pino Rauti, Council of Europe, Strasbourg 1989.

Remøy Hilde, van der Voordt Theo, *Adaptive Reuse of Office Buildings into Housing: Opportunities and Risks*, „Building Research and Information" 2014, vol. 42 (3), s. 381–390.

Report on Research, [w:] *Values and Heritage Conservation. Research Report*, red. Erica Avrami, Randall Mason, Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000.

Rewers Ewa, *Miasto jako przedmiot badań filozofii*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, red. Bohdan Jałowiecki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 65–77.

Rewers Ewa, *Niepewny urok tożsamości*, [w:] *Kultura wobec kręgów tożsamości. Materiały konferencji przedkongresowej, Poznań 19–21 października 2000*, red. Teresa Kostyrko, Tadeusz Zgółka, Poznań–Wrocław 2000, s. 109–119.

Rewers Ewa, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków 2005.

Rewers Ewa, *Zdarzenie w przestrzeni miejskiej*, [w:] *Formy estetyzacji przestrzeni publicznej*, red. Jan S. Wojciechowski, Anna Zeidler-Janiszewska, Instytut Kultury, Warszawa 1998, s. 87–100.

Rewitalizacja – nośnik tożsamości i rozwoju obszarów metropolitalnych. Międzynarodowa Konferencja Pro-revita, red. Bartosz M. Walczak, Wydawnictwo Biblioteka i Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 2007.

Rewitalizacja kompleksu Księżego Młyna, red. Tadeusz Markowski, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 2006.

Rewitalizacja miast poprzemysłowych – rola dziedzictwa kulturowego: międzynarodowa konferencja „PRO-REVITA" Łódź, 23–25 IX 2004 r., red. Bartosz M. Walczak, Okręgowa Izba Inżynierów Budownictwa, Łódź 2006.

Rewitalizacja terenów poprzemysłowych w Łodzi (*Revitalisation of Post-Industrial Urban Areas in Lodz*), red. Tadeusz Markowski, Sylwia Kaczmarek, Joanna Olenderek, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk", t. 132, Warszawa 2010.

Reymont Władysław, *Ziemia obiecana*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1957.

Rezolucja Wojewódzkiej Konferencji aktywu PPS i PPR, „Głos Robotniczy" 1946, nr 98, s. 1.

Richards Greg, *Production and Consumption of European Cultural Tourism*, „Annals of Tourism Research" 1996, vol. 23, no. 2, s. 261–283.

Riegl Alois, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i jego powstanie*, [w:] Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, tłum. i wstęp Ryszard Kasperowicz, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 31–89.

Rix Michael, *Industrial Archeology*, „The Amateur Historian" 1955, vol. 2, no. 8, s. 225–229.

Robert Philippe, *Adaptations. New Uses for Old Buildings*, Éditions du Moniteur, Paris 1989.

Robertson Roland, *The Conceptual Promise of Glocalization: Commonality and Diversity*, „Art-e-fact" 2004, no. 4, http://artefact.mi2.hr/_a04/lang_en/theory_robertson_en.htm (dostęp: 8.12.2018).

Rossi Aldo, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts–London 1982.

Rossnes Gustav, *Process Recording*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 63–69.

Roth Hélène, Cunningham-Sabot Emmanuèle, *Shrinking Cities in the Growth Paradigm: Towards Standardised Regrowing Strategies?*, [w:] *Parallel Patterns of Shrinking Cities and Urban Growth: Spatial Planning for City Regions and Rural Areas*, red. Robin Ganser, Rocky Piro, Routledge, London–New York 2016, s. 62–64.

Rottermund Andrzej, *Przedmowa*, [w:] Jacek Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2005, s. 7–8.

Rouba Bogumiła J., *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków" 2008, nr 4, s. 37–57.

Rouba Bogumiła J., *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak musi być?*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 113–128.

Rouba Bogumiła J., *Pielęgnacja świątyń i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.

Rouba Bogumiła J., *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia*, [w:] *Ars longa – vita brevis – tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki,* red. Józef Flik, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2003, s. 376.

Rouba Bogumiła J., *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków" 2008, t. 56, nr 1 (240), s. 57–78.

Ruskin John, *Lampa pamięci* (*1849*), tłum. Jakub Szczuka, [w:] *Zabytek i historia: wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 159–181.

Ruskin John, *Niewinne oko: szkice o sztuce*, wybór i tłum. Jakub Szczuka, wstęp Ryszard Kasperowicz, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011.

Ruskin John, *The Seven Lamps of Architecture*, Smith, Elder, London 1849.

Rykwert Joseph, *Pokusa miejsca. Przeszłość i przyszłość miast*, tłum. Tomasz Bieroń, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.

Rynkowska Anna, *Ulica Piotrkowska*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1970.

Salm Jan, *Problematyka konserwatorska Księżego Młyna, czyli o szczycie góry lodowej*, [w:] *O Księżym Młynie. Historia – architektura – ogrody*, red. Wiesław Kaczmarek, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Muzeum Sztuki Rezydencja Księży Młyn, Łódź 2001.

Salm Jan, Wesołowski Jacek, Łódź – przewodnik, Zarząd Miasta Łodzi, Łódź 1992.

Samujłło Jerzy, *Szansa łódzkiej aglomeracji*, „Architektura" 1973, nr 5–6, s. 187.

Sandler Daniela, *Counterpreservation: Decrepitude and Memory in Post-Unification Berlin*, „Third Text" 2011, vol. 25 (6), s. 687–697.

Saryusz-Wolska Magdalena, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków 2009, s. 7–38.

Sasaki Masayuki, *Urban Regeneration Through Cultural Creativity and Social Inclusion: Rethinking Creative City Theory through a Japanese Case Study*, „Cities" 2010, vol. 27, Supplement 1, s. S3–S9.

Satijnplus architekten, *Kruisheren Hotel*, „Divisare", http://divisare.com/projects/17766-satijnplus-architecten-kruisherenhotel (dostęp: 22.09.2018).

Scarpa Carlo, *A Thousand Cypresses. A Lecture Given in Madrid in the Summer of 1978*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, New York 1984, s. 286–287.

Scarpa Carlo, *Can Architecture Be Poetry? / Kann Architektur Poesie sein?*, [w:] *Carlo Scarpa – the Other City – die andere Stadt*, red. Peter Noever, Ernst und Sohn, Berlin 1989, s. 16–27.

Scheibler Peter Ch., *Scheiblerowie w drodze do ziemi obiecanej*, wstęp Kazimierz Badziak, tłum. Mateusz Krakowiak, Maria Goldstein, Wydawnictwo Hamal Andrzej Machejek, Muzeum Kinematografii w Łodzi, Łódź 2014.

Schmidt Michael, *Reverentia und Magnificentia. Historizität in der Architektur Süddeutschlands, Österreichs und Böhmens vom 14. bis 17. Jahrhundert*, Schnell and Steiner, Regensburg 1999.

Scott Fred, *On Altering Architecture*, Routledge, London 2008.

Scotta George G., *A Plea for the Faithful Restoration of our Ancient Churches*, John Henry Parker, London 1850, https://archive.org/details/pleaforfaithfulr00scot/page/n3 (dostęp: 22.12.2018).

Shaw Kate, *The Place of Alternative Culture and the Politics of its Protection in Berlin, Amsterdam and Melbourne*, „Planning Theory & Practice" 2005, vol. 6, no. 2, s. 149–169.

Siedziby muzealne w poprzemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998.

Skalski Krzysztof, *Rewitalizacja a instrumenty zarządzania przestrzenią miast polskich*, „Problemy Rozwoju Miast" 2004, nr 1/3–4, s. 82–93.

Slater Tom, *Gentrification of the City*, [w:] *The New Blackwell Companion to the City*, red. Gary Bridge, Sophie Watson, Wiley-Blackwell, Chichester 2011, s. 571–585.

Smith David M., *Moral Geographies: Ethics in a World of Difference*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2000.

Smith Laurajane, Shackel Paul A., Campbell Gary, *Heritage, Labour and the Working*, Routledge, New York 2011.

Song Zhang, *Conservation and Adaptive Reuse of Industrial Heritage in Shanghai*, „Frontiers of Architecture and Civil Engineering in China" 2007, vol. 1, no. 4, s. 481–490.

Sowińska Julia, *Santuarios de la ciudad contemporánea. Nuevas funciones de las iglesias antiguas*, [w:] *Santuarios Contemporáneos. O expresión arquitectónica de una sociedad*, red. María C. V. Nochebuena, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla, México 2016, s. 364–384.

Sowińska-Heim Julia, *A Post-socialist City: a „Turn" in Shaping Architectural Image of the City at the Turn of the 20th and 21th Centuries. The Case of Łódź*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts" 2015, vol. XVII (XXVI), s. 251–272.

Sowińska-Heim Julia, *Adaptation of Post-industrial Cultural Heritage to New Cultural Functions. Example of Genk and Łódź*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt 2017, s. 293–304.

Sowińska-Heim Julia, *Architektura Łodzi – próby reinterpretacji i tworzenia nowego wizerunku miasta po 1989 r.*, [w:] *Poszukiwanie tożsamości kulturowej w Europie Środkowo-Wschodniej 1919–2014*, red. Irena Kossowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 338–353.

Sowińska-Heim Julia, *Conversions and Redefinitions – Architecture and Identity of a Place*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts" 2013, vol. XV (XXIV), s. 191–205.

Sowińska-Heim Julia, *Łódź as the Creative City: Cultural Industries and the Process of Urban Revival*, [w:] *Heritage and the City*, red. Robert Kusek, Jacek Purchla, International Cultural Centre, Kraków 2017, s. 217–238.

Sowińska-Heim Julia, *Margins and Marginalizations in a Post-socialist Urban Area. The Case of Łódź*, „Art Inquiry. Recherches sur les Arts" 2014, vol. XVI (XXV), s. 297–312.

Sowińska-Heim Julia, *Nowe życie w dawnych murach. Centrum C-mine w belgijskim Genk jako przykład próby zachowania ciągłości historycznej miejsca*, [w:] *Rewitalizacja miast – w kierunku integracji procesów, mechanizmów i metod działania*, red. Maria Dankowska, Bartosz M. Walczak, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2018, s. 123–134.

Sowińska-Heim Julia, *Sztuka awangardowa w XIX-wiecznej fabryce*, [w:] *Acta Artis. Studia ofiarowane profesor Wandzie Nowakowskiej*, red. Aneta Pawłowska, Eleonora Jedlińska, Krzysztof Stefański, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2016, s. 419–435.

Sowińska-Heim Julia, *The Identity of a City. Modern Conversion of Karol Scheibler's Post-Industrial „Empire" in Lodz*, [w:] *Proceedings in Advanced Research in Scientific Areas. The 1st Virtual International Conference*, EDIS – Publishing Institution of the University of Zilina, Žilina 2012, s. 1240–1245.

Sowińska-Heim Julia, *Wizje nowoczesnego miasta w projektach centrum Łodzi z lat 60. XX wieku*, [w:] *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX w. i jej waloryzacja*, red. Jolanta Sołtysik, Robert Hirsch, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia 2017, s. 239–245.

Sowińska-Heim Julia, *Współczesny wizerunek Łodzi – reinterpretacje i metamorfozy*, [w:] *Inspiracje – Metamorfozy – Refleksje. Sztuka w Łodzi 7*, red. Karolina Stanilewicz, Łukasz Sadowski, Aleksandra Sumorok, Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddział w Łodzi, Łódź 2017, s. 33–62

Sowińska-Heim Julia, Kuźma Inga, *Łódzka rewitalizacja i nowe dyskursy tożsamościowe*, „Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture" 2016, no. 5, s. 51–62.

Spostrzeżenia i refleksje, „Fundamenty" 1961, nr 26, s. 3.

Stefański Krzysztof, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego Łodzi, Łódź 2001.

Stefański Krzysztof, *Łódź, pałace i wille*, Kusiński Książki o Łodzi, Łódź 2017.

Stefański Krzysztof, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź: leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, Łódź 2009.

Stefański Krzysztof, *Narodziny miasta: rozwój przestrzenny i architektura Łodzi do 1914 roku*, Kusiński Książki o Łodzi, Łódź 2016.

Stefański Krzysztof, *Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta: Geyerowie, Scheiblerowie, Poznańscy, Heinzlowie, Kindermannowie*, Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, Łódź 2014.

Stefański Krzysztof, *Wille łódzkich fabrykantów*, Wydawnictwo Wing, Łódź 2016.

Steinmetz George, *Colonial Melancholy and Fordist Nostalgia. The Ruinscapes of Namibia and Detroit*, [w:] *Ruins of Modernity*, red. Julia Hell, Andreas Schönle, Duke University Press, Durham–London 2010, s. 294–320.

Steward Janet, *Das Kunsthaus Tacheles: The Berlin architecture debate of the 1990s in micro-historical context*, [w:] *Recasting German Identity. Culture, Politics, and Literature in the Berlin Republic*, red. Stuart Taberner, Frank Finlay, Camden House 2002, s. 51–66.

Storm Ann, *Post-Industrial Landscape Scars*, Palgrave Macmillan, New York 2014.

Stratton Michael, *Understanding the Potential: Location, Configuration and Conversion Options*, [w:] *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000, s. 30–56.

Strukowa Hanna, *Problemy użytkowania zabytków architektury*, „Ochrona Zabytków" 1976, t. 29, nr 2 (113), s. 116–121.

Styś Michał, *OPG Property Professionals w sprawie planów rozwoju terenów OFF Piotrkowska Centre*, „Dziennik Łódzki", 17.06.2016, http://www.dzienniklodzki.pl/wiadomosci/lodz/a/opg-property-professionals-w-sprawie-planow-rozwoju-terenu-off-piotrkowska-center-list-otwarty,10122580/ (dostęp: 8.12.2018).

Sudjic Deyan, *Język miast*, tłum. Anna Sak, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2017.

Sulfaro Nino, *'Difficult Heritage': the Use and Reuse of Prisons, Sites of Massacres and of Other Problematic Places*, [w:] *Conservation – Adaptation. Keeping Alive the Spirit of the Place: Adaptive Reuse of Heritage with 'Symbolic Value'*, red. Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano F. Musso, EAAE – European Association for Architectural Education, Hasselt 2017, s. 315–322.

Sygietyński Antoni, *Znasz-li ten kraj?*, „Kurier Warszawski", 1898, nr 6, s. 3.

System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Naukowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Lublin–Warszawa 2011.

Systems of Management of Cultural Heritage in the Visegrad Countries, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2011.

Szamburska Karolina, *Rozpoczynamy drugi etap remontu famuły przy ul. Ogrodowej 24*, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2018, https://uml.lodz.pl/aktualnosci/artykul/rozpoczynamy-drugi-etap-remontu-famuly-przy-ul-ogrodowej-24-id21558/2018/7/5/ (dostęp: 20.09.2018).

Szczepański Jakub, *Odbudowa kościołów Gdańska po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2009.

Szmygin Bogusław, *Analiza obiektu zabytkowego jako element adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych – metodologia Światowego Dziedzictwa*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 129–136.

Szmygin Bogusław, *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2016, s. 121–132.

Szmygin Bogusław, *Ochrona dziedzictwa w XXI wieku – o potrzebie nowego paradygmatu i systemu w ochronie dziedzictwa*, [w:] *Karta Krakowska 2000 dziesięć lat później*, red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011, s. 113–122.

Szmygin Bogusław, *Problemy ochrony zabytków – obecny stan oraz Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe: materiały pokonferencyjne*, red. Andrzej Rottermund, Polski Komitet do Spraw UNESCO, Warszawa 2014, s. 49–60.

Szmygin Bogusław, *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych*, „Budownictwo i Architektura" 2013, nr 12 (4), s. 117–126.

Szmygin Bogusław, *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna, zasady tworzenia, dalsze działania*, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury* (*edycja 2015*), wybór i oprac. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Warszawa 2015, s. 11–24.

Szmygin Bogusław, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, „Ochrona Zabytków" 2003, nr 3/4, s. 148–153.

Szram Antoni, *Inicjatywy budowlane I.K. Poznańskiego jako wyraz mecenatu artystycznego łódzkiego przemysłowca*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Łódź 1998.

Szram Antoni, *The Impact of the Investor on the Work of the Architect Taking as Examples the Activities of Factory Owners in Łódź – I.K. Poznański and K. Scheibler*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1984, z. 1–2, s. 281–287.

Szygendowski Wojciech, *Budynki przemysłowe Łodzi – problemy konserwatorskie*, [w:] *Siedziby muzealne w poprzemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998, s. 88–94.

Szygendowski Wojciech, Walczak Bartosz M., *Adaptacje zespołów zabytkowych we współczesnych realiach społeczno-gospodarczych na przykładzie dziedzictwa przemysłowego Łodzi*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2009, s. 137–157.

Szymański Marcin J., *Łódzka Elektrownia i Gazownia do 1939 roku*, Wydawnictwo Księży Młyn, Łódź 2016.

Szymański Przemysław, *Czy Łódź może stać się „polskim Manchesterem" – Rehabilitacja śródmiejskich terenów poprzemysłowych w świetle doświadczeń angielskich*, [w:] *Siedziby muzealne w poprzemysłowych kompleksach zabytkowych Łodzi*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź 1998.

Szymański Przemysław, *Księży Młyn doliną sztuki – planowanie pasywne czy aktywne*, [w:] *Rewitalizacja kompleksu Księżego Młyna*, red. Tadeusz Markowski, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 2006, s. 58–86.

Śmiechowski Kamil, *Łódź przełomu wieków XIX i XX – miasto robotników?*, [w:] Kamil Śmiechowski, Marta Sikorska-Kowalska, Kenshi Fukumoto, *Robotnicy Łodzi drugiej połowy XIX wieku. Nowe kierunki badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 13–48.

Świda-Ziemba Hanna, *My nowe życie tworzymy i nowy ład*, [w:] *Do i od socjalizmu. Dwa przełomy w ciągu półwiecza w Polsce*, red. Andrzej Siciński, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1998, s. 91–109.

Tafuri Manfredo, *Carlo Scarpa and Italian Architecture*, [w:] *Carlo Scarpa: the Complete Works*, red. Francesco dal Co, Giuseppe Mazzarioli, Electa/Rizzoli, New York 1984, s. 72–95.

Taggart Fred, *Regeneration Through Heritage: Coming Commercial Skills and Community Interests*, [w:] *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, red. Michael Stratton, E. & F.N. Spon, London 2000, s. 74–88.

Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] *Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, red. Gustaw Rakowski, Politechnika Świętokrzyska, Kielce 2001, s. 131–142.

Tajchman Jan, *Metoda zabezpieczenia i rewitalizacji ruin historycznych jako szczególny rodzaj konserwacji i restauracji zabytków architektury*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych – ochrona i adaptacja do nowych funkcji. Ruinen der Sakraldenkmäler Schutz und Anpassung an neue Funktionen: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej / Tagungsband der internationalen wissenschaftlichen Konferenz, Gubin 6–8 listopada 2008 / Gubin 6.–8. November 2008*, Fundacja Fara Gubińska, 2008, s. 127–148.

Tajchman Jan, *Podstawowe zagadnienia metody konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2008, s. 155–168.

Tajchman Jan, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie" 2008, nr 24, s. 17–47.

Tajchman Jan, Piaskowa Beata, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnej funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014, s. 299–314.

Tanner Marie, *Jerusalem on the Hill. Rome and the Vision of Saint Peter's Basilica in the Renaissance*, Turnhhout, London 2010.

Teorie i manifesty architektury współczesnej, red. Charles Jencks, Karl Kropf, tłum. Daniela Szymczak, Grupa Sztuka Architektury, Warszawa 2013.

Throsby David, *Cultural Capital and Sustainability Concepts in the Economics of Cultural Heritage*, [w:] *Assessing the Values of Cultural Heritage. Research Report*, red. Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2002, s. 101–118.

Throsby David, *Economic and Cultural Value in the Work of Creative Artists*, [w:] *Values and Heritage Conservation. Research Report*, red. Erica Avrami, Randall Mason, Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000, s. 26–31.

Tomaszewski Andrzej, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, wybór i oprac. Ewa Święcka, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012.

Tomaszewski Andrzej, *Od sacrum do profanum, od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin 2008, s. 169–172.

Tomaszewski Andrzej, *Polityka ochrony dóbr kultury w Polsce*, „Ochrona Zabytków" 1995, t. 48, nr 3–4 (190, 191), s. 249–252.

Tożsamość miasta odbudowanego: autentyzm – integralność – kontynuacja, red. Romana Cielątkowska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Gdańsk 2001.

Tożsamość miasta w dobie globalizacji, red. Hanka Zaniewska, Anna Januchta-Szostak, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań 2012.

Tożsamość społeczno-kulturowa miasta postindustrialnego w Europie Środkowej, red. Bogdan Kloch, Andrzej Stawarz, Muzeum w Rybniku, Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Rybnik–Warszawa 2005.

Trinder Barrie, *Industrial Archeology: a Discipline?*, [w:] *Industrial Heritage Re-Tooled. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, red. James Douet, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, Carnegie Publishing, Lancaster 2012, s. 24–30.

Tunbridge John, *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*, tłum. Aleksandra Kamińska, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2018.

Tuwim Julian, *Wspomnienia o Łodzi*, „Wiadomości Literackie", 1934, nr 33, s. 19.

Twórczość i konserwatorstwo w architekturze, red. Edmund Małachowicz, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1996.

Ugorowicz Piotr, *Art_Inkubator. Przykład modelowej adaptacji zabytku poprzemysłowego*, „Renowacje i Zabytki" 2016, nr 1 (57), s. 122–133.

Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury (edycja 2015), wybór i oprac. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Warszawa 2015.

Values and Criteria in Heritage Conservation: Proceedings of the International Conference of ICOMOS, ICCROM and Fondazione Romualdo Del Bianco: Florence, March 2nd-4th 2007, red. Andrzej Tomaszewski, Edizioni Polistampa, Firenze 2008.

Values and Heritage Conservation. Research Report, red. Erica Avrami, Randall Mason, Marta de la Torre, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 2000.

Valuing Cultural Heritage. Applying Environmental Valuation Techniques to Historic Buildings, Monuments and Artifact, red. Ståle Navrud, Richard C. Ready, Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton 2002.

van Balen Koenraad, *The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity*, „APT Bulletin: Journal of Preservation Technology" 2008, vol. 39, no. 2/3, s. 39–45.

Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space, red. Michael Sorkin, Hill and Wang, New York 1992.

Velthuis Kirsten, Spennemann Dirk H.R., *The Future of Defunct Religious Buildings: Dutch Approaches to Their Adaptive Re+use*, „Cultural Trends" 2007, vol. 16, no. 1, s. 43–66.

Villaseñor Alonso I., Magar Meurs V., *Assessing the Performance of Conservation Activities*, [w:] *Measuring Heritage: Conservation Performance*, red. Silvio Mendes Zancheti, Katriina Similä,, CECI and ICCROM, Olinda–Rome 2012, 1–14.

Viollet-le-Duc Eugène, *Słownik logiczny architektury francuskiej od XI do XVI wieku (1854–1868)*, [w:] *Zabytek i historia: wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, red. Piotr Kosiewski, Jarosław Krawczyk, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012, s. 123–146.

Viollet-le-Duc Eugène, *The Foundations of Architecture. Selections from the Dictionnaire raisonné*, George Braziller, New York 1990 [first addition 1854].

Walczak Bartosz M., *Adaptacje łódzkich fabryk – dwadzieścia lat doświadczeń*, „Renowacje Zabytków" 2010, nr 2, s. 85–91.

Walczak Bartosz M., *Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii"? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa 2016, Warszawa 2016, s. 133–144.

Walczak Bartosz M., *Dziedzictwo przemysłowe Łodzi: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, [w:] *Rewitalizacja miast poprzemysłowych – rola dziedzictwa kulturowego*, red. Bartosz M. Walczak, Łódzka Okręgowa Izba Inżynierów Budownictwa i Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 2006, s. 37–44.

Wallis Aleksander, *Informacja i gwar: o miejskim centrum*, PIW, Warszawa 1979.

Wallis Aleksander, *Socjologia przestrzeni*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1990.

Wallis Mieczysław, *Secesja*, Arkady, Warszawa 1967.

Wartość funkcji w obiektach zabytkowych, red. Bogusław Szmygin, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014.

Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków, red. Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Urzędu Miasta Stołecznego Warszawa, Politechnika Lubelska, Fundacja Politechniki Lubelskiej, Warszawa–Lublin 2012.

Weber Stephen F., *Historic Preservation Incentives of the 1976 Tax Reform Act: An Economic Analysis*, U.S. Department of Commerce, Washington 1979.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 2013.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Nowe formy zderzone z historycznymi*, „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2010, z. 7-A/1, s. 292–301.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Nowe życie architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie" 2006, nr 20, s. 32–35.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Odważna współczesna realizacja w zabytkowym środowisku*, „Wiadomości Konserwatorskie" 2010, nr 28, s. 70–77.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Place of New Art and Architecture in the Historic Cultural Space – „The Right of Good Continuation"*, „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2015, z. 6-A, s. 273–289.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Tradycja miejsca i zastany kontekst wartością nadrzędną*, „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2011, z. 4-A/1, s. 372–382.

Węcławowicz-Gyurkovich Ewa, *Współczesne adaptacje obiektów historycznych*, [w:] *Karta Krakowska 2000 dziesięć lat później*, red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2011, s. 257–268.

Weilacher Udo, *Learning from Duisburg-Nord*, 2009, https://www.researchgate.net/publication/272166777 (dostęp: 12.06.2018).

Wigley Mark, *Introduction*, [w:] Rem Koolhaas, *Preservation is Overtaking Us*, Columbia University Press, New York 2014.

Wijesuriya Gamini, *The Past is in the Present: Perspectives in Caring for Buddhist Heritage Sites in Sri Lanka*, [w:] *Conservation of Living Religious Heritage: Papers from the ICCROM 2003 Forum on Living Religious Heritage: Conserving the Sacred*, ICCROM, Rome 2005, s. 31–43.

Witkowska Matylda, *OFF Piotrkowska to najmodniejsze miejsce w Łodzi. Czy się zmieni?*, „Dziennik Łódzki", 26.01.2014, https://dzienniklodzki.pl/off-piotrkowska-to-najmodniejsze-miejsce-w-lodzi-czy-sie-nie-zmieni-zdjecia/ar/3306994 (dostęp: 8.12.2018).

Witwicki Tadeusz M., *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków" 2007, nr 1, s. 77–98.

Włodkowski Lucjusz, *Łódź 2000*, Książka i Wiedza, Warszawa 1977.

Wójcik Marcin, *„Manufaktura" jako „miejsce" integrujące w przestrzeni społecznej Łodzi*, [w:] *Łódzka Metropolia. Problemy integracji społecznej i przestrzennej*, red. Andrzej Suliborski, Zbigniew Przygodzki, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2010, s. 42–52.

Wojnarowska Anna, *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Przykłady praktyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.

Wolaniuk Anita, *Plansza LI: Przemiany funkcjonalne w otoczeniu ulicy Piotrkowskiej*, [w:] *Atlas miasta Łodzi:* (*suplement 1*), red. Stanisław Liszewski, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2009.

Wolaniuk Anita, *Przemiany funkcjonalne głównej osi urbanistycznej Łodzi*, [w:] *Duże i średnie miasta polskie w okresie transformacji*, red. Iwona Jażdżewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009, s. 173–182.

Wolaniuk Anita, Przewłocka Renata, *Plansza XXXVI: Ulica Piotrkowska*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002.

Wordsworth William, *The Excursion. Book VIII. The Parsonage, 1814*, [w:] *Poetical Works of William Wordsworth*, vol. 6, Longman, London 1832, s. 277–298.

Wrana Jan, *Tożsamość miejsca: kryterium w projektowaniu architektonicznym*, Politechnika Lubelska, Lublin 2011.

Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce, red. Bogusław Szmygin, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Warszawa–Lublin 2008.

Wyrzykowska Małgorzata, *Rewitalizacja zabytków i przestrzeni publicznych. Wybrane przykłady*, „Quart" 2008, nr 2, s. 46–67.

X.Y.Z., *Łódź w obrazach*, „Goniec Łódzki" 1898, nr 17, s. 2.

Young Craig, Kaczmarek Sylwia, *Changing the Perception of the Post-Socialist City: Place Promotion and Imagery in Łódź, Poland*, „The Geographical Journal" 1999, vol. 165, no. 2, s. 183–191.

Young Craig, Kaczmarek Sylwia, *The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe: The Case of Lodz, Poland*, „European Urban and Regional Studies" 2008, vol. 15 (1), s. 53–70.

Yu Kongjian, *The Aesthetic of the Rustic*, [w:] *Learning from Duisburg-Nord*, red. Udo Weilacher, Technische Universität, München 2009, s. 78–79.

Z Łodzi, „Głos" 1900, nr 13, s. 205.

Zachwatowicz Jan, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków" 1981, t. 34, nr 1–2 (132, 133), s. 4–10.

Zachwatowicz Jan, *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" 1946, R. VIII, , nr 1–2, s. 48–52.

Zadrożny Tadeusz, *Starotestamentowa geneza relacji między twórcami kaplicy Zygmuntowskiej – królem i Berreccim*, „Biuletyn Historii Sztuki" 2005, nr 1–2, s. 9–58.

Zakres i granice ingerencji konserwatorskiej w adaptacji obiektów i zespołów poprzemysłowych. Prorevita 2010, red. Anetta Kępczyńska-Walczak, Politechnika Łódzka, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2012.

Załuski Daniel, *Rewitalizacja śródmiejskich terenów poprzemysłowych*, [w:] *Rewitalizacja zdegradowanych struktur osadniczych w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydział Architektury, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2000, s. 95–108.

Zan Luca, *International Perspective on Management and Cultural Heritage*, [w:] *Managing Cultural Heritage. An International Research Perspective*, red. Sara B. Baraldi et al., Ashgate, Farnham 2015, s. 1–10.

Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2011.

Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym. Poradnik, oprac. Gamini Wijesuriya, Jane Thampson, Christopher Young, red. pol. wersji językowej Katarzyna Piotrowska, Dąbrówka Lipska, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2015.

Zentralgebäude der Universität von Girona / Main Building Girona University, [w:] *Detail: Selected Articles from the last 20 Years*, red. Christian Schittich, Institut für internationale Architektur-Dokumentation, München 2011, s. 52–59.

Zukin Sharon, *Gentrification in Three Paradoxes*, „City and Community" 2016, no. 15 (3), s. 202–207.

Zukin Sharon, *Landscapes of Power: from Detroit to Disney World*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1993.

Zukin Sharon, *Point of Purchase: How Shopping Changed American Culture*, Routledge, New York–London 2004.

Zukin Sharon, *The Cultures of Cities*, Wiley, Oxford 1995.

Zuziak Zbigniew K., *Rewitalizacja miast i teoria urbanistyki*, „Czasopismo Techniczne. Architektura" 2012, z. 12-A/3, s. 7–18.

Zuziak Zbigniew K., *Rewitalizacja miejskiej przestrzeni dziedzictwa kultury – doświadczenia brytyjskie*, [w:] *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Zbigniew K. Zuziak, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1997, s. 60–73.

Zuziak Zbigniew K., *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków1998.

Spis ilustracji

1. Art_Incubator w dawnych budynkach magazynowych Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera w Łodzi (fot. Julia Sowińska-Heim)
2. Opére National de Lyon, Jean Nouvel – projekt rozbudowy obiektu z XIX wieku, realizacja 1986–1993, Lyon (fot. Julia Sowińska-Heim)
3. Fragment ulicy Karel de Grotelaan w Brukseli (fot. Julia Sowińska-Heim)
4. Reichstag z nowoczesną kopułą projektu Sir Normana Fostera, realizacja 1994–1999, Berlin (fot. Julia Sowińska-Heim)
5. Regional Historisch Centrum Limburg, archiwum w dawnym gotyckim kościele i klasztorze franciszkanów w Maastricht w Holandii (fot. Julia Sowińska-Heim)
6. Restauracja w budynku dawnej kopalni w Genk w Belgii (fot. Julia Sowińska-Heim)

7–8. Dawny budynek elektrowni z początku XX wieku, obecnie CaixaForum – Centrum Sztuki i Kultury w Madrycie, projekt przekształcenia Jacques Herzog i Pierre de Meuron, realizacja 2003–2008 (fot. Julia Sowińska-Heim)

9–10. Adaptacja szesnastowiecznego klasztoru na bibliotekę dla Katholieke Universiteit Leuven w Belgii, projekt Rafael Moneo, realizacja 2000–2002 (fot. Julia Sowińska-Heim)

11. Dawny zespół fabryczny Izraela K. Poznańskiego w Łodzi, obecnie centrum handlowe Manufaktura, fragment (fot. Julia Sowińska-Heim)
12. Kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Liège (Belgia) upamiętniający żołnierzy walczących w I wojnie światowej. W 2011 r. obiekt wpisany został na listę zabytków. Obecnie trwają poszukiwania nowej funkcji (fot. Julia Sowińska-Heim)
13. Gotycki kościół i klasztor dominikanów, obecnie hotel (Kruisherenhotel) – projekt adaptacji Rob Brouwers z SATIJNplus architecten, realizacja 2005, Maastricht (fot. Julia Sowińska-Heim)
14. HafenCity – fragment projektu rewitalizacji terenów portowych. Widoczny m.in. charakterystyczny gmach filharmonii w dawnym magazynie Kaispeicher A, projekt adaptacji Jacques Herzog i Pierre de Meuron, realizacja 2006–2016, Hamburg (źródło: dicau58, https://www.flickr.com/photos/dicau58/31013201027/; licencja: CC BY-NC-SA 2.0; dostęp: 22.12.2018)

15-17. Starożytne termy Dioklecjana zaadaptowane według projektu Michała Anioła na Bazylikę Santa Maria degli Angeli e dei Martiri w Rzy-

mie (fot. 15 – Julia Sowińska-Heim; fot. 16 – źródło: Fczarnowski, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maria_Angeli_Martyri_Roma_fc01.jpg; licencja: CC-BY-SA-4.0; dostęp: 22.12.2018; fot. 17 – źródło: Giovanni Dall'Orto, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:3222_-_Roma_-_Santa_Maria_degli_Angeli_-_Interno_-_Foto_Giovanni_Dall%27Orto_17-June-2007.jpg; licencja: CC BY-SA 3.0; zdjęcie zostało inaczej skadrowane; dostęp: 22.12.2018)

18. Muzeum Castelvecchio w Weronie, projekt adaptacji – Carlo Scarpa, realizacja: 1957–1964 i 1967–1973 (źródło: Thomas Nemeskeri, https://www.flickr.com/photos/world3/15816363269/in/photostream/; licencja: CC BY-NC-ND 2.0; dostęp: 22.12.2018)

19–20. Fabryka Sztuki w Łodzi w dawnych budynkach magazynowych Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera (fot. Julia Sowińska-Heim)

21. Centrum handlowe Manufaktura w dawnym zespole fabrycznym Izraela K. Poznańskiego, Łódź (fot. Julia Sowińska-Heim)

22. Dziewiętnastowieczne obiekty fabryczne Westergasfabriek B.V.; w latach 2001–2003 zaadaptowane na Culture Park Westergasfabriek, Amsterdam (fot. Julia Sowińska-Heim)

23. Fragmenty pałacu Dioklecjana w Splicie (źródło: Dennis Jarvis, https://www.flickr.com/photos/22490717@N02/9551262958; licencja: CC BY-SA 2.0; dostęp: 22.12.2018)

24–25. Księgarnia Selexyz Dominicanen i kawiarnia w dawnym kościele gotyckim, projekt wnętrza Merkx+Girod architecten, realizacja 2006–2007, Maastricht (fot. Julia Sowińska-Heim)

26. Dawna hala turbin, obecnie część Tate Modern, projekt adaptacji Jacques Herzog i Pierre de Meuron, realizacja 1995–1999, Londyn (źródło: TwoWings, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hall_Tate_Modern_1.JPG; licencja: CC BY-SA 3.0; dostęp: 22.12.2018)

27. Royal Exchange Theatre, projekt adaptacji Levitt Bernstein, realizacja 1976 (pierwsza faza), 1998 (druga faza), Manchester (źródło: Gidzy, https://www.flickr.com/photos/gidzy/11878144295/in/photolist-j6CAti-iUZZp1-j6ETJK-s9TPh7-S4a5Xd-VfeCUR-svLgGn-7b7gwW-osdTZb-bbiAer-C89ELm-bsCZNH-bsD4ni-aeqPec-bsD3EM-rat1rC-5haE58-7NdDNC-dyZk1y-26yJehm-pxa99T-5LzMcU-6ccuGH-63cCWU-GYXMfL-9D32Dy-sodfxu-RSHqfh-9D33gA-a1mYCL-23pe7ct-nZzHtX-c4zPhY-PhaWgm-pfEu9D-6tQCzP-6q3av1-6AHDmc-dCayQo-oceq7U-dVwPs2-6q3aEy-pfEf8L-6pY2uH-7b3sse-pxr2qN-dPHfSX-c4zPa7-pxa7Wx-6F1MKL; licencja: CC BY 2.0; dostęp: 22.12.2018)

28. Projekt adaptacji i rozbudowy Rijksmuseum według koncepcji Antonia Cruza i Antonia Ortiza, realizacja 2001–2013, Amsterdam (fot. Julia Sowińska-Heim)

29. Budynek szpitala zaadaptowany na Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía w Madrycie, projekt Antonio Fernández Alba, realizacja

1980–1986. Projekt rozbudowy w 1999 roku – Jean Nouvel (fot. Julia Sowińska-Heim)
30–32. Kruisherenhotel w dawnym gotyckim kościele i klasztorze dominikanów – projekt adaptacji Rob Brouwers z SATIJNplus architecten. Projekt wnętrz oraz wejścia Henk Vos, realizacja 2005, Maastricht (fot. Julia Sowińska-Heim)
33–35. Muzeum Castelvecchio w Weronie, projekt adaptacji na cele muzealne – Carlo Scarpa, realizacja: 1957–1964 i 1967–1973 (źródło: fot. 33 – adam w, https://www.flickr.com/photos/asw909/3522774069/; licencja: CC BY 2.0; fot. 34 – seier+seier, https://www.flickr.com/photos/seier/40665521632/; licencja: CC BY-NC 2.0; fot. 35 – Thomas Nemeskeri; https://www.flickr.com/photos/world3/15816589557/in/photostream/; licencja: CC BY-NC-ND 2.0; dostęp: 22.12.2018)
36. Kościół Escuelas Pías de San Fernando zaadaptowany na centrum kulturalne i bibliotekę uniwersytecką, projekt José Ignacio Linazasoro, realizacja 2001–2004, Lavapiés–Madryt (źródło: Rocío Merchante Gutiérrez, https://www.flickr.com/photos/22527921@N05/3669533246/in/photostream/; licencja: CC BY-NC-SA 2.0; dostęp: 22.12.2018)
37–40. Dziewiętnastowieczny budynek więzienia zaadaptowany na siedzibę wydziału prawa Universiteit Hasselt, projekt noAarchitecten, realizacja 2008–2015, Hasselt (fot. Julia Sowińska-Heim)
41–42. La Fábrica – dawna cementownia przekształcona na pracownię architektoniczną, mieszkanie i ogród, projekt Ricardo Bofill, realizacja 1975 (projekt jest nadal kontynuowany), Sant Just Desvern koło Barcelony (źródło: fot. 41 – ACME, https://www.flickr.com/photos/acme_/39951141980/in/photostream/; licencja: CC BY-NC 2.0; zdjęcie zostało inaczej skadrowane; fot. 42 – Nicolás Boullosa, https://www.flickr.com/photos/faircompanies/26483420780/in/photostream/; licencja: CC BY 2.0; dostęp: 22.12.2018)
43. Basen w dawnej koksowni kopalni Zollverein, projekt Daniel Milohnic i Dirk Paschke, realizacja 2001, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)
44–47. Landschaftspark Duisburg-Nord na terenie dawnej huty żelaza Augusta Thyssena, główny projektant Peter Latz, Duisburg (fot. Julia Sowińska-Heim)
48–51. C-mine – funkcje kulturalne i przemysły kreatywne w dawnej kopalni, projekt 51N4E, Genk (fot. Julia Sowińska–Heim)
52. Kompleks przemysłowy dawnej kopalni Zollverein w Essen wpisany w 2001 roku na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO (fot. Julia Sowińska-Heim)
53–54. Ruhr Muzeum w dawnej kopalni Zollverein, kawiarnia i wejście do części wystawienniczej, projekt adaptacji Rem Koolhass, Office of Metropolitan Architecture (OMA), Henrich Böll i Hans Krabel, realizacja 2010–2011, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)
55. Restauracja w dawnej koksowni kompleksu kopalnianego Zollverein, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)

56. Koło wykorzystywane niegdyś do transportu koksu obecnie pełni funkcję olbrzymiej karuzeli umożliwiającej podróż w górę i pod ziemię, w głąb kopalni Zollverein, Essen (fot. Julia Sowińska-Heim)
57. Łódź około 1840 roku – mapa (źródło: *Plansza IV: Łódź i okolice w I połowie XIX w.*, [w:] *Atlas Miasta Łodzi*, red. Stanisław Liszewski, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002)
58. Etykieta fabryczna firmy „I.K. Poznański" z 1873 roku (źródło: Jacek Kusiński, Ryszard Bonisławski, Maciej Janik, *Księga fabryk Łodzi*, Wydawnictwo Jacek Kusiński, Łódź 2009, s. 203)
59. Skład fortepianów Gebethnera i Wolffa (źródło: *Widoki miasta Łodzi: Bronisław Wilkoszewski*, wstęp Marek Budziarek, Księgarnia-Antykwariat „Nike", Łódź 2003, s. 38)
60. Dawna przędzalnia zespołu fabrycznego Karola W. Scheiblera zaadaptowana na funkcje mieszkalne, realizacja 2007–2010, Łódź (fot. Julia Sowińska-Heim)
61. Ulica Piotrkowska – główna oś historycznej i współczesnej Łodzi (fot. Julia Sowińska-Heim)
62. Brama prowadząca na teren dawnego zespołu fabrycznego Izraela K. Poznańskiego, obecnie część centrum handlowego Manufaktura (fot. Julia Sowińska-Heim)
63. Obiekty pofabryczne i nowa galeria handlowa na terenie Manufaktury (fot. Julia Sowińska-Heim)
64–65. Andel's Hotel w dziewiętnastowiecznym budynku przędzalni (tzw. wysokiej) należącej do zespołu fabrycznego Izraela K. Poznańskiego (fot. Julia Sowińska-Heim)
66. „Rynek" Manufaktury (fot. Julia Sowińska-Heim)
67–70. Manufaktura – przykłady współczesnych ingerencji w dziewiętnastowieczną tkankę architektoniczną i reinterpretacji zespołu pofabrycznego (fot. Julia Sowińska-Heim)
71–72. Jahrhunderthalle i Westpark w Bochum w Zagłębiu Ruhry. Dawna huta stali zaadaptowana na funkcje kulturalne i teren rekreacyjny, początek projektu 1988 (fot. Julia Sowińska-Heim)
73–75. Be-mine – dawny zespół kopalni adaptowany na funkcje handlową, mieszkaniową i rekreacyjną, opracowanie Master Planu 2009, planowane ukończenie projektu 2019, Beringen (fot. Julia Sowińska-Heim)
76–79. EC1 Wschód, najstarsza elektrownia w Łodzi po adaptacji na cele kulturalno-artystyczne (fot. Julia Sowińska-Heim)
80–81. Art_Incubator i klubokawiarnia w dawnych budynkach magazynowych Towarzystwa Akcyjnego Manufaktur Bawełnianych Karola W. Scheiblera (fot. Julia Sowińska-Heim)
82–84. OFF Piotrkowska – centrum przemysłów kreatywnych w budynkach dawnej fabryki Franciszka Ramischa (fot. Julia Sowińska-Heim)

Transformations and redefinitions Adaptative reuse of architectural heritage and maintaining historic continuity of the place

Summary

Since the 1970s, adaptative reuse of architectural heritage has been gaining increasing importance and becoming a significant part of practice of not only conservators, architectural historians or archaeologists, but also architects, urban planners and interior designers. In recent years foreign researchers, mainly from Western Europe and the United States, have been more and more interested in adaptive reuse, described as a significant phenomenon requiring deeper reflection. Thus, there has been a change of approach, according to which finding a function for a historical building is no longer treated as a specific aspect of conservation, but it is even perceived as a new, separate emerging scientific discipline. Seemingly these interesting changes occur primarily under the influence of the scale of the phenomenon, its significant importance for transformations taking place in cities as well as diversified and complex challenges.

In scientific literature, adaptive reuse of architectural heritage is mentioned and discussed mainly in publications devoted to protection of cultural property and treated as a domain of conservators or analysed from the perspective of strictly architectural issues, showing adaptive reuse as a way of introducing modern designs and architectural solutions to historical environment of cities.

The book fits in with an international debate, demonstrating, at the same time, the need to look at the issue from a wider perspective. Particular interaction between the past, the historical meaning and the role of an object or an architectural complex on the one hand and the present (a contemporary function) on the other both occurs on the material level, in connection with physical interference with architectural tissue, and concerns non-material values, including, among others, historical and social meaning, as well as a symbolic role of an object in the urban space. A building, a complex or a place is treated as an important "carrier of historicity", which, importantly, also satisfies contempo-

rary social, economic and political needs. Thus it is not only about preserving artefacts from the past, but also about using them in the present. Since the most important characteristic feature of the present is conscious assignment of new aesthetic value and cultural significance to adapted objects, assuming that the original articulation and meaning will not be blurred and will be decipherable. A historical object is somehow "modernized" both in the sphere of material and non-material values. The past is a kind of starting point, it is still a value, but not the only one, since through a dialogue a new value is created between the history of a place, a building or an architectural complex and its current meaning.

The book attempts to look at adaptive reuse of architectural heritage and related changes taking place in a contemporary city from the perspective of an architecture historian and application of methodology appropriate for this field of science. The book does not concern the field of monument protection, neither does it aim to develop guidelines or create a model of conduct in case of introducing a new function to architectural objects. The adopted problematic and multithreaded approach, and not a linear one, creates a discourse showing the processes and mechanisms taking place in the urban space and creating a complex, ambiguous and multifaceted system. The analysis of selected examples of adaptative projects and presenting them in the problematic approach aims primarily at showing important changes in the urban tissue associated with contemporary redefinition and reinterpretation of the past. Thanks to that it will be possible to diagnose important issues concerning adaptive reuse of architectural heritage, a phenomenon present in European cities on an unprecedented scale, and place it in the broader context.

The author mainly intends to show importance and complexity of problems and challenges resulting from introduction of a new function to an architectural object, being a part of an important cultural heritage. Changes, transformations mentioned in the title and redefinitions will be embedded in a broader context of a space (a street, a district or a city) as well as aspects related to non-material values, among others, cultural continuity, social significance or urban identity.

Od Redakcji

Dr Julia Sowińska-Heim – historyk architektury, pracuje jako adiunkt w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego.

Zainteresowania badawcze dr Julii Sowińskiej-Heim koncentrują się przede wszystkim na zagadnieniach adaptacji do nowej funkcji dziedzictwa architektonicznego. Problemy te analizowane są w szerszym kontekście ponownego definiowania i reinterpretacji obiektów z przeszłości, procesu odzwierciedlającego społeczne, kulturowe i historyczne przemiany.

Ten nurt zainteresowań naukowych zaowocował współpracą międzynarodową. Od 2016 r., w wyniku konkursu, dr Julia Sowińska-Heim pełni funkcję eksperta opiniującego granty naukowe przyznawane przez jedną z najważniejszych belgijskich fundacji wspierających i finansujących badania: The Research Foundation – Flanders (FWO). Ewaluowane przez autorkę propozycje grantowe dotyczą przede wszystkim zagadnień związanych z poszukiwaniem metod umożliwiających optymalizację działań dotyczących współczesnych ingerencji w historyczną tkankę architektoniczną.

W 2017 r. przyjęta została do działającej na Uniwersytecie Santiago de Compostela hiszpańskiej grupy badawczej *Proxectos e Estudos Sobre Patrimonio Cultural* (Project and Studies on Cultural Heritage) (GI-1907).

Od kilku lat współpracuje również z grupą *TRACE – adaptive reuse of heritage* z Universiteit Hasselt w Belgii (Faculty of Architecture and Arts). Prowadzone w ramach współpracy badania wsparte zostały m.in. zagranicznymi grantami „Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen" (2016 r.), oraz w 2017 roku grantem przyznanym autorce ze specjalnego funduszu badawczego Universiteit Hasselt w Belgii (grant: R-7843). W sierpniu 2017 r. przebywała ona na stażu naukowym na Universiteit Hasselt, a w okresie 01.07.2017-30.06.2018 pełniła tam również funkcję *voluntary research assistant*.

Stypendystka Fundacji Lanckorońskich. Od 2017 r. jest również wiceprzewodniczącą Komisji stałej ds. wizerunku centrum Łodzi Komitetu Rewitalizacji powołanego przez Prezydenta Miasta Łodzi.

Odrębny ważny nurt badawczy dr Julii Sowińskiej-Heim dotyczy audiodeskrypcji dzieł sztuki i udostępniania dziedzictwa kulturowego osobom z dysfunkcjami wzroku. Za cykl publikacji *Audiodeskrypcja dzieł sztuki. Metody, problemy, przykłady* otrzymała zespołową nagrodę pierwszego stopnia przy-

znawaną przez Rektora Uniwersytetu Łódzkiego (2017 r.). Za projekty naukowo-badawcze, prowadzone wraz z prof. Anetą Pawłowską i dr Anną Wendorff, nagrodzona została Nagrodą Specjalną LUMEN 2017 (Leaders in University Management), oraz wyróżnieniem „Łódzkie Eureka 2017" przyznanym przez Radę ds. Szkolnictwa Wyższego i Nauki przy Prezydencie Miasta Łodzi za wybitne osiągnięcia naukowe na rzecz rozwoju Łodzi jako ośrodka naukowego i akademickiego.

Kuratorka licznych wystaw prezentujących dzieła zarówno polskich, jak i zagranicznych artystów, takich jak m.in. Gennaro Scarpetta (Włochy), Richard Bilan (Francja), Theodoros Iliadis (Grecja), prof. Stanisław Baj, prof. Andrzej Bartczak, prof. Roman Banaszewski, prof. Bronisław Chromy czy operator filmowy prof. Ryszard Lenczewski.